

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 April - 2026 Volume-18 Issue-4(XVII)

Mob: +91-9552416001 Website: <https://jrdrv.org> Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: <https://jrdrv.org>

ISSN: 2230-9578
April- 2026
Volume-18 Issue-4 (XVII)

Please Get in Touch

Email: jrdrv.org@gmail.com

Mob: +91-9552416001, +91- 8888454089

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22309/9578) | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-4(XVII) | April- 2026

Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Double-Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Volume No-18, Issue-4(XVII), April- 2026

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrv.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrv.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN: [2230-9578](https://doi.org/10.22304/2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org>

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	
License	 Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrv.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrv.org
Registered office Address	‘Ravichandram’ Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	‘Ravichandram’ Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	Amitsons Digital Copiers 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22309/2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org>

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrv.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrv.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel

Vice-Chancellor (Former)

Rajiv Gandhi National Institute of Youth

Development, Govt. of India

Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi

Visiting Faculty

Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane

Assistant Professor,

Head Department of Geography,

Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org>

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel
Department of Pure and Applied
Zoology, Federal University of
Agriculture, PMB 2240, Abeokuta,
Ogun State, Nigerian

Dr. Lal Mervin Dharmasiri
Senior Professor and Chair
Head of Geography
University of Kelaniya, Sri Lanka.

Vijayanand Selvaraj
Data Strategist and Artificial
Intelligence Lead
Information Technology (IT),
Houston, Texas, USA

Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud
Assistant Professor of English
Language Teaching Methods-AI-Quds
Open University, Palestine.

Prof. A.G. Amarasinghe
Senior Lecturer Grade
University of Kelaniya,
Sri Lanka.

Dr. Gyanaranjan Sahoo
Extension Scientist
Orissa University of Agriculture &
Technology, Orissa India

Dr. RVS Praveen
Director
Digital Engineering and Assurance,
USA

Dr. Ranjan Kalita
Principal
Rangapara College,
Amaribari, Rangapara,
(Autonomous) Assam

Dr. S. C. Advitot
Principal
CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J.
Arts College, Akkalkot

Dr. Kulkarni Swanand Gajanan
Associate Professor,
Mechanical Engineering Department,
S.K.N. Sinhgad College of
Engineering, Korti, Pandharpur-

Dr. Anurag Shrivastava
Professor & Post Doctoral,
Lincoln University College (LUC)
Petaling Jaya, Malaysia, Malaysia

Prof. (Dr.) F. M. Nadaf
Principal,
Government College Borda Margao
Goa (Autonomous), India

Dr. Tushti Sharma
Royal School of Languages,
The Assam Royal Global University,
Guwahati, Assam

Dr. Sandeep Rout
Faculty of Agriculture,
Sri Sri University, Cuttack, Odisha

Dr. Daneshwar. R. Pandey
Assistant Professor,
Head Of Department
S.S Agrawal College Of Commerce
And Management Navsari Gujarat

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com Journal Website: <https://jrdrv.org>

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	नारी सशक्तीकरण का साहित्यिक परिप्रेक्ष्य प्रा. शफीफ लतीफ चौधरी	1-2
2	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्करी प्रशासनातील शिलेदारांची कामगिरी दिनेश दत्तात्रय सूर्यवंशी, प्रा. डॉ. युवराज शामरावजी माहूरे	3-8
3	हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास एक विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.डॉ.अनंत बाळू नरवडे.	9-13
4	सार्क आणि दक्षिण आशियातील प्रादेशिक एकात्मतेसमोरील आव्हाने: एक राजकीय-आर्थिक अभ्यास जाधव आकांक्षा गोरख	14-18
5	पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर शेतकरी चळवळीचा झालेला परिणाम: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन ज्योती दिलीप भापकर, डॉ.सुधीर वाडेक,	19-23
6	महिला सक्षमीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य देशमुख बिभीषण	24-28
7	७३व्या घटनादुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग: एक आढावा अभिमान अरुण ढाणे	29-32
8	लिंग सक्षमीकरण पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका शेख हाजुमिया फतुसाहेब (स.शि)	33-35
9	महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीचे स्वरूप आणि त्याचे सामाजिक परिणाम डॉ. गुरुनाथ मावंजी घुटे	36-41
10	प्रदूषणामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना डॉ. उद्धव शिवाजी गंभिरे	42-46
11	नगरपालिका शहरातील कचरा प्रदूषण एक भौगोलिक अभ्यास डॉ राठोड सूर्यकांत लालचंद	47-49
12	मनू भंडारी के उपन्यासों में स्त्री - पुरुष समानता एक विवेचन डॉ सूर्यकांत माधवराव दळवे	50-52
13	कृत्रिम बुद्धिमत्ता (ए. आय.) व महाविद्यालयीन ग्रंथालय डॉ.विलास गोपीनाथराव किर्दत	53-56
14	मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातील सामाजिक जीवन -जाणिवे डॉ.फारुक अहमदसाब तांबोळी	57-60
15	शाश्वत नागरी विकास (Sustainable Urban Development): एक प्रणालीबद्ध अभ्यास मोटे गीतांजली सदाशिवराव	61-65
16	डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकास बिराजदार श्रीमंत महादेव	66-70
17	भारताचा शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण एक अभ्यास. डॉ. मिनाक्षी भास्कर जाधव	71-73
18	जागतिकीकृत जगातील शाश्वत जीवनशैली : भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि सद्यस्थितीचा एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. महेश मोटे	74-77
19	महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ	78-83
20	मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे आणि शाश्वत विकास प्रधान आर.जे.	84-87
21	कृष्णा अग्निहोत्री उपन्यासों में दाम्पत्य जीवन : एक अनुशिलन	88-91

	शेख अली जाफर, डॉ. मुरलीधर अच्युतराव	
22	पर्यावरण धोरण आणि जागतिक करार (Environmental Policy and Global Agreements) डॉ. जगदीश देशमुख	92-95
23	छत्रपती संभाजीनगर शहरातील शाश्वत नागरी विकासाचा सखोल अभ्यास आर.व्ही.ताटीपामूल, श्री.रामेश्वर तुळशीराम करपे	96-100
24	शाश्वत पर्यटन विकासासाठी स्थानिक समुदायाची भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास शिवराज कदम	101-106
25	शाश्वत औद्योगिक विकासाचे आर्थिक व पर्यावरणीय परिणाम: एक समीक्षात्मक अभ्यास डॉ. आरती राणे	107-113
26	समाज व जागतिकीकरण: समकालीन संदर्भातील एक विश्लेषणात्मक अभ्यास जाधवर शशिकांत श्रीरंग	114-116
27	विदर्भातील शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक: एक आर्थिक अध्ययन विशाल गणपतराव मनोहर	117-119
28	लोकशाही आणि सुशासनातील महिलांची भूमिका: एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. अशोक ज्ञानोबा दुनघव	120-125
29	اردو ناول میں طبقہ انات Patel Shabina Begum Mujahed Saheb	126-129
30	आत्मनिर्भर भारत आणि Make In India: भारताच्या आर्थिक विकासातील भूमिका नावडे शितल कैलास	130-135
31	धाराशिव जिल्ह्यातील भूम तालुक्यातील शाश्वत शेतीमध्ये दुग्धव्यवसाय, 'खवा' आणि 'पेढा' व्यवसायाची भूमिका Shivanand Tanajirao Jadhav	136-139
32	भारतीय समाजातील अस्पृश्यता आणि धर्मांतर: एक आंबेडकरी मीमांसा निशा संजय नरवडे	140-142
33	लिंगभाव समानता आणि सामाजिक विकास डॉ. राजेंद्र बगाटे	143-148
34	संयुक्त राष्ट्र व महिला सक्षमीकरण खवले नकुल पोपट	149-152
35	महिला सशक्तीकरण आणि सतत विकास डॉ. महावीर त्रिंबक गायकवाड	153-154
36	मराठे व दक्षिण भारत संबंध : एक ऐतिहासिक अवलोकन (इ.स. १५९४ ते १७०७) डॉ. संतोष पहारे, अभिजित रामकृष्ण बंडे	155-162
37	आरोग्य, पर्यावरण आणि शाश्वतता (Health, Environment and Sustainability) डॉ. शिवकुमार शामराव खबाले	163-169
38	मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य डॉ. अत्तार अमजद हारुण	170-172
39	दक्षिण आशियातील भारताचा प्रभाव विभागीय सुरक्षा आणि विकास आनंदा बबन गडदरे	173-176
40	पंचायती राज संस्थांमधील महिला प्रतिनिधींच्या महिला सक्षमीकरणाचा अभ्यास. शुभांगी एस.होवाळ, सय्यद आर.जे	177-181
41	नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्व : सहभाग, सशक्तीकरण आणि आव्हाने – एक अभ्यास शुभांगी सुधाकर होवाळ	182-187

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230-9578) | Website: <https://jrdvrb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

42	“डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची महिला सशक्तीकरणातील संविधानिक दृष्टी : तात्त्विक, कायदेविषयक व सामाजिक विश्लेषण “ प्रियंका नारायण धनले, प्रा. डॉ. श्याम कदम	188-190
43	अमेरिका व इराण यांच्यातील युद्ध : सखोल संशोधनात्मक अभ्यास श्री. अद्वैत भगवान गित्ते	191-194
44	जागतिक आरोग्य आणि शाश्वतता : एक सखोल संशोधनात्मक अभ्यास डॉ. गजानन बाबुराव मरगीळ	195-197
45	जागतिक तापमानवाढ आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणे श्री. अद्वैत भगवान गित्ते	198-202
46	शिक्षणातील लिंग समता : सैद्धांतिक, संरचनात्मक आणि धोरणात्मक विश्लेषण डॉ. रेखा दौलतराव आलझेंडे	203-205
47	दक्षिण आशियातील रोहिंग्या संकट: विस्थापन, स्थलांतर आणि मानवतावादी आव्हाने डॉ. तात्या बाळकिषण पुरी	206-208
48	प्रेमचंद की कहानी 'कफ़न' का आधुनिक परिप्रेक्ष्य में अध्ययन डॉ. निशा चौहान	209-213
49	महिलांचा शासन व्यवस्थेत सहभाग : मराठवाडा विशेष संदर्भ भोसले वैशाली शिवाजीराव	214-216
50	लिंगभाव व कायदे : एक अभ्यास आम्रपाली मधुकर ठवरे	217-219
51	AI आधारित वर्गीकरण प्रणाली व माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली: एक सविस्तर अभ्यास श्रीमती नाटकर संगीता	220-223

OriginalArticle

नारी सशक्तीकरण का साहित्यिक परिप्रेक्ष्य

प्रा. शफीफ लतीफ चौधरी,

हिंदी विभाग प्रमुख छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब जि. धाराशिव (महाराष्ट्र)

Email: shafikchoudhari72@gmail.com

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180401

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 1-2

April- 2026

हिंदी साहित्य में नारी सशक्तीकरण एक महत्वपूर्ण सामाजिक एवं वैचारिक विमर्श के रूप में विकसित हुआ है। प्रस्तुत शोध आलेख में नारी की पारंपरिक स्थिति से लेकर आधुनिक युग में उसके सशक्त स्वरूप तक के विकास का आलोचनात्मक विश्लेषण किया गया है। यह अध्ययन इस तथ्य को रेखांकित करता है कि हिंदी साहित्य ने महिलाओं के संघर्ष, अस्मिता और अधिकार चेतना को न केवल अभिव्यक्ति दी है, बल्कि सामाजिक परिवर्तन का प्रभावी माध्यम भी बना है। साहित्यिक उदाहरणों तथा समकालीन सामाजिक आँकड़ों के आधार पर यह प्रतिपादित किया गया है कि शिक्षा, आर्थिक स्वावलंबन और सामाजिक जागरूकता नारी सशक्तीकरण के प्रमुख आधार हैं।

मुख्य शब्द: नारी सशक्तीकरण, हिंदी साहित्य, नारी विमर्श, सामाजिक परिवर्तन, लैंगिक समानता

प्रस्तावना

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतीय समाज में नारी की स्थिति ऐतिहासिक रूप से विरोधाभासों से युक्त रही है। एक ओर उसे देवी के रूप में प्रतिष्ठा प्राप्त है, वहीं दूसरी ओर उसे सामाजिक बंधनों में सीमित किया गया है। हिंदी साहित्य ने इस द्वंद्व को उजागर करते हुए नारी जीवन के विविध आयामों को अभिव्यक्त किया है। यह अध्ययन इस दृष्टिकोण को स्पष्ट करता है कि नारी सशक्तीकरण केवल अधिकारों की प्राप्ति नहीं, बल्कि आत्मसम्मान, आत्मनिर्भरता और समान अवसरों की स्थापना की प्रक्रिया है।

अनुसंधान पद्धति

प्रस्तुत शोध आलेख गुणात्मक (Qualitative) पद्धति पर आधारित है। इसमें हिंदी साहित्य की प्रमुख कृतियों का विश्लेषण किया गया है तथा द्वितीयक स्रोतों जैसे पुस्तकें, शोध आलेख, सरकारी रिपोर्ट एवं अंतरराष्ट्रीय संस्थाओं के आँकड़ों का उपयोग किया गया है। इस अध्ययन का उद्देश्य नारी सशक्तीकरण के साहित्यिक और सामाजिक आयामों का समग्र विश्लेषण करना है।

ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य

हिंदी साहित्य के विभिन्न कालखंडों में नारी की स्थिति में निरंतर परिवर्तन परिलक्षित होता है। भक्ति काल में नारी को आध्यात्मिक अभिव्यक्ति का अवसर प्राप्त हुआ, जबकि रीतिकाल में उसका चित्रण मुख्यतः सौंदर्य और श्रृंगार तक सीमित रहा। आधुनिक काल में शिक्षा और सामाजिक जागरूकता के प्रभाव से नारी अपने अधिकारों और स्वतंत्र अस्तित्व के प्रति सजग हुई (शुक्ल, 2000)। यह परिवर्तन सामाजिक चेतना के विकास को दर्शाता है।

समकालीन परिप्रेक्ष्य

वर्तमान समय में नारी सशक्तीकरण के क्षेत्र में प्रगति हुई है, किंतु अनेक चुनौतियाँ अभी भी विद्यमान हैं।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20823572](https://doi.org/10.5281/zenodo.20823572)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शफीफ लतीफ चौधरी, हिंदी विभाग प्रमुख छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब जि. धाराशिव (महाराष्ट्र)

How to cite this article:

चौधरी, शफीफ लतीफ. (2026). नारी सशक्तीकरण का साहित्यिक परिप्रेक्ष्य. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 1–2. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20823572>

भारत में महिला श्रम भागीदारी लगभग 25 प्रतिशत तथा संसद में महिलाओं का प्रतिनिधित्व लगभग 15 प्रतिशत है (नीति आयोग, 2022)। वैश्विक स्तर पर भी लैंगिक असमानता की समस्या बनी हुई है (World Bank, 2021; UN Women, 2023)। यह स्थिति दर्शाती है कि सशक्तीकरण के लिए अभी और प्रयास आवश्यक हैं।

चुनौतियाँ

पितृसत्तात्मक मानसिकता, लैंगिक भेदभाव, शिक्षा में असमानता तथा घरेलू हिंसा जैसी समस्याएँ नारी सशक्तीकरण के मार्ग में प्रमुख बाधाएँ हैं। इन समस्याओं के समाधान के लिए सामाजिक दृष्टिकोण में परिवर्तन आवश्यक है (Kabeer, 1999)।

निष्कर्ष

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि हिंदी साहित्य ने नारी सशक्तीकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। यह अध्ययन इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि साहित्य समाज में जागरूकता उत्पन्न कर महिलाओं को आत्मनिर्भर बनने की प्रेरणा देता है। भविष्य में भी हिंदी साहित्य नारी सशक्तीकरण की दिशा में महत्वपूर्ण योगदान देता रहेगा (Sen, 2001)।

संदर्भ सूची

1. मन्नुभंडारी, (1971). आपका बंटी. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
2. महादेवी वर्मा, (1983). शृंखला की कड़ियाँ. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन।
3. आ.रामचंद्र शुक्ल, (2000). हिंदी साहित्य का इतिहास. नई दिल्ली।
4. नामवर सिंह., (2010). आधुनिक हिंदी साहित्य. नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन।
5. भारत सरकार. (2011). जनगणना रिपोर्ट. नई दिल्ली।
6. नीति आयोग. (2022). महिला सशक्तीकरण रिपोर्ट. नई दिल्ली।
7. कबीर, नैला. (1999). संसाधन, एजेंसी और उपलब्धियाँ: महिला सशक्तीकरण के मापन पर विचार. डेवलपमेंट एंड चेंज.
8. भारत सरकार. (2011). जनगणना रिपोर्ट.
9. नीति आयोग. (2022). महिला सशक्तीकरण रिपोर्ट.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्करी प्रशासनातील शिलेदारांची कामगिरी

दिनेश दत्तात्रय सूर्यवंशी, प्रा. डॉ. युवराज शामरावजी माहूरे,

¹संशोधक (उ.मा.शि.) वनमालाताई राठोड वि.जा.भ.ज.कनिष्ठ महाविद्यालय, आमणी (बु.) ता. महागांव जि. यवतमाळ
²मार्गदर्शक प्राध्यापक, एस. पी. एम. विज्ञान आणि गिलाणी कला, वाणिज्य महाविद्यालय, घाटंजी ता. घाटंजी जि. यवतमाळ

Email: dsuryawanshi427@gmail.com

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180402

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 3-8

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लष्कराचा स्वतंत्र विभाग स्थापन केला. प्राचीन हिंदू सम्राटांप्रमाणे त्यांनी आपले चतुरंग सैन्य उभारले. रथ दलाऐवजी उंट दलाची निर्मिती करून थोडा बदल केला. प्रामुख्याने शिवाजी महाराजांच्या लष्करात घोडदल, पायदल, हतीदल, उंटदल, आणि आरमार दल अशा प्रकारे चतुरंग सैन्य दलाची उभारणी केली होती. सर्व दलांचे स्वतंत्र विभाग होते. सैन्यावाचून राज्य, धन आणि पराक्रम प्राप्त होत नाही. म्हणून छत्रपती शिवाजी महारांनी आपल्या लष्कराची उभारणी केली. महाराजांनी स्वतंत्र लष्करी विभागणी केल्यानंतर घोडदळावर शिलेदार, पायदळावर सरनोबत, आरमारवर दर्या सारंग असे शिलेदार नेमले होते. त्यामुळे लष्करी प्रशासनातील शिलेदारांनी स्वराज्याचा अटकेपार झेंडा फडकाविला.

Keywords: छत्रपती शिवाजी महाराज लष्करी प्रशासन शिलेदार मराठा सैन्य घोडदळ स्वराज्य गनिमी कावा युद्धनीती सैन्य संघटना किल्ले व्यवस्थापन मराठा साम्राज्य लष्करी नेतृत्व संरक्षण व्यवस्था सैनिकी शिस्त स्वराज्य विस्तार रणनीती आणि डावपेच मराठा इतिहास युद्धकौशल्य सैन्य भरती शौर्य व पराक्रम.

प्रस्तावना

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मूठभर मावळे हाताशी धरून वयाच्या १६-१७ व्या वर्षाच्या बालवयात स्वराज्य स्थापनेच्या कार्याला सुरुवात केली होती. पुढील काही वर्षात त्यांच्या प्रयत्नांना यश येत गेल्याने स्वराज्याचा व्यापही वाढीस लागला व इ.स. १६७४ मध्ये एक विशाल सेना घेऊन त्यांनी कर्नाटकाची मोहिम हाती घेतली व त्यांनी त्यात यशही संपादन केले. तीस वर्षाच्या अल्पकाळात महाराजांनी आदिलशाहीचा अनेकदा पराभव केला व मुघलांना ही तोडीसतोड टक्कर दिली. या सर्व कार्यात पायदळ, घोडदळ यांनी महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली. मराठ्यांच्या संरक्षणाची सर्व भिस्त ही किल्ल्यावर होती. त्यामुळे किल्ल्याची बांधणी, आखणी, जागेची निवड, डागडुजी, शिबंदी, रसद व्यवस्था इत्यादी गोष्टी महत्त्वपूर्ण समजल्या जात होत्या. ब्राह्मण, मराठा, रामोशी, प्रभु अशा वेगवेगळ्या जाती पातीच्या लोकांची किल्ल्यावर नेमणूक केली जात होती. याचे कारण म्हणजे वेगवेगळ्या जातीपातीचे लोक वेगवेगळ्या किल्ल्यावरील कामावर त्यांच्या अंगी असणाऱ्या कर्तृत्वाप्रमाणे नेमले की, किल्ल्यात फितुरी व्हायची भीती राहत नसे. किल्लेदार, सबनीस, सुभेदार, वेसकर आदी अधिकाऱ्यांच्या कर्तव्याच्या जबाबदाऱ्याची लेखी नोंदी सापडतात

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20823638](https://doi.org/10.5281/zenodo.20823638)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

दिनेश दत्तात्रय सूर्यवंशी, संशोधक (उ.मा.शि.) वनमालाताई राठोड वि.जा.भ.ज.कनिष्ठ महाविद्यालय, आमणी (बु.) ता. महागांव जि. यवतमाळ

How to cite this article:

सूर्यवंशी, दिनेश. दत्तात्रय, & माहूरे, युवराज. शामरावजी. (2026). छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्करी प्रशासनातील शिलेदारांची कामगिरी. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 3–8.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20823638>

किल्ल्याच्या रक्षणार्थ ठेवलेली फौज व मुलुखगिरीवर जाणारी फौज वेगवेगळी असे. प्रत्येक किल्ल्यावर अन्नधान्य, चारापाणी, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था याची व्यवस्था चोखपणे केली जात असे. दारुगोळा साठवायला भांडारे असत व सर्वांची सबनीस नोंद ठेवीत. अशा रितीने बातमी, संरक्षण, अन्नधान्य व्यवस्था, करवसुली व पगार यांची योग्य रितीने सांगड घातली जात असे.

लढाईत किंवा मोहिमेवर महाराज हजर असताना सर्व सैन्यावर ते स्वतः ताबा ठेवत असत. परंतु सैन्य व्यवस्था चालविण्यासाठी सेनापतीची नेमणूक केली जात असे. वेळप्रसंगी सेनापती सुद्धा खंडा लढवण्या असल्यामुळे सैन्य घेऊन स्वतः ही कामगिरी पार पाडत असे. मोरोपंत पिंगळे व घोडेस्वारावरचे अधिकारी नेताजी पालकर इतिहास प्रसिद्ध वीर आहेत. मुलकी व्यवस्थेतील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांप्रमाणे लष्करातील वरीष्ठ अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका महाराज स्वतः करत असत तसेच त्यांची कामगिरी समाधानकारक न झाल्यास त्यांना पदावरून तात्काळ दूर करताना महाराज मागे पुढे पाहत नसत. उदाहरणार्थ नेताजी पालकर यांची विजापुरकरांबरोबर झालेल्या मुघल आणि मराठे यांच्या संयुक्त फौजेने केलेल्या लढाईत कामगिरी समाधानकारक न झाल्यामुळे त्यांना सेनापती पदावरून पायउतार केले.

एकंदरीत नाईक या सर्वात खालच्या लष्करी अधिकाऱ्यापासून ते सरनोबत या सर्वश्रेष्ठ लष्करी अधिकाऱ्यापर्यंत सैन्याची बांधणी करण्याची विशेष अशी प्रथा प्रथमच शिवाजी महाराजांमुळे आली. सैन्याच्या अधिकाऱ्यांना शिवपूर्व काळात 'मोकासे' देण्याची पद्धती नष्ट करून त्यांना नगदी पगार देण्याची पद्धती त्यांनी सुरू केली. तत्कालीन काळातील मराठा लष्कराचे तळ आणि मुघली लष्कराचे तळ यांच्या स्वरूपात जमीन-अस्मानाचे अंतर होते. मुघल लष्करी छावणीचा डामडौल, भपकेपणा, दिमाख शिवकालीन मराठा लष्करी छावणीत नव्हता. लष्करी प्रमुख शिलेदारांना देखील साध्या तंबूत राहावे लागत असे आणि लष्कर उघड्यावर राहत असल्याचे निदर्शनास.

संशोधन पद्धती

सामाजिक शास्त्रामध्ये संशोधनाच्या अनेक पद्धती आहेत. प्रस्तुत संशोधन हे ऐतिहासिक असल्यामुळे प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्करी प्रशासन व्यवस्थेचे स्वरूप समजून घेणे.
2. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्करी प्रशासन व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
3. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्करी प्रशासन व्यवस्थेतील शिलेदारांच्या कामगिरीचा अभ्यास करणे.

लष्करी प्रशासन

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लष्कराचा स्वतंत्र विभाग स्थापन केला. प्राचीन हिंदू सम्राटांप्रमाणे त्यांनी आपले चतुःरंग सैन्य उभारले. रथ दलाऐवजी उंट दलाची निर्मिती करून थोडा बदल केला. प्रामुख्याने शिवाजी महाराजांच्या लष्करात घोडदल पायदल, हत्तीदल, उंटदल, आणि आरमार दल अशाप्रकारे चतुः रंग सैन्य दलाची उभारणी केली होती. सर्व दले स्वतंत्र होती. त्यांचे स्वतंत्र विभाग होते.

शिवाजीची लष्करी व्यवस्था

सेनापती

पायदळ	घोडदळ	आरमार	किल्ले	हेरखाते
पंचहजारी	शिलेदार (बारगीर	दर्या सारंग	स्थल, गिरी	
(सरनोबत)	पायदळातील हुद्याप्रमाणे)	गलबते व सैन्य	जल, दुर्ग	
	हुद्दे			
एकहजारी ५	अंमलदार		(एकूण २४०	
जुमलेदार १०	सुभेदार १०		किल्यांपैकी १११	
हवालदार २	जुमलेदार १०		शिवरायांनी बांधले)	

नाईक ५

हवालदार ५

शिपाई १०

घोडेस्वार २५

शिवाजी महाराजांची वरील लष्करी व्यवस्था गो. स. सरदेसाईंनी आपल्या मराठी रियासतीमध्ये रचनाबद्ध केलेली आहे. वरील कंसातील आकडे व हुद्यांची संख्या निर्देशित करतात.

पायदळातील शिलेदारांची भूमिका

पायदळ घोडदळापेक्षा अधिक उपयोगी पडत असे. त्यामुळे घोडदळाच्या तुलनेत पायदळाकडे महाराजांनी अधिकच लक्ष पुरविले. कारण महाराष्ट्रप्रदेशांची रचना दऱ्या, खोऱ्या, पर्वत, चढ, उत्तराची असल्यामुळे त्याचबरोबर शिवकालीन किल्ले व ठाण्याच्या बंदोबस्तासाठी हजारो पायदळाची आवश्यकता होती. पायदळात पण विविध जाती धर्माच्या लोकांना सामावून घेऊन सामाजिक ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न केलेला होता. शिवकालीन पायदळाची रचना खालीलप्रमाणे होती.

पायदळाची रचना

१० सैनिकांवर	एक नाईक
५ नाईकांवर	एक हवालदार
३ हवालदारांवर	एक जुमलेदार
८ जुमलेदारांवर	एक हजारी
सर्व हजारीयावर	एक सेनापती

शिवाजी महाराजांच्या पायदळाच्या रचने संबंधी सभासद म्हणतो, की, 'मावळे लोकांत दहा लोकांत एक नाईक पन्नास लोक म्हणजे पंचनायकी यांस एक हवालदार, दोन तीन हवाले मिळून एक जुमलेदार' दहा जुमले मिळून एक हजारी जुमलेदारांस शंभर होत. एक सबनीस, त्यास चाळीस होत तैनात, हजारियास पाचशे होत तैनात. सबनिसास शंभर सव्वाशे होतपर्यंत ऐसा हजारियांस सात हजारिया मिळोण एक शिलेदार (सरनोबत) येसाजी कंक म्हणोन केला. याचे आज्ञेत सर्वांनी असावे. शिवाजी महाराजांनी शिलेदार येसाजी कंक यांच्या नियंत्रणाखाली अत्यंत शिस्तबद्ध लष्करी प्रशासन व्यवस्था उभी केली होती. मोगलांच्या डामडौल पणाचा त्याग करून शिलेदारात साधेपणा ठेवला होता. म्हणूनच शिलेदार एका दिवसात ५० ते ६० मैलाचे अंतर सहजपणे कापत असत.

शिलेदारांनी पायदळातील सैन्याची केव्हाच उपासमार झाल्याचे दिसून येत नाही. कारण मराठ्यांच्या लष्कराचा आहारही साधासुधाच होता. या संदर्भात जॉन फायर म्हणतो की, 'शिवाजीच्या सैनिकास हालअपेष्टांची सवय होती. स्वतः महाराजपण मोहिमेत साधेपणाने वागत असत. पायदळ, घोडदळ व आरमारातील लष्कर पावसाळ्याचे चार महिने आपापली घरगुती कामे करीत असत. महाराजांनी मनसब, वतन, जहागीरदारी पद्धतीचा त्याग करून रोख वेतनाची व्यवस्था केली. त्यामुळे महाराजांचे सैन्यही अत्यंत कार्यक्षम राहिले. 'शिलेदार, मुजुमदार, कारकून व हुजुरातील लोक यास तनखे वरातेने देत होते. लष्करात हशमास व गडास, मोकाशे, महाल, गाव मुळीच देणे नाही, जे देणे ते वरातेने अगर पोल्यातून रोख द्यावे. मोकाशी झाल्याने रयत अव्यवस्थीत होईल व बळावेल कमाविशिची कैद चालणार नाही. ज्यास मोकाशे द्यावे तो व जमीनदार एक झाल्याने बेकद होईल; म्हणून मोकाशे कोणास देणेच नाहीत. शिलेदार अत्यंत शिस्तप्रिय होते. या शिस्तीबद्दल खुद्द खाफीखनाने स्तूती केली आहे. तो म्हणतो, 'एखाद्या लढाईत पराभूत झाल्यानंतर मुसलमान जातीच्या बायका-मुलांच्या अब्रुस त्याने कधीही धक्का लागू दिला नाही. या बाबतीत त्याचे हकूम इतके सक्त होते की, ते मोडणारास तो शिक्षा दिल्याशिवाय राहत नसे. पाय दळातील शिलेदार खालील नियम व अटीचे शर्तीने पालन करीत होते.

1. गायी पकडू नयेत, ओझ्यासाठी बैल धरावेत.
2. लुटीतील कोणताही माल सैनिकांनी आपल्याजवळ ठेवू नये.
3. लष्करात बायका, दासी, कलावंतीनी, वेश्या आणू नयेत.
4. शत्रुच्या प्रदेशातील स्त्रियांना हात लावू नये त्यांचा आदर करावा. मोहिमेवर असतांना मुसलमानांच्या व इतर धर्मीयांच्या धर्म स्थानांचा व धर्माचा आदर करावा

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सैन्याला दिलेली शिकवण शिलेदारसुद्धा प्रमाणिकपणे पाळत असल्याचे दिसून येते.

घोडदळात शिलेदारांची कामगिरी

शिवाजी महाराजांच्या घोडदळामध्ये बारगीर आणि शिलेदार असे दोन प्रकार होते. बारगीर म्हणजे सरकारी घोडा व शस्त्र वापरणारा तर शिलेदार म्हणजे स्वतःचा घोडा व शस्त्र वापरणारा. महाराजांचा कल बारगीरांकडे म्हणजे स्वतःची पागा वाढविण्याकडे होता. घोडदळाच्या सैनिकास राऊत म्हणत. प्रत्येक घोड्यामागे एक बारगीर असे त्यांच्या घोडदळाच्या रचनेसंबंधी सभासद सांगतात. प्राचीन काळामध्ये ज्याप्रमाणे अश्वदलास महत्त्व प्राप्त झालेले होते तेवढेच महत्त्व शिवकाळात ही टिकून होते. घोडदळाचे महत्त्व महाभारताच्या शांतीपर्वत वर्णिलेले आहे. भिष्म धर्मराजास म्हणतो. "साठ हजार घोडेस्वार एकदिलाचे असतील तर सर्व पृथ्वीही जिंकता येईल.

घोडदळ

१ घोडा	एक बारगीर
२५ घोडेस्वारांवर	एक हवालदार
५ हवालदारांवर	एक जुमलेदार
१० जुमलेदारांवर	एक हजारी
५ हजारीवर	एक पंचहजारी
सर्व पंचहजारीवर	सेनापती

लष्करात पागेचे बळ तोलदार करून पागेच्या तोलदारीखाली शिलेदांची निवड करण्यात आली होती. पागेमध्ये दर घोड्यासी बारगीर एक पंचवीस बारगिरास मराठा धारकरी हवालदार एक केला पाच हवालदांचा एक 'जुमला' म्हणून नाव ठेविले.

बारगीर

२५ बारगीरांवर	१ हवालदार
५ हवालदारांवर	१ जुमलेदार
१० जुमलेदारांवर	१ हजारी
५ हजारांवर	१ पंचहजारी
५ पंचहजारांवर	१ सरनौबत.

दर पंचवीस घोड्यांमागे एक पखालजी आणि एक नालबंद असे. याशिवाय घोड्यांना दाणावैरण देणे, खरारा करणे यासाठीही नोकर वर्ग असे. घोड्यांना औषधोपचार करण्यासाठी घोडेवैद्य असत. तलवार, भाला, जंबिया, बंदूक, पागा इ. घोडेस्वारांची शस्त्रे असत." शिवाजी महाराजांच्या घोडदळात शिलेदारांची संख्या झपाट्याने वाढल्यामुळे घोडदळ व्यवस्था मजबूत होत होती. महाराजांच्या सैन्यात वाढत्या शिलेदारांच्या धास्तीने औरंगजेब बैचन झाले होते. त्याने शाहिस्तेखानास मराठ्यांच्या मोहिमेवर पाठवले. त्यानुसार १६६० ला शाहिस्तेखान पुण्यास दाखल झाला. त्याने स्वारीवर येते वेळी बऱ्याच फुशारक्या मारल्या असे सभासद सांगतात व त्याच्या सैन्यातील घोडदळ संख्याही लिहितात.

शिवाजी गोव्यावर हल्ला करणार असून त्याने सैन्याची जमवाजमव सुरू केली आहे आणि त्यात २ हजार घोडदळ आणि सुमारे ८ ते १०,००० पायदळ आहे असा अहवाल १२ नोव्हेंबर १६६८ रोजी कारवार विभागाने सुरत विभागाला पाठविल्याची नोंद मिळते. कारवारमध्ये १६७३ साली दिसलेल्या शिवाजीच्या सैन्यात एकूण २ हजार घोडदळ आणि ४ हजार पायदळ असल्याची नोंद मिळते. शिवाजीने १६७५ साली फोंड्याच्या किल्याला घेराव घातला आणि या घेरावात घोडदळापेक्षा पायदळाची संख्या प्रचंड मोठी असल्याची नोंद कारवार दसरातील १४ एप्रिलच्या पत्रात आहे. ती अशी घोडदळ २००० तर पायदळ ७,००० पन्हाळ्याला शिवाजीकडे एकूण १५,००० घोडेस्वार आणि २०,००० पायदळ असे सैन्य असल्यामुळे विजापूरच्या सेनापतींची त्यांच्यावर हल्ला करण्याची हिंमत झाली नाही अशी नोंद दि. ९ नोव्हेंबर १६७८ च्या राजापूरहून मुंबईला पाठविलेल्या पत्रात सापडते."

गड-किल्ले प्राचीन काळापासून किल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व होते. त्यास शिवकाळ अपवाद नसावा. सिंधू संस्कृतीत गढीचे सापडलेले अवशेष हे किल्यांचे महत्त्व सांगतात. राज्यांचे, नगरांचे संरक्षण हे किल्यांच्या साह्याने केले जात असे. मध्ययुगीन काळात किल्यांना

अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले होते. शिवरायांनीही किल्यांच्या साहाय्यानेच स्वराज्याची निर्मिती केली. किल्यांचे महत्त्व सांगताना आज्ञापत्रकार म्हणतो. 'संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग. दुर्ग नसतां मोकळा देश परचक्र येताच निराश्रय प्रजाभग्न होऊन देश उध्वस्त होतो. देश उध्वस्त झाल्यावरी राज्य असे कोणास म्हणावे. या करिता पुर्वी जेजे राजे झाले त्यांनी आधी देशामध्ये दुर्ग बांधून तो तो देश शाश्वत करून घेतला आणि आपले परचक्र संकट दुर्गाश्रयी परिहार केले.' हे राज्य तर तीर्थरूप थोरले कैलासवासी स्वामींनी गडावरूनच निर्माण केले."

शिवकालीन दुर्गाचे प्रकार

शिवकालिन कागदपत्राच्या सहाय्याने आपणास किल्यांचे चार प्रकार पाडता येतात.

1. भूमिदुर्ग
2. वन दुर्ग
3. गिरी-दुर्ग
4. जल दुर्ग

शिवरायांनी या सर्व प्रकारच्या किल्यांच्या सहाय्यानेच राज्य हस्तगत केले. गडकोटाचे महत्त्व सांगताना आमात्य म्हणतात. गडकोट विरहित जे राज्य त्या राज्याची स्थिती म्हणजे अभ्रपटलन्याय आहे. या करिता ज्यांस राज्य पाहिजे त्यांनी गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मुळ, गडकोट म्हणजे खजीना, गडकोट म्हणजे सैन्याचे बल, गडकोट म्हणजे राजलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपले प्राणसंरक्षण. प्रामुख्याने किल्याचे वर्गीकरण तीन प्रकारे केले जाते. घाटमथ्यावरील किल्ले, देशावरिल किल्ले आणि कोकणातील किल्ले.

हरिश्चंद्रगड, जीवधन, सिंहगड, शिवनेरी, प्रबळगड, राजमाचि लोहगड, तुंग, तिकोना, ईसागड, सिंहगड, पुरंदर, राजगड, तोरणा, रायगड, रोहिडा, प्रतापगड, हातगड, गुणवंतगड, विशालगड पन्हाळा, साल्हेर, मुल्हेर, इत्यादींचा प्रामुख्याने घाटमथ्यावरिल किल्यांत समावेश होतो. तर शिवनेर, मिन्नेर, चाकन, लोहगड, तुंग, तिकोना सिंहगड, तोरणा, राजगड, इत्यादींचा समावेश मावळातील किल्यात होतो. भिवगड, ठाकगड, भवानगड, मैमतगड, विशाळगड, मावाळ, प्रतापगड, इत्यादींचा समावेश कोकणातील किल्यात होतो. किल्यांचे महत्त्व सांगताना परमानंद म्हणतो

किल्यांची संख्या

शिवरायांकडील किल्यांच्या निश्चित संख्याबाबत तज्ञात मतभेद आहेत. वादाचा मुद्दा थोडा बाजूला ठेवून विचार केल्यास असे दिसते की, शिवरायांनी किल्यांचे सामर्थ्य जाणलेले होते. हे मात्र निश्चित ९१ कलमी बखरीवरून समजते 'जैसा कुळंबी शेतात माळा घालून शेत राखितो असे किल्ले राज्यास रक्षण आहेत. तारवास खिळे मारून बळकट करितात तशी राज्यास बळकटी किल्यांची आहे.' किल्यांच्या संख्येविषयी सभासदांनी गडकोट, जंजिरे व देशांतील जंजीरे गडकोट बीतपशीला नुसार ही संख्या २४० सांगितली आहे. तर चिटणीस बखरीत ३१७ संख्या दिली आहे. 'दौलत आहे जे करवणे ते समजोनच करावित आहोत दिल्लेद्रासारखा शत्रू उरावर आहे तो आला तरी नवे जुने ३६० किल्ले हजेरिस आहेत. एक एक किल्ला वर्ष वर्ष लढला तरी ३६० वर्षे पाहिजेत. असे वर्णनही सभासदाने केलेले आहे.

आरमारातील लष्करी दलाची कामगिरी

दक्षिण भारतात पाश्चिमात्य लोकांचा अरबी समृद्ध किनारा म्हणजे आंदन बेट बनले होते. येथून मोठ्या प्रमाणात मालाची पश्चिमात्य देशांत निर्यात केली जात होती. किनारपट्टीवर जहाजांतून चालणाऱ्या व्यापारावर बंदने असणे गरजेची होती. या व्यवस्थेत इंग्रजी, डच, पोर्तुगिज, हवशी (अबेसिनियन) लोकांचा भरणा असल्यामुळे हे दर्यावर्दी लोकमोठ्या प्रमाणात लुट नेली जात होती. यावर उपाय करण्यासाठी महाराजांनी नौसेना आरमार उभारण्याचे ठरविले त्यासाठी कोकणपट्टीतील दर्यावर्दी मुसलमान कोळी जातीला आपलेसे करून आरमार बळ उभारले. त्यासाठी सिंधुदुर्ग म्हणजे सुवर्णदुर्ग विजय दुर्ग इत्यादी हे किल्ले बांधले. किल्ले बांधण्याचा प्रमुख उद्देश केवळ स्वतः चेच जहाज माल घेवून आत येवून पुन्हा बाहेर जावे आणि त्यांना सुरक्षितता असावी व त्यावर काम करणारे दर्यावर्दी मुसलमान कोळी स्वराज्याशी एकनिष्ठ असावे. शिवाजीने आरमाराचे मुख्य केंद्र कुलाबा (अलीबाग) येथे कार्यालय स्थापन केले होते अंजनवेल राजापूरी या परिसरात सैनिकी शाळा, प्रशिक्षण केंद्र तसेच जहाजाची डागडुंडी सुद्धा केली जात. शिवकाळात आरमार म्हणजे राज्याचे एक स्वतंत्र अंग समजले गेले होते. महाराजांच्या लष्करी व्यवस्थेचे हे एक अत्यंत महत्वाचे वैशिष्ट्य मानले जाते रामचंद्रपंत

अमात्य राजनीतीत म्हणतो. आरमार म्हणजे एक स्वतंत्र राज्यांचा आहे. ज्याच्याजवळ आरमार त्याचा समुद्र या करिता आरमार पुढील प्रकारची जहाजे होती.

गुराव

या जहाजात दोन डोलकाठ्या असत. त्याचे वजन सर्वसाधारण १०० टन असे, तीन डोलकाठ्या असल्यास ३०० वजन असे.

गलबत

याच्या जवळ दोन डोलकाठ्या असून वजन सुमारे ७० टन असण्याबरोबर या गलबातात सहा ते सात तोफा, दोन मुख्य प्रकारे शिवाय इतर जहाजे अशी शिवाड बरांडी तारू, पगार दुबार, बाभोर, तिरकाटी चालू माचवा होडी, महागिरी, पारब जुगु फिगेट इत्यादी असून कृष्णाजी अनंत सभासदाच्या बखरीत जहाजाची संख्या ७०० होती तर चिटणीसाच्या बखरीत ४०० ते ५०० संख्या दिली आहे.

आरमार दलाची रचना

रामचंद्रपंत अमात्याने आरमार दलाची रचना सांगतांना म्हटले ५ गुराव व १५ गलबते यांचा एक सुभा करावा, असे अनेक सुभे आरमारात असत. या प्रत्येक सुभ्यावर एक अधिकारी नेमलेला असे. अशा सर्व सुभ्यांचे मिळून दोन मोठी आरमार दले. प्रत्येक दलावर एक आरमार प्रमुख नेमला जाई. या दोन आरमार प्रमुखांसाठी मायनाईक व दर्यासारंग अशी दोन पदे निर्माण केली गेली होती. मायनाईक हे पद हिंदुभंडारी जातीकडे असे तर दर्यासारंग हे पद मुसलमानाकडे असे. महाराजांच्या आरमारात दौलतखान हा दर्यासारंग होता. किनारपट्टीतील कोली, भांडारी, मलबारी, मुस्लीमजातीतील लोकच खलाशी म्हणून घेतली जात. ती जात धाडसीपणाने, काटकपणाने व दर्यावर्दी असल्याने शिवाने त्यांचा उपयोग आसा उभारणीस करून घेतला.

OriginalArticle

हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. अनंत बाळू नरवडे.

(संशोधन मार्गदर्शक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख.) छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब जि. धाराशिव

Email: anantnarwade1975@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश (Summary/Abstract)

JRD -2026-180403

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 9-13

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास हे एकमेकांना पूरक आहेत. महाराष्ट्र राज्याकडे नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनांची उपलब्धता पाहता, हे राज्य भारतासाठी 'हरित विकासाचे मॉडेल' बनू शकते. उद्योग, शेती आणि वाहतूक या तिन्ही क्षेत्रांत पर्यावरणाचा विचार केंद्रस्थानी ठेवल्यास आपण शाश्वत प्रगती साध्य करू शकू.

बीज संज्ञा हरित अर्थव्यवस्था, शाश्वत विकास, नवीकरणीय ऊर्जा, हवामान बदल, हरित तंत्रज्ञान, हरित रोजगार, पर्यावरण संरक्षण.

प्रस्तावना (Introduction)

जागतिक तापमानात होणारी वाढ (Global Warming) आणि हवामान बदल ही २१ व्या शतकातील सर्वात मोठी आव्हाने आहेत. औद्योगिक क्रांतीनंतर मानवाने केलेली प्रगती ही निसर्गाच्या किंमतीवर झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर, 'हरित अर्थव्यवस्था' (Green Economy) ही संकल्पना पुढे आली. ही केवळ पर्यावरणाचे रक्षण करणारी व्यवस्था नसून ती सामाजिक न्याय आणि आर्थिक प्रगती यांचा मेळ घालणारी एक शाश्वत प्रणाली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Research)

१. हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास या संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. महाराष्ट्रातील अक्षय ऊर्जेच्या प्रगतीचा आढावा घेणे.
३. सेंद्रिय शेती आणि जलसंधारणाचे शाश्वत विकासातील महत्त्व अभ्यासणे.
४. केस स्टडीच्या (राळेगण सिद्धी व हिवरे बाजार) माध्यमातून ग्रामीण विकासाचे प्रारूप मांडणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

हा अभ्यास प्रामुख्याने 'वर्णनात्मक' (Descriptive) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) स्वरूपाचा आहे. यामध्ये हरित अर्थव्यवस्थेच्या संकल्पनांचे वर्णन करून महाराष्ट्रातील त्यांच्या अंमलबजावणीचे विश्लेषण केले गेले आहे.

माहिती संकलनाचे स्रोत (Data Collection Sources)

या शोधनिबंधासाठी माहिती प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांतून संकलित केली आहे:

दुय्यम स्रोत (Secondary Data): हा अभ्यासाचा मुख्य आधार आहे.

१. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे (MPCB) वार्षिक अहवाल.
 २. महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (MEDA) आणि महावितरण (MSEB) यांची आकडेवारी.
 ३. संयुक्त राष्ट्रांचे (UN) शाश्वत विकास उद्दिष्टांवरील (SDG) अहवाल
- विविध शासकीय योजनांची (उदा. माझी वसुंधरा, सौर कृषी वाहिनी) माहितीपुस्तके.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अनंत बाळू नरवडे, (संशोधन मार्गदर्शक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख.) छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब जि. धाराशिव

How to cite this article:

नरवडे. अनंत. बाळू. (2026). हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास एक विश्लेषणात्मक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), . 9–13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20823728>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20823728](https://doi.org/10.5281/zenodo.20823728)

प्रमाणित पुस्तके, शोधपत्रिका (Journals) आणि वर्तमानपत्रांतील लेख

हरित अर्थव्यवस्थेची संकल्पना आणि महत्त्व

• व्याख्या

- १ "अशी अर्थव्यवस्था ज्यामध्ये मानवी कल्याण आणि सामाजिक समता सुधारते, तसेच पर्यावरणीय जोखीम आणि पर्यावरणीय टंचाई लक्षणीयरीत्या कमी होते."
- २ हरित अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी आर्थिक व्यवस्था, जिच्यामध्ये निसर्गाचे नुकसान न करता मानवाची प्रगती साधली जाते. यामध्ये केवळ नफा मिळवणे हे उद्दिष्ट नसून, 'नैसर्गिक भांडवल' (Natural Capital) सुरक्षित ठेवणे हे मुख्य ध्येय असते.

हरित अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था, ज्यामध्ये कार्बन उत्सर्जन कमी असते, संसाधनांची कार्यक्षमता जास्त असते आणि सामाजिक सर्वसमावेशकता असते.

- उद्दिष्टे: पर्यावरणाची हानी टाळणे, गरिबी निर्मूलन आणि अक्षय ऊर्जेचा वापर वाढवणे.
- महत्त्व: भविष्यातील अन्न सुरक्षा, पाणी टंचाई आणि ऊर्जा संकट टाळण्यासाठी ही व्यवस्था अपरिहार्य आहे.

शाश्वत विकास आणि त्याचे घटक

• व्याख्या

1. "शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता, वर्तमानातील गरजा पूर्ण करतो." ही जागतिक स्तरावर सर्वात जास्त स्वीकारली गेलेली व्याख्या आहे.
 2. निसर्गाची हानी न करता आणि नैसर्गिक संसाधने (पाणी, जमीन, हवा) भविष्यासाठी राखून ठेवून केलेली आर्थिक प्रगती म्हणजे शाश्वत विकास होय.
- शाश्वत विकास (Sustainable Development) म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांची गरज भागवण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता केलेली आजची प्रगती. संयुक्त राष्ट्रांनी (UN) २०१५ मध्ये १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) निश्चित केली आहेत.

हरित अर्थव्यवस्थेचे अधोरेखित होणारे महत्त्व

सौर ऊर्जेच्या या प्रभावामुळे हरित अर्थव्यवस्थेचे खालील पैलू स्पष्ट होतात:

- **हवामान बदलावर नियंत्रण:** वार्षिक ६ दशलक्ष टन CO2 कमी करणे म्हणजे रस्त्यावरून अंदाजे १३ ते १५ लाख पेट्रोल कार कायमच्या काढून टाकण्यासारखे आहे. हे 'ग्लोबल वॉर्मिंग' कमी करण्यासाठी महत्त्वाचे पाऊल आहे.
- **नैसर्गिक संसाधनांची बचत:** सौर ऊर्जेच्या वापरामुळे कोळशाच्या उत्खननाची गरज कमी होते. १ मेगावॉट सौर ऊर्जा प्रकल्प त्याच्या आयुष्यात हजारो टन कोळसा वाचवतो.
- **आरोग्यदायी समाज:** औष्णिक प्रकल्पातून निघणारी राख आणि सल्फर डायऑक्साइड यांसारख्या विषारी वायूंना फाटा मिळाल्याने हवेची गुणवत्ता सुधारते, ज्याचा थेट फायदा सार्वजनिक आरोग्याला होतो.

'कार्बन क्रेडिट्स' आणि आर्थिक संधी

हरित अर्थव्यवस्थेत केवळ पर्यावरण रक्षण होत नाही, तर आर्थिक लाभही मिळतात:

1. **कार्बन ट्रेडिंग (Carbon Trading):** सौर ऊर्जा प्रकल्प चालवणारे उद्योग त्यांनी वाचवलेल्या कार्बन उत्सर्जनाचे 'क्रेडिट्स' आंतरराष्ट्रीय बाजारात विकून नफा मिळवू शकतात.
2. **ग्रीन इन्व्हेस्टमेंट:** जे देश किंवा राज्ये सौर ऊर्जेवर भर देतात, त्यांना जागतिक बँकांकडून कमी व्याजावर कर्ज आणि अनुदान मिळते.

कोळसा आधारित वीज विरुद्ध अक्षय ऊर्जा: तुलनात्मक विश्लेषण

महाराष्ट्रात २०१४ च्या सुमारास कोळसा आधारित (Thermal Power) ऊर्जेचे वर्चस्व होते, मात्र गेल्या दशकात अक्षय ऊर्जेच्या (Renewable Energy) प्रमाणात लक्षणीय वाढ झाली आहे.

सांख्यिकीय तुलना (अंदाजे टक्केवारी)

घटक	२०१४-१५ प्रमाण (%)	मधील	२०२४-२५ मधील प्रमाण (%)	बदल (टक्केवारी)
कोळसा आधारित वीज	७५% - ८०%		५५% - ६०%	~२०% घट
अक्षय ऊर्जा	१०% - १२%		३०% - ३२%	~२०% वाढ
इतर	१०% - १३%		८% - १०%	अल्प बदल

ऊर्जेतील वाढीची प्रमुख कारणे

मागील १० वर्षांत अक्षय ऊर्जेचे प्रमाण वाढण्यामागे खालील तांत्रिक आणि धोरणात्मक बदल कारणीभूत आहेत:

- **सौर ऊर्जेचा झपाटा:** २०१४ मध्ये सौर ऊर्जेचे प्रमाण नगण्य होते. परंतु, 'जवाहरलाल नेहरू नॅशनल सोलर मिशन' आणि राज्य सरकारच्या 'सौर कृषी वाहिनी' योजनेमुळे सौर ऊर्जेची क्षमता ० मेगावॅटवरून ५,००० मेगावॅटच्या पुढे गेली आहे.
- **पवन ऊर्जेचे सातत्य:** महाराष्ट्र हे पवन ऊर्जेत सुरुवातीपासूनच आघाडीवर होते, परंतु तंत्रज्ञान सुधारल्यामुळे जुन्या पवनचक्क्यांची क्षमता वाढवून (Repowering) अधिक वीज निर्मिती केली जात आहे.
- **बॅगस को-जनरेशन:** साखर कारखान्यांनी उसाच्या चिपाडांपासून वीज तयार करण्याच्या तंत्रज्ञानाचा मोठा अवलंब केला, ज्यामुळे ग्रामीण भागात वीज निर्मितीचे विकेंद्रीकरण झाले.

महाराष्ट्रातील संदर्भ: एक विशेष विश्लेषण

महाराष्ट्र हे भारतातील अग्रगण्य औद्योगिक राज्य आहे, त्यामुळे येथे हरित अर्थव्यवस्थेची अंमलबजावणी करणे अधिक महत्वाचे ठरते.

१. राळेगण सिद्धी: जलसंधारण आणि लोकसहभागाचे मॉडेल

अहमदनगर जिल्ह्यातील हे गाव १९७० च्या दशकात भीषण दुष्काळ आणि गरिबीने ग्रासलेले होते. पद्मभूषण अण्णा हजारे यांच्या नेतृत्वाखाली या गावाचा कायापालट झाला.

- **शाश्वत उपक्रम:**
 - **पाणी व्यवस्थापन:** टेकड्यांवर समतल चर (CCT) खोदणे, नाला बंडिंग आणि वृक्षारोपण करून भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढवली.
 - **ऊर्जा स्वयंपूर्णता:** सौर पथदिवे आणि बायोगॅस संयंत्रांचा वापर करून पारंपरिक ऊर्जेवरील अवलंबित्व कमी केले.
 - **सामाजिक शिस्त:** नशाबंदी, चराईबंदी आणि कुऱ्हाडबंदी यांसारख्या नियमांमुळे पर्यावरणाचे रक्षण झाले.
- **हरित अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव:** पाण्याचे नियोजन केल्यामुळे गावात वर्षभर शेती होऊ लागली, स्थलांतर थांबले आणि गावाची अर्थव्यवस्था 'दुग्धव्यवसाय' व 'शेती' यावर भक्कमपणे उभी राहिली.

२. हिवरे बाजार: समृद्धीचा 'आदर्श' आराखडा

पोपटराव पवार यांच्या मार्गदर्शनाखाली हिवरे बाजार हे देशातील सर्वात श्रीमंत गावांपैकी एक बनले आहे. येथे शाश्वत विकासाचा 'आर्थिक आणि पर्यावरणीय' मेळ पाहायला मिळतो.

- **शाश्वत उपक्रम:**
 - **पीक नियोजन (Crop Planning):** पाण्याची उपलब्धता पाहूनच पिके घेण्याचे धोरण. जास्त पाणी लागणारी पिके (उदा. ऊस) घेण्यावर बंदी घालून कमी पाण्यात येणारी नगदी पिके घेण्यावर भर.
 - **पाणी ऑडिट (Water Audit):** दरवर्षी पावसाचे प्रमाण मोजून गावाचे 'पाणी बजेट' तयार केले जाते. हे हरित अर्थव्यवस्थेतील 'संसाधन कार्यक्षमता' (Resource Efficiency) या तत्वाचे उत्तम उदाहरण आहे.
 - **सॅट्रिय शेती:** खतांचा कमीत कमी वापर आणि नैसर्गिक साधनांवर भर.
- **परिणाम:** गावात आज ५० हून अधिक लक्षाधीश शेतकरी आहेत. पर्यावरणीय समतोल राखूनही आर्थिक प्रगती कशी साधता येते, याचे हे जागतिक उदाहरण आहे.

३. विश्लेषणात्मक तुलना:

वैशिष्ट्य	राळेगण सिद्धी	हिवरे बाजार
मुख्य लक्ष	नैतिक मूल्ये आणि जलसंधारण	आर्थिक नियोजन आणि जल-बजेटिंग
हरित घटक	बायोगॅस, सौर ऊर्जा, वृक्षारोपण	सूक्ष्म सिंचन, पीक फेरपालट, वन संवर्धन
सामाजिक परिणाम	व्यसनमुक्ती आणि ग्राम एकता	रिव्हर्स मायग्रेसन (शहराकडून गावाकडे परतणे)

४. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने या केस स्टडीचे महत्त्व

१. **केंद्रीकृत विरुद्ध विकेंद्रीकृत विकास:** या गावांनी सिद्ध केले की, शाश्वत विकासासाठी केवळ सरकारी योजनांवर अवलंबून न राहता 'स्थानिक नियोजन' (Micro-planning) अधिक प्रभावी ठरते.

२. पर्यावरणीय भांडवल (Natural Capital): जमीन आणि पाणी या नैसर्गिक भांडवलाचे रक्षण केले, तर आर्थिक भांडवल आपोआप वाढते, हे या गावांमधून स्पष्ट होते.

३. शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs): ही गावे प्रामुख्याने SDG 1 (गरिबी निर्मूलन), SDG 6 (स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता) आणि SDG 13 (हवामान कृती) यांची पूर्तता करतात.

अ) अक्षय ऊर्जा (Renewable Energy):

महाराष्ट्र सौर आणि पवन ऊर्जेमध्ये देशात अग्रेसर आहे.

- सातारा आणि सांगली: येथील पवनचक्क्यांचे प्रकल्प.
- सौर ऊर्जा: मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजना आणि सौर पंप वाटप.

ब) जलव्यवस्थापन आणि शेती:

महाराष्ट्राचा बराचसा भाग दुष्काळग्रस्त आहे. शाश्वत विकासासाठी 'पाणी अडवा, पाणी जिरवा' यांसारख्या योजना आणि सूक्ष्म सिंचनावर (Drip Irrigation) भर दिला जात आहे. सेंद्रिय शेतीचा वाढता कल हा हरित अर्थव्यवस्थेचाच एक भाग आहे.

क) प्रदूषण आणि कचरा व्यवस्थापन:

मुंबई, पुणे आणि नागपूर सारख्या शहरांमध्ये घनकचरा व्यवस्थापन (Solid Waste Management) आणि सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्पांचे जाळे विस्तारले जात आहे. 'माझी वसुंधरा' अभियानासारख्या उपक्रमांतून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पर्यावरणाभिमुख कामासाठी प्रोत्साहित केले जात आहे.

ड) इलेक्ट्रिक वाहने (EV Policy):

महाराष्ट्र सरकारने २०२१ मध्ये आपले ई-व्ही धोरण जाहीर केले. सार्वजनिक वाहतूक (उदा. बेस्टच्या इलेक्ट्रिक बस) आणि खासगी इलेक्ट्रिक वाहनांना दिलेले प्रोत्साहन हे हरित वाहतूक व्यवस्थेच्या दिशेने मोठे पाऊल आहे.

६. आव्हाने आणि मर्यादा

- हरित तंत्रज्ञानासाठी लागणारी मोठी गुंतवणूक.
- अकुशल कामगारांना 'हरित नोकऱ्यां'साठी (Green Jobs) प्रशिक्षित करणे.
- हवामानातील अनिश्चितता (उदा. अवकाळी पाऊस आणि अतिवृष्टी).

उपाययोजना आणि शिफारसी

- शहरे आणि ग्रामीण भागात 'बायोगॅस' आणि 'बायो-सीएनजी' प्रकल्पांना मोठ्या प्रमाणावर चालना देणे.
- शाळा आणि महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात हरित अर्थव्यवस्थेचा प्रत्यक्ष समावेश करणे.
- निसर्ग पर्यटनाला (Eco-tourism) प्रोत्साहन देऊन स्थानिक रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.

निष्कर्ष

"सौर ऊर्जा हे हरित अर्थव्यवस्थेचे इंजिन आहे. महाराष्ट्राने सौर ऊर्जेच्या माध्यमातून वार्षिक ६ दशलक्ष टनांहून अधिक कार्बन उत्सर्जन रोखून हे सिद्ध केले आहे की, आर्थिक प्रगती आणि पर्यावरण रक्षण यांचा समतोल साधणे शक्य आहे. शाश्वत विकासाचे १७ वे उद्दिष्ट (SDG 13 - Climate Action) गाठण्यासाठी सौर ऊर्जेचा विस्तार हीच काळाची गरज आहे."

संदर्भ (References)

1. Madhav Gadgil (2011). Ecology and Equity: The Use and Abuse of Nature in Contemporary India. Oxford University Press.
2. (पश्चिम घाट व महाराष्ट्रातील पर्यावरणीय मुद्द्यांवर महत्त्वपूर्ण)
3. Ramachandra Guha (2000). Environmentalism: A Global History.
4. (भारत व महाराष्ट्रातील पर्यावरण चळवळींचा संदर्भ)
5. Anil Agarwal & Sunita Narain (2001). State of India's Environment Report. Centre for Science and Environment. (शाश्वत विकास व पर्यावरणीय धोरणे)
6. Sharachchandra Lele (2013). Environment and Development in India.
7. (महाराष्ट्रातील विकास व पर्यावरण संतुलन अभ्यास)
8. Milind Bokil (2010). Development and Ecological Issues in Maharashtra.
9. (ग्रामीण विकास आणि पर्यावरणीय प्रश्न)

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

10. Vandana Shiva (2005). Earth Democracy.
11. (शाश्वत विकास व नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन)
12. Kanchan Chopra (2014). Ecosystems and Human Well-being in India.
13. (पर्यावरण अर्थशास्त्र व शाश्वत विकास)
14. R. S. Deshpande (2012). Agricultural Development and Sustainability.
15. (महाराष्ट्रातील शेती व शाश्वतता)
16. S. Janakarajan (2011). Water Conflicts in India.
17. (जलव्यवस्थापन)
18. Amita Baviskar (2004). In the Belly of the River.
19. (पर्यावरण, विकास व सामाजिक परिणाम)

OriginalArticle

"सार्क आणि दक्षिण आशियातील प्रादेशिक एकात्मतेसमोरील आव्हाने: एक राजकीय-आर्थिक अभ्यास"

जाधव आकांक्षा गोरख

सहाय्यक प्राध्यापक, संरक्षण शास्त्र विभागन्यू आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज अहमदनगर (Autonomous)

Email: aakankshajadhav2197@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा:

JRD -2026-180404

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 14-18

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr.2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (SAARC) ही १९८५ मध्ये परस्पर सहकार्य, आर्थिक विकास आणि प्रादेशिक स्थिरतेसाठी स्थापन झाली. भौगोलिक जवळीक आणि सांस्कृतिक साम्य असूनही दक्षिण आशिया हा जगातील सर्वात कमी एकात्म झालेला प्रदेश आहे. हा पेपर सार्कची वाटचाल, प्रादेशिक एकात्मतेतील यश-अपयश आणि भारत-पाकिस्तान तणाव, आर्थिक विषमता व संस्थात्मक दुर्बलता यांसारख्या अडथळ्यांचे विश्लेषण करतो. निष्कर्ष असा की राजकीय विश्वास आणि संघर्ष निराकरणाशिवाय सार्कद्वारे आर्थिक एकात्मता मर्यादितच राहिल.

कीवर्ड्स: सार्क (SAARC), दक्षिण आशिया, प्रादेशिक एकात्मता, प्रादेशिक सहकार्य, राजकीय-आर्थिक अभ्यास, दक्षिण आशियाई प्रादेशिकता, आर्थिक एकीकरण, व्यापार सहकार्य

प्रस्तावना

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगभरात प्रादेशिक सहकार्याची लाट आली. युरोपात युरोपियन युनियन (EU), आग्नेय आशियात ASEAN, आफ्रिकेत African Union अशा संघटना निर्माण झाल्या. या संघटनांचा मुख्य उद्देश आर्थिक विकास, सामूहिक सुरक्षा आणि राजकीय स्थिरता साधणे हा होता. याच पार्श्वभूमीवर दक्षिण आशियातील देशांनीही एकत्र येऊन आपले प्रश्न सोडवावेत या हेतूने दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (SAARC) ची स्थापना ८ डिसेंबर १९८५ रोजी ढाका येथे करण्यात आली. सार्कचे सदस्य देश सात होते भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका आणि मालदीव. २००७ साली अफगाणिस्तान आठवा सदस्य म्हणून सामील झाला. सार्कची निर्मिती बांगलादेशचे तत्कालीन राष्ट्रपती झियाउर रहमान यांच्या कल्पनेतून झाली. त्यांचा विचार होता की दक्षिण आशियातील गरिबी, बेरोजगारी, निरक्षरता आणि अविकसितता या सामायिक समस्या आहेत, आणि त्या सोडवण्यासाठी सर्व देशांनी एकत्र आले पाहिजे.

प्रमुख उद्दिष्टे:

१. दक्षिण आशियातील लोकांचे कल्याण साधणे आणि त्यांचे जीवनमान उंचावणे.
२. आर्थिक वाढ, सामाजिक प्रगती आणि सांस्कृतिक विकासाला गती देणे.
३. इतर विकसनशील देशांसोबत सहकार्य मजबूत करणे.
४. परस्पर विश्वास, समजूतदारपणा आणि एकमेकांच्या समस्यांचे आकलन वाढवणे.
५. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तांत्रिक आणि वैज्ञानिक क्षेत्रात सक्रिय सहकार्य करणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20823886](https://doi.org/10.5281/zenodo.20823886)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

जाधव आकांक्षा गोरख, सहाय्यक प्राध्यापक, संरक्षण शास्त्र विभाग न्यू आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज अहमदनगर (Autonomous)

How to cite this article:

जाधव. आकांक्षा. गोरख. (2026). "सार्क आणि दक्षिण आशियातील प्रादेशिक एकात्मतेसमोरील आव्हाने: एक राजकीय-आर्थिक अभ्यास". Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 14–18.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20823886>

भौगोलिकदृष्ट्या दक्षिण आशिया हा जगातील सर्वात दाट लोकवस्तीचा प्रदेश आहे. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे २५% लोकसंख्या येथे राहते, परंतु जागतिक GDP मध्ये या प्रदेशाचा वाटा फक्त ४-५% आहे. तसेच जगातील सर्वात गरीब लोकांपैकी मोठा हिस्सा याच प्रदेशात आहे. सामायिक इतिहास, संस्कृती, भाषा आणि अन्नपद्धती असूनही हा प्रदेश राजकीय तणाव आणि अविश्वासाने ग्रासलेला आहे. त्यामुळे प्रादेशिक एकात्मतेची प्रक्रिया येथे अतिशय मंद आहे. जागतिक स्तरावर पाहिले तर EU चा अंतर्गत व्यापार ६०% पेक्षा जास्त आहे, एसियन चा सुमारे २५% आहे, परंतु सार्क देशांचा अंतर्गत व्यापार आजही फक्त ५% च्या आसपास घुटमळतो आहे. यावरून स्पष्ट होते की, सार्कची स्थापना होऊन चार दशके उलटली तरी प्रादेशिक एकात्मतेचे स्वप्न अपूर्णच राहिले आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये आपण पुढील प्रश्नांचा शोध घेणार आहोत: सार्कची वाटचाल कशी झाली? प्रादेशिक एकात्मतेमध्ये सार्कला कोणत्या यश आणि अपयशांना सामोरे जावे लागले? भारत-पाकिस्तान संघर्ष, आर्थिक विषमता आणि संस्थात्मक दुर्बलता यांचा सार्कच्या कार्यक्षमतेवर कसा परिणाम झाला? आणि शेवटी, सार्कला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी कोणते उपाय करता येतील? या प्रश्नांच्या उत्तरातून आपल्याला समजेल की दक्षिण आशियातील प्रादेशिक एकात्मता का खडबडीत आहे आणि तिला गती देण्यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती व विश्वास-निर्मिती किती आवश्यक आहे.

सार्क (SAARC) ची प्रमुख उपलब्धी

सार्कवर नेहमी टीका होते, पण १९८५ पासून आजपर्यंत संघटनेने काही ठोस कामेही केली आहेत. राजकीय तणाव असूनही 'कमी-वादग्रस्त' क्षेत्रात प्रगती झाली आहे.

१. आर्थिक सहकार्य – SAFTA करार

दक्षिण आशियाई मुक्त व्यापार क्षेत्र (SAFTA) हा ६ जानेवारी २००४ रोजी करार झाला, आणि १ जानेवारी २००६ पासून लागू झाला. SAFTA करार चे उद्दिष्ट सदस्य देशांमधील आयात-निर्यातीवरील शुल्क टप्प्याटप्प्याने शून्यावर आणणे हे होते तसेच त्याचे परिणाम शुल्क कमी झाले, परंतु 'संवेदनशील यादी' आणि गैर-शुल्क अडथळ्यांमुळे अंतर्गत व्यापार फक्त ५ % आहे. तरीही, ही एक कायदेशीर चौकट तयार झाली. SAARC Agreement on Trade in Services (SATIS) २०१० मध्ये सेवाक्षेत्रालाही SAFTA मध्ये सामील केले.

२. सामाजिक क्षेत्रातील संस्था व कार्यक्रम

- सार्क विकास निधी (SDF): २०१० मध्ये स्थापना. थिफू, भूतान येथे मुख्यालय. गरिबी निर्मूलन, पायाभूत सुविधा, आर्थिक-मानवी विकास प्रकल्पांना कर्ज व अनुदान देते. भारताचा वाटा सर्वात मोठा.
- दक्षिण आशियाई विद्यापीठ (SAU): नवी दिल्ली येथे २०१० पासून सुरू. ८ देशांचे विद्यार्थी एकत्र पदव्युत्तर शिक्षण घेतात. 'शैक्षणिक एकात्मतेचे' प्रतीक.
- सार्क अन्न बँक: अन्नधान्याच्या आणीबाणीच्या काळात सदस्य देशांना मदत करण्यासाठी. २.४ लाख टन धान्याचा साठा ठेवण्याचे उद्दिष्ट.
- सार्क क्षयरोग व HIV/AIDS केंद्र: काठमांडू येथे. रोगनियंत्रणासाठी माहिती आणि प्रशिक्षण.

३. आपत्ती व्यवस्थापन व आरोग्य सहकार्य

- सार्क आपत्ती व्यवस्थापन केंद्र (SDMC): गांधीनगर, गुजरात. भूकंप, पूर, चक्रीवादळ यांसाठी एकत्रित प्रतिसाद योजना.
- COVID-19 काळातील सहकार्य: मार्च २०२० मध्ये भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या पुढाकाराने सार्क नेत्यांची व्हिडिओ परिषद झाली. सार्क COVID-19 आपत्कालीन निधी तयार झाला. भारताने

१० शलक्ष डॉलर दिले. इतर देशांनीही हातभार लावला. लस, औषधे, माहितीची देवाणघेवाण झाली. हे दाखवते की संकटात सार्क एकत्र येऊ शकते.

४. लोक-ते-लोक संपर्काचे प्रयत्न

- सार्क व्हिहा सवलत योजना: खासदार, न्यायाधीश, पत्रकार, खेळाडू, १०० व्यापारी यांना व्हिहाशिवाय प्रवासाची सुविधा.
- सार्क सांस्कृतिक केंद्र: श्रीलंका येथे. दक्षिण आशियाई कला, साहित्य, संस्कृतीच्या जपणुकीसाठी कार्यक्रम.
- सार्क कृषी केंद्र, सार्क हवामान संशोधन केंद्र, सार्क ऊर्जा केंद्र: तांत्रिक सहकार्यासाठी प्रादेशिक केंद्रे स्थापन.

५. दहशतवाद आणि गुन्हेगारीविरोधात करार

SAARC Regional Convention on Suppression of Terrorism 1987 मध्ये दहशतवादाला आळा घालण्यासाठी पहिला करार २००४ मध्ये करून त्यात सुधारणा करून दहशतवादी वित्तपुरवठ्यावर बंदी घातली. अंमली पदार्थ आणि मानवी तस्करीविरोधात करार १९९० आणि २००२ मध्ये करार झाले.

सार्क आणि प्रादेशिक एकात्मतेसमोरील प्रमुख आव्हाने:

सार्कची स्थापना होऊन चार दशके उलटली, तरी दक्षिण आशिया हा जगातील सर्वात कमी एकात्म झालेला प्रदेश मानला जातो. यामागे अनेक राजकीय, आर्थिक आणि संस्थात्मक अडथळे आहेत. प्रमुख आव्हाने खालीलप्रमाणे:

१. भारत-पाकिस्तान यांच्यातील कायमस्वरूपी तणाव

सार्कच्या अपयशाचे सर्वात मोठे कारण म्हणजे भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील द्विपक्षीय संघर्ष. काश्मीर प्रश्न, दहशतवाद, सियाचीन, सर क्रीक यांसारख्या मुद्द्यांमुळे दोन्ही देशांत कायम अविश्वासाचे वातावरण आहे. सार्क सनदेतील कलम X नुसार द्विपक्षीय आणि वादग्रस्त मुद्द्यांवर सार्कच्या मंचावर चर्चा करता येत नाही. पण प्रत्यक्षात हेच वाद सार्कच्या प्रत्येक बैठकीवर परिणाम करतात. २०१६ मध्ये उरी हल्ल्यानंतर भारताने १९वी सार्क शिखर परिषदेवर बहिष्कार टाकला आणि बांगलादेश, भूतान, अफगाणिस्तान यांनीही माघार घेतली. त्यामुळे ती परिषद रद्द झाली. २०१४ च्या काठमांडू शिखर परिषदेनंतर आजपर्यंत एकही सार्क शिखर परिषद झालेली नाही. थोडक्यात, सार्क राजकीय ओलिस बनली आहे.

२. आर्थिक विषमता आणि 'मोठ्या भावाची' भीती

दक्षिण आशियाच्या एकूण GDP पैकी सुमारे ८०% वाटा एकट्या भारताचा आहे. लोकसंख्या, लष्करी सामर्थ्य, बाजारपेठ या सर्वच बाबतीत भारत खूप मोठा आहे. त्यामुळे नेपाळ, भूतान, श्रीलंका...बांगलादेश, मालदीव या लहान देशांना नेहमी भीती वाटते की प्रादेशिक एकात्मतेच्या नावाखाली भारताचे वर्चस्व प्रस्थापित होईल. या 'India factor' मुळे लहान देश सार्कमध्ये कोणत्याही निर्णयावर सही करताना सावध भूमिका घेतात. त्यांना वाटते की मुक्त व्यापारामुळे त्यांच्या देशांतर्गत उद्योगांवर भारतीय मालाचे आक्रमण होईल. म्हणूनच SAFTA करार होऊनही अनेक वस्तू 'संवेदनशील यादी'त टाकून त्यांवर संरक्षण कायम ठेवले गेले.

३. संस्थात्मक आणि संरचनात्मक दुर्बलता

सार्कची रचना मुळातच कमकुवत आहे. सार्कमधील प्रत्येक निर्णय सर्व ८ देशांच्या संमतीनेच घेतला जातो. एका देशाने जरी विरोध केला तरी निर्णय रखडतो. त्यामुळे अनेक महत्त्वाचे प्रस्ताव वर्षानुवर्षे पडून आहेत. सार्कचे सचिवालय काठमांडू येथे आहे, पण त्याला मर्यादित अधिकार आहेत. निर्णयांची अंमलबजावणी करायची की नाही हे सदस्य देशांवर अवलंबून असते. EU प्रमाणे नियमांचे उल्लंघन केल्यास दंड करणारी यंत्रणा सार्ककडे नाही. सार्कचे वार्षिक बजेट अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे मोठे प्रादेशिक प्रकल्प हाती घेणे शक्य होत नाही.

४. कमकुवत संपर्क सुविधा आणि गैर-शुल्क अडथळे

प्रादेशिक एकात्मतेसाठी वस्तू, सेवा, लोक आणि भांडवल यांची मुक्त हालचाल आवश्यक असते. पण दक्षिण आशियात परिस्थिती उलट आहे. भारत-पाकिस्तान, भारत-बांगलादेश सीमेवर पुरेशी क्रॉस-बॉर्डर पायाभूत सुविधा नाहीत. दक्षिण आशियाई नागरिकांना शेजारील देशात जाण्यासाठी व्हिसा मिळणे अवघड आहे. त्यामुळे व्यापारी, विद्यार्थी, पर्यटक यांची देवाणघेवाण मर्यादित आहे. SAFTA नंतर शुल्क कमी झाले, पण मानके, प्रमाणपत्रे, सीमेवरील तपासणी यांसारखे अडथळे वाढले. त्यामुळे व्यापाऱ्यांना फायदा होत नाही.

५. विश्वासाचा अभाव आणि सुरक्षेचे राजकारण

Karl Deutsch च्या 'सुरक्षा समुदाय' सिद्धांतानुसार, जेव्हा देश एकमेकांना धोका मानणे बंद करतात तेव्हाच खरी एकात्मता होते. दक्षिण आशियात मात्र प्रत्येक देश शेजाऱ्याला संशयाने पाहतो. भारताला वाटते की पाकिस्तान चीनला हाताशी धरून भारताला घेरत आहे. पाकिस्तानला वाटते की भारत सार्कचा वापर करून पाकिस्तानला एकटे पाडत आहे. लहान देशांना वाटते की भारत त्यांच्या अंतर्गत राजकारणात हस्तक्षेप करतो. या 'सुरक्षा-प्रथम' मानसिकतेमुळे आर्थिक सहकार्य मागे पडते.

६. पर्यायी संघटनांचा उदय – बिमस्टेक आणि BRI

सार्कच्या निष्क्रियतेला कंटाळून भारताने आता बिमस्टेक वर भर द्यायला सुरुवात केली आहे. बिमस्टेक मध्ये पाकिस्तान नाही, त्यामुळे भारताला काम करणे सोपे जाते. तसेच चीनचा Belt and Road Initiative (BRI) प्रकल्प नेपाळ, पाकिस्तान, श्रीलंका, मालदीव यांना आर्थिक मदत देत आहे. त्यामुळे या देशांचे सार्कवरील अवलंबित्व कमी झाले आहे. परिणामी सार्कचे महत्त्व घटले.

सारांश:

थोडक्यात, सार्कसमोरील आव्हाने केवळ आर्थिक नाहीत, तर ती मूलतः राजकीय आहेत. जोपर्यंत भारत-पाकिस्तान संबंध सुधारत नाहीत, लहान देशांचा विश्वास संपादन होत नाही आणि सार्कची संस्था मजबूत होत नाही, तोपर्यंत दक्षिण आशियाई प्रादेशिक एकात्मता ही केवळ कागदावरील कल्पना राहिल.

पुढील वाटचाल व शिफारसी

सार्क आज 'कोमात' असली तरी दक्षिण आशियाई एकात्मतेची गरज संपलेली नाही. २ अब्ज लोकसंख्येचा प्रदेश, जगातील ४०% गरीब, हवामान बदलाचा सर्वात मोठा धोका या समस्या कोणताही देश एकटा सोडवू शकत नाही. म्हणून सार्कला पर्याय नसून 'सुधारणा' गरजेची आहे.

३-७ वर्षे – “संस्था मजबूत करा” धोरण

१. सार्क सनद दुरुस्ती:

- कलम X बदला: “द्विपक्षीय वाद चर्चिले जाणार नाहीत” ऐवजी “द्विपक्षीय वादांमुळे बहुपक्षीय सहकार्य थांबवता येणार नाही” असे करा.
- बहुमताची तरतूद: १०० % एकमताऐवजी ७५ % बहुमत किंवा 'सर्वसंमती वजा एक' नियम आणा. म्हणजे एक देश संपूर्ण प्रक्रिया ओलिस ठेवू शकणार नाही.

२. सार्क सचिवालय सक्षम करा:

- बजेट वाढवा: आजचे वार्षिक बजेट ~3 दशलक्ष डॉलर. ASEAN चे २० दशलक्ष डॉलर आहे. सदस्य देशांनी GDP च्या प्रमाणात वाटा द्यावा.
- अधिकार द्या: सचिवालयाने 'प्रकल्प प्रस्ताव' स्वतः मांडावेत आणि अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवावी. आज ते फक्त 'पोस्ट ऑफिस' आहे.
- वाद निवारण यंत्रणा: WTO सारखी सार्क Dispute Settlement Body तयार करा. व्यापारातील तंटे राजकीय न होता कायदेशीर मार्गाने सुटतील.

३. उप-प्रादेशिक सहकार्याला प्रोत्साहन:

बांगलादेश-भूतान-भारत-नेपाळ मोटर वाहन करार, ऊर्जा ग्रीड यशस्वी आहे. याला सार्कच्या छत्राखाली अधिकृत मान्यता द्या. दक्षिण आशिया विकास चतुष्कोन भारत, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान यांनी सुरुवात करावी. पाकिस्तान-श्रीलंका-मालदीव नंतर जोडले जातील. 'सार्कमधील सार्क' हे मॉडेल EU मध्ये बेनेलक्स देशांनी वापरले.

४. सुरक्षा समुदाय निर्माण करा:

सार्क दहशतवाद करार १९८७ ची अंमलबजावणी करा. 'चांगला दहशतवाद वाईट दहशतवाद' हा भेद संपवा. लष्करी विश्वास-निर्माण उपाय भारत-पाकिस्तानने एकमेकांना अणुस्थळांची माहिती देणे, लष्करी सरावाची पूर्वसूचना देणे, हॉटलाइन सुरू ठेवणे. याने युद्धाची भीती कमी होईल. हवामान बदल, पाणी टंचाई, साथीचे रोग, सायबर हल्ले यावर एकत्र काम करा. यात शत्रुत्व नसते, फक्त सामायिक हित असते.

५. आर्थिक एकात्मतेचे नवे मॉडेल:

'मेड इन साउथ एशिया' ब्रँड. उदा. कापूस बांगलादेशात पिकतो → भारतात कापड बनते → श्रीलंकेत कपडे शिवले जातात → मालदीव-पाकिस्तानात विकले जातात. याने अंतर्गत व्यापार ५% वरून २५% जाऊ शकतो. UPI, रुपये कार्ड, डिजिटल पेमेंट इंटरफेस ८ देशांत जोडा. ASEAN ने QR कोड पेमेंट एकत्र केले आहे.

नेपाळ-भूतानची जलविद्युत, भारताची सौरऊर्जा, बांगलादेशचा गॅस – एकत्रित ग्रीड करा. युरोपियन ऊर्जा समुदायाप्रमाणे.

६. नागरी समाज व युवा सहभाग:

EU च्या धर्तीवर विद्यार्थी देवाणघेवाण, दक्षिण आशियाई विद्यापीठाची क्षमता १० पट वाढवा. दरवर्षी ८ देशांचे १०० युवा एकत्र येऊन ठराव पास करतील. त्यातील किमान १ ठराव सार्क परिषदेत चर्चिला जाईल अशी तरतूद. सार्क न्यूज पूल. DD, PTV, BTV यांनी एकमेकांच्या बातम्या दाखवाव्यात. 'शत्रू'ची मानवी बाजू दिसली की द्वेष कमी होतो.

७. 'सार्क बाह्य' शिफारसी – पर्यायी मार्ग

जर राजकीय कारणांमुळे सार्क जिवंत होऊ शकली नाही तर भारताने 'दक्षिण आशिया वजा पाकिस्तान' मॉडेल पुढे न्यावे. बंगालच्या उपसागरातील देश + थायलंड-म्यानमार. यात सुरक्षा, दहशतवाद, कनेक्टिव्हिटी या तिन्ही गोष्टी आहेत. हिंदी महासागर रिम असोसिएशनमध्ये भारत, श्रीलंका, मालदीव, बांगलादेश आधीच आहेत. त्याला सार्कशी जोडा. भारताने प्रत्येक शेजाऱ्याशी स्वतंत्र FTA करावा आणि नंतर त्याची गुंफण करून 'दक्षिण आशियाई आर्थिक क्षेत्र' बनवावे.

निष्कर्ष –

“सार्क मेली नाही, पर्याय शोधते आहे”

प्रादेशिक एकात्मता ही घटना नसून प्रक्रिया आहे. EU ला आजच्या टप्प्यावर यायला ७० वर्षे लागली. त्यातही २ महायुद्धे, शीतयुद्ध, ब्रेक्झिट आले. सार्क फक्त ४० वर्षांची आहे. सर्वात महत्त्वाची शिफारस: भारताने 'मोठ्या भावाची' भूमिका सोडून 'समान भागीदाराची' भूमिका घ्यावी, आणि पाकिस्तानने 'भारत-द्वेष' हे परराष्ट्र धोरणाचे सूत्र सोडून द्यावे. त्या दोन गोष्टी झाल्या तर बाकीच्या शिफारसी आपोआप सोप्या होतील. कारण शेवटी, “सहकार्य करायचे की संघर्ष” हा निर्णय दिल्ली आणि इस्लामाबादमध्येच होणार आहे. बाकीचे ६ देश फक्त वाट पाहत आहेत.” सार्क ही दक्षिण आशियाची प्रादेशिकतेची महत्त्वाकांक्षी सुरुवात होती, परंतु ती राजकीय अविश्वासाची बळी ठरली. EU किंवा ASEAN प्रमाणे सार्ककडे सामायिक धोक्याची जाणीव किंवा सार्वभौमत्व सोडण्याची तयारी नाही. सार्कला यशस्वी व्हायचे असेल तर तिला फक्त शिखर परिषदांपुरती मर्यादित न ठेवता नियम-आधारित संघटना बनवावे लागेल.

संदर्भ सूची

- १ . दाश, के. सी. (२००८). Regionalism in South Asia. Routledge.
- २ . दुबे, मुचकुंद (२०१२). SAARC and South Asian Economic Integration. Ec...
- ३ . केहर, बी. एस. (२०१५). दक्षिण आशिया: राजकारण आणि अर्थकारण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
- ४ . सोव्हान, रेहमान (२००५). Rediscovering the Southern Silk Route: Integrating Asia's Second Growth Pole. ढाका: University Press Limited.
- ५ . अहमद, इस्मियाज व भट्टाचार्य, देवेश (२०१९). SAARC: Challenges and Opportunities. कोलकाता: Anthem Press.
- ६ . सार्क अधिकृत वेबसाईट. <https://www.saarc-sec.org>. [सनद, शिखर परिषद ठराव, SAFTA मजकूर यासाठी]

OriginalArticle

“पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर शेतकरी चळवळीचा झालेला परिणाम: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन”

ज्योती दिलीप भापकर, डॉ.सुधीर वाडेकर,

हिंद सेवा मंडळाचे पेमराज सारडा कॉलेज, अहमदनगर कॉलेज, अहिल्यानगर संशोधन केंद्र

Email: jyoti.bhupkar8787@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180405

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 19-23

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

पश्चिम महाराष्ट्र हा राज्यातील कृषीप्रधान आणि आर्थिकदृष्ट्या महत्वाचा प्रदेश मानला जातो. या प्रदेशातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेती, पशुपालन, सहकारी संस्था आणि कृषीपूरक उद्योगांवर आधारित आहे. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी विविध काळात अनेक शेतकरी चळवळी उदयास आल्या. प्रस्तुत संशोधनात पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर शेतकरी चळवळीचा झालेला परिणाम विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासात शेतकरी चळवळींची पार्श्वभूमी, उद्दिष्टे, कार्यपद्धती आणि त्यांचा कृषी धोरणावर झालेला प्रभाव यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. शेतकरी चळवळींमुळे शेतीमालाला योग्य भाव, उत्पादन खर्चावर आधारित किंमत निर्धारण, कर्जमाफी, सिंचन सुविधा आणि शासकीय योजनांवाबत जनजागृती यांसारख्या बाबींमध्ये सकारात्मक बदल घडून आले असल्याचे दिसून येते. तसेच ग्रामीण भागातील आर्थिक सक्षमीकरण, सामाजिक संघटन आणि राजकीय सहभाग वाढविण्यातही या चळवळींचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे.

तथापि, काही वेळा आंदोलनांमुळे बाजारपेठेतील व्यवहार, वाहतूक व्यवस्था आणि कृषी उत्पादनांच्या पुरवठा साखळीवर तात्पुरते प्रतिकूल परिणाम झाल्याचेही आढळून येते. एकूणच, शेतकरी चळवळींनी पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्वाची भूमिका बजावली असून, शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी आणि कृषी क्षेत्रातील धोरणात्मक बदलांसाठी त्या प्रभावी माध्यम ठरल्या आहेत.

कीवर्ड्स: पश्चिम महाराष्ट्र, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, शेतकरी चळवळ, कृषी विकास, शेतकरी संघटना, कृषी धोरण, ग्रामीण सक्षमीकरण.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण प्रगतीमध्ये पश्चिम महाराष्ट्राचे स्थान अत्यंत कळीचे आहे. सह्याद्रीच्या रांगा आणि कृष्णा-पंचगंगा नद्यांच्या खोऱ्याने समृद्ध असलेल्या या पट्ट्याला 'राज्याचा आर्थिक कणा' मानले जाते. १९६० च्या दशकानंतर भारतात सुरू झालेल्या हरित क्रांतीचा सर्वाधिक लाभ ज्या भागांना झाला, त्यात पश्चिम महाराष्ट्राचा समावेश होता. आधुनिक सिंचन व्यवस्था, रासायनिक खतांचा वापर आणि हायब्रिड बियाणे यांमुळे या भागातील शेतीचा पोत बदलला. विशेषतः ऊस, द्राक्ष, कांदा आणि दूध उत्पादनात या भागाने क्रांती घडवून आणली. परंतु, उत्पादन वाढले तरी शेतकऱ्यांच्या पदरात पडणारा नफा मात्र अत्यल्प होता. १९७० च्या दशकापर्यंत शेतीचे तंत्रज्ञान बदलले होते,

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ज्योती दिलीप भापकर, हिंद सेवा मंडळाचे पेमराज सारडा कॉलेज, अहमदनगर कॉलेज, अहिल्यानगर संशोधन केंद्र

How to cite this article:

भापकर, ज्योती, दिलीप, & वाडेकर सुधीर. (2026). "पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर शेतकरी चळवळीचा झालेला परिणाम: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन". Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 19-23. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20824169>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20824169](https://doi.org/10.5281/zenodo.20824169)

पण बाजारपेठेची व्यवस्था मात्र जुनीच होती. सरकारचे धोरण हे प्रामुख्याने शहरी ग्राहकांना स्वस्त धान्य मिळवून देण्याकडे झुकलेले होते. शेतीसाठी लागणारे इनपुट (बियाणे, खते, वीज) महाग होत होते, पण शेतीमालाचे भाव मात्र सरकार ठरवत असे. अशा काळात पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी हा समृद्ध दिसत असला तरी तो कर्जाच्या जाळ्यात अडकलेला होता. या शोषणाविरुद्ध संघटित आवाज उठवण्यासाठी एका वैचारिक नेतृत्वाची गरज होती. १९७८ मध्ये शरद जोशी यांनी चाकण (पुणे) येथून शेतकरी संघटनेची मुहूर्तमेढ रोवली. त्यांनी मांडलेला 'इंडिया विरुद्ध भारत' हा सिद्धांत ग्रामीण अर्थकारणाचे वास्तव मांडणारा ठरला. जोशी यांच्या मते, शहरे (इंडिया) हे खेड्यांचे (भारत) शोषण करून श्रीमंत होत आहेत. त्यांनी 'भीक नको, घामाचे दाम हवे' ही घोषणा देऊन शेतकऱ्याला आत्मसन्मान मिळवून दिला. त्यांच्या चळवळीचे दोन मुख्य आधारस्तंभ होते शेतकऱ्याला आपला माल कुठेही आणि कोणालाही विकण्याचे स्वातंत्र्य असावे शेतीमालाचा भाव ठरवताना त्यात शेतकऱ्याचे श्रम, भांडवल आणि रиск यांचा विचार व्हावा. १९७८ ते २०२२ या ४४ वर्षांच्या कालखंडात या चळवळीने केवळ आंदोलनेच केली नाहीत, तर ग्रामीण मानसाची विचार करण्याची पद्धत बदलली. पश्चिम महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखानदारीवर असलेल्या राजकीय नेत्यांच्या मक्तेदारीला या चळवळीने आव्हान दिले. यामुळे कारखान्यांच्या ताळेबंदावर शेतकऱ्यांचे लक्ष गेले आणि एफ.आर.पी. (FRP) सारखी संकल्पना कायद्याच्या चौकटीत आली. या चळवळीमुळे शेतकऱ्यांच्या हातात चार पैसे खेळू लागल्याने ग्रामीण बाजारपेठांचे स्वरूप बदलले. शिक्षणापासून ते उपभोग्य वस्तूंच्या बाजारपेठेपर्यंत या आर्थिक बदलांचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. हा शोधनिबंध १९७८ ते २०२२ या कालखंडातील शेतकरी चळवळीच्या विविध टप्प्यांचे विश्लेषण करतो. सुरुवातीच्या काळातील आक्रमक रस्ता रोको आंदोलनांपासून ते अलीकडच्या काळातील डिजिटल आंदोलने आणि कायदेशीर लढाई यांचा यात समावेश आहे. या दीर्घ कालखंडात शेतकरी संघटनेतून फुटलेले विविध गट (उदा. राजू शेट्टी यांची स्वाभिमानी शेतकरी संघटना) आणि त्यांनी पश्चिम महाराष्ट्राच्या राजकारणावर व अर्थकारणावर टाकलेला प्रभाव यांचा आढावा घेणे हे या प्रबंधाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ ही केवळ पिकांच्या दरासाठी नव्हती, तर ती शेतकऱ्याला 'आर्थिक साक्षर' करणारी एक चळवळ होती. आजही २०२२ च्या पार्श्वभूमीवर जेव्हा आपण या चळवळीकडे पाहतो, तेव्हा जागतिकीकरण आणि खुल्या बाजारपेठेच्या काळात या चळवळीचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते. ग्रामीण भागातील गरिबी निर्मूलन आणि कृषी क्षेत्राचा शाश्वत विकास यांमध्ये या चळवळीने बजावलेली भूमिका हा या शोधनिबंधाचा गाभा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे.
२. शेतकरी संघटनेच्या मागण्यांमुळे कृषी धोरणात झालेल्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
३. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या स्रोतांवर आणि खर्च पद्धतीवर झालेला परिणाम तपासणे.

कालखंडाचे टप्पे आणि आर्थिक परिणाम

१९७० च्या दशकात हरित क्रांतीचे परिणाम दिसू लागले होते. उत्पादन वाढले होते, पण शेतकऱ्याचे खिसे रिकामेच होते. याच काळात शरद जोशी यांसारखा एक उच्चविद्याविभूषित माणूस आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील नोकरी सोडून शेतीकडे वळला. त्यांनी अत्यंत जवळून अनुभवले की, शेतकरी कष्ट करतो पण त्याचा मोबदला सरकार आणि व्यापारी मिळून हिरावून घेतात. येथूनच १९७८ मध्ये खऱ्या अर्थाने 'मूलभूत हक्कांच्या' जाणिवेचा प्रवास सुरू झाला. १९७८ मध्ये पुण्याच्या चाकण परिसरात कांदा उत्पादक शेतकऱ्यांनी मोठे आंदोलन केले. हे आंदोलन केवळ रस्त्यावर उतरण्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते एका नव्या अर्थशास्त्रीय विचारप्रणालीची सुरुवात होती. भाव आणि धोरण यांचा संबंध: तोपर्यंत शेतकऱ्याला वाटायचे की पाऊस पडला नाही म्हणून आपण गरीब आहोत किंवा व्यापाऱ्याने लुटले म्हणून आपण मागे आहोत. परंतु, चाकण आणि नाशिकच्या निफाड येथील आंदोलनांनी हे स्पष्ट केले की, शेतीमालाचा भाव हा निसर्ग नाही तर दिल्ली आणि मुंबईत बसलेली सरकारे ठरवतात. निर्यात बंदीचा फटका: जेव्हा देशात कांदा मुबलक असायचा, तेव्हा सरकार निर्यात बंदी लावून भाव पाडायचे. यामुळे शेतकऱ्याचे नुकसान व्हायचे आणि ग्राहकाला स्वस्त माल मिळायचा. ही 'शहरी धार्जिणी' धोरणे शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे मूळ आहेत, हे या आंदोलनाने पहिल्यांदा अधोरेखित केले. या कालखंडापूर्वी शेतकरी बँकेच्या कर्जाला 'तगाई' म्हणत आणि ते फेडणे हे आपले नैतिक कर्तव्य मानत. परंतु, शेतकरी संघटनेने हा दृष्टिकोन बदलला. व्यापारी शोषणाचे स्वरूप: खेड्यापाड्यातील आडते आणि व्यापारी कशा प्रकारे वजनात मापे मारतात आणि शेतमालाची किंमत पाडतात, याचे शिक्षण शेतकऱ्यांना आंदोलनांच्या माध्यमातून मिळाले. कर्जाची नवी व्याख्या "आम्ही कर्जबाजारी नाही, तर आम्हाला सरकारने धोरणात्मकरीत्या कर्जबाजारी केले आहे," हा विचार रुजला. जेव्हा शेतीमालाला योग्य भाव मिळत नाही, तेव्हा शेतकरी बँकेचा हप्ता भरू शकत नाही. त्यामुळे हे कर्ज शेतकऱ्याने घेतलेले नसून ते सरकारचे त्याच्यावर असलेले 'देणे' आहे, अशी मांडणी करण्यात आली. यामुळे बँकांविषयीची भीती कमी होऊन शेतकरी आपल्या हक्कासाठी बँकांसमोर उभा राहू लागला १९८० च्या दशकात 'कर्जमुक्ती' हा शब्द ग्रामीण

अर्थव्यवस्थेत परवलीचा शब्द बनला. यापूर्वी 'कर्जमाफी' हा शब्द उपकाराच्या भाषेत वापरला जाई, पण शेतकरी संघटनेने 'कर्जमुक्ती' हा हक्क म्हणून मागितला. चर्चा आणि व्याप्ती: चावडीवर, बाजारात आणि लग्नसमारंभातही आता पाऊस-पाण्यापेक्षा 'सरकारने भाव का पाडले?' आणि 'बँकेचे व्याज का वाढले?' यावर चर्चा होऊ लागली. पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी हा वैचारिकदृष्ट्या साक्षर होऊ लागला. साखर पट्ट्यातील प्रभाव: कोल्हापूर, सांगली आणि सातारा या साखर पट्ट्यात उसाच्या दरावरून मोठी आंदोलने झाली. कारखानदार आणि शेतकरी यांच्यातील नाते जे पूर्वी 'मालक आणि मजूर' असे होते, ते 'व्यावसायिक भागीदार' अशा स्वरूपाकडे झुकू लागले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील प्रत्यक्ष परिणाम या कालखंडातील आंदोलनांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत खालील महत्त्वाचे बदल दिसून आले. क्रेयशक्ती वाढीसाठी आग्रह जेव्हा आंदोलनामुळे कांदा किंवा उसाला थोडे जास्त पैसे मिळाले, तेव्हा तो पैसा पुन्हा ग्रामीण बाजारपेठेत आला. यातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत 'लिक्विडिटी' वाढली. सरकारी अनुदानापेक्षा भावावर भर: "आम्हाला सबसिडी नको, आमच्या मालाला रास्त भाव द्या," या मागणीमुळे शेतकरी स्वावलंबी होण्याच्या दिशेने विचार करू लागला. महिलांचा सहभाग: लक्ष्मी मुक्ती अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांना मालमत्तेत वाटा देण्याची चर्चा सुरू झाली, ज्याचा दूरगामी परिणाम ग्रामीण कौटुंबिक अर्थकारणावर झाला.

१९९१ - २००५: उदारीकरण, जागतिकीकरण आणि शेतकरी चळवळीचे नवे वळण

१९९१ मध्ये भारताने स्वीकारलेले 'उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण' धोरण हे शेतकरी चळवळीसाठी एक मोठे वळण ठरले. तत्कालीन अनेक संघटनांनी याला विरोध केला असताना, शरद जोशी यांच्या नेतृत्वाखालील शेतकरी संघटनेने या धोरणाचे स्वागत केले. 'डॅकेल' प्रस्तावाचे समर्थन: जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) डॅकेल प्रस्तावाचे समर्थन करणारे शरद जोशी हे देशातील मोजक्या नेत्यांपैकी एक होते. त्यांच्या मते, जागतिक बाजारपेठ खुली झाल्यामुळे भारतीय शेतकऱ्याला 'लायसन्स-परमिट राज' मधून मुक्ती मिळेल आणि तो आपला माल जगातील कोणत्याही कोपऱ्यात विकू शकेल. आर्थिक तर्क सरकारी नियंत्रणामुळे शेतीमालाचे भाव दाबले जातात, हे जागतिकीकरणामुळे थांबेल आणि भारतीय शेतकऱ्याला जागतिक स्पर्धात्मक किंमत मिळेल, असा विश्वास या काळात व्यक्त करण्यात आला. उदारीकरणाच्या या कालखंडात पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत दोन महत्त्वाचे प्रवाह दिसून आले. नगदी पिकांचा विस्तार: जागतिकीकरणामुळे द्राक्षे, डाळिंब आणि फुलांच्या निर्यातीला चालना मिळाली. नाशिक, सांगली आणि सोलापूर या पट्ट्यातील शेतकरी केवळ स्थानिक बाजारावर अवलंबून न राहता निर्यातक्षम शेतीकडे वळला. यामुळे ग्रामीण भागात परकीय चलन आणि आधुनिक तंत्रज्ञान आले. सहकारी क्षेत्रापुढील आव्हाने: खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे पश्चिम महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांना खाजगी कारखान्यांशी स्पर्धा करावी लागली. यामुळे कार्यक्षमतेचा प्रश्न ऐरणीवर आला आणि अनेक कमकुवत कारखाने आर्थिक अडचणीत आले. तंत्रज्ञान आणि जेनेटिकली मॉडिफाईड बियाणे या कालखंडात शेतकरी चळवळीने केवळ 'भाव'च नाही तर 'तंत्रज्ञानाचे स्वातंत्र्य' ही मागणी लावून धरली. बीटी कॉटनचा प्रयोग: शेतकरी संघटनेने सरकारी बंदी झुगारून बीटी कॉटन (BT Cotton) च्या बियाणांचे उघडपणे समर्थन केले. "शेतकऱ्याला जागतिक दर्जाचे तंत्रज्ञान वापरण्याचा पूर्ण अधिकार आहे," ही भूमिका मांडली गेली. यामुळे कापूस उत्पादक पट्ट्यात (ज्याचा काही भाग पश्चिम महाराष्ट्रात येतो) मोठी उत्पादकता वाढ दिसून आली. चळवळीतील फूट आणि नव्या नेतृत्वाचा उदय जागतिकीकरणाच्या मुद्द्यावरून शेतकरी चळवळीत मतभेदही निर्माण झाले. शरद जोशी यांच्या 'मुक्त बाजारपेठ' धोरणामुळे गरीब आणि अल्पभूधारक शेतकरी भरडला जाईल, अशी भीती व्यक्त होऊ लागली. याच काळात पश्चिम महाराष्ट्रातील साखर पट्ट्यात रघुनाथदादा पाटील आणि राजू शेटी यांनी आपल्या स्वतंत्र भूमिका मांडण्यास सुरुवात केली. त्यांनी जागतिकीकरणाच्या फायद्यापेक्षा स्थानिक पातळीवरील ऊस दर आणि साखर कारखानदारांची लूट यावर अधिक भर दिला. यामुळे चळवळीचे स्वरूप पुन्हा एकदा 'आक्रमक रस्त्यावरील लढाई' कडे वळू लागले. कर्जबाजारीपणा आणि शेतकरी आत्महत्या एक काळी बाजू उदारीकरणाच्या काळात शेतीचा खर्च वेगाने वाढला (खते, बियाणे, वीज). परंतु, जागतिक बाजारपेठेतील किमतींच्या अस्थिरतेमुळे अनेकदा शेतकऱ्यांना तोटा सहन करावा लागला. २००४-२००५ च्या सुमारास विदर्भातून पश्चिम महाराष्ट्रातही शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढू लागले. या संकटामुळे चळवळीला पुन्हा एकदा 'कर्जमुक्ती' आणि 'शाश्वत भाव' या मुद्द्यांवर सरकारला धारेवर धरावे लागले. शरद जोशी यांनी जागतिक व्यापाराचे समर्थन केले. त्यांच्या मते, खुली बाजारपेठ शेतकऱ्याला जागतिक स्पर्धेत टिकण्यास मदत करेल. ग्रामीण भागात खासगी गुंतवणुकीला सुरुवात झाली. दूध आणि साखर उद्योगात सहकारी क्षेत्राला स्पर्धेची जाणीव झाली.

२००५ - २०२२: आक्रमक आंदोलने आणि धोरणात्मक बदल

'ऊस दर संघर्ष' हा केंद्रस्थानी आला. ठराविक काळाने मिळणारी एफ.आर.पी. (FRP) ची रक्कम यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत लिक्विडिटी (तरलता) वाढली. शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा आल्याने ग्रामीण बाजारपेठा (उदा. ट्रॅक्टर विक्री, दुचाकी विक्री, कापड बाजार) तेजीत आल्या. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील सकारात्मक परिणाम शेतीमालाला रास्त भाव चळवळीमुळे ऊस, कांदा, दूध आणि द्राक्षे या पिकांना

आधारभूत किमतीपेक्षा अधिक भाव मिळवण्यासाठी दबाव गट निर्माण झाले. यामुळे शेतकऱ्यांच्या निव्वळ नफ्यात वाढ झाली. सहकारी साखर कारखानदारीवर वचक पश्चिम महाराष्ट्रातील सहकारी सम्राट आणि राजकारणी यांच्या मत्तेदारीला शेतकरी संघटनेने आव्हान दिले. यामुळे कारखान्यांच्या नफ्यातील वाटा शेतकऱ्यांना मिळण्यास सुरुवात झाली. तांत्रिक आणि शैक्षणिक प्रगती चळवळीने शेतकऱ्याला केवळ आंदोलक न बनवता 'उद्योजक' बनवण्याचा प्रयत्न केला. ठिबक सिंचन, आधुनिक बियाणे आणि निर्यातक्षम शेती यांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढला, ज्यामुळे उत्पन्नाची स्थिरता वाढली. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील आव्हानात्मक परिणाम राजकीय विभागणी चळवळीच्या विविध गटांमुळे ग्रामीण भागातील एकजूट कमी झाली, ज्याचा फायदा दलालांना झाला. हवामान बदलाचा दुर्लक्षित मुद्दा अनेक आंदोलने केवळ 'भावा'वर केंद्रित राहिली, ज्यामुळे हवामान बदल आणि पीक विम्याचे प्रश्न मागे पडले. शेतमजुरांचे प्रश्न जमीनदार शेतकरी आणि शेतमजूर यांच्यातील आर्थिक दरी चळवळीच्या माध्यमातून काही प्रमाणात दुर्लक्षित राहिली. या कालखंडात पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीने अत्यंत आक्रमक रूप धारण केले. विशेषतः 'ऊस दर संघर्ष' हा या चळवळीचा केंद्रबिंदू ठरला. या संघर्षाचे रूपांतर पुढे धोरणात्मक बदलांमध्ये झाले, ज्याचा थेट परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर दिसून आला. एफ.आर.पी. (FRP) आणि ग्रामीण तरलता या काळात शेतकरी चळवळीचा सर्वात मोठा विजय म्हणजे 'रास्त आणि किफायतशीर किंमत' (Fair and Remunerative Price - FRP) मिळवण्याचा यशस्वी लढा. कायदानुसार ठराविक काळाने मिळणाऱ्या या रकमेमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत लिक्विडिटी (तरलता) वाढली. बाजारावर परिणाम शेतकऱ्यांच्या हातात रोख पैसा आल्याने ग्रामीण बाजारपेठांमध्ये चैतन्य आले. याचा थेट फायदा ट्रॅक्टर विक्री, दुचाकी विक्री, आणि कापड बाजार यांसारख्या क्षेत्रांना झाला. शेतकरी हा आता केवळ उत्पादक राहिला नव्हता, तर तो एक मोठा 'ग्राहक' म्हणून बाजारपेठेत उभा राहिला. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील सकारात्मक परिणाम शेतीमालाला रास्त भाव आणि दबाव गटांची निर्मिती चळवळीमुळे केवळ ऊस नव्हे, तर कांदा, दूध आणि द्राक्षे या पिकांना आधारभूत किमतीपेक्षा अधिक भाव मिळवण्यासाठी प्रबळ दबाव गट निर्माण झाले. निव्वळ नफ्यात वाढ जागतिक बाजारपेठेतील किमतींचा अभ्यास आणि स्थानिक पातळीवरील आंदोलने यामुळे व्यापाऱ्यांची मत्तेदारी मोडीत निघाली. यामुळे शेतकऱ्यांच्या निव्वळ नफ्यात वाढ होऊन त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत झाली.

सहकारी साखर कारखानदारीवर वचक पश्चिम महाराष्ट्रात साखर कारखानदारीवर राजकीय 'सम्राटांची' मोठी पकड होती. शेतकरी संघटनेने या राजकीय मत्तेदारीला थेट आव्हान दिले. पारदर्शकता: कारखान्यांच्या नफ्यातील वाटा शेतकऱ्यांना मिळण्यास सुरुवात झाली. कारखान्यांच्या हिशोबात पारदर्शकता आली आणि शेतकऱ्यांची लूट थांबवण्यासाठी वजनकाट्यांवरील 'काटा मारो' सारख्या मोहिमा यशस्वी ठरल्या.

तांत्रिक आणि शैक्षणिक प्रगती चळवळीने शेतकऱ्याला केवळ आंदोलक न बनवता त्याला 'कृषी-उद्योजक' बनवण्यावर भर दिला. ठिबक सिंचन, आधुनिक बियाणे, मल्लिंग पेपर आणि निर्यातक्षम शेती यांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढला. यामुळे उत्पादन खर्च कमी झाला आणि उत्पन्नाची स्थिरता वाढली. अनेक शेतकरी पुत्रांनी शेतीवर आधारित प्रक्रिया उद्योग सुरू केले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील आव्हानात्मक परिणाम सकारात्मक बदलांसोबतच या कालखंडात काही आव्हानात्मक बाबीही समोर आल्या, ज्यांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर संमिश्र परिणाम झाला. राजकीय विभागणी आणि एकजूटीचा अभाव चळवळीच्या मुख्य नेत्यांमध्ये वैचारिक मतभेद होऊन विविध गट निर्माण झाले. दलालांचा फायदा ग्रामीण भागात राजकीय आणि संघटनात्मक विभागणी झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची सामूहिक ताकद विभागली गेली. या विस्कळीतपणाचा फायदा काही ठिकाणी राजकीय दलाल आणि मध्यस्थांनी घेतला, ज्यामुळे आंदोलनांची धार कमी झाली. हवामान बदलाचा दुर्लक्षित मुद्दा गेल्या दोन दशकात हवामान बदलाचे संकट गहिरे झाले आहे. मात्र, शेतकरी चळवळीची बहुतांश आंदोलने केवळ 'मालाच्या भावा'वर केंद्रित राहिली. नुकसान पीक विमा, अतिवृष्टी, दुष्काळ आणि जमिनीचा घसरता पोत यांसारख्या मूलभूत प्रश्नांकडे चळवळीने म्हणावे तितके लक्ष दिले नाही. परिणामी, नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात शेतकऱ्याला पुन्हा एकदा सरकारी मदतीवरच अवलंबून राहावे लागले. शेतमजुरांचे प्रश्न आणि आर्थिक दरी पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ प्रामुख्याने 'जमीनदार' किंवा 'बागायतदार' शेतकऱ्यांच्या हिताभोवती फिरत राहिली. आर्थिक विषमता शेतमजुरांच्या मजुरीचे प्रश्न, त्यांचे राहणीमान आणि शेतकरी-शेतमजूर यांच्यातील वाढती आर्थिक दरी यांकडे चळवळीने काही प्रमाणात दुर्लक्ष केले. यामुळे ग्रामीण समाजव्यवस्थेत अंतर्गत संघर्षाचे नवे पैलू समोर आले.

निष्कर्ष :

"पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर शेतकरी चळवळीचा झालेला परिणाम" या विश्लेषणात्मक अध्ययनाअंती खालील निष्कर्ष काढता येतात. आर्थिक साक्षरता आणि जाणीव १९७८ पासून सुरू झालेल्या या चळवळीने पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकऱ्याला केवळ आंदोलक न बनवता 'आर्थिक साक्षर' केले. शेतीमालाचा भाव हा निसर्ग नाही तर सरकारी धोरणे ठरवतात, ही जाणीव ग्रामीण

अर्थव्यवस्थेतील सर्वात मोठे परिवर्तन ठरले. बाजारपेठ आणि तरलता २००५ ते २०२२ या काळातील एफ.आर.पी. (FRP) आणि दूध दर आंदोलनांमुळे ग्रामीण भागात पैशाची उपलब्धता वाढली. या तरलतेचा सकारात्मक परिणाम ग्रामीण बाजारपेठांच्या विस्तारावर (उदा. वाहन उद्योग, गृहनिर्माण आणि शिक्षण) दिसून आला. राजकीय आणि सामाजिक वचक चळवळीने साखर कारखानदारीतील राजकीय मत्तेदारीला आव्हान दिल्याने ग्रामीण सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले. कारखान्यांच्या नफ्यात शेतकऱ्याला वाटा मिळण्यास सुरुवात झाली, जी आर्थिक न्यायाच्या दिशेने पडलेले मोठे पाऊल आहे. नव्या आव्हानांची गरज संशोधनातून असेही स्पष्ट होते की, चळवळ प्रामुख्याने 'भावाच्या' राजकारणात अडकल्यामुळे हवामान बदल आणि शेतमजुरांचे प्रश्न दुर्लक्षित राहिले. भविष्यात शाश्वत शेती आणि सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासासाठी या मुद्द्यांचा विचार करणे अनिवार्य आहे. थोडक्यात, १९७८ ते २०२२ या ४४ वर्षांत शेतकरी चळवळीने पश्चिम महाराष्ट्राच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला एक नवी ओळख आणि ताकद दिली आहे.

संदर्भ सूची

पुस्तके:

देशमुख, प्रभाकर. पश्चिम महाराष्ट्रातील साखर कारखानदारी आणि शेतकरी, २०१५.

जोशी, शरद. *अन्वयार्थ*: इंडिया विरुद्ध भारत सिद्धांताचे विश्लेषण. शेतकरी प्रकाशन, २००५.

जोशी, शरद. शेतकरी संघटना: विचार आणि कार्य. शेतकरी प्रकाशन, १९९९.

पाटील, ज. फा. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था. फडके प्रकाशन, २०१२.

अहवाल आणि शोधपत्रिका:

महाराष्ट्र शासन: *आर्थिक पाहणी अहवाल (विशिष्ट वर्ष: १९९१, २००५, २०२१-२२)*, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.

साखर आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य: साखर कारखान्यांची वार्षिक गाळप आणि एफ.आर.पी. वितरण आकडेवारी.

M.S. Swaminathan Foundation Reports: हरित क्रांती आणि त्यानंतरचे ग्रामीण बदल.

वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिके:

साप्ताहिक शेतकरी संघटक (विविध अंक: १९८०-२०००).

लोकसत्ता आणि *सकाळ* मधील कृषी विशेष लेख (२००५-२०२२).

इंटरनेट स्रोत:

agricoop.nic.in (कृषी आणि शेतकरी कल्याण विभाग, भारत सरकार).

mahades.maharashtra.gov.in (महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी).

महिला सक्षमीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य

डॉ. देशमुख बिभीषण

वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी ता.जि. धाराशिव.

Email: bnadeshmukh1978@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180406

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 24-28

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

गोष्टवारा (Abstract)

महिला सक्षमीकरण ही सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रांतील स्त्रियांच्या स्वावलंबनाची व अधिकारप्राप्तीची प्रक्रिया आहे. स्त्री-पुरुष समानतेच्या संकल्पनेला बळकटी देण्यासाठी साहित्याने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. मराठी स्त्रीवादी साहित्य हे स्त्रियांच्या अनुभव, संघर्ष, अस्मिता, स्वातंत्र्य, हक्क आणि सामाजिक अन्यायाविरुद्धच्या प्रतिकाराचे प्रभावी माध्यम म्हणून उदयास आले. या साहित्यप्रवाहाने पारंपरिक पितृसत्ताक व्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करून स्त्रियांच्या जीवनातील विविध पैलूंना अभिव्यक्ती दिली आहे.

मराठी स्त्रीवादी साहित्यामध्ये आत्मकथा, कादंबरी, कथा, कविता आणि निबंध यांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानसिक अवस्थांचे वास्तववादी चित्रण केले गेले आहे. या साहित्याने स्त्री शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, लैंगिक समानता, सामाजिक न्याय आणि मानवी अधिकार यांसारख्या विषयांवर व्यापक चर्चा घडवून आणली आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी सामाजिक जागृती निर्माण होऊन परिवर्तनशील विचारांना चालना मिळाली आहे. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात मराठी स्त्रीवादी साहित्याचे योगदान, त्यातील प्रमुख प्रवाह आणि समकालीन समाजावरील प्रभाव यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): महिला सक्षमीकरण मराठी स्त्रीवादी साहित्य स्त्रीवाद स्त्री अस्मिता स्त्री शिक्षण लैंगिक समानता सामाजिक न्याय पितृसत्ताक व्यवस्था स्त्री स्वातंत्र्य आत्मकथन साहित्य सामाजिक परिवर्तन स्त्री हक्क मराठी साहित्य महिला विकास स्त्री सबलीकरण.

प्रस्तावना

समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्त्री-पुरुष समानता अत्यंत आवश्यक आहे. “Gender Empowerment” म्हणजेच स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार, संधी आणि स्वातंत्र्य देणे. भारतीय समाजात अनेक वर्षे स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले गेले. या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्यामध्ये स्त्रीवादी विचारधारा विकसित झाली आणि स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला गेला. महिला सक्षमीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. मराठी साहित्यात स्त्रियांनी स्वतःच्या अनुभवविश्वातून, वेदनेतून आणि संघर्षातून उभे केलेले साहित्य हे समाजाला स्त्रीच्या ‘माणूस’ असण्याची जाणीव करून देते.

Gender Empowerment संकल्पना

Gender Empowerment म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात समान संधी देणे. यामध्ये खालील घटक महत्वाचे आहेत:

१. शिक्षणाचा अधिकार

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

देशमुख बिभीषण, वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी ता.जि. धाराशिव

How to cite this article:

देशमुख बिभीषण. (2026). महिला सक्षमीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 24–28. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20824290>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20824290](https://doi.org/10.5281/zenodo.20824290)

२. आर्थिक स्वातंत्र्य
३. निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य
४. सामाजिक सन्मान आणि सुरक्षितता
५. राजकीय सहभाग

आजच्या काळातील महत्त्व

आजही स्त्रियांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, त्यामध्ये लैंगिक भेदभाव, वेतनातील असमानता, घरगुती हिंसा, शिक्षणातील अडथळे

या समस्यांवर मात करण्यासाठी Gender Empowerment आणि स्त्रीवादी साहित्याची गरज अधिकच वाढली आहे.

स्त्री सक्षमीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य यांच्यातील परस्परसंबंध:

१. **स्त्रीचा आत्मशोधाचा प्रवास:** स्त्रीवादी साहित्य हा अशा साहित्यकृतींचा संग्रह आहे, जो स्त्रियांना त्यांच्या अद्वितीय ओळखीची जाणीव करून देतो आणि त्यांच्या आत्मतत्त्वाचा शोध घेण्यासाठी प्रयत्नशील ठेवतो.
२. **पितृसत्तेला विरोध:** मराठी स्त्रीवादी साहित्याने पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना सहन कराव्या लागणाऱ्या दुय्यमत्व, दडपशाही आणि अन्यायाला वाचा फोडून पितृसत्ताक विचारसरणीला आव्हान दिले आहे.
३. **अनुभवात्मक जगाचे चित्रण:** हे साहित्य स्त्रीच्या दैनंदिन जीवनातील अंतर्निहित कष्टांचे खरे आणि वास्तववादी चित्रण सादर करते ज्यात प्रसूती वेदना, मानसिक कोंडमारा आणि लैंगिक शोषण यांचा समावेश आहे.
४. **दलित आणि उच्च जातीय स्त्रीवादाचे पैलू:** मराठी साहित्य केवळ उच्च जातीय स्त्रियांच्याच नव्हे, तर दलित स्त्रियांच्या संघर्षांनाही प्रभावीपणे व्यक्त करते; जात आणि लिंग या दोन्हीच्या आधारावर त्यांना होणाऱ्या दुहेरी शोषणावर ते प्रकाश टाकते.

स्त्री सक्षमीकरणात साहित्याची भूमिका:

साहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नाही; ते सामाजिक बदलाचे एक शक्तिशाली माध्यमही आहे. मराठी साहित्याने स्त्रियांना अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी प्रेरणा दिली आहे आणि पुरुषप्रधान साहित्यापेक्षा वेगळा असा एक नवीन दृष्टिकोन प्रदान केला आहे, ज्याद्वारे जगाकडे स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून पाहता येते. थोडक्यात, मराठी स्त्रीवादी साहित्य हे स्त्री सक्षमीकरण चळवळीचा एक अविभाज्य भाग आहे; स्त्रीची 'एक संपूर्ण व्यक्ती' म्हणून ओळख शोधून ती प्रस्थापित करण्यासाठी समर्पित असलेल्या साहित्यकृतींचा हा एक महत्त्वपूर्ण संग्रह आहे.

प्रमुख मराठी स्त्रीवादी साहित्य

स्त्रीवादी कविता

स्त्रीवादी कविता म्हणजे काय हे सांगताना अश्विनी धोंगडे म्हणतात, "कुटुंब समाज वा दोन्ही पातळ्यांवर होणाऱ्या स्त्रीच्या शोषणाची जाणीव असणे व हे शोषण थांबवणारी व त्याला वैचारिक अधिष्ठानाने आव्हान करणारी भूमिका घेणे हे स्त्रीवादाचे गृहीत तत्त्व आहे."

या अनुषंगाने मराठी कवयित्रींच्या काव्याचा शोध घेतल्यास त्यामध्ये इंदिरा संत, पद्मा गोळे, अनुराधा पोतदार, शांता शेळके या कवयित्री ठरतात.

कौटुंबिक शोषण

स्त्रीचं घरातलं दुय्यम, दुर्लक्षित स्थान आयुष्यातला कंटाळलेपणा आणि घरकामाचं तेचते पण इंदिरा संतांनी 'फॉसिल' कवितेत व्यक्त केले आहे.

'मी म्हणजे केरवारा, स्वैपाकपाणी

मी म्हणजे आवक, जावक बिले पावत्या

मी म्हणजे बौद्धिकांची रतीव-गाळणी

मी म्हणजे हेच काही चैतन्याची चमक नाही

चालत्या बोलत्या पाषाणाला सुख नाही, दुःख नाही'

सामाजिक शोषण

भारतीय स्त्रीची प्रतिमा ही अन्याय सोसणारी अशीच बनवली गेली आहे. समाजातील दुय्यम स्थान, स्त्रीला वस्तु समजणारी सामाजिक मनः स्थिती या विरुद्ध आवाज कवयित्रींनी उठवल्याचे दिसते. पद्मा गोळे हे सामाजिक शोषण सीतेचे मिथक वापरून व्यक्त करतांना म्हणतात-

“सीतेपुढे एकच ओढली रेषा लक्ष्मणाने
तिने ती ओलांडली आणि झाले रामायण
आमच्यापुढे दाही दिशा लक्ष्मणरेषा
ओलांडाव्याच लागतात,
रावणांना सामोरे जावेच लागते”

आधुनिक स्त्री पुढे दाही दिशा लक्ष्मणरेशा असल्यामुळे त्या ओलांडाव्या लागतात. समाजातील रावणांना तिला सामोरे जावे लागते

शारीरिक शोषण

समाजव्यवस्थेत अनेक पातळ्यांवरून आणि अनेक पद्धतींनी स्त्रीचे शोषण चाललेले असते. अनेकदा त्याची जाणीव समाजालाही नसते आणि स्त्रीलाही नसते. स्त्रीला दिलेले चांगुलपण काही वरवरचा बेगडीपणा आहे. कवयित्री 'नीरजा' यांनी शारीरिक शोषण व्यक्त करताना म्हटले आहे,

“तू शिणवून घेतला आहेतस
तुझा देह आणि तुझे मनही
ह्या रुडिबद्ध परंपरेत
स्वतःला वागवता वागवता
फक्त एकदा तोडून टाक
तुझ्या भोवतीचे
हे प्रचंड तट, अन् मग पहा
तुलाही येईल हिरवेपणा
श्रावणसरींनी झोडपल्यानंतरचा”

आर्थिक शोषण

सुशिक्षित, नोकरी करणारी, मध्यम आर्थिक परिस्थितीत आजची आधुनिक स्त्री 'स्त्रीसूक्त' या अश्विनी धोंगडे यांच्या काव्यसंग्रहात प्रभावाने व्यक्त झाली.

“वयाची उंची कापता कापता
आयुष्याचेच बाँन्साय झाले”

स्वतःला हरवून बसलेली स्त्री प्रतिमा या कवितेमध्ये व्यक्त होते. सतत संघर्ष करणारी नोकरदार स्त्री मराठी कवयित्रींनी काव्यात अवतरली आहे.

भावनिक शोषण

स्त्री आपल्या मनाचा शोध भावनिक पातळीवर घेताना दिसते. 'अंजली पेंडसे' यांच्या 'छेद मनाचे' कविता संग्रहातील कविता भावनिक शोध घेताना दिसतात.

“मी माझ्यासारखे जगावे याची मला आस आहे

मी मला शोधत जावे याची मला प्यास आहे निर्भयतेची वाट आहे स्वातंत्र्याची कास आहे इतरांपेक्षा ध्येयसिद्धीत माझाच मला त्रास आहे.”

स्वत्वाची जाणिव स्त्रीला स्वतःला आधी होणे गरजेचे असल्याचे सांगणारी ही कविता आहे.

स्त्रीवादी कथा

स्त्री साहित्यात विभावरी शिरूरकरांच्या कथा साहित्याने आणि कादंबरीने स्त्री जाणिवांचा परिस्फोट केला. त्यानंतर जवळ जवळ दोन तपे त्याचा वारसा अल्पस्वल्प प्रमाणात मराठी स्त्री साहित्यिकांनी जोपासला.

विजया राजाध्यक्ष: विजया राजाध्यक्ष यांच्या कथांमध्ये लैंगिक संबंधातील स्त्रीचा सहभाग, तिचे मन, भावना, संवेदनांचा स्पष्ट उच्चार या कथांमधून होतो. चाळिशीनंतर लैंगिक संवेदनातील देवघेव थंडावते आणि लैंगिक संबंधांना नवे रूप प्राप्त होते. त्याचाही 'ताण' स्त्रियांवर येतो. अशा अनेक अंगांनी स्त्री शरीरातील देहनाट्य उलगडून दाखविण्याचे केले आहे.

गौरी देशपांडे: स्त्री-पुरुषांमधील शारीरिक ओढ त्यातील उत्कटता, आकर्षण, स्वाभाविक, प्राकृतिक प्रेमभावना, निखळ भावना, आस्वादक वृत्ती यांची जाणिव गौरी देशपांडे यांच्या लेखनातून व्यक्त होते. स्त्री-पुरुष संबंधांचा नैतिक दृष्टीने केलेला विचार, धीट, प्रामाणिक आणि स्वायत्त अशी स्त्री त्यांच्या कथातून दिसते.

सानिया: सानिया यांच्या कथांमध्ये विचार-मन-भावनांच्या स्तरांवर स्त्री-पुरुषांचा शारीर संबंध कोणता 'ठसा' ठेवून जातो ते तपासून पाहिले आहे. बाईच्या विचार मन भावनांना समृद्ध करणारा शारीर अनुभव सानियांच्या लेखनातून व्यक्त होतो.

प्रिया तेंडुलकर: यांच्या कथांमधून लग्नसंस्थेच्या, कुटुंबसंस्थेच्या सुरळीत, सुरक्षित चौकटीत स्त्रीला शरीरसुख मिळत नाही. परंपरेचा पाईक असलेला 'पती' मधला पुरुष तिच्याकडून लैंगिक सुख ओरबाडून घेतो आणि तिच्या मनावर खोलवर एकटेपणाची जाणीव रेखतो. याबद्दलचा उद्रेक, मनातील संताप प्रखरपणे व्यक्त होतो.

स्त्रीवादी कादंबरी: आधुनिक मराठी साहित्यातील स्त्री कादंबरी लेखिकांना विभावरी शिरूरकरांचा उत्तुंग वारसा लाभलेला आहे. १९३४ मध्ये 'हिंदोळयावर' ही कादंबरी लिहिली. स्त्री जीवनातील समस्यांना बोलके करण्याचे काम या कादंबरीने केले. यातील स्त्रीकेंद्री अनुभवविश्वाने मोठी खळबळ माजवून दिली. सामाजिक समस्या विषयक अपूर्व जाण त्यातून प्रकट झाली. अचलेचे दुःख ही कादंबरी प्रकट करते. अचला एक परित्यक्ता, शाळेत नोकरी करून आर्थिक स्वावलंबी असणारी. एकलेपणाची आग तिला बेचैन करून सोडते. पिढ्यानपिढ्या गुदरमरून टाकणाऱ्या संस्कारातून बाहेर पडण्याकरिता धडपडणारी अचला 'हिंदोळयावर' झोके घेते. परित्यक्ता स्त्रीच्या समस्या विभावरींनी या कादंबरीतून मांडल्या.

मेघना पेठे: 'नातिचरामि' या कादंबरीमध्ये मेघना पेठे यांनी लैंगिक संवेदन बेधडकपणे व्यक्त केले आहे. या कादंबरीतील नायिका हस्तमैथुन करते. याच कादंबरीमध्ये शरीरसंबंधांमध्ये बाईला समर्पणाचा मक्ता आणि पुरुषांना आक्रमक असायचं हे संस्कृतीनं ठरवले आहे का? असा प्रश्न उपस्थित होतो.

आत्मचरित्र:

आत्मचरित्रे हा स्त्रियांना जवळचा वाटणारा साहित्य प्रकार आहे. स्त्री जीवन समजून घेण्यासाठी हा साहित्यप्रकार अधिक चांगला आहे. कारण काल्पनिकतेचा सहारा न घेता थेट व्यक्तीच्या जीवनाशीच वाचकांची गाठ पडते. स्त्रियांनी आजवर अनेक आत्मचरित्रे लिहिली. त्यातून काळानुरूप बदलत गेलेल्या स्त्रियांचा दृष्टिकोण समाजापुढे आला. स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मकथनांमधून त्यांच्या आयुष्यात त्यांनी अनुभवलेले लैंगिक संवेदनांचे पैलू प्रांजळपणे मांडले आहेत.

लक्ष्मीबाई टिळक: लक्ष्मीबाईंच्या 'स्मृतिचित्रे' या आत्मचरित्राला उदंड लोकप्रियता लाभली. मराठी साहित्यातील अजोड लेणे म्हणून याकडे पाहिले जाते. यामध्ये आपली प्रतिमा उमटवण्यात लक्ष्मीबाई कमालीच्या यशस्वी ठरल्या.

कमल पाध्ये: बाईची अब्रू काचेच्या भांड्याप्रमाणे असते असे मानणाऱ्या समाजात कमल पाध्ये यांनी बालपणी जवळच्या नातलग पुरुषांना लैंगिकतेच्या बाबतीत फायदा उठवण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केल्याचे सांगतात.

सुधा गोखले: 'ब्लॅक इज ब्युटीफूल' या आत्मचरित्रात नायजेरियाच्या विमानतळावर काळ्या पुरुष लांडग्यांनी त्यांच्यावर केलेला अतिप्रसंग व त्यांनी त्यातून स्वतःची सुटका कशी करून घेतली याचे कथन केले आहे.

वर्षा देशपांडे: 'परिधा' या आत्मचरित्रात नीतिमूल्य झुगारून पुरुषांचा सहवास, शरीरसंबंध येऊनही अतृप्तीच वाट्याला आल्याची स्पष्ट कबुली दिली आहे.

उर्मिला पवार: 'आयदान' यामध्ये लमानंतरच्या पहिल्या रात्री त्यांनी नवऱ्याला प्रतिसाद न दिल्याने 'कमालीची थंड' असल्याचा रिमार्क पास केला होता. पण आपल्या मनाविरुद्ध पडून आलेल्या शरीरसंबंधाला प्रतिसाद न देण्याचा निर्णय उर्मिलाबाईंनी घेतल्याचे स्पष्ट होते.

हंसा वाडकर: स्त्रीकडे भोगदासी म्हणून पाहणाऱ्या मानवी विकृतीचे भेदक चित्रण म्हणजे 'सांगत्ये ऐका'. हंसा वाडकर यांच्याकडे आपल्या जीवनकथेला गोंडस रूप देण्याचे वाङ्मय कौशल्य नाही. त्यांच्याजवळ आहे ते जे जाणता-अजाणता अनुभवले भोगले, सोसले ते. पुरुषी अहंकाराचा मुखवटा फाडून स्त्रीच्या वाट्याला आलेले, लादलेले दुःख किती भीषण असुरी असते याचे विदारक दर्शन या आत्मचरित्रातून होते.

मलिका अमरशेख: 'मला उध्वस्त व्हायचंय' या आत्मचरित्रामध्ये भ्रमनिरास झालेल्या स्थितीचे वर्णन येते.

वरील आत्मचरित्रांमधून लैंगिक संवेदनाचे विविध पैलू प्रांजळपणे मांडले आहे. स्त्रीवादाचा विचार करताना या आत्मचरित्रांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्त्रिया धाडसाने सच्चेपणाने अनुभव व्यक्त करू लागल्या आहेत.

निष्कर्ष

1. शोषण, विषमता व अन्याय यांचा वैयक्तिक व सामाजिक पातळीवर प्रतिकार करणे व नव्या न्याय समाजव्यवस्थेचा शोध घेणे हे स्त्रीवादी चळवळीचे ध्येय आहे.
2. स्त्रीवादी साहित्य म्हणजे स्त्रीविशिष्ट, स्त्रीकेंद्री अनुभव होत.
3. कुटुंब व समाज या दोन्ही पातळ्यांवर स्त्री शोषणाची जाणिव व हे शोषण थांबवण्यासाठी वैचारिक अधिष्ठानाला आव्हान करणे हे स्त्रीवादाचे गृहीत तत्व आहे.
4. स्त्रीचे शोषण कौटुंबिक, सामाजिक, शारीरिक, भावनिक, आर्थिक पातळ्यांवर होत असते.
5. नवीन स्त्री प्रतिमा, स्त्री संवेदनशीलता, स्त्रीची शैली रुढ होत आहे.
6. कवयित्रींच्या कवितांमधून स्त्रियांची लैंगिक संवेदना व स्त्री-पुरुष संबंधांचे प्रभावी चित्रण आढळते.
7. स्त्रियांच्या आत्मकथनांतून लैंगिक संवेदनांचे विविध पैलू प्रांजळपणे मांडले आहेत.
8. लग्नसंस्था, कुटुंबसंस्था मला काम देते, या समाज रचनेत आपले स्थान काय अशा प्रश्नांचा वेध स्त्री-साहित्यिकांनी घेतला आहे.

संदर्भ सूची

१. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी साहित्य, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, पु. मु. २०१६,
२. नाईक, शोभा, भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद, मुंबई, २००७.
३. बोव्हार, सीमॉन द; अनु. गोखले, करुणा, द सेकंड सेक्स, पुणे, २०१२.
४. भागवत, विद्युत, स्त्रीजन्माची वाटचाल, पुणे, २००४.
५. मेश्राम, केशव, संपा. वाङ्मयीन प्रवृत्ती: तत्त्वशोध डॉ. दादा गोरे गौरवग्रंथ पुणे, २००७.
६. वरखेडे, मंगला, संपा. स्त्रीवादी समीक्षा: संकल्पना व उपयोजन, धुळे, १९९९.

७३व्या घटनादुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग: एक आढावा

अभिमान अरुण ढाणे

छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय कळंब

Email: abhidhane7777@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180407

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 29-32

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकसहभागाचे महत्त्वपूर्ण माध्यम मानल्या जातात. भारताच्या राज्यघटनेतील ७३व्या घटनादुरुस्ती कायदा, १९९२ हा ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक दर्जा देणारा आणि लोकशाही विकेंद्रीकरणाला बळकटी देणारा महत्वाचा टप्पा ठरला. या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांसाठी किमान ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. अनेक राज्यांनी हे प्रमाण वाढवून ५० टक्क्यांपर्यंत नेले आहे. परिणामी, मोठ्या प्रमाणावर महिलांना स्थानिक प्रशासन आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली.

या अभ्यासामध्ये ७३व्या घटनादुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या सहभागाचा आढावा घेण्यात आला आहे. महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वात झालेली वाढ, नेतृत्व विकास, सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण तसेच स्थानिक विकास प्रक्रियेत त्यांचे योगदान यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. याचबरोबर, महिलांसमोर असलेली निरक्षरता, आर्थिक परावलंबित्व, पितृसत्ताक सामाजिक संरचना आणि प्रांक्सी प्रतिनिधित्व यांसारखी आव्हानेही अधोरेखित करण्यात आली आहेत. अभ्यासातून असे दिसून येते की, घटनादुरुस्तीमुळे महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाला चालना मिळाली असून ग्रामीण शासन व्यवस्थेत त्यांचा प्रभावी सहभाग वाढला आहे. तथापि, वास्तविक सक्षमीकरणासाठी क्षमता विकास, प्रशिक्षण आणि सामाजिक पाठबळ यांची आवश्यकता कायम आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): ७३वी घटनादुरुस्ती स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायत राज व्यवस्था महिला सहभाग, महिला सक्षमीकरण, राजकीय प्रतिनिधित्व, ग्रामीण शासन आरक्षण धोरण, लोकशाही विकेंद्रीकरण नेतृत्व विकास.

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही केवळ संसदीय किंवा राज्यस्तरीय व्यवस्थेपुरती मर्यादित नाही; तर ती जमिनीच्या पातळीवर मजबूत करणेही तितकेच महत्वाचे आहे. म्हणूनच, गावपातळीवर लोकशाही प्रस्थापित करण्याच्या कल्पनेवर भर देण्यात आला. महिलांचा सहभाग हा लोकशाहीचा एक महत्वाचा घटक मानला जातो. भारतात, १९९२ मध्ये पारित झालेली ७३वी घटनादुरुस्ती ही राजकारणात महिलांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठीचे एक ऐतिहासिक पाऊल होते. या दुरुस्तीमुळे ग्रामीण महिलांना राजकारणात प्रवेश करण्याच्या संधी उपलब्ध झाल्या आणि त्यांच्या सक्षमीकरणाला चालना मिळाली. हा पेपर ७३व्या दुरुस्तीचा आढावा घेतो आणि महिला सहभागातील विकास, परिणाम, आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा यांचा अभ्यास करतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अभिमान अरुण ढाणे, छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय कळंब

How to cite this article:

ढाणे अभिमान अरुण. (2026). ७३व्या घटनादुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग: एक आढावा. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 29–32.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20824392>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20824392](https://doi.org/10.5281/zenodo.20824392)

७३वीं घटनादुरुस्ती: संकल्पना आणि उद्दिष्टे

१९९२ मध्ये, भारतीय राज्यघटनेच्या ७३व्या दुरुस्तीमुळे पंचायती राज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. ही दुरुस्ती २४ एप्रिल १९९३ पासून लागू झाली.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- त्रिस्तरीय पंचायती राज व्यवस्था (ग्राम पंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद)
- नियमित निवडणुका
- आर्थिक स्वायत्तता
- अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि महिलांसाठी आरक्षण

महिलांसाठी आरक्षण

दुरुस्तीमुळे किमान ३३% जागा महिलांसाठी राखीव ठेवणे बंधनकारक करण्यात आले. काही राज्यांनी हे आरक्षण ५०% पर्यंत वाढवले आहे.

महिला सहभागाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

७३व्या दुरुस्तीपूर्वी, महिलांचा राजकीय सहभाग खूप मर्यादित होता, कारण:

- सामाजिक बंधने
- शिक्षणाचा अभाव
- आर्थिक अवलंबित्व
- पितृसत्ताक मानसिकता

या घटकांमुळे, महिला मोठ्या प्रमाणावर निर्णय प्रक्रियेपासून वंचित राहिल्या.

७३व्या दुरुस्तीनंतर महिलांचा सहभाग

१. संख्यात्मक वाढ

आज, लाखो महिला पंचायती राज संस्थांसाठी निवडून आल्या आहेत.

भारतात सुमारे १४ लाख महिला स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये कार्यरत आहेत.

महिला सरपंच आणि नेत्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे.

२. नेतृत्व विकास

महिलांनी केवळ सदस्य म्हणूनच नव्हे तर नेते म्हणूनही स्वतःला सिद्ध केले आहे:

- महिला सरपंच
- जिल्हा परिषद अध्यक्षा
- समित्या नेत्या

३. निर्णय प्रक्रियेत सहभाग

महिलांनी पुढील क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे:

- पाणीपुरवठा
- आरोग्य सेवा
- शिक्षण
- स्वच्छता मोहिमा

महिला सहभागाचे सकारात्मक परिणाम

१. सामाजिक सक्षमीकरण

- महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढला
- सामाजिक दर्जा सुधारला
- निर्णयक्षमता वाढली

२. आर्थिक सक्षमीकरण

- महिलांनी उत्पन्नाशी संबंधित निर्णय घेण्यास सुरुवात केली
- बचत गटांची वाढ

३. प्रशासनातील पारदर्शकता

महिला नेतृत्वामुळे अनेक ठिकाणी भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत झाली आहे.

४. विकासाभिमुख निर्णय

महिला नेत्यांनी कल्याणकारी उपायांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले:

- अंगणवाडी सेवा
- शाळा
- आरोग्य सुविधा

महिलांसमोरील आव्हाने

१. प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व (नामधारी प्रतिनिधित्व)

अनेक प्रकरणांमध्ये, महिला निवडून येतात पण निर्णय पुरुष कुटुंबियांकडून घेतले जातात.

२. शिक्षणाचा अभाव

अशिक्षणामुळे प्रशासकीय कामात अडचणी येतात.

३. सामाजिक दबाव

- पितृसत्ताक समाज
- पारंपरिक मानसिकता

४. आर्थिक मर्यादा

- वैयक्तिक निधीचा अभाव
- राजकीय संसाधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश

५. प्रशिक्षणाचा अभाव

महिलांकडे प्रशासन, कायदे आणि सरकारी योजनांमध्ये अनेकदा योग्य प्रशिक्षणाची कमतरता असते.

महिला सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना

१. वाढीव आरक्षण

काही राज्यांनी ५०% आरक्षण लागू केले आहे.

२. प्रशिक्षण कार्यक्रम

- सरकारी प्रशिक्षण उपक्रम
- स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान

३. बचत गट

आर्थिक सक्षमीकरणासाठी महत्वाचे.

४. जनजागृती मोहिमा

महिलांच्या हक्कांबद्दत जागरूकता निर्माण करणे.

केस स्टडीज (उदाहरणे)

१. महाराष्ट्रातील महिला सरपंच

अनेक महिला सरपंचांनी गाव विकासासाठी पुढाकार घेतला आहे.

२. बिहार आणि राजस्थान

ही राज्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा लक्षणीय सहभाग दर्शवतात.

महिला सहभागाचा व्यापक परिणाम

१. ग्रामीण विकास

- सुधारित पायाभूत सुविधा
- शिक्षण आणि आरोग्य सेवांमध्ये वाढ

२. लोकशाहीचे सुदृढीकरण

महिलांच्या सहभागामुळे लोकशाही अधिक समावेशक बनली आहे.

३. लिंग समानता

1. लिंग अंतर कमी झाले
2. सामाजिक दृष्टिकोनात बदल
3. आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला सहभागाचा भारताचा अनुभव इतर विकसनशील देशांसाठी एक आदर्श बनला आहे. याला अनेकदा 'ग्रासरूट्स डेमोक्रेसी' (पायाभूत लोकशाही) म्हणून संबोधले जाते. अनेक देशांनी महिला आरक्षणाची संकल्पना स्वीकारली आहे.

सुधारणा आणि भविष्यातील दिशा

1. शिक्षणावर लक्ष
2. महिलांचे शिक्षण वाढवणे आवश्यक आहे.
3. नेतृत्व विकास
4. महिलांसाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम.
5. डिजिटल साक्षरता
6. ई-गव्हर्नन्ससाठी महिलांना सक्षम बनवणे.
7. कायदेशीर संरक्षण
8. महिलांवरील राजकीय आणि सामाजिक दबाव कमी करणे.
9. स्वावलंबन

आर्थिक स्वातंत्र्य सुनिश्चित करणे.

निष्कर्ष

७३ व्या घटनादुरुस्तीने भारतातील महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणासाठी नवीन मार्ग खुले केले आहेत. महिलांनी केवळ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभाग घेतला नाही तर नेतृत्व आणि विकासातही महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. तथापि, आव्हाने अजूनही कायम आहेत. यावर मात करण्यासाठी सरकार, समाज आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या संयुक्त प्रयत्नांची गरज आहे. महिलांच्या सहभागात वाढ झाल्यास भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत, अधिक समावेशक आणि अधिक प्रभावी बनेल.

संदर्भ

1. भारतीय राज्यघटना
2. पंचायती राज मंत्रालयाचे अहवाल
3. महिला सक्षमीकरणावरील सरकारी धोरणे
4. विविध संशोधन पत्रिका आणि अहवाल

OriginalArticle

लिंग सक्षमीकरण पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका

शेख हाजुमिया फतुसाहेब (स.शि)

वसंत प्राथमिक आश्रमशाळा, विद्यानगर (बावी) ता.जि. धाराशिव

Email- hajumiyashaikh1983@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180408

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 33-35

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. महिलांचा दैनंदिन जीवनाशी, नैसर्गिक संसाधनांच्या वापराशी आणि व्यवस्थापनाशी घनिष्ठ संबंध असल्यामुळे पर्यावरणीय समस्यांविषयी त्यांच्यात विशेष संवेदनशीलता आढळते. लिंग सक्षमीकरणामुळे महिलांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे पर्यावरण संरक्षणाच्या उपक्रमांना अधिक परिणामकारकता प्राप्त होते. जलसंवर्धन, वृक्षारोपण, जैवविविधता संरक्षण, कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छ ऊर्जा वापर यांसारख्या क्षेत्रांत महिलांचे योगदान लक्षणीय आहे. ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये स्वयंसेवी संस्था, स्वयं-साहाय्य गट आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून महिला पर्यावरणीय जनजागृती आणि संवर्धन कार्यात सक्रिय सहभाग घेत आहेत. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये लिंग सक्षमीकरण आणि पर्यावरण संरक्षण यांतील परस्परसंबंधांचा आढावा घेण्यात आला असून, पर्यावरणीय शाश्वतता साध्य करण्यासाठी महिलांच्या सहभागाचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): लिंग सक्षमीकरण, पर्यावरण संरक्षण, महिला सहभाग, शाश्वत विकास, नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन, जैवविविधता संरक्षण, जलसंवर्धन, वृक्षारोपण महिला नेतृत्व, पर्यावरणीय जनजागृती.

प्रस्तावना

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानता चळवळीत एक प्रकारची शिथिलता आली होती. याचे कारण बहुतेक महिला राष्ट्रभारणीच्या कार्यात लागल्या आणि फाळणीच्या आघाताने महिलांच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष झाले. भारतातील महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानतेचा मार्ग हा चिकाटी, संघर्ष आणि आशेचा प्रवास आहे. लैंगिक असमानता दूर करण्यात महत्त्वपूर्ण यश मिळाले असले तरी, भारतात खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक व्यवस्था मोडून काढण्याचा आणि महिला सक्षमीकरण व लैंगिक समानता खऱ्या अर्थाने साध्य करण्याचा प्रवास अजूनही खडतर आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना त्यांच्या हक्कांची, संधींची आणि निर्णयक्षमतेची समतोल व न्याय्य प्राप्ती होय. समाजाच्या प्रगतीसाठी स्त्री-पुरुष समानता अनिवार्य आहे. इतिहासात महिलांनी शिक्षण, विज्ञान, साहित्य, कला, क्रीडा, राजकारण अशा अनेक क्षेत्रांत उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे; तरीही अनेक ठिकाणी त्यांना भेदभाव, असुरक्षितता व आर्थिक निर्भरता यांचा सामना करावा लागतो. या पार्श्वभूमीवर महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, मालमत्ता, कायदेशीर हक्क आणि सन्मानित जीवन या सर्व बाबींमध्ये सामर्थ्य देणे होय. महिला सक्षमीकरण हे केवळ एका घटकाचे काम नसून शिक्षण, आरोग्य, कायदा, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती यांचा समन्वित प्रयत्न आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20824521](https://doi.org/10.5281/zenodo.20824521)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शेख हाजुमिया फतुसाहेब (स.शि), वसंत प्राथमिक आश्रमशाळा, विद्यानगर (बावी) ता.जि. धाराशिव

How to cite this article:

शेख हाजुमिया फतुसाहेब. (2026). लिंग सक्षमीकरण पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)). 33-35. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20824521>

समान संधी आणि सुरक्षित वातावरण उपलब्ध केल्यास महिलांची क्षमता राष्ट्रनिर्माणात पूर्णत्वाने फुलू शकते. सशक्त महिला म्हणजे सशक्त समाज; त्यामुळे प्रत्येक पातळीवर स्त्रियांच्या हक्कांचा आदर आणि संधींचे समायोजन हेच खऱ्या प्रगतिचे आधारस्तंभ ठरतात. यामुळे तर भारतातील चिपको आंदोलन असो किंवा जागतिक ग्रीन बेल्ट चळवळ, महिलांनी नेतृत्व करत पर्यावरणासाठी मोठा त्याग केला आहे. पाणी, जंगल, मृदा आणि ऊर्जा यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनात स्त्रिया थेट सहभागी असल्याने त्या पर्यावरणाच्या 'रक्षक' ठरतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. पर्यावरण संरक्षणातील महिलांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
2. पर्यावरण संरक्षणाबाबत जागरूकता वाढवणे.

संशोधन पद्धत

सदरील शोधनिबंधामध्ये वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यासावर भर देण्यात आला आहे. भारतीय पर्यावरण संरक्षणासाठी महिलांनी केलेल्या चळवळीच्या संदर्भात माहिती गोळा केली आहे. वर्तमानपत्रे, मासिके आणि पुस्तके यामधून माहिती गोळा केली आहे. पर्यावरण संरक्षणात महिलांच्या भूमिकेबद्दल विविध तथ्ये आणि माहिती संकलित करून प्रस्तुत विषयावर शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका

नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन: पाणी, इंधन आणि अन्न गोळा करण्यात महिलांचा पुढाकार असतो, त्यामुळे त्या संसाधनांचा वापर योग्य पद्धतीने करतात. स्त्रिया अनेकदा लाकूडफाटा गोळा करणे आणि पाणी आणणे यांसारख्या कामांसाठी जबाबदार असतात, तसेच त्या कुटुंबासाठी भरीव उत्पन्न मिळवतात; त्यामुळे त्यांचे अनुभव आणि दृष्टिकोन शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहेत. नैसर्गिक अधिवास आणि परिसंस्थांच्या संवर्धनाचे महत्त्व पटवून देऊन, स्त्रिया जंगलतोड, अधिवासाचा नाश आणि प्रदूषण यांसारखे धोके कमी करण्यासाठी समुदायांना सक्रिय उपाययोजना करण्यास सक्षम करतात, जमीन आणि पाणी व्यवस्थापनात महिला महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्या बहुतेकदा घरातील पाणी गोळा करणाऱ्या, वापरणाऱ्या आणि व्यवस्थापन करणाऱ्या असतात, तसेच सिंचन आणि पावसावर अवलंबून असलेल्या पिकांच्या शेतकरीही असतात. या भूमिकांमुळे, महिलांना जलस्रोतांविषयी, ज्यात पाण्याची गुणवत्ता आणि विश्वसनीयता, मर्यादा आणि स्वीकारार्ह साठवण पद्धती यांचा समावेश आहे,

पारंपारिक ज्ञान: ग्रामीण भागातील महिलांना बियाणे संवर्धन आणि माती आरोग्याची उत्तम जाण असते, ज्याचा वापर करून शाश्वत शेती केली जाते, महिला पारंपारिक बियाणे जतन करणे, निवडणे आणि मिश्र शेती पद्धतीद्वारे जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवण्यात तज्ज्ञ असतात. जंगलातील वनस्पती, त्यांची औषधी गुणधर्म आणि घरगुती उपचारांचे ज्ञान महिलांकडे असते. स्थानिक परिसंस्थेचे रक्षण, जंगलातील उत्पादने शाश्वतपणे गोळा करणे आणि पाणी व्यवस्थापन यात महिला आघाडीवर आहेत.

पर्यावरण चळवळींचे नेतृत्व: महिलांनी चिपको, नर्मदा बचाव सारख्या आंदोलनांत अग्रणी भूमिका बजावली आहे. चिपको आंदोलनाचा उद्देश संवेदनशील तराई किंवा सखल प्रदेशातील पर्यावरणीय संतुलन राखणे हा होता, जिथे डोंगराळ लोकांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या पर्यावरणाशी संतुलित संबंध जपला आहे. चिपको आंदोलनाचा प्रभाव हिमालयातील उत्तराखंड क्षेत्राच्या पलीकडेही पोहोचला. या आंदोलनाने देशाच्या इतर भागांमध्ये जंगले वाचवण्याच्या अशाच प्रयत्नांना प्रभावित केले. बिश्नोई चळवळ ही १८ व्या शतकाच्या सुरुवातीची एक वन्यजीव संरक्षण चळवळ होती, ज्यात राजाच्या सैनिकांना राजवाडा बांधण्यासाठी झाडे तोडण्यापासून रोखण्याच्या प्रयत्नात बिश्नोई समाजाच्या तब्बल ३६३ सदस्यांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. बिश्नोई समाज निसर्गाच्या सर्व घटकांचे (वनस्पती, प्राणी आणि पर्यावरण) संरक्षण करण्यासाठी कठोर कायद्यांचे पालन करतो. बिश्नोई समाजाने वृक्षतोडीला ठामपणे विरोध केला आणि जंगलतोडीला आपला विरोध कायम ठेवला.

शाश्वत जीवनशैली: घरगुती स्तरावर कचरा व्यवस्थापन, पुनर्वापर आणि ऊर्जेची बचत करण्यात महिलांची भूमिका महत्त्वाची असते **शिक्षण आणि जागरूकता:** सुशिक्षित महिला कुटुंब आणि समाजाला पर्यावरण रक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊ शकतात. ग्रामीण आणि आदिवासी महिलांकडे निसर्गाची, जैवविविधतेची आणि औषधी वनस्पतींची सखोल पारंपरिक माहिती असते. या ज्ञानाचा वापर महिला

पर्यावरण संरक्षणासाठी करतात. शिक्षित महिला हवामान बदलाचे परिणाम (उदा. दुष्काळ, अन्नाची कमतरता) अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेऊ शकतात आणि त्यावर उपाय शोधू शकतात.

पर्यावरण संरक्षणाबाबत जागरूकता:

पर्यावरण हे सजीव वस्तूंचे सभोवतालचे वातावरण आहे जे सजीव किंवा निर्जीव वस्तूंमधील संवाद आणि परस्परसंवादाद्वारे तयार होते. पहिल्या महायुद्धानंतर मानवांनी निसर्गावर विविध प्रकारचे प्रभाव पाहिले. त्याचप्रमाणे औद्योगिक क्रांतीच्या परिणामी त्याचे दूरगामी गंभीर परिणाम मानवजातीवर पडू लागले. माणूस हा पर्यावरणाचा अविभाज्य भाग आहे. परंतु पर्यावरणाच्या प्रत्येक बाबींमध्ये मानवी हस्तक्षेप वाढत आहे. म्हणूनच, पर्यावरण आपत्तींच्या वैज्ञानिक अभ्यासासाठी आणि त्यांच्या प्रभावी प्रतिसादासाठी शिक्षण महत्त्वपूर्ण झाले आहे. पर्यावरणीय शिक्षणाचे मुख्य उद्दीष्ट आपल्या देशातील पर्यावरणाची गुणवत्ता विकसित करणे, लोकांमध्ये पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धनाची भावना जागृत करणे आणि निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे. जंगलतोड, वाढती ग्लोबल वार्मिंग, अन्न वाया घालवणे व अन्न, प्रदूषण इत्यादी सारख्या जगातील पर्यावरणीय समस्यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. संपूर्ण जगभरात प्रभावीता आणण्यासाठी खास कल्पना व घोषणा देऊन या मोहिमेचे आयोजनही केले पाहिजे. कार्बन उत्सर्जन, ग्रीनहाऊस इफेक्ट कमी करण्यासाठी, वन व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी,

पर्यावरण सर्वांना आधार देणारा हा पाया आहे. मानवी आरोग्याच्या प्रत्येक बाबीवर त्याचा परिणाम होतो. हे स्वच्छ हवा, पाणी, अन्न पुरवते आणि वन औषधांचा एक स्रोत देखील आहे इत्यादी मानवी कृती जसे की जंगलतोड, वन्यजीवनांच्या वस्तीवरील अतिक्रमण, रासायनिक शेती आणि जागतिक हवामान बदलाच्या प्रवेगमुळे निसर्गाचे नुकसान झाले आहे संयुक्त राष्ट्रांच्या म्हणण्यानुसार, मानव दरवर्षी निसर्गाकडून काय घेत आहे ते पूर्ण करण्यास 16 वर्षे लागतील. जर हे असेच चालू राहिले तर यामुळे जैवविविधतेचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होऊ शकते ज्यामुळे अन्न व आरोग्य यंत्रणेचे नुकसान होत आहे आणि यामुळे मानवतेवर गंभीर परिणाम होतील. वायू प्रदूषण दिवसेंदिवस वाढत आहे आणि ते नियंत्रित करणे जटिल आहे. हे घडत आहे परंतु काहीही अशक्य नाही जे आपण केले पाहिजे याचा सामना करण्यासाठी एकत्र या.

निष्कर्ष

पर्यावरण संवर्धन आणि शाश्वत भविष्यासाठी महिलांना सक्षम करणे ही काळाची गरज आहे, कारण 'स्त्री' आणि 'निसर्ग' यांचा परस्परसंबंध अतूट आहे. पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची, पायाभूत आणि निर्णयक्षम आहे. महिला नैसर्गिक संसाधनांच्या (पाणी, इंधन, चारा) मुख्य वापरकर्त्या असल्याने, त्या पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचा परिणाम थेट अनुभवतात आणि संवर्धनासाठी नैसर्गिक नेत्या म्हणून काम करतात. पर्यावरणात समाविष्ट असलेल्या सर्व परिस्थितींचे थोडक्यात विश्लेषण करणे आणि त्याचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. अनुभा श्रीवास्तव आणि अनिता तोमर: नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनात महिलांचा सहभाग
2. प्रा. अनपट का. जे. (2024). शाश्वत विकासात महिलांची भूमिका
3. विकास मेश्राम: पर्यावरणाप्रती जागरूकता आवश्यक
4. डा. कांबळे डी.एस.- पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका निष्कर्ष

OriginalArticle

महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीचे स्वरूप आणि त्याचे सामाजिक परिणाम

डॉ. गुरुनाथ मावंजी घुटे,

इतिहास विभाग- सहयोगी प्राध्यापक , शांतारामभाऊ घोलप कला, विज्ञान व गोटीरामभाऊ पवार वाणिज्य
महाविद्यालय शिवळे ता. मुरबाड जि. ठाणे.

Email: gurunathghute7@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180409

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 36-41

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr. 2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

गोषवारा (Abstract)

महाराष्ट्रात विज्ञाननिष्ठ परंपरा, समाजसुधारकांचा वारसा आणि आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार असूनही भोंदूगिरीचे विविध प्रकार आजही समाजात आढळून येतात. अंधश्रद्धा, धार्मिक अज्ञान, आर्थिक असुरक्षितता, आरोग्यविषयक समस्यांबाबतची अपुरी माहिती आणि सामाजिक भीती यांमुळे अनेक लोक भोंदूबाबा, तांत्रिक, जादूटोणा करणारे आणि चमत्कारांचा दावा करणाऱ्या व्यक्तींच्या प्रभावाखाली येतात. भोंदूगिरीमध्ये चमत्कारांचे प्रदर्शन, रोगनिवारणाचे छोटे दावे, भविष्यकथन, जादूटोणा, भूतबाधा दूर करण्याच्या नावाखाली होणारी फसवणूक अशा विविध स्वरूपांचा समावेश होतो.

या अभ्यासात महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीचे स्वरूप, तिच्या वाढीस कारणीभूत असलेले सामाजिक-सांस्कृतिक घटक आणि त्याचे समाजावर होणारे परिणाम यांचा आढावा घेण्यात आला आहे. भोंदूगिरीमुळे आर्थिक शोषण, मानसिक त्रास, आरोग्यविषयक दुर्लक्ष, स्त्रिया व दुर्बल घटकांवरील अन्याय तसेच वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच्या विकासाला अडथळा निर्माण होतो. याशिवाय सामाजिक प्रगती, लोकशिक्षण आणि विवेकनिष्ठ विचारसरणीवरही त्याचे प्रतिकूल परिणाम दिसून येतात. महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळ, कायदेशीर उपाययोजना आणि जनजागृती कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून भोंदूगिरीला आळा घालण्याचे प्रयत्न होत असले तरी त्यासाठी व्यापक सामाजिक सहभागाची आवश्यकता आहे. प्रस्तुत संशोधन समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि विवेकवादी मूल्यांच्या प्रसाराचे महत्त्व अधोरेखित करते.

बीज संज्ञा (Keywords): भोंदूगिरी अंधश्रद्धा, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सामाजिक परिणाम, जादूटोणा, अंधश्रद्धा निर्मूलन, सामाजिक शोषण, विवेकवाद जनजागृती, महाराष्ट्र समाजरचना.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र हे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या प्रगत राज्य म्हणून ओळखले जाते. तथापि, आधुनिकतेच्या या युगातही समाजात भोंदूगिरी आणि अंधश्रद्धेचे अस्तित्व मोठ्या प्रमाणात आढळते. भोंदूगिरी म्हणजे लोकांच्या अज्ञान, भीती आणि श्रद्धेचा गैरफायदा घेऊन त्यांची फसवणूक करणे होय. अनेक तथाकथित बाबाजी, तांत्रिक, देवदूत किंवा चमत्कार करणारे व्यक्ती समाजातील दुर्बल घटकांना लक्ष्य करतात. हे लोक आजार बरे करण्याचे, नशीब बदलण्याचे, वाईट शक्ती दूर करण्याचे छोटे आश्वासन देतात. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रात अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी अनेक चळवळी उभ्या राहिल्या, ज्यात Narendra Dabholkar यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तसेच Maharashtra Andhashraddha Nirmoolan Samiti या संस्थेने मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती केली आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

गुरुनाथ मावंजी घुटे, इतिहास विभाग- सहयोगी प्राध्यापक , शांतारामभाऊ घोलप कला, विज्ञान व गोटीरामभाऊ पवार वाणिज्य महाविद्यालय शिवळे ता. मुरबाड जि. ठाणे.

How to cite this article:

घुटे गुरुनाथ मावंजी. (2026). महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीचे स्वरूप आणि त्याचे सामाजिक परिणाम. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), . 36-41. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20824645>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20824645](https://doi.org/10.5281/zenodo.20824645)

भारतात आणि महाराष्ट्रात अनेक भोंदू बाबांचे पितळ उघडे पडले आहे काही जेलमध्ये गेलेले आहेत. तरीही समाजाची अंधश्रद्धेच्या आणि भोंदू बाबांच्या प्रभावातून मुक्तता झालेली नाही. याचा विपरीत परिणाम समाजावर होतो सामाजिक स्वास्थ्य बिघडते. सदर संशोधन लेखात भोंदूगिरीचे स्वरूप आणि त्याचा समाजावरील परिणाम या गोष्टींचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भोंदूगिरीचे स्वरूप

महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीचे स्वरूप विविध स्तरांवर पसरलेले असून ते समाजातील अज्ञान आणि भीतीवर आधारलेले आहे. काही व्यक्ती स्वतःला अलौकिक शक्ती प्राप्त झालेल्या असल्याचे सांगून लोकांचा विश्वास जिंकतात. ते देव, धर्म किंवा अध्यात्माच्या नावाखाली चमत्कार घडवण्याचा दावा करतात. लोकांच्या समस्या, आजार किंवा संकटे दूर करण्यासाठी ते विविध उपाय सुचवतात.

भोंदूगिरीमध्ये जादूटोणा, काळी जादू, भूतबाधा काढणे, नजर उतरवणे यांसारख्या प्रथांचा समावेश होतो. अशा गोष्टींमुळे लोकांमध्ये भीती निर्माण होते आणि ते सहजपणे भोंदूंच्या जाळ्यात अडकतात. अनेकदा वैद्यकीय उपचाराऐवजी झाडफुंक किंवा मंत्रतंत्र यांवर अवलंबून राहिले जाते, ज्यामुळे आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. याशिवाय, आर्थिक फसवणूक हे भोंदूगिरीचे महत्वाचे अंग आहे. लोकांना नोकरी, लग्न, संतती किंवा संपत्ती मिळवून देण्याचे आश्वासन देऊन पैसे उकळले जातात. काही वेळा भोंदू लोक व्यक्तींच्या भावनिक कमजोरीचा फायदा घेतात आणि त्यांना मानसिकदृष्ट्या नियंत्रित करतात. ग्रामीण भागात शिक्षणाचा अभाव आणि पारंपरिक श्रद्धा यांमुळे भोंदूगिरी अधिक प्रमाणात दिसून येते.

काही ठिकाणी महिलांना अंधश्रद्धेच्या आधारावर दोषी ठरवून त्यांच्यावर अन्याय केला जातो. एकंदरीत,

भोंदूगिरीचे स्वरूप केवळ धार्मिक नसून सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक शोषणाचे माध्यम आहे, जे समाजाच्या विकासाला अडथळा निर्माण करते.

धार्मिक भोंदूगिरी

धार्मिक भोंदूगिरीचे स्वरूप समाजात अतिशय सूक्ष्म आणि प्रभावी पद्धतीने पसरलेले दिसून येते. काही व्यक्ती स्वतःला देवाचे प्रतिनिधी, अवतार किंवा विशेष दैवी शक्ती असलेले म्हणून मांडतात आणि लोकांच्या श्रद्धेचा गैरफायदा घेतात. ते पूजा, यज्ञ, मंत्र किंवा विशेष विधी करून लोकांच्या समस्या दूर करू शकतात असा दावा करतात.

अशा भोंदू व्यक्ती लोकांच्या वैयक्तिक अडचणी—जसे की आजार, आर्थिक समस्या, कौटुंबिक तणाव—यावर धार्मिक उपाय सुचवतात. अनेकदा हे उपाय महागडे आणि अनावश्यक असतात, पण श्रद्धेमुळे लोक ते स्वीकारतात. काही वेळा “चमत्कार” दाखवून लोकांचा विश्वास अधिक दृढ केला जातो. धार्मिक भोंदूगिरीमध्ये भीतीचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो, जसे की देव रागावेल, संकट येईल किंवा अपशकुन होईल असे सांगून लोकांना दबावाखाली ठेवले जाते. यामुळे लोक तर्कशक्ती न वापरता त्या व्यक्तींवर अवलंबून राहतात. ग्रामीण आणि कमी शिक्षित समाजात अशा प्रकारचे प्रमाण अधिक दिसते, परंतु शहरी भागातही ते पूर्णपणे नाहीसे झालेले नाही.

एकंदरीत, धार्मिक भोंदूगिरी ही श्रद्धेचा गैरवापर करून लोकांचे मानसिक आणि आर्थिक शोषण करणारी प्रक्रिया आहे, जी समाजात अंधविश्वास वाढवते आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला बाधा आणते.

आर्थिक भोंदूगिरी

आर्थिक भोंदूगिरीचे स्वरूप लोकांच्या लोभ, गरज आणि अडचणींचा गैरफायदा घेणारे असते. काही भोंदू व्यक्ती लोकांना लवकर पैसा मिळवून देण्याचे, नशिव बदलण्याचे किंवा अचानक धनलाभ होण्याचे खोटे आश्वासन देतात. ते विविध पूजा, यज्ञ किंवा विशेष उपायांच्या नावाखाली मोठ्या रकमा उकळतात.

अनेक वेळा नोकरी, व्यवसायात यश किंवा कर्जमुक्ती मिळवून देण्याचे सांगून लोकांकडून पैसे घेतले जातात. काही भोंदू लोक “गुप्त धन”, “लॉटरी लागणे” किंवा “भाग्यवृद्धी” यांसारख्या गोष्टींचा उल्लेख करून लोकांना फसवतात.

यामध्ये लोकांच्या भावनिक व आर्थिक अडचणींचा फायदा घेतला जातो, ज्यामुळे ते सहजपणे विश्वास ठेवतात. एकदा विश्वास बसल्यानंतर त्यांच्याकडून वारंवार पैसे मागितले जातात.

ग्रामीण भागात माहितीचा अभाव आणि आर्थिक असुरक्षितता यामुळे अशा प्रकारचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

एकंदरीत, आर्थिक भोंदूगिरी ही फसवणुकीचा एक प्रकार असून ती लोकांचे आर्थिक नुकसान करून त्यांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम घडवते. हे स्वरूप लोकांच्या लोभ, गरज आणि अडचणींचा गैरफायदा घेणारे असते. काही भोंदू व्यक्ती लोकांना लवकर पैसा मिळवून देण्याचे, नशिव बदलण्याचे किंवा अचानक धनलाभ होण्याचे खोटे आश्वासन देतात. ते विविध पूजा, यज्ञ किंवा विशेष उपायांच्या नावाखाली मोठ्या रकमा उकळतात.

अनेक वेळा नोकरी, व्यवसायात यश किंवा कर्जमुक्ती मिळवून देण्याचे सांगून लोकांकडून पैसे घेतले जातात. काही भोंदू लोक “गुप्त धन”, “लॉटरी लागणे” किंवा “भाग्यवृद्धी” यांसारख्या गोष्टींचा उल्लेख करून लोकांना फसवतात.

यामध्ये लोकांच्या भावनिक व आर्थिक अडचणींचा फायदा घेतला जातो, ज्यामुळे ते सहजपणे

Detect language

English

Marathi

Spanish

Marathi

French

English

auto_awesome

Translate from: Marathi

5,000

स्थानिक लोकांचे आर्थिक लाभस्थान लाभदायक, समान ते विश्वास ठेवतात. एकदा विश्वास बसले त्यांच्याकडून पैसे मागितले जातात. ग्रामीण माहितीचा उपलब्धता आणि आर्थिक असुरक्षितता अशा समान समान प्रमाण अधिक. एकंदरीत, आर्थिक भोंदूगिरी ही फसवणूक एकाची असून ती लोकांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम घडवून आणतात. काही भोंदू व्यक्तींना लवकर पैसे मिळवून देण्याचे, नशिब बदलून किंवा अचानक धनलाभ होण्याचे छोटे उत्तर दिले. ते विविध पूजा, यज्ञ किंवा विशेष उपायांची नावे मोठ्या प्रमाणात एकत्र करतात. अनेक व्यापारी, व्यवसायात यश किंवा कर्जमुक्तीचे सांगून पैसे घेतले जातात. काही भोंदू लोक “गुप्त धन”, “लॉटरी लागणे” किंवा “भाग्यवृद्धी” या गोष्टींचा उल्लेख करून लोकांना फसवतात. स्थानिक लोकांचे आर्थिक लाभस्थान लाभदायक, समान ते विश्वास ठेवतात. एकदा विश्वास बसले त्यांच्याकडून पैसे मागितले जातात. ग्रामीण माहितीचा उपलब्धता आणि आर्थिक असुरक्षितता अशा समान समान प्रमाण अधिक. एकंदरीत, आर्थिक भोंदूगिरी ही फसवणूकीचा एक प्रकार असून लोकांचे आर्थिक नुकसान करून त्यांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम घडतात. सर्व भोंदूगिरी:- सर्व भोंदूगिरीचे स्वरूप लोक आरोग्याशी संबंधित विश्वासाचा गैरफायदा आहे. काही भोंदू लोक स्वतःला रोग बरेदू चमत्कारी गुण सांगतात आणि सांगतात आणि मंत्र, झाडफुंक किंवा विशेषधीचा अवलंब करतात. रोग वैज्ञानिक उपचार न करता खोट्या घटकांचा अवलंब रुग्णांचे आरोग्य अधिक बिघडू शकते. अनेक संवाद भंडू लोक गंभीर संस्थांसाठी आणि मोठ्या फसवणूक करतात. ही पद्धत ग्रामीण आणि कमी शिक्षित बाबी अधिक स्पष्टते, कारण लोकांना कमी माहिती आणि विज्ञान माहिती असते. काही भोंदू लोक रुग्णांच्या मानसिक भावनांचा आधार घेत त्यांना दबाव आणतात. एकंदरीत, भोंदूगिरी ही लोकांची शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक नुकसान करणारी प्रक्रिया आहे, समाजाचे ज्ञान आणि अंधश्रद्धेचा आधार आहे. मंत्र - तंत्र आणि जादूटोणा:- मंत्र, तंत्र आणि जादूटोणा ही भोंदूगिरीची एक अत्यंत व्यापक आणि समाजावर गंभीर परिणाम करणारी पद्धत आहे. लोकांच्या ज्ञानाचा फायदा घेणे. ते विविध मंत्र, तंत्र विधी झाडफुंक किंवा विशिष्ट पूजा लोक वापर करून लोकांना प्रभावित करतात. या समूहामध्ये भूतबाधा दूर करणे, अपशकुन निवारण, नशीब बदलणे किंवा घटक बरे करणे अशा खोट्या निष्कर्षांचा समावेश असतो. लोकांच्या स्वतंत्र, आर्थिक समस्या किंवा कौम्विक संघर्षांना आधारभूत भोंदू लोक करतात. अनेकवेळ “चमत्कार” दाखवून विश्वास अधिक दृढ केलादू, मुस्लिम ते अधिकाऱ्यांचे मार्गदर्शन लाभले. आर्थिक फसवणूक ही एक अंग आहे; लोकांना पैसे पैसे भाग पाडले जाते तसेच काही मूल्यवान वस्तू किंवा संपत्ती उत्कटही जाते. ग्रामीण भागात अशा ठिकाणी अधिक चालना असते कारण लोकांची शिक्षणाची गती कमी असते आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन असतो. तसेच, मानसिक असुरक्षित किंवा भावनिक कमकुवत लोक या समूहांना अधिक सहज फसवतात. काही प्रकरणांमध्ये “डायनबाधित” किंवा “महिला प्रत्यक्ष अनुभव केला”. ही स्थिती आर्थिक शोषण, तर मानसिक आणि सामाजिक नुकसान देखील. एकंदरीत, मंत्र, तंत्र आणि जादूटोणा ही भोंदूगिरीची प्रक्रिया समाजात अंधश्रद्धा वाढवते, लोकांचे फसवते आणि त्यांचे मानसिक, सामाजिक आणि आर्थिक जीवन नकारात्मक विश्वास व्यक्त करते. महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीची कारणे :- महाराष्ट्रातील भोंदूगिरी ही समाजातील अंधश्रद्धा आणि अज्ञानाच्या वापरातून निर्माण होत आहे. यामागील मुख्य म्हणजे शिक्षणाची सोय. कमी शिक्षण शास्त्रज्ञ लोकांना कमी असतो, त्यामुळे ते भोंदूंच्या खोट्या परिणामांवर विश्वास ठेवतात. पारंपरिक श्रद्धा आणि सांस्कृतिक रूढी देखील भोंदूगिरीला चालना, कारण काही प्रथा पिढ्या पिढ्या चालत आहेत आणि लोक प्रश्न विचारत आहेत. फक्त आणि सुरक्षितता ही फक्त कारणे आहेत. संयुक्तपणे, आर्थिक, कौटुंबिक संघर्ष किंवा व्यक्तीगत संकटे लोकांना मानसिकदृष्ट्या असुरक्षित करतात. भोंदू लोक या असुरक्षिततेचा फायदा घेतात आणि त्यांना मार्गदर्शन करतात. भोंदूगिरीला आर्थिक लोभ देखील कारण ठरतो. लोक काम, व्यवसाय, लग्न किंवा थिति तयार करण्यासाठी सहज खोट्या उपाय संपुष्टात आणण्यासाठी विश्वास ठेवतात. काही भोंदू लोकांच्या वैयक्तिक माहितीचा

वापर करून त्यांना प्रभावित करतात, मानसिक दबाव निर्माण करण्याची आणि नियंत्रण करण्याची क्षमता होती. शहरी आणि ग्रामीण व्यापारी भिन्नचीही भोंदूगिरी कारण स्पष्ट करतो. ग्रामीण आरोग्य शिक्षण कमी, आणि माहिती प्रविष्ट करी भोंदूगिरी अधिक पसरलेली आहे. तर शहरी लोकही लोक अंधश्रद्धा, भयंकर, किंवा आर्थिक लोभ शेवटी, भोंदूगिरीची कारणे बहुरूपी ती सामाजिक, मानसिक आणि आर्थिक घटकांवर आधारित आहेत. अश्रद्धा, सुरक्षा, असुरक्षितता आणि लोभ या सर्व घटकांना लोकांच्या भोंगळ्यांनी अडकवलेल्या अंधते आणि समाजाच्या विकासाला अडथळा निर्माण होतो. महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीचे सामाजिक परिणाम:- १. आर्थिक शोषण:- भोंदू मूलतत्त्व समाजात आर्थिक शोषणाची समस्या भिन्न भिन्न. भोंदू लोक

sthanik lokanche aarthik labhasthan labhdayak, saman te vishwas thevatat. ekda vishwas basale tyanchyakadun paise magitale jatat. gramin mahiticha upalabdhatta aani aarthik asurakshitata asha saman saman praman adhik. ekandarit, aarthik bhondugiri hee fasavnuk ekachi asun ti lokanchya jivanavar gambhir parinam ghadvun aanatat. kahi bhondu vyaktinna lavkar paise milavun denyache, nasheeb badaloon kinva achanak dhanlabh honyache khotte uttar dile. te vividh puja, yadnya kinva vishesh upayanchi nave mothya pramanat ekatra karatat. anek vyapari, vyavsayat yash kinva karjamuktiche sangun paise ghetle jatat. kahi bhondu lok “gupt dhan”, “lotteri lagane” kinva “bhagyavruddhi” ya goshtincha ullekh karun lokanna fasavat. sthanik lokanche aarthik labhasthan labhdayak, saman te vishwas thevatat. ekda vishwas basale tyanchyakadun paise magitale jatat. gramin mahiticha upalabdhatta aani aarthik asurakshitata asha saman saman praman adhik. ekandarit, aarthik bhondugiri hee fasavnukicha ek prakhar asun lokanche aarthik nukasan karun tyanchya jivanavar gambhir parinam ghadatat. sarv bhondooigiri: - sarv bhondooigiriche swarup lok aarogyashi sambandhit vishwasacha gairfayda aahe. kahi bhondu lok swatahla rog baredu chamtkari gun sangtat aani sangtat aani mantr, jhadfunk kinva visheshadhincha avalamb karatat. rog vaidnyanik upchar n karata khotya ghatakancha avalamb rugnanche aarogya adhik bighadu shakate. anek sanvad bhandu lok gambhir sansthansathi aani mothya fasavnuk karatat. hi paddhat gramin aani kami shikshit babee adhik spashtate, karan lokanna kami mahiti aani vidnyan mahiti asate. kahi bhondu lok rugnanchya manasik bhavanancha aadhar ghet tyanna dabav aanatat. ekandarit, bhondugiri hee lokanchi sharirik, manasik aani aarthik nukasan karanari prakriya aahe, samajache dnyan aani andhashraddhecha aadhar aahe. mantr - tantra aani jadutona: - mantr, tantra aani jadutona hee bhondooigirichi ek atyant vyapak aani samajavar gambhir parinam karanari paddhat aahe. lokanchya dnyanacha fayda ghene. te vividh mantr, tantra vidhi jhadfunk kinva vishisht pooja lok vapar karun lokanna prabhavit karatat. ya samuhamadye bhoottbadha dur karane, apashakun nivan, nashib badalne kinva ghatak bare karane asha khotya nishkarshancha samavesh asato. lokanchya swatantr, aarthik samasya kinva kaumbik sangharshanna aadharbhut bhondu lok karatat. anekavel “chamtkar” dakhavun vishwas adhik drudh keladu, muslim te adhikaryanche margadarshan labhale. aarthik fasavnuk hee ek ang aahe; lokanna paise paise bhag padle jate tasech kahi mulyavan vastoo kinva sampatti utkatahi jate. gramin bhagat asha thikani adhik chalana aste karan lokanchi shikshanachi gatee kami aste aani vaidnyanik drushtikon asato. tasech, manasik asurakshit kinva bhavanik kamkuvat lok ya samuhanna adhik sahaaj fasavat. kahi prakarananmadhye “dianbadhit” kinva “mahila pratyaksha anubhav kela”. hee sthiti aarthik shoshan, tar manasik aani samajik nukasan dekhil. ekandarit, mantr, tantra aani jadutona hee bhondooigirichi prakriya samaj andhashraddha vadhavate, lokanche fasavate aani tyanche manasik, samajik aani aarthik jeevan nakaratmak vishwas vyakt karate. maharashtratil bhondooigirichi karane: - maharashtratil bhondugiri hee samajatil andhashraddha aani adnyanachya vaparatoon nirman hot aahe. yamageel mukhya mhanaje shikshanachi soy. kami shikshan shastradnya lokanna kami asato, tyamule te bhondunchya khotya parinamanvar vishwas thevatat. paramparik shraddha aani sanskrutik rudhi dekhil bhondooigirila chalana, karan kahi pratha pidhya pidhya chalat aahet aani lok prashna vicharat aahet. fakt aani surakshitata hee fakt karane aahet. sayuktapane, arthik, kautumbik sangharsh kinva vyaktigat sankate lokanna manasikdrushtya asurakshit karatat. bhondu lok ya asurakshitacha fayda ghetat aani tyanna margadarshan karatat. bhondooigirila aarthik lobh dekhil karan tharato. lok kam, vyavsay, lagn kinva thiti tayar karnyasathi sahaaj khotya upay sampushtat aananyasathi vishwas thevatat. kahi bhondu lokanchya vaiyaktik mahiticha vapar karun tyanna prabhavit karatat, manasik dabav nirman karnyachi aani niyantran karnyachi kshamata hoti. shahari aani gramin vyapari bhinnachihi bhondugiri karan spasht karato. gramin aarogya shikshan kami, aani mahiti pravisht karaa bhondugiri adhik pasareleli aahe. tar shahari lokahi lok andhashraddha, bhayankar, kinva aarthik lobh shevati, bhondooigirichi karane bahurupi ti samajik, manasik aani aarthik ghatakanvar aadharit aahet. ashtraddha, suraksha, suraksha, asurakshitata aani lobh ya sarv ghatakanna lokanchya bhongalyanni adkavilelya andhate aani samajachya vikasala adathala nirman hoto. maharashtratil bhondooigiriche samajik parinam: - १. arthik shoshan: - bhondoo moolatatv samaj aarthik shoshanachi samasya bhinn bhinn. bhondu lok

Show more

Send feedback

Use the arrows to see the full translation.

ना धनलाभ, नोकरी, व्यवसायात यश किंवा नशीब बदलण्याचे खोटे आश्वासन देतात आणि त्यातून मोठ्या रकमेचे पैसे उकळतात. अनेकदा लोकांची कठोर मेहनत आणि संचित संपत्ती भोंदूंच्या हातून निघून जाते.

असल्या प्रकारच्या आर्थिक फसवणुकीमुळे गरीब आणि मध्यमवर्गीय लोकांवर मोठा दबाव येतो. काही वेळा भोंदू लोक वारंवार पैसे मागतात किंवा महागडे पूजा, तांत्रिक विधी व इतर उपाय योजतात, ज्यामुळे लोक आर्थिकदृष्ट्या हानीत राहतात. आर्थिक शोषणामुळे कुटुंबातील जीवनमान कमी होते आणि सामाजिक असमानता वाढते.

याशिवाय, भोंदूगिरीमुळे लोकांचा विश्वास फसवण्यात येतो आणि ते योग्य आर्थिक निर्णय घेण्यापासून दूर राहतात. ग्रामीण भागात हे अधिक प्रमाणात दिसते, कारण तिथे आर्थिक असुरक्षितता जास्त असून लोक वैज्ञानिक किंवा तर्कसंगत दृष्टिकोन न ठेवता सहज फसतात. एकंदरीत, भोंदूगिरीमुळे आर्थिक शोषण समाजातील गरीब, अशिक्षित आणि असुरक्षित लोकांना सर्वात जास्त प्रभावित करते आणि त्यांचे जीवनमान घटवते.

मानसिक आरोग्य

भोंदूगिरीमुळे मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. लोकांमध्ये भीती, चिंता आणि ताण वाढतो, ज्यामुळे त्यांच्या दैनंदिन जीवनात अडथळे निर्माण होतात. भोंदू लोक खोट्या आश्वासनांनी लोकांना फसवतात आणि त्यांच्याकडून पैसे उकळतात, ज्यामुळे आर्थिक शोषण होतं.

यामुळे कुटुंबांमध्ये तणाव वाढतो आणि सामाजिक संबंध बिघडतात. आर्थिक हानी आणि मानसिक दबाव एकत्र येऊन व्यक्तीच्या जीवनावर दीर्घकालीन नकारात्मक परिणाम करतात.

एकंदरीत, भोंदूगिरीमुळे लोकांचे मानसिक आरोग्य आणि आर्थिक स्थैर्य दोन्ही प्रभावित होतात, ज्याचा थेट परिणाम त्यांच्या सामाजिक जीवनावरही दिसतो.

सामाजिक मागासलेपणा

भोंदूगिरीमुळे समाजात सामाजिक मागासलेपण वाढते. लोक अंधश्रद्धा आणि खोट्या आश्वासनांवर अवलंबून राहतात, ज्यामुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि शिक्षणाचा प्रसार मर्यादित राहतो. आर्थिक शोषणामुळे कुटुंबांचे जीवनमान घटते आणि गरीब वर्गाची स्थिती अजून बिघडते.

यामुळे लोक योग्य निर्णय घेण्यापासून वंचित राहतात आणि समाजात समानता व प्रगतीचा अभाव दिसून येतो. आर्थिक आणि मानसिक दबावामुळे सामाजिक विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो. एकंदरीत, भोंदूगिरीमुळे समाजाची प्रगती थांबते आणि मागासलेपणा कायम राहतो.

महिलांवरील अत्याचार

भोंदूगिरीमुळे महिलांवर अत्याचार होणे ही गंभीर सामाजिक समस्या आहे. काही प्रकरणांमध्ये महिलांना “डायन” किंवा “भूतबाधित” ठरवून त्यांच्यावर मानसिक आणि शारीरिक दबाव टाकला जातो. यामुळे त्यांचे सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आत्मसन्मान कमी होतो.

भोंदू लोक या महिलांवर आर्थिक शोषण देखील करतात, जसे महागडी पूजा, विधी किंवा उपाय योजण्यासाठी पैसे घेणे. परिणामी, महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन आणि कुटुंबातील स्थान प्रभावित होते. एकंदरीत, भोंदूगिरीमुळे महिलांवर होणारे अत्याचार आणि आर्थिक शोषण समाजात लैंगिक असमानता वाढवतात आणि सामाजिक प्रगतीला बाधा आणतात.

उपाययोजना:

महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीचे स्वरूप आणि त्याचे सामाजिक परिणाम लक्षात घेता, या समस्येवर प्रभावी उपाययोजना आवश्यक आहेत. सर्वप्रथम, शिक्षण आणि जनजागृती हा सर्वात महत्वाचा उपाय आहे. शाळा, महाविद्यालये आणि सामाजिक संस्थांमार्फत लोकांना वैज्ञानिक दृष्टिकोन, आरोग्य विषयक माहिती आणि अंधश्रद्धेच्या धोके याची माहिती द्यावी.

दुसरे, कायद्याची कडक अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. Maharashtra Anti-Superstition and Black Magic Act सारख्या कायद्यांमुळे भोंदूगिरी करणाऱ्यांवर कठोर कारवाई केली जाऊ शकते. तिसरे, माध्यमांचा उपयोग जनजागृतीसाठी करणे गरजेचे आहे; टीव्ही, वृत्तपत्रे आणि सोशल मीडियाद्वारे लोकांना भोंदूगिरीच्या खोटेपणाची जाणीव करून दिली जाऊ शकते.

चौथे, आरोग्य व आर्थिक शिक्षणावर भर देऊन लोकांना स्वतःच्या निर्णयांमध्ये सक्षम बनवावे. ग्रामीण भागात विशेष मोहिमा राबवून भोंदूगिरीवर नियंत्रण ठेवता येईल. तसेच, समाजातील महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांना प्रतिबंध करण्यासाठी जागरूकता वाढवणे आणि कायद्याचा योग्य उपयोग करणे गरजेचे आहे.

शेवटी, भोंदूगिरी निर्मूलनासाठी शैक्षणिक, सामाजिक, कायदेशीर आणि माध्यमांवर आधारित संयुक्त उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे लोकांचे मानसिक, सामाजिक आणि आर्थिक जीवन सुरक्षित राहील आणि समाजाची समग्र प्रगती साधता येईल.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील भोंदूगिरीचे स्वरूप आणि त्याचे सामाजिक परिणाम या संशोधनातून काही महत्त्वाचे निष्कर्ष स्पष्ट होतात. भोंदूगिरी ही फक्त धार्मिक किंवा सांस्कृतिक प्रथा नसून ती सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक स्तरावर देखील गंभीर परिणाम करणारी आहे. लोकांच्या अज्ञानाचा, भीतीचा आणि अंधश्रद्धेचा फायदा घेऊन भोंदू लोक आर्थिक लाभ मिळवतात आणि मानसिक शोषण करतात.

ग्रामीण भागात शिक्षणाचा अभाव आणि परंपरागत श्रद्धा यांमुळे भोंदूगिरी अधिक प्रमाणात आढळते. महिलांवर होणारे अत्याचार, कुटुंबातील तणाव, आर्थिक हानी आणि मानसिक दबाव यामुळे समाजातील असमानता वाढते. यामुळे लोकांचा विश्वास फसवला जातो आणि त्यांचे जीवनमान कमी होते.

वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव, अंधश्रद्धा आणि आर्थिक लोभ यांचा संगम समाजातील प्रगतीस अडथळा आणतो. भोंदूगिरीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कायदे, शिक्षण, जनजागृती आणि माध्यमांचा एकत्रित उपयोग अत्यावश्यक आहे.

एकंदरीत, भोंदूगिरी ही समाजाच्या मानसिक, सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला थांबवणारी समस्या आहे, ज्यावर प्रभावी उपाययोजना केल्याशिवाय तिचा पूर्णपणे निवारण करणे कठीण आहे.

संदर्भसूची

1. दाभोळकर, न. & महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती. (2012). अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी कायदे आणि उपाययोजना. पुणे: स्थानिक प्रकाशन.
2. दाभोळकर, न. (2010). अंधश्रद्धा प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम. पुणे: महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती.
3. महाराष्ट्र सरकार. (2013). महाराष्ट्र प्राणीबलिदान, अन्य अमानवीय, अघोरी प्रथा व जादूटोणा प्रतिबंधक अधिनियम. मुंबई: महाराष्ट्र शासन. Retrieved from <http://www.maharashtra.gov.in>
4. [ps://en.wikisource.org/wiki/Maharashtra_Prevention_and_Eradication_of_Human_Sacrifice%2C_other_Inhuman_and_Aghori_Practices_and_Black_Magic_Act%2C_2013](https://en.wikisource.org/wiki/Maharashtra_Prevention_and_Eradication_of_Human_Sacrifice%2C_other_Inhuman_and_Aghori_Practices_and_Black_Magic_Act%2C_2013)
5. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती. (2026). संस्थेबद्दल माहिती. विकिपीडिया. Retrieved April 9, 2026, from https://en.wikipedia.org/wiki/Maharashtra_Andhashraddha_Nirmoolan_Samiti
6. सामाजिक विज्ञान ग्रंथ. (n.d.). अंधश्रद्धा आणि सामाजिक परिणाम (सामाजिक विज्ञान संदर्भ ग्रंथ).
7. धर्मशास्त्र व अंधश्रद्धा अभ्यास. (n.d.). सामाजिक परिणामांचे विश्लेषण.
8. सामाजिक शास्त्र संशोधन पत्र. (2021). महाराष्ट्रातील भोंदूगिरी आणि तिचा सामाजिक परिणाम. Academic Journal, Vol. 5(2), 45-58.

OriginalArticle

प्रदूषणामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना

डॉ. उद्धव शिवाजी गंभीरे

भूगोल विभाग प्रमुख छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब, जिल्हा- धाराशिव

Email: uddhav.gambhire2016@gmail.com

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180410

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 42-46

April- 2026

प्रदूषण म्हणजे अशी कोणतीही मानवी कृती ज्यामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाच्या गुणवत्तेचा ऱ्हास किंवा अवनती होते. पर्यावरणीय प्रदूषण हा मानवामुळे होणारा एक प्रकारचा पारिस्थितिक धोका आहे, जो परिसंस्थेचा पारिस्थितिक समतोल बिघडवतो. प्रदूषणाचा आरोग्यावरील परिणाम आता पुरेसे मोजता येण्यापेक्षा खूप जास्त असण्याची शक्यता आहे. योग्य माहिती संकलन आणि वैज्ञानिक संशोधनाच्या परिणामी अनेक प्रदूषके ओळखली गेली आहेत. प्रदूषणाचा मानवी आरोग्यावर महत्वपूर्ण परिणाम होतो. अनेक प्रदूषकांचे आरोग्यावर होणारे परिणाम पूर्णपणे अनिश्चित असतात. गरीब आणि वंचित लोकांवर प्रदूषणाचा विषम परिणाम होतो. हवामान बदल आणि जैवविविधता प्रदूषणाशी अतूटपणे जोडलेले आहेत. प्रदूषणाला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्राधान्य देऊन त्याचा राष्ट्रीय व स्थानिक नियोजनात समावेश करणे आवश्यक आहे.

बीज संज्ञा : प्रदूषण, आरोग्य, समस्या, उपाययोजना

प्रस्तावना

प्रदूषण म्हणजे अशी कोणतीही मानवी कृती ज्यामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाच्या गुणवत्तेचा ऱ्हास किंवा अवनती होते. पर्यावरणीय प्रदूषण ही काही नवीन घटना नाही, तरीही ती जगातील सर्वात गंभीर समस्या आणि पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचे सर्वात मोठे कारण आहे. आजारपण आणि मृत्यू विविध घटकांमुळे होतात. कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट न लावल्याने मानवी आरोग्यास हानी होते. कचऱ्यामध्ये पर्यावरणाचे प्रदूषण करणारे धोकादायक संयुगे असतात, ते माती, पाणी आणि हवेमध्ये खोलवर शिरतात. पर्यावरणीय प्रदूषण हा मानवामुळे होणारा एक प्रकारचा पर्यावरणीय धोका आहे, जो परिसंस्थेचा पर्यावरणीय समतोल बिघडवतो.

उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत

1. प्रदूषणामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्यांची चर्चा करणे.
2. प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे

माहिती स्रोत

प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोगात आलेली माहिती ही द्वितीय स्रोतावर आधारित आहे. आवश्यक असलेली माहिती ही पूर्वप्रकाशित साहित्य जसे की, संशोधन अहवाल, वर्तमान पत्र आणि इंटरनेटवरील प्रकाशित मजकूर इत्यादी मधून संकलित करण्यात आलेली आहे. संकलित केलेल्या माहितीचे आकलन करून आणि स्वतःला असलेल्या प्रदूषणाच्या अनुभवाच्या आधारे नव्याने प्रस्तुत संशोधन लेखाचे लिखाण करण्यात आलेले आहे.

प्रदूषण आणि आरोग्य

कमी आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या राष्ट्रांमध्ये होणाऱ्या मृत्यूपैकी ९२ टक्क्यांहून अधिक मृत्यू हे प्रदूषणामुळे होतात.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20824780](https://doi.org/10.5281/zenodo.20824780)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

उद्धव शिवाजी गंभीरे, भूगोल विभाग प्रमुख छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब, जिल्हा- धाराशिव

How to cite this article:

गंभीरे उद्धव शिवाजी. (2026). प्रदूषणामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना.

Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 42-46. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20824780>

जन्मापूर्वी आणि लहानपणी रसायनांच्या अल्प संपर्कामुळे कायमस्वरूपी आजार, अपंगत्व आणि अकाली मृत्यू होऊ शकतो, तसेच मुलांमध्ये शिकण्याची आणि ऐकण्याची क्षमता कमी होऊ शकते. प्रदूषणाचा आरोग्यावरील परिणाम आता पुरेसे मोजता येण्यापेक्षा खूप जास्त असण्याची शक्यता आहे. योग्य डेटा संकलन आणि वैज्ञानिक चौकशीच्या परिणामी अनेक प्रदूषक ओळखले गेले आहेत.

प्रदूषणाचा मानवी आरोग्यावर होणारा गंभीर परिणाम

प्रदूषणामुळे मानवी आरोग्याचे झालेले नुकसान थोडक्यात पुढीलप्रमाणे दिलेले आहे.

1. वर्ष २०१५ मध्ये ९० लाख अकाली मृत्यू (जगभरातील एकूण मृत्यूपैकी १६ टक्के).
2. एड्स, क्षयरोग आणि मलेरिया या तिन्ही आजारांमुळे होणाऱ्या एकूण मृत्यूपेक्षा तिप्पट जास्त मृत्यू.
3. सर्व युद्धे आणि इतर प्रकारच्या हिंसाचारापेक्षा १५ पट जास्त मृत्यू.
4. धूम्रपान, उपासमार आणि नैसर्गिक आपत्तींपेक्षाही जास्त लोकांचा मृत्यू होतो.

काही देशांमध्ये, दर चार मृत्यूपैकी एक मृत्यू प्रदूषणामुळे होतो.

अनेक प्रदूषकांचे आरोग्यावर होणारे परिणाम पूर्णपणे अप्रमाणित असतात.

माहिती आणि वैज्ञानिक तपासणीच्या अभावामुळे, प्रदूषणाचे परिणाम आज आपण स्पष्टपणे मोजू शकतो. वर्ष १९५० पासून, सुमारे १,४०,००० नवीन रसायने आणि कीटकनाशके विकसित केली गेली आहेत. मोठ्या प्रमाणात उत्पादित होणाऱ्या ५,००० रसायनांपैकी केवळ निम्म्या रसायनांचीच सुरक्षितता आणि विपारीपणासाठी चाचणी केली गेली आहे. अलीकडेच काही उच्च-उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये नवीन रसायनांची कठोर चाचणी करणे आवश्यक झाले आहे.

प्रदूषणाचा सर्वाधिक फटका गरीब आणि वंचित घटकांना बसतो.

कमी आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या राष्ट्रांमध्ये होणाऱ्या मृत्यूपैकी ९२ टक्क्यांहून अधिक मृत्यू हे प्रदूषणामुळे होतात. देशांतर्गत गरीब आणि असुरक्षित लोकांवर प्रदूषणाचा सर्वात मोठा परिणाम होतो. मुलांना सर्वात जास्त धोका असतो. गर्भधारणेदरम्यान आणि लहान वयात रसायनांच्या थोड्याशा संपर्कामुळे आजारपण, आयुष्यभराचे अपंगत्व आणि मृत्यू होऊ शकतो.

हवामान बदल आणि जैवविविधता यांचा प्रदूषणाशी अतूट संबंध आहे.

उच्च-उत्पन्न राष्ट्रांमध्ये जीवाश्म इंधनाचे ज्वलन आणि कमी-उत्पन्न देशांमध्ये बायोमासचे ज्वलन हे हवेतील कण प्रदूषणाच्या ८५ टक्क्यांसाठी जबाबदार आहे. तसेच हरितगृह वायू उत्सर्जनाचा एक प्रमुख स्रोत आहे. CO₂ उत्सर्जक (कोळशावर चालणारे वीज प्रकल्प, रासायनिक उत्पादक, खाणकाम आणि वाहने) हे इतर प्रकारच्या प्रदूषणाचेही प्रमुख स्रोत आहेत.

प्रदूषणावर दुर्लक्ष केले गेले आहे.

आरोग्यावर गंभीर परिणाम होत असूनही, आंतरराष्ट्रीय विकास आणि आरोग्यविषयक कार्यक्रमांमध्ये प्रदूषणाकडे मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्ष केले गेले आहे. संसर्गजन्य रोग आणि इतर पर्यावरणीय समस्यांसाठी असलेल्या संसाधनांच्या तुलनेत निधीची कमतरता आहे, आणि कोणत्याही प्रमुख संस्थांनी पर्यावरणीय आरोग्य आणि प्रदूषणाला प्राधान्य दिलेले नाही.

प्रदूषणामुळे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झालेले आहे.

मध्यम-उत्पन्न देशांमध्ये, प्रदूषणाशी संबंधित आजारांवरील खर्च आरोग्य बजेटच्या ७% पर्यंत असतो. प्रदूषणाशी संबंधित विकारांमुळे उत्पादकतेत घट होते, ज्यामुळे कमी आणि मध्यम-उत्पन्न राष्ट्रांमध्ये दरवर्षी सकल देशांतर्गत उत्पादनात २% पर्यंत घट होते. प्रदूषणामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेचे दरवर्षी \$४.६ ट्रिलियन ट्रिलियन किंवा जागतिक GDP च्या ६.२ टक्के इतके नुकसान होते.

प्रदूषणाच्या प्रकारानुसार मानवी आरोग्यावर होणारे परिणाम

प्रदूषणाचा मानवी आरोग्यावर गंभीर आणि दीर्घकालीन परिणाम होतो. वायू, पाणी, माती आणि ध्वनी प्रदूषणामुळे विविध आजार आणि शारीरिक-मानसिक समस्या निर्माण होतात.

१. वायू प्रदूषणाचे परिणाम

वायूमध्ये असलेले धूर, धूळकण आणि विपारी वायू श्वसनसंस्थेला हानी पोहोचवतात.

1. Asthma (दमा) वाढणे
2. Bronchitis सारखे श्वसनाचे आजार
3. फुफुसांचा कर्करोग होण्याची शक्यता
4. डोळ्यांची जळजळ, घशात खवखव

5. हृदयविकाराचा धोका वाढतो

२. जल प्रदूषणाचे परिणाम

प्रदूषित पाणी पिल्यामुळे अनेक संसर्गजन्य रोग होतात.

- Cholera (हैजा)
- Typhoid (टायफॉइड)
- अतिसार, उलट्या, पोटदुखी
- दीर्घकाळात मूत्रपिंड आणि यकृताचे नुकसान

३. मृदा (जमीन) प्रदूषणाचे परिणाम

रासायनिक खत व कीटकनाशकांमुळे अन्न दूषित होते.

- अन्नातून विषारी द्रव्ये शरीरात जातात
- कर्करोगाचा धोका वाढतो
- हार्मोन्समध्ये बिघाड होऊ शकतो

४. ध्वनी प्रदूषणाचे परिणाम

जास्त आवाजामुळे मानसिक आणि शारीरिक त्रास होतो.

- Hearing Loss (ऐकण्याची क्षमता कमी होणे)
- डोकेदुखी, ताण व चिडचिड
- झोपेचा त्रास (Insomnia)
- रक्तदाब वाढणे

५. मानसिक आरोग्यावर परिणाम

- सतत प्रदूषणामुळे तणाव आणि चिंता वाढते
- लक्ष केंद्रीत करण्यात अडचण
- जीवनमान (Quality of life) कमी होते

प्रदूषणामुळे मानवी आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतात, ज्यामुळे आयुष्याची गुणवत्ता कमी होते आणि अनेक आजार वाढतात. त्यामुळे प्रदूषण नियंत्रणासाठी योग्य उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रदूषण आणि आरोग्याच्या समस्यांवरील उपाय

- १) प्रदूषणाला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्राधान्याचा विषय बनविणे आणि त्याचा राष्ट्रीय व स्थानिक नियोजनात समावेश करणे.
- २) प्रदूषण नियंत्रणासाठी निधी वाढवणे आणि आरोग्यावरील परिणामांच्या आधारावर प्रदूषण कमी करण्यास प्राधान्य देणे.
- ३) प्रदूषण आणि त्याचे लोकांच्या आरोग्यावरील परिणाम यांचा मागोवा घेण्यासाठी एक यंत्रणा स्थापन करणे.
- ४) प्रदूषणाचा सामना करण्यासाठी बहुक्षेत्रीय भागीदारी निर्माण करणे.
- ५) असंसर्गजन्य आजारांच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये प्रदूषण निवारणाचा समावेश करणे.
- ६) प्रदूषणाचे परिणाम आणि प्रदूषण निवारण यावर संशोधन करणे आणि त्या संशोधनास प्रोत्साहन देणे.

१) प्रदूषणाला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्राधान्याचा विषय बनविणे आणि त्याचा राष्ट्रीय व स्थानिक नियोजनात समावेश करणे.

प्रदूषण ही आता केवळ पर्यावरणाची चिंता राहिलेली नाही. त्याचा परिणाम आता संपूर्ण संस्कृतीच्या आरोग्यावर आणि कल्याणावर होत आहे. सर्व स्तरांवरील शासकीय नेत्यांसाठी प्रदूषण नियंत्रण हे सर्वोच्च प्राधान्य असले पाहिजे; ते विकास नियोजनात समाकलित केले पाहिजे; आणि प्रदूषण प्रतिबंधाला शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), हवामान बदल आणि असंसर्गजन्य रोग नियंत्रणाच्या वचनबद्धतेशी जोडले पाहिजे. असे किफायतशीर पर्याय उपलब्ध आहेत, ज्यांचा भरघोस फायदा होतो. अनेक देशांनी त्यांच्या हवा, पाणी आणि जमिनीची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आधीच महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. परिणामी, लोकांचे आरोग्य सुधारले आहे आणि ते अधिक काळ जगत आहेत. घरातील प्रदूषण, सर्वसाधारण प्रदूषण आणि अत्यंत गरिबी व पारंपरिक जीवनशैलीशी संबंधित प्रदूषण हे सर्व कमी होत आहे. तथापि, उद्योग, खाणकाम, ऊर्जा निर्मिती, यांत्रिकी शेती आणि पेट्रोलियमवर चालणाऱ्या गाड्यांमुळे होणारे प्रदूषण वाढत आहे, तसेच वातावरणातील वायू प्रदूषण, रासायनिक प्रदूषण आणि मातीचे प्रदूषण देखील वाढत आहे.

२) प्रदूषण नियंत्रणासाठी निधी वाढवणे आणि आरोग्यावरील परिणामांच्या आधारावर प्रदूषण कमी करण्यास प्राधान्य देणे.

कमी आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या राष्ट्रांमध्ये प्रदूषण नियंत्रणासाठीचा निधी अपुरा आहे, तो राष्ट्रीय अर्थसंकल्पात आणि आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थांमध्ये लक्षणीयरीत्या वाढवला पाहिजे.

३) प्रदूषण आणि त्याचे लोकांच्या आरोग्यावरील परिणाम यांचा मागोवा घेण्यासाठी एक यंत्रणा स्थापन करणे

प्रदूषण निरीक्षणात उपग्रह छायाचित्रण आणि डेटा मायनिंग यांसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे कार्यक्षमता वाढू शकते, भौगोलिक व्याप्ती वाढवता येते आणि खर्च कमी करता येतो.

४) प्रदूषणाचा सामना करण्यासाठी बहुक्षेत्रीय भागीदारी निर्माण करणे.

शाश्वत ऊर्जा स्रोत आणि स्वच्छ तंत्रज्ञानाच्या विकासासाठी आंतर-संस्थात्मक भागीदारी आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी ही मौल्यवान साधने ठरू शकतात, ज्यामुळे परिणामी प्रदूषण त्याच्या उगमस्थानीच कमी होईल.

५) असंसर्गजन्य आजारांच्या नियोजन प्रक्रियेमध्ये प्रदूषण निवारणाचा समावेश करणे.

प्रभावित राष्ट्रांमधील सरकारांनी त्यांच्या नियोजन प्रक्रियेत प्रदूषण समस्या आणि नियंत्रण उपायांचा समावेश करावा, विकास सहाय्य मिळवावे आणि प्रदूषण कमी करणारे आणि जीवन वाचवणारे कार्यक्रम तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करावी. देणगीदार, धर्मादाय संस्था आणि लोकांनी त्यांच्या योजनांमध्ये प्रदूषण हस्तक्षेप आणि नियोजनाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

६) प्रदूषणाचे परिणाम आणि प्रदूषण निवारण यावर संशोधन करणे.

विकासात्मक न्यूरोटॉक्सिकंट्स, एंडोक्राइन डिसरप्टर्स, नाविन्यपूर्ण कीटकनाशके, रासायनिक तणनाशके आणि औषधनिर्माण क्षेत्रातील टाकाऊ पदार्थ यांसारख्या नवीन रासायनिक प्रदूषकांचे आरोग्यावरील परिणाम ओळखणे आवश्यक आहे.

- कमी आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या राष्ट्रांमध्ये, प्रदूषणाच्या संपर्काची ओळख पटवा आणि त्याचे नकाशे तयार करणे.
- प्रदूषण खर्चाच्या अंदाजांची अचूकता वाढविणे.
- निष्क्रियतेच्या खर्चाचा आणि हस्तक्षेपापासून मिळणाऱ्या परताव्याचा अंदाज सुधारणे

प्रदूषण आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या आरोग्य समस्यांवर उपाय करताना वैयक्तिक, सामाजिक आणि सरकारी पातळीवर एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

१. वैयक्तिक पातळीवरील उपाय

- बाहेर पडताना मास्क वापरणे (विशेषतः धूर व धूळ असलेल्या ठिकाणी)
- स्वच्छ व उकळलेले पाणी पिणे
- पौष्टिक आहार घेऊन रोगप्रतिकारशक्ती वाढवणे
- नियमित व्यायाम करणे (जसे Yoga व प्राणायाम)
- ध्वनी प्रदूषण टाळण्यासाठी अनावश्यक आवाजापासून दूर राहणे

२. औद्योगिक व तांत्रिक उपाय

- कारखान्यांमध्ये प्रदूषण नियंत्रण यंत्रणा बसवणे
- धूर कमी करणारे फिल्टर वापरणे
- Renewable Energy चा वापर वाढवणे
- सांडपाणी प्रक्रिया (treatment) करूनच बाहेर सोडणे

३. पाणी व स्वच्छतेसंबंधी उपाय

- पाणी शुद्धीकरण यंत्रांचा वापर करणे
- कचरा आणि रसायने पाण्यात टाकणे टाळणे
- स्वच्छता राखणे आणि खुले शौच टाळणे
- World Health Organization च्या स्वच्छतेसंबंधी मार्गदर्शक तत्वांचे पालन

४. पर्यावरण संरक्षण उपाय

- वृक्षारोपण आणि वनसंवर्धन करणे
- प्लास्टिकचा वापर कमी करणे
- कचऱ्याचे वर्गीकरण करणे (ओला व सुका कचरा)
- पुनर्वापर (Recycling) आणि पुनर्निर्मिती (Reuse)

५. आरोग्य संरक्षण उपाय

- नियमित आरोग्य तपासणी करणे

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

- प्रदूषणामुळे होणाऱ्या आजारांवर वेळेवर उपचार घेणे
- Asthma, Typhoid सारख्या आजारांची योग्य काळजी

६. सामाजिक व सरकारी उपाय

- जनजागृती मोहिमा राबवणे
- प्रदूषण नियंत्रणासाठी कठोर कायदे अंमलात आणणे
- स्वच्छ ऊर्जा व सार्वजनिक वाहतूक प्रोत्साहन देणे

प्रदूषण आणि आरोग्याच्या समस्या टाळण्यासाठी प्रत्येकाने आपली जबाबदारी ओळखून वरील उपाय अमलात आणणे आवश्यक आहे. एकत्रित प्रयत्नांनीच निरोगी समाज आणि स्वच्छ पर्यावरण निर्माण होऊ शकते

संदर्भ

1. da Silva FA, Feldberg E, Carvalho ND, Rangel SM, Schneider CH, Carvalho-Zilse GA, et al. (२०१९), "Effects of Environmental Pollution on The Rdnomics of Amazonian Fish", Environ Pollution, २०१९; २५२: Pp १८०-१८७.
2. Gandhi M. (२०२१), "Pollution and Health Problems and Their Solutions", Journal of Pollution Effects and Control, Vol-९, Issue-६, Pp १-३
3. Rene ER, Li Shu, Lens PN, Jegatheesan JV. (२०१८), "Tools, Technologies and Techniques for Pollution Prevention, Control and Resource Recovery", Environmental Sci and Pollution Res. २०१८; २५: Pp ५०४७-५०५०.
4. Onder S. (२०१६), "Environmental Pollution and Solution Recommendations Of Konya city Turkey", Journal of Applied Sci's. २०१६;६(४), Pp ८६४-८७१.

OriginalArticle

नगरपालीका शहरातील कचरा प्रदूषण एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ राठोड सुर्यकांत लालचंद

भूगोल विभाग, श्री छत्रपती शिवाजी कॉलेज उमरगा ता. उमरगा जिल्हा. धाराशिव

Email: rathodsuryakant7@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180411

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 47-49

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr.2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

नगरपालिका शहरांमध्ये वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि बदलती जीवनशैली यांमुळे घनकचऱ्याचे प्रमाण झपाट्याने वाढत आहे. कचरा व्यवस्थापनातील चुटींमुळे पर्यावरणीय प्रदूषण, सार्वजनिक आरोग्याच्या समस्या आणि शहरी पर्यावरणाचा न्हास निर्माण होत आहे. प्रस्तुत संशोधनात नगरपालिका क्षेत्रातील कचरा प्रदूषणाचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. कचऱ्याचे स्रोत, प्रकार, वितरण, संकलन व विल्हेवाट व्यवस्थापन यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच कचरा प्रदूषणाचा जमीन, जल, वायू आणि मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम अभ्यासला आहे. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, प्रभावी कचरा व्यवस्थापन, जनजागृती, पुनर्वापर आणि शाश्वत विकासाच्या तत्वांचा अवलंब केल्यास कचरा प्रदूषणाचे दुष्परिणाम कमी करता येऊ शकतात. नगरपालिका प्रशासन, स्थानिक नागरिक आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या सहभागातून स्वच्छ व निरोगी शहरी पर्यावरण निर्माण करण्यासाठी योग्य नियोजनाची आवश्यकता आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): कचरा प्रदूषण (Waste Pollution) नगरपालिका शहर (Municipal City) शहरीकरण (Urbanization) घनकचरा व्यवस्थापन (Solid Waste Management) पर्यावरणीय प्रदूषण (Environmental Pollution) भौगोलिक अभ्यास (Geographical Study) सार्वजनिक आरोग्य (Public Health) पुनर्वापर (Recycling) शाश्वत विकास (Sustainable Development) शहरी पर्यावरण (Urban Environment).

प्रस्तावना

भारतातील अनेक मोठ्या शहरात आज आपण पाहत आहोत. शहरांमधील कचरा हा फार गुंतागुंतीचा बनत चालला आहे. शहरात प्रवेश करते वेळेस रस्ता किंवा रोडच्या बाजूला पडलेला कचरा किती असतो.यांची कल्पनाही आपण करू शकत नाही.त्या शहरात राहणाऱ्या कचऱ्याच्या आजूबाजूस असणाऱ्या घर,वस्ती यांचा विचार केला तर हे लोक कसे त्या ठिकाणी राहतात. ही कल्पनाही आपण करू शकत नाही. कारण या रस्त्याच्या कडेला रोडला कचरा साठल्यामुळे किंवा फेकल्यामुळे त्याचा वास येतो खराब दुर्गंधी येते. कुत्रे,डुकरे, मुकाट जनावरे, त्यावर चरत असलेले किंवा बसलेले दिसून येते. म्हणून शहरातील कचरा हा एक गंभीर प्रश्न बनत चालला आहे आपल्या शहरातील बांधवाकडून रोज मोठ्या प्रमाणात कचरा टाकला जातो. घनकचरा ढिगारे वर ढिगारे फेकल्यामुळे शहर आणि गाव यांचे सौंदर्य नष्ट होत चालले आहे. त्यामुळे आरोग्य विषयक प्रश्न निर्माण होतात.कचऱ्याचे ढिगारे वरील रोगजंतूंची वाहतूक करणाऱ्या माशा,डास,उंदीर आणि झुरळ व असंख्य कीटक यांच्या पैदाशीचे अड्डे बनलेले आहेत. घनकचरा शहरात साठत राहील्याने उद्धवणाऱ्या समस्याही वाढत आहेत.त्यावरचे आनेक आजार निर्माण होत आहेत. वैद्यकीय कचरा हा देखील अलीकडील वाढू लागला आहे. . मोठ्या हॉस्पिटल यांच्याकडे जमा होणाऱ्या सुई, कापसाचे बोळे, बॅड्रेज, प्लास्टिक, घाण वस्त्र,गर्भपिशवी, प्लास्टिक पिशवी, थर्माल कोल इत्यादी गोष्टींचा जैविक वैद्यकीय कचरा या संज्ञेत अंतर्भाव आहे

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20825249](https://doi.org/10.5281/zenodo.20825249)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

राठोड सुर्यकांत लालचंद, भूगोल विभाग, श्री छत्रपती शिवाजी कॉलेज उमरगा ता. उमरगा जिल्हा. धाराशिव

How to cite this article:

राठोड सुर्यकांत लालचंद. (2026). नगरपालीका शहरातील कचरा प्रदूषण एक भौगोलिक अभ्यास. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 47–49. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20825249>

या कायद्याप्रमाणे या प्रकारच्या कचरा नियोजनावर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळावर आहे. घनकचरा हा वेगवेगळ्या शाखा मधून तयार होतो. त्यांच्यामध्ये प्रामुख्याने वेगवेगळ्या कारखान्यामधून येणारे विपारी घटक, जैवविविधता खराब करून शकतात. त्यांच्यामध्ये प्रामुख्याने विपारी धातू, रसायने घटक इत्यादी समाविष्ट असतात घनकचरा हा सहजपणे कोणत्याही द्रव्यात विरघळून जात नाही. त्यामुळे जसेच्यातसे नैसर्गिक स्रोतांमध्ये खूप काळ राहून शकतात. व घातक घनकचरा साचून राहिल्याने पुढील परिणाम दिसू शकतात. विपारी स्पर्धेचे संचयन नैसर्गिक चक्रात बदल घडवून आणणे आणि झाडांमध्ये विषसंचयन. शहरात राहणाऱ्या लोकांना वेगवेगळ्या स्रोतातून विषसंचयन आणि त्याचे शरीरावर होणारे परिणाम अशा अनेक प्रकारचे समस्या या ठिकाणी निर्माण होतात. मानवी जीवनावर, प्राणी जीवनावर व वनस्पतीवर व मृदा यांचावर परिणाम होऊन अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. यामुळे या विषयाची निवड करणे यांचा अभ्यास करून करून उपाय सुचवणे आवश्यक आहे.

वैशिष्ट्ये

- १ सेंद्रिय कचरा आणि अजैविक कचरा यांचा वेगळेपणा करणे
- २ प्लॅस्टिक, काच आणि धातू यासारखे पदार्थ कित्येक वर्ष जमिनीत राहतात यांचे प्रदूषण कमी करणे
- ३ उघड्यावर टाकलेल्या कचऱ्यामुळे दुर्गंधी पसरते माशा आणि डासामुळे कॉलरा मलेरिया व डेंगू सारखे रोग होतात याचे समाजात जनजागृती करणे.
- ४ अनेक घनकचरा चा पदार्थावर प्रक्रिया करून कंपोस्ट खत व जैविक वायू तयार करणे.
- ५ पर्यावरणीय प्रदूषणामुळे जमीन हवा आणि पाणी हे प्रदूषित होऊन देणे.

विषय विवेचन

घनकचरा म्हणजे काय:- घनकचरा म्हणजे औद्योगिक, व्यावसायिक, आणि निवासी क्षेत्रातील, दैनंदिन कामामधून, निर्माण होणारा आवांचित घनकचरा समाजातून टाकून दिलेले. निरुपयोगी किंवा कुछ कामी घनकचरा "घनकचरा" म्हणतात. शहरात निर्माण होणाऱ्या कचऱ्यांचा अभ्यास करणे व कचऱ्यांचे व्यवस्थापन व विल्हेवाट कशा प्रकारे करता येईल, याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. कचऱ्यामुळे आरोग्य विषयक प्रश्न निर्माण होतात. घनकचरा शहरात साठत राहिल्याने उद्धवणाऱ्या समस्याही वाढत आहेत. त्यावरचे अनेक आजार निर्माण होत आहेत. वैद्यकीय कचरा हा देखील अलीकडील वाढू लागला आहे. मोठ्या हॉस्पिटल यांच्याकडे जमा होणाऱ्या सुई, कापसाचे बोळे, बॅंडेज, प्लास्टिक, घाण वस्त्र, गर्भपिशवी, प्लास्टिक पिशवी, थर्मालो इत्यादी गोष्टींचा जैविक वैद्यकीय कचरा या संज्ञेत अंतर्भाव आहे. घनकचराची निर्मिती घरातून होत असल्याने गोळा होणाऱ्या घनकचऱ्याचे प्रमाण त्याचा दर्जा यावर नियंत्रण ठेवता येत नाही. परिणामी त्याची साठवणूक, वाहतूक, व्यवस्था, त्यावरील प्रक्रिया या पद्धतीचा वापर करावा लागतो. यासाठी लागणारी साधन सामग्री मनुष्यबळ व आर्थिक तरतूद बहुतेक नगरपालिकांच्या आवाक्याबाहेरची गोष्ट असते. त्यामुळे कचरा पेटीतून भरून वाहने तेथेच जळून दुर्गंधी पसरवणे पाण्यात मिसळल्याने पाणी दूषित होणे. व शहरी परिसरात अस्वच्छता दिसणे. या गोष्टी सर्वसामान्य झाले आहेत. गोळा केलेला कचरा शहराबाहेर उघड्यावर टाकून दिल्याने तेथेही मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण होत. असल्याने बहुतेक ठिकाणी दिसून येत आहे. शहरातील घनकचरा स्वतः वाहून जात नाही तो उचलून न्यावा लागतो यामुळे प्रदूषण त्या जागीच मर्यादित राहत असेल ते तरी न वापरातील सर्व जागा हळूहळू कचऱ्याने व्यापला जातात. आणि प्रत्यक्ष कृतीशिवाय स्वच्छता होत नाही. नगरपालिकेची कार्यक्षमता वाढवून या समस्येचे निराकरण करता येणार नाही. याउलट लोकांची मानसिकता बदलली आणि त्यांनी जाणीवपूर्वक यात सहभाग घेतला. तर एरवी अशक्य व खर्चिक वाटणारी ही योजना अत्यंत कमी खर्चात प्रभावीपणे यशस्वीपणे राबवता येईल. घनकचरा व्यवस्थापनासाठी नवीन तंत्रज्ञान वापरणे ही काळाची गरज आहे. धोकादायक कचरा पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यावर परिणाम करतो आणि कधीकधी मृत्यूला कारणीभूत ठरतो. हे धोकादायक कचरा योग्यरित्या विल्हेवाट न लावता फेकून दिले जातात. ज्यामुळे पर्यावरण आणि मानवी आरोग्याला धोका वाढतो. निखिल शिसे, जस्त, बॅटरी इतर रासायनिक विद्रावक कचरा किरणोत्सर्ग कचरा आणि ई कचरा यासारखे धोकादायक कचरा प्लास्टिक आणि कागदाची जोडले जातात जाळल्यावर विपारी वायूच्या उत्सर्जनातून कार्बन डाय ऑक्साईड, फ्ल्यूओरो कार्बन मोनॉक्साईड आणि इतर विपारी वायू बाहेर पडतात ज्यामुळे आणि कर्करोग होतो. प्रक्रिया न केलेला घनकचरा पर्यावरणीय प्रदूषणास कारणीभूत ठरू शकतो आणि संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार करू शकतो. घनकचऱ्यामुळे हानिकारक संसर्ग होऊ शकतो आणि कापल्यामुळे जखम देखील होऊ शकतात काही गंभीर आरोग्य समस्या मध्ये कॉलरा टायफाईड निमोनिया अतिसार धनुर्वात डांग्या खोकला आणि अनेक जुनाट आजार यासारखे संसर्गजन्य रोग समाविष्ट आहेत.

कचऱ्याचे वर्गीकरण

घनकचरा मुख्यत्वे चार प्रकारात विभागला पाहिजे.

- १ ओला कचरा
- २ सुका कचरा
- ३ सॅनिटरी अर्थात आरोग्य कचरा
- ४ स्वच्छतेची संबंधित कचरा

१ ओला कचरा

ओल्या कचऱ्यामध्ये स्वयंपाक घरातील कचरा, भाज्या, फळांची साले, मास, फुले इत्यादींचा समावेश असून त्यावर जवळच्या सुविधेमध्ये कंपोस्ट खत तयार करून अथवा बायोमिथेनद्वारे प्रक्रिया केली जाईल.

२ सुका कचरा

सुक्या कचऱ्यामध्ये प्लॅस्टिक कागद धातू काच लाकूड आणि रबर इत्यादीचा समावेश असून तो वर्गीकरण आणि पुनर्वापरासाठी मटेरियल रिकव्हरी फॅसिलिटीज मध्ये पाठवला जाईल.

३ सॅनिटरी अर्थात आरोग्य कचरा

सॅनिटरी कचऱ्यामध्ये वापरलेले डायव्हर सॅनिटरी टॉवेल्स टेम्पो आणि हॉस्पिटल यांच्याकडे जमा होणाऱ्या सुई, कापसाचे बोळे, बॅंडेज, प्लास्टिक, घाण वस्त्र, गर्भपिशवी, प्लास्टिक पिशवी, थर्मिकोल कंडोम इत्यादीचा समावेश असून तो सुरक्षितपणे गुंडाळला जाईल की नाही आणि स्वातंत्र्यपणे साठवला जात नाही.

4 स्वच्छतेची संबंधित कचरा

विशेष काळजी घेण्याची आवश्यकता असलेल्या कचऱ्यामध्ये रंगाचे डबे बल्ब पारा असलेले थर्मामीटर आणि औषधे इत्यादीचा समावेश असून तो अधिकृत संस्थाद्वारे गोळा केला जाईल अथवा निर्धारित संकलन केंद्रावर जमा केला जाईल.

२ घनकचरा व्यवस्थापन

पर्यावरणासाठी उपयुक्त नसलेल्या शेवटच्या जीवनावश्यक उत्पादनाची किंवा टाकून दिलेल्या घनपदार्थाची विलेव्हाट लावण्याची प्रक्रिया घनकचरा व्यवस्थापन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार त्यानुसार व्यवस्थापित करणे आवश्यक आहे. कोणत्याही शहराला निरोगी आणि स्वच्छ वातावरण मिळावे यासाठी घनकचरा व्यवस्थापन कार्यक्रम अत्यावश्यक असतो. ही एका विशिष्ट क्षेत्रातील असंख्य निवासी क्षेत्रामधून घनकचरा व्यवस्थापन आणि प्रक्रिया करण्याची प्रक्रिया आहे जेणेकरून त्यामुळे आरोग्याला कोणताही धोका निर्माण होणार नाही. किंवा पर्यावरणावर नकारात्मक परिणाम होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छ ठेवणे दुर्गंधी मुक्त वातावरण निर्माण करणे घरे संस्था उद्योग आणि व्यवसायामधील सर्व कचरा योग्य मार्गाने विलेव्हाट लावण्यासाठी किंवा पुनर्वापरासाठी जाईल याची खात्री आसणे आवश्यक आहे.

घन कचरा विलेव्हाट उपाय :-

पुनर्वापर हा प्रभावी कचरा व्यवस्थापनाचा एक आधारस्तंभ आहे. कचरा सामुग्रीचे नवीन उत्पादनामध्ये रूपांतर करून, पुनर्वापरामुळे नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण होते, हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी होते आणि कचरा भरण्यासाठी जागेची आवश्यकता कमी होते. कागद आणि प्लास्टिक पासून ते इलेक्ट्रॉनिक्स आणि धातूपर्यंत, जवळजवळ प्रत्येक प्रकारच्या कचऱ्यामध्ये पुनर्वापर करण्याची क्षमता असते. योग्य तंत्रज्ञान आणि प्रक्रिया दिल्यास त्यांचा योग्य वापर होतो.

कंपोस्टिंग:- सेंद्रिय कचऱ्यापासून खत तयार करणे घरातील कचरा, भाज्या, फळांची साले, मास, फुले इत्यादीचा समावेश असून त्यावर जवळच्या सुविधेमध्ये कंपोस्ट खत तयार करावे. भस्मिकरण:- उच्च तापमानाला कचरा जाळून टाकणे

पुनर्वापर:- भंगार किंवा प्लास्टिक वर प्रक्रिया करून नवीन वस्तू बनवणे

भूमीभरण:- जमिनीत खोलवर कचरा गाडणे.

संदर्भग्रं

१ दैनिक पुण्यनगरी

२ पर्यावरण माशिक

३ वृत्तपात्रातील लेख

४ पर्यावरणशास्त्र, डॉ.अहिरराव डॉ.खडके

“मन्नू भंडारी के उपन्यासों में स्त्री - पुरुष समानता एक विवेचन”

डॉ सूर्यकांत माधवराव दळवे

हिंदी विभाग, शोध निर्देशकशरदचंद्र महाविद्यालय, शिरदोण

Email: surayakantdalve@gmail.com

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180412

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 50-52

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

मन्नू भंडारी हिंदी साहित्य की प्रमुख कथाकार हैं, जिन्होंने अपने उपन्यासों में भारतीय समाज की बदलती परिस्थितियों, पारिवारिक संबंधों तथा स्त्री-पुरुष संबंधों का यथार्थ चित्रण किया है। उनके साहित्य में स्त्री केवल पारंपरिक भूमिकाओं तक सीमित नहीं रहती, बल्कि अपने अस्तित्व, स्वाभिमान और अधिकारों के प्रति सजग दिखाई देती हैं। मन्नू भंडारी के उपन्यासों में स्त्री-पुरुष समानता का प्रश्न सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक और मानसिक स्तरों पर उभरकर सामने आता है। उनके प्रसिद्ध उपन्यास आपका बंटी तथा महाभोज में स्त्री पात्र अपनी स्वतंत्र पहचान बनाने का प्रयास करती हैं और पुरुष-प्रधान व्यवस्था द्वारा लगाए गए बंधनों को चुनौती देती हैं। लेखिका ने यह दर्शाया है कि स्त्री और पुरुष समाज के समान रूप से महत्वपूर्ण अंग हैं तथा दोनों को समान अवसर, सम्मान और निर्णय लेने का अधिकार प्राप्त होना चाहिए। उनके पात्रों के माध्यम से लैंगिक असमानता, पारिवारिक संघर्ष, आत्मनिर्भरता तथा सामाजिक न्याय जैसे विषयों को प्रभावशाली ढंग से प्रस्तुत किया गया है।

मन्नू भंडारी का साहित्य स्त्री-पुरुष समानता की अवधारणा को सशक्त बनाते हुए आधुनिक भारतीय समाज में लैंगिक संवेदनशीलता और समान अधिकारों की आवश्यकता पर बल देता है। इस प्रकार उनके उपन्यास न केवल सामाजिक यथार्थ का दर्पण हैं, बल्कि समानता और मानवीय मूल्यों की स्थापना के महत्वपूर्ण दस्तावेज भी हैं।

बीज संज्ञाएँ (Keywords): मन्नू भंडारी स्त्री-पुरुष समानता नारी विमर्श लैंगिक समानता हिंदी उपन्यास स्त्री अस्मिता सामाजिक चेतना महिला सशक्तिकरण पारिवारिक संबंध सामाजिक यथार्थ स्वतंत्रता एवं अधिकार आधुनिक हिंदी साहित्य .

प्रस्तावना

मन्नू भंडारी हिंदी साहित्य की ऐसी महत्वपूर्ण कथाकार हैं, जिन्होंने अपने उपन्यासों के माध्यम से स्त्री-पुरुष संबंधों की जटिलता, असमानता और समानता की आकांक्षा को अत्यंत यथार्थवादी दृष्टि से प्रस्तुत किया है। उनका लेखन नई कहानी आंदोलन की उस धारा से जुड़ा है, जिसमें व्यक्ति के निजी जीवन, मनोवैज्ञानिक द्वंद्व और सामाजिक यथार्थ को केंद्र में रखा गया। मन्नू भंडारी ने विशेष रूप से स्त्री की स्थिति, उसकी अस्मिता, उसके संघर्ष और उसके अधिकारों के प्रश्न को अपने साहित्य का प्रमुख विषय बनाया। भारतीय समाज में परंपरागत रूप से स्त्री-पुरुष संबंध असमान रहे हैं। पुरुष को अधिकार, स्वतंत्रता और निर्णय लेने की शक्ति प्राप्त रही, जबकि स्त्री को सीमित भूमिकाओं में बाँध दिया गया। मन्नू भंडारी के उपन्यास इसी असमानता को उजागर करते हैं और साथ ही समानता की आवश्यकता को भी रेखांकित करते हैं। उनके यहाँ समानता केवल सामाजिक या कानूनी अधिकारों तक सीमित नहीं, बल्कि भावनात्मक, वैचारिक और मानवीय स्तर पर भी दिखाई देती है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20825497](https://doi.org/10.5281/zenodo.20825497)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

सूर्यकांत माधवराव दळवे, हिंदी विभाग, शोध निर्देशकशरदचंद्र महाविद्यालय, शिरदोण

How to cite this article:

दळवे सूर्यकांत माधवराव. (2026). "मन्नू भंडारी के उपन्यासों में स्त्री - पुरुष समानता एक विवेचन". Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 50–52. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20825497>

अलग होने का निर्णय लेती है, तब यह स्त्री-पुरुष समानता की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम के रूप में देखा जा सकता है। हालांकि इस निर्णय का सबसे अधिक प्रभाव उनके पुत्र बंटी पर पड़ता है, जिससे यह भी स्पष्ट होता है कि समानता की राह आसान नहीं होती और इसके सामाजिक-पारिवारिक परिणाम भी होते हैं।

‘महाभोज’ उपन्यास में मन्नू भंडारी ने राजनीतिक और सामाजिक संरचनाओं के भीतर व्याप्त असमानताओं को उजागर किया है। यह उपन्यास मुख्यतः सत्ता, भ्रष्टाचार और जनसंघर्ष की कथा है, लेकिन इसके भीतर स्त्री की स्थिति भी गहराई से चित्रित हुई है। स्त्री पात्र यहाँ भी पुरुष-प्रधान व्यवस्था में हाशिये पर हैं, और उनकी आवाज़ को महत्व नहीं दिया जाता। यह स्थिति इस बात को दर्शाती है कि स्त्री-पुरुष समानता केवल निजी जीवन तक सीमित नहीं, बल्कि सामाजिक और राजनीतिक क्षेत्र में भी आवश्यक है। मन्नू भंडारी के साहित्य की विशेषता यह है कि वे स्त्री को केवल पीड़ित या निष्क्रिय रूप में प्रस्तुत नहीं करतीं, बल्कि उसे एक सजग, आत्मचेतन और संघर्षशील व्यक्तित्व के रूप में सामने लाती हैं। उनका प्रसिद्ध उपन्यास ‘आपका बंटी’ स्त्री-पुरुष संबंधों में असमानता का मार्मिक चित्र प्रस्तुत करता है। शकुंतला और अजय के वैवाहिक जीवन में उत्पन्न दरारें केवल व्यक्तिगत मतभेदों का परिणाम नहीं हैं, बल्कि पितृसत्तात्मक सोच और पुरुष अहंकार की देन हैं। शकुंतला एक शिक्षित और आत्मनिर्भर महिला होते हुए भी अपने जीवन के निर्णयों के लिए संघर्ष करती है। जब वह अपने आत्मसम्मान के लिए विवाह से उनकी स्त्री पात्र अपने अधिकारों के प्रति जागरूक हैं और वे अपनी पहचान स्थापित करने के लिए निरंतर प्रयासरत रहती हैं। वे परंपराओं और सामाजिक बंधनों को चुनौती देती हैं, लेकिन साथ ही मानवीय संबंधों की गरिमा को भी बनाए रखने का प्रयास करती हैं। साथ ही, मन्नू भंडारी पुरुष पात्रों को भी पूरी तरह नकारात्मक रूप में प्रस्तुत नहीं करतीं। उनके पुरुष पात्र भी सामाजिक दबावों, संस्कारों और अपेक्षाओं के कारण कई बार संवेदनहीन या कठोर बन जाते हैं। इस प्रकार, लेखिका यह संकेत देती हैं कि स्त्री-पुरुष समानता केवल स्त्री के संघर्ष से संभव नहीं, बल्कि दोनों के आपसी संवाद, समझ और सहयोग से ही संभव हो सकती है। अंततः, मन्नू भंडारी के उपन्यासों में स्त्री-पुरुष समानता का प्रश्न एक गहरे सामाजिक और मानवीय विमर्श के रूप में उभरता है। उनका साहित्य यह स्पष्ट करता है that समानता केवल अधिकारों की बात नहीं, बल्कि सम्मान, संवेदना और पारस्परिक समझ का प्रश्न भी है। उनके उपन्यास पाठकों को यह सोचने के लिए प्रेरित करते हैं कि एक समतामूलक समाज के निर्माण के लिए मानसिकता में परिवर्तन और रिश्तों में संतुलन अत्यंत आवश्यक है। इस दृष्टि से मन्नू भंडारी का साहित्य आज भी प्रासंगिक और मार्गदर्शक है।

मन्नू भंडारी हिंदी साहित्य की उन सशक्त रचनाकारों में गिनी जाती हैं, जिन्होंने अपने लेखन के माध्यम से भारतीय समाज की बदलती संवेदनाओं, रिश्तों की जटिलताओं और विशेष रूप से स्त्री-पुरुष संबंधों की वास्तविकता को अत्यंत प्रभावशाली ढंग से अभिव्यक्त किया। वे नई कहानी आंदोलन की अग्रणी लेखिका रही हैं, जहाँ साहित्य में आदर्शवाद की बजाय यथार्थ और व्यक्ति की आंतरिक दुनिया को प्रमुखता दी गई। मन्नू भंडारी का साहित्य इसी यथार्थबोध से संचालित है, जिसमें वे समाज के भीतर व्याप्त असमानताओं, विशेषतः लैंगिक असमानता को गहराई से उजागर करती हैं। भारतीय समाज लंबे समय से पितृसत्तात्मक संरचना पर आधारित रहा है, जहाँ स्त्री और पुरुष के बीच अधिकारों, अवसरों और स्वतंत्रता के स्तर पर स्पष्ट असमानता दिखाई देती है। स्त्री को परंपरागत रूप से घर-परिवार की सीमाओं में बाँधकर उसकी भूमिका को सीमित किया गया, जबकि पुरुष को सामाजिक, आर्थिक और निर्णयात्मक शक्ति का केंद्र माना गया। ऐसे परिदृश्य में स्त्री-पुरुष समानता का प्रश्न केवल सामाजिक सुधार का विषय नहीं, बल्कि एक व्यापक वैचारिक और सांस्कृतिक परिवर्तन की मांग करता है। मन्नू भंडारी के उपन्यास इसी परिवर्तनशील समाज का दर्पण हैं। उनके लेखन में स्त्री केवल एक सहायक पात्र या पराश्रित व्यक्तित्व नहीं, बल्कि एक स्वतंत्र अस्तित्व वाली, संवेदनशील और संघर्षशील इकाई के रूप में उभरती है। वे स्त्री के भीतर चल रहे आत्मसंघर्ष, उसकी आकांक्षाओं, उसकी अस्मिता की खोज और उसके अधिकारों की लड़ाई को अत्यंत सहज और मानवीय रूप में प्रस्तुत करती हैं। उनके यहाँ स्त्री-पुरुष संबंधों में समानता की चाह केवल बाहरी स्तर पर नहीं, बल्कि मानसिक, भावनात्मक और वैचारिक स्तर पर भी दिखाई देती है।

मन्नू भंडारी यह स्पष्ट करती हैं कि स्त्री-पुरुष समानता का अर्थ केवल स्त्री को अधिकार प्रदान करना नहीं है, बल्कि समाज की सोच, परंपराओं और मान्यताओं में बदलाव लाना भी उतना ही आवश्यक है। उनके पात्र इस परिवर्तन की प्रक्रिया से गुजरते हैं—कभी विद्रोह करते हैं, कभी समझौता करते हैं, और कभी आत्मचिंतन के माध्यम से अपने अस्तित्व को पहचानने का प्रयास करते हैं। इस प्रकार उनके उपन्यासों में समानता एक स्थिर अवस्था नहीं, बल्कि एक सतत संघर्ष और विकास की प्रक्रिया के रूप में उभरती है। इसके साथ ही, मन्नू

भंडारी पुरुष पात्रों को भी एकांगी रूप में प्रस्तुत नहीं करतीं। वे यह दिखाती हैं कि पुरुष भी सामाजिक अपेक्षाओं और परंपराओं के दबाव में बंधे होते हैं, जिससे वे कई बार संवेदनहीन या कठोर प्रतीत होते हैं। इस दृष्टि से उनका लेखन स्त्री-पुरुष संबंधों को टकराव के रूप में नहीं, बल्कि संवाद और समझ के माध्यम से संतुलित करने की दिशा में प्रेरित करता है।

अतः मन्नू भंडारी के उपन्यासों में स्त्री-पुरुष समानता का विवेचन केवल साहित्यिक विमर्श नहीं, बल्कि सामाजिक यथार्थ का गहन विश्लेषण है। उनकी रचनाएँ पाठकों को यह सोचने पर विवश करती हैं कि समानता की स्थापना के लिए केवल कानूनी या औपचारिक उपाय पर्याप्त नहीं हैं, बल्कि मानसिकता में परिवर्तन और मानवीय संवेदनाओं की पुनर्स्थापना आवश्यक है। इस संदर्भ में मन्नू भंडारी का साहित्य आज भी उतना ही प्रासंगिक है, जितना उनके लेखन के समय था, क्योंकि स्त्री-पुरुष समानता का प्रश्न आज भी समाज के सामने एक महत्वपूर्ण चुनौती के रूप में उपस्थित है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. भंडारी, मन्नू — आपका बंटी। नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
2. भंडारी, मन्नू — महाभोज। नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
3. भंडारी, मन्नू — एक इंच मुस्कान (राजेन्द्र यादव के साथ)। नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
4. यादव, राजेन्द्र — हिंदी कहानी: स्वरूप और संवेदना। नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
5. नामवर सिंह — कहानी: नई कहानी। नई दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन।
6. सिंह, नामवर — आलोचना के बहाने। नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
7. देसाई, मेहता (या समकालीन आलोचक) — हिंदी उपन्यास और नारी विमर्श। नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन। केलेल्या माहितीचे आकलन करून आणि स्वतःला असलेल्या प्रदुषणाच्या अनुभवाच्या आधारे नव्याने प्रस्तुत संशोधन लेखाचे लिखाण करण्यात आलेले आहे.

OriginalArticle

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (ए. आय.) व महाविद्यालयीन ग्रंथालय

डॉ. विलास गोपीनाथराव किर्दंत

ग्रंथपाल, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर, ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

Email: vilaskirdant@gmail.com

Manuscript ID: गोषवारा

JRD -2026-180413

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 53-56

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

सध्याचे युगे कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे युग म्हणून ओळखले जाते. ए. आय. तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनात अनेक क्रांतिकारक बदल होत आहेत. आज हे तंत्रज्ञान मानवी जीवनाचा अविभाज्य अंश बनलेले आहे. ए. आय. तंत्रज्ञान विलक्षण असे आहे. ए. आय. तंत्रज्ञान हे तंत्रज्ञानाच्या विकासातील अतिउच्च शिखर आहे असे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. कृत्रिम बुद्धिमत्ता एखाद्या जादू सारखी वाटते पण ती तंत्रज्ञानाचा अविष्कार आहे. ए. आय. तंत्रज्ञान संगणकाला इतके स्मार्ट बनवते की, हे तंत्रज्ञान माणसासारखे तर्कसंगत विचार व माणसासारखी अनेक कामे करू लागली आहेत. या कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे मानवाची अनेक क्षेत्रातील कामे जलद गतीने व अचूक पद्धतीने तात्काळ होऊ लागली आहेत. त्यामुळे या ए. आय. तंत्रज्ञानाने जगातील जवळजवळ सर्वच क्षेत्र काबीज केली आहेत असे दिसून येते. ए. आय. तंत्रज्ञान हे जवळजवळ सर्वच क्षेत्रांमध्ये आपली कामे अचूक पद्धतीने व तात्काळ करू लागले आहेत जसे की, दळणवळण, अर्थव्यवस्था, उद्योगधंदे, शिक्षण क्षेत्र इत्यादी क्षेत्रांमध्ये या तंत्रज्ञानामुळे खूप मोठे परिवर्तन घडून येताना दिसून येत आहे.

बीज संज्ञाएँ: कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), महाविद्यालयीन ग्रंथालय, ग्रंथालय स्वचालन, डिजिटल ग्रंथालय, मशीन लर्निंग, सूचना पुनर्प्राप्ति, स्मार्ट ग्रंथालय सेवाएँ

प्रस्तावना

ए. आय. तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षण क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात होत आहे असे दिसून येते. या तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण अधिक प्रभावी व सुलभ झाले आहे. शिक्षण क्षेत्रामध्ये ए. आय. च्या मदतीने विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या गतीनुसार आणि क्षमतेनुसार अभ्यासक्रम तयार करता येतो. तसेच प्रत्येक विद्यार्थ्याला वेगवेगळे प्रश्न व अभ्यासक्रम देता येतो. एखाद्या विद्यार्थ्याची अभ्यासातील गती ओळखून त्यानुसार त्या विद्यार्थ्याकडे विशेष लक्ष देता येते. अभ्यास करत असताना विद्यार्थ्याला पडणाऱ्या शंका ए. आय. च्या माध्यमातून ताबडतोब व अचूक पद्धतीने त्या शंकांचे निरसन होत आहे. त्याच पद्धतीने ए. आय. तंत्रज्ञान हे फक्त विद्यार्थ्यांनाच वरदान ठरले आहे असे नाही तर शिक्षकांनाही अध्ययन, अध्यापन पद्धतीमध्ये तेवढेच प्रभावी ठरलेले आहे असे दिसून येते, कारण ए. आय. तंत्रज्ञानाचा वापर करून प्राध्यापकांना शिक्षण साहित्य तयार करता येते. उदा. नोट्स, प्रेसेंटेशन, प्रश्नपत्रिका इत्यादी ए. आय. च्या माध्यमातून तयार करता येतात. तसेच व्हिडिओ व ऑनिलेशन हि तयार करता येते. यामुळे प्राध्यापकांना आपले अध्ययन, अध्यापन अधिक प्रभावी व विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतेनुसार तयार करता येते. शिक्षण क्षेत्रातीलच एक महत्वाचा भाग म्हणजे महाविद्यालयीन ग्रंथालय आहे. ग्रंथालयाला महाविद्यालयाचा आत्मा म्हणून संबोधले जाते. ग्रंथालयातही ए. आय. तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. त्यामुळे ग्रंथालयाचे स्वरूप बदलत आहे. ग्रंथालयाच्या सेवा सुविधांमध्ये कमालीचे बदल घडत आहेत. त्यामुळेच महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये ए. आय. तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यावर भर दिला जात आहे. सदरील शोधनिबंधात कृत्रिम बुद्धिमत्ता तंत्रज्ञान आणि महाविद्यालय ग्रंथालय यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये ए. आय. म्हणजे काय? ए. आय. चा वापर केल्याने ग्रंथालयात कोण कोणते बदल झाले आहेत व होणार आहेत यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

विलास गोपीनाथराव किर्दंत, ग्रंथपाल, वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदुर, ता. अंबाजोगाई, जि. बीड

How to cite this article:

किर्दंत विलास गोपीनाथराव. (2026). कृत्रिम बुद्धिमत्ता (ए. आय.) व महाविद्यालयीन ग्रंथालय. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 53–56. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20825600>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20825600](https://doi.org/10.5281/zenodo.20825600)

सदरील संशोधनाच्या उद्दिष्टांची मांडणी पुढील प्रमाणे करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे

1. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ए.आय. संकल्पना समजून घेणे.
 2. कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या वापराने महाविद्यालयीन ग्रंथालयात होत असलेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
 3. ए.आय तंत्रज्ञानामुळे महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील सेवा क्षेत्रात झालेला बदल समजून घेणे.
- सदरील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेकरिता खालील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके

1. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही संकल्पना व्यापक स्वरूपाची आहे.
 2. महाविद्यालयीन ग्रंथालयात कृत्रिम बुद्धिमत्तामुळे ग्रंथालयातील कामकाजाचे स्वरूप बदलले आहे.
 3. महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील ए.आय. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे सेवा सुविधा सुधारल्या आहेत.
- प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणीकरिता खालील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती

सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर तथ्य संकलनाकरिता दुय्यम खोता मधील प्रकाशित तथ्याकरिता संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, शासनाचे अहवाल यांचा वापर करण्यात आला. तर अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम.फील., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल, संगणकावरील सांकेतिक स्थळे यांचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन आराखडा

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन

या तंत्रज्ञानाचा वापर आज सर्वच क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे याच्या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे सर्वच क्षेत्रातील सेवा सुविधांमध्ये कमालीचे बदल दिसून येतात याला ग्रंथालय अपवाद नाही. सद्यस्थितीमध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथालयातील ग्रंथपाल कर्मचारी व ग्रंथालय वापरकर्त्यांचा वेळ वाचतो आहे. तसेच ग्रंथपाल व कर्मचाऱ्यांना प्राध्यापक शिक्षक विद्यार्थी व वाचकाला हवे असलेले पुस्तक ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध आहे किंवा नाही याची माहिती तात्काळ मिळते तसेच एखादे पुस्तक ग्रंथालयांमध्ये उपलब्ध नसेल तर ते प्रकाशकाकडून मागवले जाते. त्याचप्रमाणे ग्रंथालयातील पुस्तक पुस्तका पुस्तकाच्या नोंदी करणे पुस्तकांचे वर्गीकरण करणे सोपे झाले आहे. असे ग्रंथालयातील अनेक कामे या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये केली जात आहेत. जसे की, पुस्तकांची नोंदणी, पुस्तकांची देवाण-घेवाण, पुस्तकांचे वर्गीकरण, विद्यार्थ्यांची माहिती, प्राध्यापकांची माहिती, महाविद्यालयातील कर्मचाऱ्यांची माहिती तसेच विद्यार्थ्यांनी एका वर्षामध्ये कोणती पुस्तके वाचली, त्यांची संख्या इत्यादी घटकांची माहिती संगणकीय स्वरूपातून केली जात आहे. ए. आय. वापरामुळे ग्रंथालयातील कामात गती आली आहे. कामात अचूकता निर्माण झाली आहे. ए. आय. तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालये अधिक उपयुक्त, गतिमान आणि ज्ञानसमृद्ध झाली आहेत.

ग्रंथालयात ए. आय. तंत्रज्ञानाचा वापर

स्मार्ट कॅटलॉगिंग

महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये ए. आय. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून स्मार्ट कॅटलॉगिंग करता येते. यामध्ये पुस्तकांचे वर्गीकरण आणि इंडेक्सिंग करता येते. जसे विषयानुसार पुस्तकांचे वर्गीकरण, लेखकाच्या आधारे पुस्तकांचे वर्गीकरण करता येते. यामुळे ग्रंथपाल व ग्रंथालयातील कर्मचारी यांचा वेळ वाचतो. तसेच कामांमध्ये अचूकता येते. यामुळे प्राध्यापक, विद्यार्थी व महाविद्यालयीन कर्मचाऱ्यांना विषयानुसार तसेच लेखकानुसारही पुस्तकांची नोंद पाहता येते.

ग्रंथ खरेदीमध्ये ए. आय. तंत्रज्ञानाचा वापर

ग्रंथालयाला आवश्यक असणारे ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे, शासनाचे अहवाल, शासकीय गॅजेट, वाचन साहित्य असणे आवश्यक असते. ग्रंथालयात सातत्याने नवीन निर्माण झालेल्या व अभ्यासक्रमाच्या संदर्भाने आवश्यक असलेल्या ग्रंथांची व वाचन साहित्याची खरेदी करावी लागते. ग्रंथ खरेदी करताना योग्य ग्रंथ, योग्य किंमत, प्रत्यक्ष प्रकाशनाकडून ग्रंथाची खरेदी, प्रकाशनाकडून ग्रंथाची निविदा मागवून ग्रंथ खरेदी, प्रकाशन व ग्रंथविक्रेत्याकडून ग्रंथाची किंमत व त्यावरील सुट याचे कोटेशन मागवून ए. आय. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून खरेदीपूर्व विश्वासाह माहिती मिळवता येते.

शोध प्रणाली सुधारणा

ए.आय. या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून प्राध्यापक, विद्यार्थी व महाविद्यालयीन कर्मचाऱ्यांना आवश्यक असणाऱ्या ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे, शासनाचे अहवाल, शासकीय गॅजेटर, वाचन साहित्य इत्यादी पुस्तके नैसर्गिक भाषेत शोधू शकतात. उदा. "आधुनिक भारताचा इतिहास" असे लिहिल्यास संबंधित विषयाशी अनुसरून पुस्तके, विविध लेख, रिसोर्सेस इत्यादी मिळतात. ए.आय. तंत्रज्ञानामुळे शोध प्रणाली अचूक, सुलभ व वेगवान झाली आहे.

चॅटबॉट सेवा

24x7 उपलब्ध चॅटबॉट या सेवामुळे महाविद्यालयातील प्राध्यापक, विद्यार्थी व महाविद्यालयीन कर्मचारी यांना ग्रंथालयाच्या संदर्भातील वेगवेगळ्या प्रश्नांची उत्तरे मिळतात. उदा. ग्रंथालय मध्ये कोणते पुस्तक कुठे ठेवलेले आहे, ग्रंथालयाची वेळ किती आहे, ग्रंथालयामध्ये कोणत्या विषयाच्या संदर्भात किती पुस्तकं उपलब्ध आहेत इत्यादी माहिती चॅटबॉट सेवा मधून मिळते. यामुळे ग्रंथपाल व ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांचा कामाचा ताण कमी होण्यास मदत होते.

डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापन

ग्रंथालयात प्रकाशित संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे, शासनाचे अहवाल, शासकीय गॅजेटर, एम.फिल., पीएच.डी. चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल यांचा समावेश होतो. तर सध्या स्थितीत ग्रंथालयात फक्त छापील पुस्तका बरोबरच आजच्या काळातील वाचन संसाधनांमध्ये ई-बुक्स, ऑडिओ बुक्स, ई-नियतकालिके, ई-न्युज पेपर, ई-प्रबंध, ई-संशोधन पेपर व शोध निबंध ई-वर्तमानपत्र यांचा समावेश होतो. ए. आय. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे डिजिटल वाचन साहित्य ऑनलाइन स्वरूपात किंवा डाऊनलोड करून हव्या त्या वेळेस वाचता येऊ लागली आहेत. तसेच वाचन साहित्य एकाच वेळी अनेक विद्यार्थी, शिक्षक, प्राध्यापक, महाविद्यालयीन कर्मचारी वाचतात.

वाचन विश्लेषण

ग्रंथालयामध्ये विद्यार्थी अभ्यासक्रमाच्या संदर्भात कोणती पुस्तके जास्त मागणी करतात. तसेच ग्रंथालयातील कथा, कादंबरी, मासिके, वर्तमानपत्रे इत्यादी वाचन साहित्य विद्यार्थ्यांमध्ये लोकप्रिय आहेत. जे वाचन साहित्य विद्यार्थ्यांकडून मोठ्या प्रमाणात मागणी केली जाते व त्यांची ग्रंथालयामध्ये तुटवडा निर्माण होतो अशी वाचन साहित्य ए. आय. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून विश्लेषण करून सांगते. त्यामुळे ग्रंथपाल व ग्रंथालयीन कर्मचारी यांना तुटवडा भासत असलेली ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, कथा, कादंबऱ्या व वाचनीय साहित्य यांची खरेदी करणे सोपे जाते. थोडक्यात कोणती पुस्तके जास्त वाचली जातात, कोणते विषय लोकप्रिय आहेत हे ए.आय. विश्लेषण करून सांगते.

सुरक्षा आणि देखरेख

ए. आय. तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रंथालयामध्ये सुरक्षा आणि देखरेख यामध्येही केला जात आहे. ग्रंथालयामध्ये ए. आय. आधारित सी.सी.टी.व्ही. प्रणाली बसवली असता विद्यार्थ्यांच्या संसयास्पद हालचाली ओळखता येतात. किंवा पुस्तक चोरीचे प्रमाण कमी करता येते.

भाषांतर सुविधा

ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असलेली विविध भाषेतील पुस्तके ए. आय. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना हव्या त्या भाषांमध्ये भाषांतर करू शकते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना इतर भाषेतील पुस्तकांचे भाषांतर करून अध्ययन करता येते.

सारांश

ए. आय. तंत्रज्ञान हे ग्रंथालयासाठी वरदान ठरले आहे. या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ग्रंथपाल, ग्रंथालयीन कर्मचारी, विद्यार्थी, प्राध्यापक, महाविद्यालयीन कर्मचारी यांचा वेळ वाचतो आहे. प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांना ए. आय. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून अनेक आंतरराष्ट्रीय दर्जाची पुस्तके महाविद्यालयीन ग्रंथालयात उपलब्ध होत आहेत. तसेच ग्रंथालयातील ग्रंथपाल व ग्रंथालयीन कर्मचारी यांना ग्रंथालयीन सेवा सुविधांमध्ये मोठ्या प्रमाणात सुसंगत बदल करता येतात. या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे महाविद्यालयीन ग्रंथालय हे स्मार्ट लायब्ररी बनत आहे.

अध्ययनाचे महत्त्व

"कृत्रिम बुद्धिमत्ता (ए. आय.) व महाविद्यालयीन ग्रंथालय" या विषयाच्या अध्ययनामुळे महाविद्यालयातील विद्यार्थी, प्राध्यापक, संशोधक, वाचक यांना ग्रंथालयात वापरले जाणारे ए. आय. आधुनिक तंत्रज्ञानाविषयी माहिती मिळेल. तसेच ग्रंथपाल,

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

ग्रंथालयातील कर्मचारी, ग्रंथालयाच्या संबंधित अध्ययन करणारे विद्यार्थी, अभ्यासक, संशोधक, शासन यांना ग्रंथालय विकासाकरिता सहाय्यभूत ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ.उद्धव आघाव, 'ग्रंथायन', न्यू मॅन पब्लिकेशन, परभणी 2012
2. हुसेन ए. (2023), "लायब्ररी सेवा मध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर", लायब्ररी हायटेक, न्यूज.
3. पाटील एन.बी., "डिजिटल लायब्ररी: एक नवे क्षितीज", ज्ञानगंगोत्री 2008
4. युसुफ टी. आय. (2022), "ग्रंथालयात कृत्रिम बुद्धिमत्तेची भूमिका", लायब्ररी फिलॉसॉफी जर्नल, मुंबई.
5. <https://www.Wikimedia.org>.
6. <https://www.aje.com>.

OriginalArticle

“मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातील सामाजिक जीवन -जाणिवा”

डॉ.फारुक अहमदसाब तांबोळी

(मराठी विभाग), शरदचंद्र महाविद्यालय शिराढोण ता. कळंब जि.धाराशिव

Email: farukt371@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180414

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 57-60

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr.2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांमध्ये त्यांच्या वैयक्तिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अनुभवांचे वास्तववादी चित्रण आढळते. या आत्मचरित्रांद्वारे स्त्रियांच्या जीवनातील संघर्ष, परंपरा, रूढी, धार्मिक बंधने, शिक्षणासाठीचा संघर्ष तसेच सामाजिक परिवर्तनाची जाणीव प्रभावीपणे व्यक्त होते. मुस्लिम समाजातील स्त्रीची भूमिका, तिचे कुटुंबातील स्थान, सामाजिक सहभाग आणि स्वातंत्र्याच्या आकांक्षा यांचे प्रतिबिंब या साहित्यप्रकारातून स्पष्ट होते. सदर अभ्यासात मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या निवडक आत्मचरित्रांचा सामाजिक जीवन-जाणिवांच्या दृष्टीने अभ्यास करण्यात आला आहे. या आत्मचरित्रांमधून स्त्रियांच्या आत्मभानाची जडणघडण, शिक्षणाचे महत्त्व, स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव, सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा संघर्ष आणि बदलत्या समाजव्यवस्थेतील त्यांचे योगदान यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. आत्मचरित्रे ही केवळ वैयक्तिक अनुभवांची नोंद नसून ती विशिष्ट समाजघटकाच्या सामाजिक वास्तवाचे दस्तावेज म्हणूनही महत्त्वपूर्ण ठरतात. या संशोधनातून मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनातील विविध पैलू आणि त्यांच्या सामाजिक जाणिवांची उत्क्रांती अधोरेखित होते. तसेच स्त्री-अस्मिता, सामाजिक न्याय आणि परिवर्तनशील विचारसरणी यांचे दर्शन घडविणारे हे आत्मचरित्र साहित्य मराठी साहित्यविश्वात महत्त्वपूर्ण योगदान देत असल्याचे स्पष्ट होते.

बीज संज्ञा (Keywords): मुस्लिम मराठी स्त्रिया आत्मचरित्र सामाजिक जीवन सामाजिक जाणिवा स्त्री-अस्मिता स्त्री शिक्षण लैंगिक समानता सांस्कृतिक ओळख कुटुंब व्यवस्था सामाजिक परिवर्तन स्त्री-अनुभव स्त्रीवादी दृष्टिकोन.

मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचा अभ्यास हा मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचा, पण तुलनेने कमी चर्चिला गेलेला प्रवाह आहे. आत्मचरित्र हे केवळ व्यक्तीच्या आयुष्याचा आलेख नसतो, तर तो त्या व्यक्ती ज्या समाजात, संस्कृतीत आणि ऐतिहासिक काळात जगते त्या सर्वांचा आरसा असतो. विशेषतः मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या बाबतीत हे अधिक प्रकर्षाने जाणवते, कारण त्यांच्या जीवनात अनुभवांमध्ये लिंग, धर्म, भाषा आणि वर्ग या अनेक स्तरांवरील वास्तवांचे गुंतागुंतीचे धागे एकत्र विणलेले दिसतात.

त्यामुळे त्यांच्या आत्मकथनांकडे पाहताना आपण फक्त एका स्त्रीची कथा वाचत नाही, तर एका संपूर्ण समाजाचे बदलते चित्र समजून घेतो. मराठी भाषेत लिहिलेली मुस्लिम स्त्रियांची आत्मचरित्रे ही दुहेरी-तिहेरी उपेक्षेच्या पार्श्वभूमीवर उभी राहिलेली आहेत. एका बाजूला त्या स्त्रिया म्हणून पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या बंधनांना सामोरे जातात, तर दुसऱ्या बाजूला मुस्लिम समाजातील पारंपरिक रूढी, धार्मिक चौकट आणि सामाजिक अपेक्षा यांच्याशी त्यांना जुळवून घ्यावे लागते. याशिवाय, मराठी भाषिक मुख्य प्रवाहात 'मुस्लिम' ही ओळख अनेकदा 'इतर' म्हणून पाहिली जाते. या सगळ्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे आत्मकथन हे केवळ वैयक्तिक संघर्षाचे वर्णन नसून अस्तित्व आणि ओळखीच्या शोधाची प्रक्रिया बनते.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20826096](https://doi.org/10.5281/zenodo.20826096)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

फारुक अहमदसाब तांबोळी, (मराठी विभाग), शरदचंद्र महाविद्यालय शिराढोण ता. कळंब जि. धाराशिव

How to cite this article:

तांबोळी फारुक अहमदसाब. (2026). "मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातील सामाजिक जीवन -जाणिवा".

Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 57–60. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20826096>

या आत्मचरित्रांमधून स्त्रियांचे सामाजिक जीवन अनेक स्तरांवर उलगडते. घर हीच स्त्रीची मुख्य कार्यक्षेत्र मानली जाणारी परंपरा, पडदा पद्धतीचा प्रभाव, लवकर लग्नाची प्रथा, शिक्षणातील अडथळे, आर्थिक परावलंबित्व—हे सर्व घटक त्यांच्या जीवनाचा भाग असतात. मात्र, या चौकटीत अडकूनही त्या स्त्रिया स्वतःची जाणीव निर्माण करताना दिसतात. त्यांच्या लेखनात दैनंदिन आयुष्यातील सूक्ष्म अनुभव, नातेसंबंधातील गुंतागुंत, आणि स्वतःच्या भावविश्वाचा प्रामाणिक वेध घेतलेला आढळतो.

‘जाणीवा’ हा या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे. या जाणीवा केवळ वैयक्तिक नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीयही आहेत. शिक्षण मिळवण्याची इच्छा, स्वतःच्या हक्कांची जाणीव, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याची तयारी, आणि स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्याची धडपड—या सर्व गोष्टी आत्मचरित्रांमधून स्पष्ट होतात. काही स्त्रिया आपल्या अनुभवांमधून परंपरांचा पुनर्विचार करतात, तर काही त्यांना नव्या दृष्टीने स्वीकारण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे या आत्मकथनांमध्ये संघर्ष आणि समन्वय या दोन्ही प्रवृत्ती दिसून येतात. याशिवाय, या आत्मचरित्रांमध्ये काळानुसार घडणारे सामाजिक बदलही टिपलेले दिसतात. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे, शहरीकरणामुळे, आणि आधुनिक विचारसरणीमुळे स्त्रियांच्या भूमिकांमध्ये आणि अपेक्षांमध्ये हळूहळू बदल होताना दिसतो. नवीन पिढीतील स्त्रिया अधिक आत्मविश्वासाने आणि ठामपणे स्वतःचे मत मांडताना दिसतात. त्यांच्या लेखनातून समाजातील बदलांची दिशा आणि त्यातील अडथळे दोन्ही समजतात. मुस्लिम मराठी स्त्रियांची आत्मचरित्रे ही म्हणूनच केवळ साहित्यिक कृती नसून सामाजिक दस्तऐवज आहेत. त्या आपल्याला एका अल्पसंख्याक समाजातील स्त्रियांचे जीवन, त्यांचे स्वप्न, त्यांचे संघर्ष आणि त्यांची जिद्द यांची सखोल ओळख करून देतात. या प्रस्तावनेद्वारे अशा आत्मकथनांचा अभ्यास करताना आपण केवळ कथनांचा आस्वाद घेत नाही, तर त्या मागील सामाजिक वास्तव, ऐतिहासिक संदर्भ आणि मानवी मूल्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो.

मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचा विचार करताना काही महत्त्वाच्या लेखिकांची नावे विशेषत्वाने पुढे येतात—शांताबाई तडवी, मल्लिका अमरशेख, आशा आपराद, नसिमा हुरझुक, खातून मत्तीकोप, तसनीम पटेल, मेहरुन्निसा दलवाई, रिजवाना कश्यप, रजिया सुलताना इत्यादी. या लेखिकांनी आपल्या आत्मकथनांमधून केवळ वैयक्तिक जीवन उलगडले नाही, तर समाजातील स्त्रीचे स्थान, तिच्या संघर्षांची रूपरेषा, आणि बदलत्या जाणिवांचा प्रवास अत्यंत प्रभावीपणे मांडला आहे. त्यांच्या लेखनातून मुस्लिम मराठी स्त्रीजीवनाचे विविध पैलू उलगडतात—कधी वेदनादायी, कधी संघर्षमय, तर कधी प्रेरणादायी.

शांताबाई तडवी यांचे आत्मकथन हे आदिवासी आणि मुस्लिम ओळखींच्या संगमावर उभे राहून स्त्रीजीवनाचे वास्तव दाखवते. त्यांच्या लेखनात दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव, आणि सामाजिक उपेक्षा यांचे तीव्र चित्रण दिसते. स्त्री म्हणून आणि समाजातील दुर्लक्षित घटक म्हणून त्यांनी भोगलेले अनुभव त्यांच्या आत्मकथनाला एक वेगळी धार देतात. त्यांच्या जाणिवा या केवळ वैयक्तिक नसून सामूहिक वेदनेचे प्रतिनिधित्व करतात.

मल्लिका अमरशेख यांचे आत्मचरित्र हे अधिक वैचारिक, बंडखोर आणि आत्मशोधाच्या दिशेने जाणारे आहे. त्यांनी आपल्या आयुष्यातील नातेसंबंध, प्रेम, विवाह, आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यांबाबत अत्यंत प्रामाणिकपणे लिहिले आहे. त्यांच्या लेखनात स्त्रीच्या भावविश्वाची गुंतागुंत आणि समाजातील दुटप्पी नैतिकतेवर केलेली टीका प्रकर्षाने जाणवते. त्या परंपरेच्या चौकटी मोडून स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात.

आशा आपराद आणि तसनीम पटेल यांच्या आत्मकथनांमध्ये मध्यमवर्गीय मुस्लिम स्त्रीजीवनाचे वास्तव उलगडते. घरगुती जबाबदाऱ्या, शिक्षणासाठीची झुंज, आणि सामाजिक अपेक्षांच्या ओझ्याखाली दबलेल्या स्त्रीची मनःस्थिती त्यांनी प्रभावीपणे व्यक्त केली आहे. त्यांच्या लेखनात संघर्षाबरोबरच आत्मविश्वास आणि पुढे जाण्याची जिद्दही दिसते.

नसिमा हुरझुक यांचे आत्मचरित्र हे विशेषतः प्रेरणादायी ठरते. शारीरिक अपंगत्व असूनही त्यांनी आयुष्यातील अडचणींवर मात करत सामाजिक कार्यात स्वतःला झोकून दिले. त्यांच्या लेखनात ‘मर्यादा’ या संकल्पनेला आव्हान देणारी एक ठाम जाणीव दिसते. त्यांनी केवळ स्वतःचे जीवन उभे केले नाही, तर इतरांसाठीही मार्गदर्शक ठरल्या. त्यांच्या आत्मकथनातून आत्मविश्वास, धैर्य आणि सकारात्मकतेचा संदेश मिळतो.

मेहरुन्निसा दलवाई यांचे लेखन हे सामाजिक सुधारणा आणि स्त्रीस्वातंत्र्याच्या चळवळीशी निगडित आहे. त्यांनी मुस्लिम समाजातील रुढी, अंधश्रद्धा आणि स्त्रीविरोधी प्रथा यांवर स्पष्टपणे टीका केली आहे. त्यांच्या आत्मकथनात स्त्रीच्या हक्कांसाठीची लढाई,

शिक्षणाचे महत्त्व, आणि समाजपरिवर्तनाची गरज अधोरेखित केली आहे. त्या केवळ लेखिका नसून एक सामाजिक विचारवंत म्हणूनही समोर येतात.

खातून मत्तीकोप या मराठीतील मुस्लिम स्त्री आत्मकथन परंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण नाव मानल्या जातात. त्यांच्या आत्मचरित्रातून ग्रामीण पार्श्वभूमीतील मुस्लिम स्त्रीचे वास्तव अत्यंत साधेपणाने आणि प्रामाणिकपणे उलगडते. त्यांच्या लेखनात गरिबी, अल्पशिक्षण, लवकर लग्न, कुटुंबातील जबाबदाऱ्या आणि परंपरांनी घातलेल्या मर्यादा यांचे वास्तववादी चित्रण दिसते. स्त्री म्हणून जगताना येणाऱ्या अडचणी, समाजातील बंधने आणि स्वतःची ओळख निर्माण करण्याची धडपड त्यांनी प्रभावीपणे मांडली आहे. खातून मत्तीकोप यांच्या आत्मचरित्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील साधी, ओघवती भाषा आणि जीवनातील लहानसहान अनुभवांचे जिवंत चित्रण. त्या कोणत्याही आडपडद्याशिवाय आपल्या आयुष्यातील कटू-गोड प्रसंग मांडतात, ज्यामुळे वाचकाला त्यांच्या जीवनाशी सहज नाळ जोडली जाते. थोडक्यात, खातून मत्तीकोप यांचे आत्मचरित्र हे ग्रामीण मुस्लिम स्त्रीच्या संघर्षमय जीवनाचे, तिच्या जिद्दीचे आणि हळूहळू विकसित होणाऱ्या सामाजिक जाणिवांचे वास्तवदर्शी चित्रण करणारे महत्त्वाचे लेखन आहे.

रिजवाना कश्यप या मराठीतील मुस्लिम लेखिकांपैकी एक असून त्यांच्या आत्मकथनातून स्त्रीजीवनाचा प्रामाणिक आणि वास्तववादी वेध घेतला जातो. त्यांच्या आत्मचरित्रात वैयक्तिक आयुष्य, कुटुंबातील अनुभव, सामाजिक बंधने आणि स्त्री म्हणून भोगावे लागणारे संघर्ष यांचे स्पष्ट चित्रण दिसते. त्यांच्या लेखनात विशेषतः मध्यमवर्गीय मुस्लिम समाजातील स्त्रीची स्थिती, शिक्षणासाठीची धडपड, लवकर विवाह, तसेच परंपरा आणि आधुनिकतेमधील ताणतणाव यांचा उल्लेख आढळतो. त्या आपल्या अनुभवांमधून स्त्रीच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न उपस्थित करतात आणि समाजातील पुरुषप्रधानतेवर सूचकपणे भाष्य करतात. रिजवाना कश्यप यांच्या आत्मचरित्राचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील आत्मजाणीव आणि संवेदनशीलता. त्या केवळ स्वतःच्या आयुष्याची कहाणी सांगत नाहीत, तर त्या अनुभवांना व्यापक सामाजिक संदर्भ देतात. त्यामुळे त्यांचे लेखन हे वैयक्तिकतेपलीकडे जाऊन समाजातील स्त्रीस्थितीचे प्रतिनिधित्व करणारे ठरते. थोडक्यात, रिजवाना कश्यप यांचे आत्मचरित्र हे स्त्रीच्या संघर्ष, आत्मभान आणि बदलत्या सामाजिक जाणिवांचे प्रभावी प्रतिबिंब मानले जाते.

रजिया सुलताना यांच्या लेखनात स्त्रीच्या भावनिक आणि सामाजिक जीवनाचा सूक्ष्म वेध घेतलेला दिसतो. त्यांच्या आत्मकथनांमध्ये नातेसंबंधातील ताणतणाव, समाजातील अपेक्षा, आणि स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध या गोष्टी प्रभावीपणे मांडल्या आहेत. त्या स्त्रीच्या अंतर्मनातील संघर्ष आणि तिच्या स्वप्नांचा आवाज बनतात.

या सर्व लेखिकांच्या आत्मचरित्रांमध्ये काही समान धागे स्पष्टपणे दिसतात. पहिला म्हणजे संघर्ष—तो शिक्षणासाठी असो, स्वातंत्र्यासाठी असो किंवा स्वतःच्या ओळखीच्या शोधासाठी असो. दुसरा म्हणजे जाणीव—अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याची, स्वतःच्या हक्कांची जाणीव होण्याची, आणि समाजातील बदलांची गरज ओळखण्याची. तिसरा म्हणजे परिवर्तन—या स्त्रिया केवळ स्वतःचे जीवन बदलत नाहीत, तर समाजातही सकारात्मक बदल घडवण्याचा प्रयत्न करतात. महत्त्वाचे म्हणजे, या आत्मचरित्रांमधून मुस्लिम मराठी स्त्रियांचे जीवन एकसुरी किंवा एकांगी नाही, हे स्पष्ट होते. त्यात विविधता आहे—वर्ग, शिक्षण, भौगोलिक परिस्थिती, आणि वैयक्तिक अनुभव यांच्या आधारे त्यांच्या जीवनात फरक दिसतो. तरीही, या विविधतेतून एक सामायिक अनुभव पुढे येतो—स्वतःचा आवाज शोधण्याचा आणि तो ठामपणे मांडण्याचा. एकूणच, शांताबाई तडवी, मल्लिका अमरशेख, आशा आपराद, नसिमा हुरझुक, तसनीम पटेल, मेहरुन्निसा दलवाई, रजिया सुलताना इत्यादी लेखिकांची आत्मचरित्रे ही मराठी साहित्यातील एक समृद्ध आणि महत्त्वपूर्ण प्रवाह आहे. त्यांच्या लेखनातून स्त्रीजीवनाचे वास्तव, त्यातील संघर्ष, आणि बदलत्या जाणिवांचा प्रवास प्रभावीपणे समोर येतो. ही आत्मकथने केवळ साहित्यिक दृष्टिकोनातून नव्हे, तर सामाजिक आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातूनही अत्यंत मौल्यवान आहेत.

मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांतील सामाजिक जीवन आणि जाणिवा या विषयाचा अभ्यास करताना असे प्रकर्षाने जाणवते की, हे साहित्य केवळ आत्मकथनांच्या चौकटीत मर्यादित राहत नाही, तर ते एका व्यापक सामाजिक वास्तवाचे जिवंत प्रतिबिंब बनते. या आत्मचरित्रांमधून व्यक्त होणारे अनुभव, संघर्ष, नातेसंबंध, परंपरा, धर्म, शिक्षण, आर्थिक वास्तव आणि आत्मभान यांचे परस्परसंबंध अत्यंत सूक्ष्मतेने उलगडलेले दिसतात. म्हणूनच या लेखनाचा अभ्यास हा साहित्यिक रसास्वादापुरता न राहता सामाजिक इतिहास, स्त्री-अभ्यास, सांस्कृतिक समीक्षा आणि अल्पसंख्याक जीवनाच्या अभ्यासासाठीही महत्त्वाचा ठरतो. या आत्मचरित्रांमध्ये सर्वप्रथम ठळकपणे जाणवते ते म्हणजे स्त्रीच्या अस्तित्वासाठीचा संघर्ष. घर, कुटुंब, समाज आणि धर्म या सर्व चौकटींमध्ये स्वतःचे स्थान

शोधण्याची धडपड सातत्याने दिसून येते. स्त्रीला परंपरेने दिलेल्या भूमिका—आई, पत्नी, सून, बहीण—या नात्यांच्या मर्यादित राहूनही ती स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेताना दिसते. या प्रक्रियेत तिला अनेक सामाजिक अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते; परंतु त्या अडथळ्यांवर मात करण्याची जिद्द आणि आत्मविश्वासही या आत्मकथनांमध्ये प्रकर्षाने प्रकट होतो. विशेषतः शिक्षण, स्वावलंबन आणि आत्मसन्मान या तीन घटकांभोवती या स्त्रियांच्या जाणिवा अधिक तीव्र होत जातात. शिक्षणामुळे त्यांच्या विचारविश्वात आलेला विस्तार, स्वतःच्या हक्कांची झालेली जाणीव, आणि अन्यायाला प्रश्न विचारण्याची निर्माण झालेली क्षमता हा या आत्मचरित्रांचा केंद्रबिंदू आहे. शिक्षण हे त्यांच्यासाठी केवळ वैयक्तिक प्रगतीचे साधन नसून सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम बनते. त्यामुळे या स्त्रियांचे लेखन पुढील पिढ्यांसाठी प्रेरणादायी ठरते. धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरांच्या संदर्भातही या आत्मचरित्रांचे महत्त्व विशेष आहे. श्रद्धा आणि सामाजिक बंधने यांमधील सूक्ष्म फरक या स्त्रिया आपल्या अनुभवांतून दाखवतात. धर्मातील मूल्ये, नैतिकता आणि जीवनशैली यांचा स्वीकार करतानाच काही रूढ प्रथा स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर कशा मर्यादा आणतात, याचे भान त्यांना आहे. म्हणूनच त्यांच्या जाणिवांमध्ये अंधस्वीकार नसून एक चिकित्सक आणि समतोल दृष्टिकोन दिसून येतो.

या आत्मचरित्रांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया. काळानुसार बदलणारे समाजजीवन, शहरीकरणाचा प्रभाव, आधुनिक शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि बदलती स्त्री-पुरुष नाती यांचे चित्रण या लेखनातून स्पष्ट होते. स्त्री केवळ परिस्थितीची बळी राहात नाही, तर ती बदलाची वाहक बनते. तिचा आवाज केवळ स्वतःपुरता मर्यादित राहत नाही, तर तो समाजातील इतर स्त्रियांसाठीही प्रेरणा आणि मार्गदर्शनाचे साधन ठरतो. मुस्लिम मराठी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांमधून अल्पसंख्याक समाजातील स्त्रीजीवनाचे जे वास्तव समोर येते, ते मुख्य प्रवाहातील मराठी साहित्याला नवे आयाम देणारे आहे. या लेखनामुळे मराठी साहित्यातील स्त्री-अनुभव अधिक व्यापक, बहुपरिमिती आणि सामाजिकदृष्ट्या समृद्ध होतात. त्यातून स्त्रीच्या मनातील वेदना, अस्मिता, जिद्द आणि स्वप्ने यांना आवाज मिळतो. अखेर असे म्हणता येईल की, मुस्लिम मराठी स्त्रियांची आत्मचरित्रे ही केवळ वैयक्तिक आयुष्याची नोंद नसून सामाजिक इतिहासाची साक्ष देणारी महत्त्वपूर्ण साहित्यकृती आहेत. त्यांच्या सामाजिक जीवनातील संघर्ष, बदलत्या जाणिवा, आत्मभान आणि स्वातंत्र्याची धडपड यांमधून स्त्रीच्या अस्तित्वाचा एक महत्त्वपूर्ण पट उलगडतो. या आत्मचरित्रांचा अभ्यास हा समाजातील परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचा आणि स्त्रीच्या उन्नतीच्या प्रवासाचा अभ्यास आहे. त्यामुळे या साहित्यप्रवाहाला मराठी वाङ्मयात विशेष स्थान देणे आवश्यक आहे. स्त्रीचे आत्मकथन हे केवळ तिचे 'मी' नसून एका संपूर्ण समाजाच्या बदलत्या चेतनेचे प्रतीक आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

1. साठोत्तरी मराठी वाङ्मय प्रवाह-डॉ. शरणकुमार लिंबाळे
2. मुस्लिम मराठी साहित्य: परंपरा, स्वरूप आणि लेखकसूची (संपा.) - फ.म. शहाजिंदे
3. मुस्लिम मराठी साहित्य: प्रेरणा आणि स्वरूप (संपा.) - फ.म. शहाजिंदे प्रा. फारूक तांबोळी
4. 'मुस्लिम मराठी आत्मचरित्रे: एक चिकित्सक अभ्यास' - डॉ. शकील शेख
5. 'मुस्लिम आत्मचरित्रे एक दृष्टिक्षेप- डॉ. राजेखान शानेदिवाण

शाश्वत नागरी विकास (Sustainable Urban Development): एक प्रणालीबद्ध अभ्यास

डॉ. मोटे गीतांजली सदाशिवराव

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा. ता. केज जि. बीड

Email: geetamote74@gmail.com

Manuscript ID: गोषवारा

JRD -2026-180415

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 61-65

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

वाढते नागरीकरण, लोकसंख्येची घनता, औद्योगिकीकरण आणि नैसर्गिक संसाधनांवरील वाढता ताण यामुळे शहरे विविध सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय समस्यांना सामोरे जात आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत नागरी विकास ही संकल्पना महत्त्वपूर्ण ठरते. प्रस्तुत अध्ययनात शाश्वत नागरी विकासाच्या संकल्पनेचा, तत्वांचा, उद्दिष्टांचा आणि त्याच्या अंमलबजावणीतील विविध पैलूंचा प्रणालीबद्ध आढावा घेण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक समावेशकता, आर्थिक प्रगती, पायाभूत सुविधांचा विकास, हरित तंत्रज्ञानाचा वापर आणि सुशासन यांसारख्या घटकांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच स्मार्ट सिटी, हरित इमारती, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था, कचरा व्यवस्थापन आणि नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर यांसारख्या उपाययोजनांचा शाश्वत विकासात असलेला सहभाग स्पष्ट करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की, शाश्वत नागरी विकासासाठी शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, खाजगी क्षेत्र आणि नागरिक यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत. भविष्यातील शहरी विकास अधिक संतुलित, पर्यावरणपूरक आणि सर्वसमावेशक करण्यासाठी शाश्वत विकास धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): शाश्वत नागरी विकास नागरीकरण पर्यावरणीय शाश्वतता स्मार्ट सिटी हरित तंत्रज्ञान सार्वजनिक वाहतूक कचरा व्यवस्थापन नवीकरणीय ऊर्जा सामाजिक समावेशकता सुशासन (Good Governance)

प्रस्तावना

शहरीकरण ही आधुनिक काळातील एक वेगवान प्रक्रिया आहे. औद्योगिकीकरण, रोजगाराच्या संधी आणि चांगल्या जीवनमानाच्या शोधांमुळे शहरांकडे लोकसंख्येचे स्थलांतर वाढत आहे. परिणामी, संसाधनांवर ताण, पर्यावरणीय प्रदूषण, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि सामाजिक विषमता या समस्या तीव्र होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत नागरी विकास ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरते. याचा मुख्य उद्देश वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होऊ न देणे हा आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. शाश्वत विकासाची संकल्पना अभ्यासणे.
2. शाश्वत नागरी विकासाच्या घटकांचा अभ्यास करणे.
3. शाश्वत नागरी विकासाच्या समोरील आव्हानांचा आढावा घेणे.
4. शाश्वत नागरी विकासाच्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20826245](https://doi.org/10.5281/zenodo.20826245)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

मोटे गीतांजली सदाशिवराव, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा. ता. केज जि. बीड

How to cite this article:

मोटे गीतांजली सदाशिवराव. (2026). शाश्वत नागरी विकास (Sustainable Urban Development): एक प्रणालीबद्ध अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 61–65.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20826245>

शोध निबंधाची गृहीतके (Hypotheses)

1. शाश्वत धोरणांमुळे प्रदूषणात घट होते.
2. नियोजनबद्ध शहरांमुळे जीवनमान सुधारते.
3. नवीकरणीय ऊर्जेमुळे ऊर्जा अवलंबित्व कमी होते.
4. प्रभावी कचरा व्यवस्थापनामुळे आरोग्य सुधारते.
5. सार्वजनिक वाहतूक सुधारल्यास प्रदूषण कमी होते.
6. नागरिक सहभागामुळे योजनांची कार्यक्षमता वाढते.
7. आर्थिक व पर्यावरणीय समतोल दीर्घकालीन शाश्वतता निर्माण करतो.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीयक स्रोत अंतर्गत संदर्भ ग्रंथ, जर्नल्स, साप्ताहिक, मासिके यांचा आवश्यकतेनुसार वापर केलेला आहे.

विश्लेषण पद्धती: वर्णनात्मक आणि तुलनात्मक विश्लेषण

शाश्वत नागरी विकासाची संकल्पना व व्याख्या:

शहरांचा असा विकास जो पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक समता आणि आर्थिक प्रगती यांचा समतोल राखतो, त्याला शाश्वत नागरी विकास म्हणतात.

विश्लेषणात्मक बाजू (Analytical Perspective)

शाश्वत विकासाची संकल्पना 1987 च्या ब्रुंडलँड अहवालातून पुढे आली. या संकल्पनेत तीन प्रमुख घटकांचा समावेश आहे:

पर्यावरणीय संरक्षण

सामाजिक समता

आर्थिक विकास

1992 मधील पृथ्वी शिखर परिषद आणि 2015 मधील SDGs (Sustainable Development Goals) यांनी या संकल्पनेला जागतिक मान्यता दिली. तथापि, काही विद्वानांच्या मते "विकास" आणि "शाश्वतता" यांच्यात अंतर्गत विरोधाभास आहे.

शाश्वत नागरी विकासाचे घटक

(अ) पर्यावरणीय घटक

1. **प्रदूषण नियंत्रण:** प्रदूषण नियंत्रण म्हणजे हवा, पाणी आणि जमिनीतील हानिकारक पदार्थ कमी करून पर्यावरणाचे रक्षण करणे. यासाठी औद्योगिक सांडपाण्यावर प्रक्रिया, प्लास्टिक बंदी, वृक्षारोपण, आणि टाकाऊ वस्तूंपासून टिकाऊ (Recycle) वस्तू बनवणे हे मुख्य उपाय आहेत. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (MPCB) यावर देखरेख ठेवते

- **प्रदूषण नियंत्रणाचे प्रमुख उपाय:** हवेचे प्रदूषण: वाहनांचा वापर कमी करणे, सार्वजनिक वाहतुकीचा वापर करणे, आणि कारखान्यांच्या धुरांड्यांवर फिल्टर बसवणे.
- **जल प्रदूषण:** कारखान्यांचे सांडपाणी नदीत न सोडता त्यावर प्रक्रिया (Treatment) करणे, नद्यांमधील निर्माल्य रोखणे.
- **मृदा (जमीन) प्रदूषण:** सेंद्रिय शेतीचा (Organic Farming) वापर करणे, रासायनिक खते टाळणे आणि कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणे.
- **प्लास्टिक व कचरा:** प्लास्टिक पिशव्यांचा वापर टाळणे, पुनर्वापर (Reuse) व पुनर्चक्रीकरण (Recycle) करणे.
- **कायदेशीर कारवाई:** केंद्रीय (CPCB) व राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (SPCB) नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्यांवर कठोर कारवाई करतात.
- **महत्वाच्या संस्था:** महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (MPCB): महाराष्ट्रातील प्रदूषण नियंत्रणासाठी कार्यरत.
- **केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (CPCB):** राष्ट्रीय स्तरावर धोरणे आखते. वृक्षारोपण आणि निसर्गाचे जतन करणे हे प्रदूषण नियंत्रणाचे सर्वात सोपे आणि प्रभावी उपाय आहेत.

हरित क्षेत्रांचा विकास

(Green Area Development) म्हणजे शहरांमध्ये किंवा ग्रामीण भागात झाडे लावणे, उद्याने विकसित करणे आणि निसर्गाचे संवर्धन करणे, जेणेकरून पर्यावरणाचा समतोल राखला जाईल. महाराष्ट्रातील आणि भारतातील हरित क्षेत्र विकासाबाबतच्या महत्वाच्या बाबी खालीलप्रमाणे आहेत:

महाराष्ट्र सरकारची हरित क्षेत्रासाठी धोरणे: 300 कोटी वृक्षलागवड: पर्यावरण संवर्धन आणि ग्रामीण रोजगार निर्मितीसाठी 2026 ते 2031 या 5 वर्षांत 300 कोटी वृक्ष लागवड करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

- **हरित महाराष्ट्र अभियान:** राज्यातील वनाच्छादन वाढवण्यासाठी आणि नैसर्गिक पुनर्निर्मितीवर भर देण्यासाठी ही योजना राबवली जात आहे
- **हरित हायड्रोजन धोरण 2023:** राज्यात हरित हायड्रोजन उत्पादन आणि परिसंस्था विकसित करण्यासाठी महाऊर्जेद्वारे हे धोरण तयार केले आहे

हरित क्षेत्राचे फायदे: पर्यावरण समतोल: हरित क्षेत्रामुळे हवामान बदलाशी लढण्यास मदत होते.

- **प्रदूषण नियंत्रण:** झाडे हवेतील कार्बन डायऑक्साइड शोषून घेतात आणि प्रदूषण कमी करतात.
- **रोजगार निर्मिती:** वृक्षलागवड आणि संवर्धनातून ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध होतो.
- **शहरी विकास:** शहरातील 'हरित मार्गिका' (Green Spine) सारखे प्रकल्प शहराचे सौंदर्य वाढवतात आणि मोकळ्या जागा निर्माण करतात

आव्हाने: वृक्षलागवडीनंतर त्यांच्या संगोपनाकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे अनेकदा झाडे सुकतात (उदा. मीरा-भाईंदर पालिकेचा अमृत वन प्रकल्प) शहरीकरणात जुनी झाडे तोडली जाणे ही मोठी समस्या आहे.

हरित विकास (Green Development/Economy) : 2047 पर्यंत भारत एक शाश्वत हरित अर्थव्यवस्था बनू शकतो, ज्यामुळे 48 दशलक्ष रोजगार निर्माण होऊ शकतात हे पर्यावरणास अनुकूल गुंतवणुकीचे धोरण आहे. थोडक्यात, शाश्वत भविष्यासाठी हरित क्षेत्राचा विकास करणे आणि

नवीकरणीय ऊर्जा: नवीकरणीय ऊर्जा (Renewable Energy) म्हणजे नैसर्गिक स्रोतांपासून (सूर्य, वारा, पाणी) मिळणारी, कधीही न संपणारी आणि प्रदूषणमुक्त ऊर्जा होय. ही स्वच्छ ऊर्जा आहे, जी जीवाश्म इंधनाला (कोळसा, तेल) पर्याय म्हणून वापरली जाते आणि पर्यावरणाचे रक्षण करते.

नवीकरणीय ऊर्जेचे प्रमुख प्रकार

सौर ऊर्जा (Solar Energy) :	सूर्यप्रकाशापासून
पवन ऊर्जा (Wind Energy) :	वाऱ्याच्या वेगापासून
जल ऊर्जा (Hydropower) :	वाहत्या पाण्यापासून
जैव ऊर्जा (Biomass)	: वनस्पती आणि प्राणीजन्य टाकाऊ पदार्थांपासून
भू-तापीय ऊर्जा (Geothermal)	: पृथ्वीच्या आतील उष्णतेपासून

फायदे

अक्षय	: हे स्रोत कधीही संपत नाहीत
पर्यावरणपूरक	: हानिकारक हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन नाही.
कमी देखभाल	: सौर पॅनेलसारख्या प्रणालींना देखभाल खर्च कमी असतो
ऊर्जा सुरक्षा	: स्थानिक पातळीवर निर्मिती शक्य असल्याने परदेशावर
अवलंबून राहावे लागत नाही.	

उपयोग आणि विकास

महाराष्ट्रात आणि भारतात सौर व पवन ऊर्जेवर विशेष भर दिला जात आहे. ग्रामीण भागात सौर कंदील, पंप आणि शहरी भागात सोलर रूफटॉपचा वापर वाढत आहे. महाऊर्जा (MEDA) द्वारे राज्यात अशा प्रकल्पांचा प्रचार केला जातो. नवीकरणीय ऊर्जा हे शाश्वत भविष्यासाठी आणि हवामान बदलाचा सामना करण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे साधन आहे.

कचरा व्यवस्थापन: कचरा व्यवस्थापन म्हणजे कचऱ्याची निर्मिती, संकलन, वाहतूक, प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्याची शास्त्रीय पद्धत होय. हे पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी, प्रदूषण कमी करण्यासाठी आणि आरोग्यदायी राहणीमान सुनिश्चित करण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. यात प्रामुख्याने '५ आर' (Refuse, Reduce, Reuse, Repurpose, Recycle) तत्वांचा वापर केला जातो.

कचरा व्यवस्थापनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

कचऱ्याचे वर्गीकरण (Source Segregation) : ओला कचरा (कुजणारा) आणि सुका कचरा (न कुजणारा/प्लास्टिक) घरातूनच वेगळा करणे.

ओला कचरा व्यवस्थापन	:	कंपोस्टिंगद्वारे खत निर्मिती
सुका कचरा व्यवस्थापन	:	प्लास्टिक, कागद, काच, धातू इत्यादींचे पुनर्प्रक्रिया (Recycling) आणि पुनर्वापर.
घातक कचरा विल्हेवाट	:	बॅटरी, ई-कचरा, वैद्यकीय कचऱ्याची सुरक्षित विल्हेवाट.
शासकीय उपक्रम	:	महाराष्ट्रात घनकचरा व्यवस्थापनासाठी इंडिया सॅनिटेशन कोलेशनसारख्या संस्था कार्यरत आहेत, ज्या प्लास्टिक कचऱ्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करतात

कचरा व्यवस्थापनाचे फायदे

पर्यावरण संरक्षण	:	लँडफिलमध्ये जाणारा कचरा कमी होऊन हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी होते.
आरोग्य सुरक्षा	:	रोगराई पसरण्यास प्रतिबंध होतो.
संसाधन बचत	:	पुनर्प्रक्रियेमुळे नवीन कच्च्या मालाची गरज कमी होते
रोजगार निर्मिती	:	कचरा संकलन आणि प्रक्रिया उद्योगातून रोजगाराच्या संधी

(ब) सामाजिक घटक

परवडणारी घरे
आरोग्य व शिक्षण सुविधा
सुरक्षित व समावेशक समाज
सामाजिक न्याय

(क) आर्थिक घटक

रोजगार निर्मिती
स्थानिक अर्थव्यवस्था
पायाभूत सुविधा
लघुउद्योग प्रोत्साहन

प्रमुख आव्हाने: वाढती लोकसंख्या, अनियोजित शहरीकरण, वाहतूक कोंडी, पाणी व ऊर्जा टंचाई, झोपडपट्ट्यांची वाढ

उपाययोजना: स्मार्ट सिटी संकल्पना, सार्वजनिक वाहतूक सुधारणा, हरित इमारती, जलसंधारण, नागरिक सहभाग

भारतातील उदाहरणे: स्मार्ट सिटी मिशन, AMRUT योजना, स्वच्छ भारत अभियान

निष्कर्ष (Conclusion)

1. शाश्वत नागरी विकासामुळे प्रदूषणात घट होते.

2. नियोजनबद्ध शहरांमुळे जीवनमान सुधारते.
3. नवीकरणीय ऊर्जेमुळे पारंपरिक ऊर्जेवरील अवलंबित्व कमी होते.
4. कचरा व्यवस्थापनामुळे आरोग्य सुधारते.
5. सार्वजनिक वाहतूक प्रदूषण कमी करते.
6. नागरिक सहभाग योजनांना प्रभावी बनवतो.
7. आर्थिक व पर्यावरणीय समतोल दीर्घकालीन विकास सुनिश्चित करतो.

संदर्भ ग्रंथसूची (References)

1. टिळक, अ. व. – पर्यावरण अभ्यास
पुणे: निराली प्रकाशन
2. पाटील, एस. बी. – पर्यावरण आणि समाजशास्त्र
कोल्हापूर: फडके प्रकाशन
3. देशमुख, आर. डी. – नागरी समाजशास्त्र
नागपूर: विजय प्रकाशन
4. जाधव, एम. जी. – शाश्वत विकास: संकल्पना आणि वास्तव
औरंगाबाद: यशवंतराव प्रकाशन
5. कुलकर्णी, पी. के. – पर्यावरण व्यवस्थापन
पुणे: डायमंड पब्लिकेशन
6. जोशी, एस. एम. – आधुनिक भारतातील शहरीकरण
मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस
7. महाराष्ट्र शासन – स्मार्ट सिटी मिशन अहवाल
मुंबई: शहरी विकास विभाग
महाराष्ट्र शासन – अमृत
8. योजना (AMRUT) मार्गदर्शक पुस्तिका
मुंबई: नगरविकास विभाग
भारत सरकार – स्वच्छ भारत अभियान अहवाल
नवी दिल्ली: माहिती व प्रसारण मंत्रालय
9. शिंदे, व्ही. एल. – पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास
पुणे: साईनाथ प्रकाशन
Brundtland Report (1987)
United Nations – Sustainable Development Goals (2015)
Government of India – Smart City Mission Documents
Urban Development Reports (India)
Environmental Sociology Books

OriginalArticle

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकास

डॉ. बिराजदार श्रीमंत महादेव

सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग, शिवळे शांतारामभाऊ घोलप कला विज्ञान व
गोटीरामभाऊ पवार वाणिज्य महाविद्यालय शिवळे.

Email: shrimantbirajdar81@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा

JRD -2026-180416

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp 66-70

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr. 2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

डिजिटल तंत्रज्ञानाने जगाला प्रत्येकाच्या जवळ आणून नाट्यमयरीत्या परिणाम घडवला एवढेच नाही तर आता प्रत्येक जण या जागतिक खेळाचा भाग बनला आहे. पूर्वीच्या काळी खेळामध्ये जी जवळीक व कौटुंबिकता होती ती आता आपण जागतिक डिजिटल खेळाच्या स्वरूपात पाहतो. ग्रामीण भागात इतका फरक झाला आहे की डिजिटल जगातील आंतरजाल वापरणारे लोक या बदलामुळे समुदायापर्यंत पोहोचणे सोपे झाले आहे. शिवाय जर खरोखर इच्छा असेल तर एकमेकांना संदेश पाठवणे सोपे झाले आहे. राजकीय व राजकारणाची प्रक्रिया बदलणे सहज शक्य झाले आहे. लोकांमधील सक्रिय संदेशवहनाने व सहकार्याने हे बदल घडवून आणता येऊ शकतो म्हणजेच हे डिजिटल तंत्रज्ञानाचे अविष्कार आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा कायापालट करणे शक्य आहे. या शोधनिबंधात डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकास संदर्भात संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची गृहितके, संशोधनाची पद्धत, माहिती संज्ञापन चे प्रवर्ग, फायदे व आव्हाने, उपायोजना इ. घटकांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): गृहीतक (Hypothesis), संशोधन (Research)चल (Variables),सांख्यिकीय परीक्षण (Statistical Testing), संबंध (Relationship),परिणाम (Impact) विश्लेषण (Analysis), डेटा संकलन (Data Collection), निष्कर्ष (Findings), सत्यापन (Verification)

प्रस्तावना

ग्रामीण समाजाच्या प्रगतीत अशा तंत्रज्ञानाचे सहकार्य मोठे आहे. जगात च्या अनेक क्रांत्या झाल्या त्यात लोकांची दृष्टी व विश्वास हे त्यांच्यावर प्रभाव टाकणाऱ्या माहितीने बदलले याचे कारण त्यांच्या विचार करण्याची पद्धत बदल झाला पूर्वीच्या काळात पुस्तके, रेडिओ, जाहीर सभा ही माध्यम होती आणि दूरचित्रवाणी व इंटरनेट यासारख्या माध्यमाने आक्रमकपणे जुन्या माध्यमांची जागा घेतली आहे. त्यातच डिजिटल तंत्रज्ञानाने लोकांना वेळेवर संपूर्ण जगाची माहिती मिळू लागले आहे व एक प्रकारे

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20826382](https://doi.org/10.5281/zenodo.20826382)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

बिराजदार श्रीमंत महादेव , सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग, शिवळे शांतारामभाऊ घोलप कला विज्ञान व गोटीरामभाऊ पवार वाणिज्य महाविद्यालय शिवळे.

How to cite this article:

बिराजदार श्रीमंत महादेव. (2026). डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकास. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 66–70. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20826382>

त्याचे शाश्वत विकास झाले आहे. ही माहिती खरी आहे का खोटी आहे हे तपासून सुद्धा बघता येते. ग्रामीण भागातील लोकांनी त्या डिजिटल तंत्रज्ञानाचा लाभ घेऊन चांगल्या संधी कशा निर्माण केल्या हे पाने खूप महत्त्वाचे आहे भारतातील ग्रामीण बाजारपेठेचे पूर्णपणे वेगळेच रूपांतर झाले कारण त्यांना माहिती व त्यातील बदलांचा उलगडा होण्यासाठी अनेक साधने उपलब्ध झाली मागणीतील बदल, बदलती जीवनशैली त्यांच्यापासून ते दूर राहिले नाहीत कारण सगळी नवीन माहिती डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकत आहे . रुरल मार्केटिंग डॉट ओआरजी या संकेतस्थळानुसार भारतात सहा लाख 25 हजार खेडी आहेत.

ग्रामीण भारतातील उद्योग व्यापार हा गेल्या दहा वर्षात दरवर्षी ११ टक्के इतका वाढला आहे. वाढत्या खफाच्या ग्राहकाउपयोगी वस्तू २०१३-२०१४ या वर्षात ३३ अब्ज डॉलर पर्यंत वाढणार आहे त्यात ग्रामीण भागाचा वाटा २२.१ अब्ज डॉलर इतका असणार आहे. दारिद्र्य पातळी खालील लोकांची संख्या २०११- २०१२ मध्ये २२ टक्के इतके खाली आली आहे. असे नियोजन आयोगाच्या माहितीनुसार सांगता येऊ शकते. ही जरी सकारात्मक बाब असली तरी केवळ लोकांना दारिद्र्य रेषेच्या वर काढून थांबता येणार नाही त्यांना तेथे टिकून ठेवता आले पाहिजे त्यांना विकासाच्या वाटेकरी करून घेता आले पाहिजे. डिजिटल तंत्रज्ञानाबरोबर त्यांना शिक्षण, कौशल्य विकास यांची जोड असेल तर त्यांचे जीवनमान सुधारण्यास शक्य आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाने ग्रामीण विकास व त्यांच्या विकासांमध्ये मोठी भूमिका पार पाडली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा कायापालट चा अभ्यास करणे.
- २) तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकासाचा हेतू साध्य करण्याचा अभ्यास करणे.
- ३) डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील वाढीचा अभ्यास करणे.
- ४) तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने ग्रामीण भागातील बाजारपेठांचा विस्ताराचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके

- १) डिजिटल तंत्रज्ञान व ग्रामीण विकास यामध्ये साम्यपणा दिसून येते नाही.
- २) ग्रामीण भागात नागरिकांना तंत्रज्ञानाविषयी महत्त्व अल्प प्रमाणात आढळून येतो.
- ३) ग्रामीण भागात बेरोजगारी व दारिद्र्याचे प्रमाण कमी आहे.

संशोधनाची पद्धत

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाचे तीन प्रवर्ग

- १) सक्षमीकरण व शाश्वत विकास
- २) ग्रामीण भागातील नागरिकांना सक्षम/आत्मविश्वास निर्माण करणे.
- ३) बाजारपेठांचा विस्तार करणे.

या सर्व पैलूंचा जर विचार केला तर माहिती तंत्रज्ञानामुळे ग्रामीण भागाचे कायापालट झाले आहे हे सांगता येईल. शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून अनेक खेडे स्वयंपूर्ण झालेले दिसून येत आहे. योग्य वेळी योग्य माहितीचा पुरवठा केल्यामुळे त्याचा फायदा अनेक शेतकऱ्यांना त्यांचा मालास चांगला भाव मिळवण्यासाठी पुरेशी माहिती मिळवणे शक्य झाले आहे शिवाय पिकाविषयी सल्ला व हवामानाचे अंदाज सहजरीत्या मिळवणे शक्य झाले आहे. सामुदायिक दृष्टिकोनामुळे यात अनेक संधी निर्माण झाले असल्यामुळे शेतकऱ्यांसाठी विमा योजना तसेच शेती व्यवस्थापनासाठी नवे तंत्र ई प्रशासन अशा अनेक वेगवेगळ्या पारदर्शकता माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापराने कामकाजामध्ये पारदर्शकता आणण्यास मदत झाली आहे. व नागरिकांना त्यांचे हक्काची हमी मिळाली व काही प्रमाणात भ्रष्टाचारालाही आळा बसवणे शक्य झाले आहे. ग्रामीण भागामध्ये आधार कार्ड हे व्यक्तीला सुरक्षेचे महत्त्व घटक आहे त्यातून सवलतीच्या योजना साठी पैसे मिळवण्याचा एक नवीन मार्ग खरे लाभार्थी कोण आहे हे ओळखता येऊ लागले आहे व त्याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण भागाचे अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत झाली आहे व त्याचाच भाग म्हणून बाजारपेठेचा विस्तार होताना आपल्याला पाहायला मिळतो.

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचे फायदे

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकासासाठी अनेक फायदे झालेले आहेत ते खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) पर्यटनामध्ये वाढ: - खेडी व पर्यटनामुळे मोठ्या स्वरूपामध्ये ऑनलाईन पोर्टलच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात पर्यटन व्यवसाय बाबत जागरूकता निर्माण झाली आहे. पूर्वीपेक्षा जास्त लोक वेगवेगळ्या खेड्यांना भेटी देणे व तेथील अधिक माहिती जाणून घेणे हे त्यांच्यासाठी सहजरीत्या शक्य झाले आहे. व वेगवेगळ्या लोकापर्यंत पोहोचणे हे डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून हे सहज शक्य झाले आहे. पर्यटनामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य झाले आहे. त्यामध्ये बदल करण्यास सहजरीत्या शक्य झाले आहे. उत्पन्नाचा स्रोत असल्यामुळे निश्चितच ग्रामीण भागातील जीवनमान सुधारण्यास योग्य संधी मिळाली आहे.

२) ई व्यापारामध्ये वाढ:- ई व्यापारामुळे कारागीरणा का मिळू लागले तर छोटा उद्योगांना नवीन बाजारपेठ मिळू लागले. शेतातील पिकवलेले धान्य योग्य बाजारपेठ मध्ये विकणे शक्य झाले. व त्यांना बाजारपेठेविषयक माहिती स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे अधिक नफा सुद्धा प्राप्त करणे शक्य झाले आहे. फसवेगिरी किंवा लुटमार टाळणे शक्य झाले आहे.

३) महिलांचे जीवनमानमध्ये सुधारणा :- या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांकडे असणारा हस्त कौशल्य या गोष्टीला महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे निश्चितच महिलांना त्यांच्या जीवनमानामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यास सहज शक्य झाले आहे. त्याने तयार केलेली वस्तू तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून त्यांना कुठेही लांब न जाता त्यांनी निर्मिती केल्या वस्तू जगासमोर मांडता येऊ लागले आहे. ग्रामीण भागातील लोकांनी तयार केलेल्या वस्तूंचे विपणन आणखी प्रभावित्य करता येईल यासाठी खास योजना सुद्धा आता येऊ लागले आहे.

४) स्थलांतर रोखणे:- ग्रामीण भागामध्ये नागरिकांना विशिष्ट वेळेमध्येच काम शेतीमध्ये असू शकतो परंतु या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून त्यांना स्थानिक उत्पादित वस्तूची निर्मिती करणे सहज शक्य झाले आहे. देशातील परदेशातील व्यक्ती पुढे हे उत्पादन मांडण्याचे संधी त्यांना या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सहजरीत्या शक्य झाले आहे. गावामध्येच काम मिळू लागल्यामुळे त्यांना स्थलांतर करण्याची शक्यता नाही. गावामध्येच संधी निर्माण झाल्यामुळे अनेक वेगवेगळ्या वस्तू सहजरीत्या तयार करणे व त्याचा निर्यात करणे सोपे होऊ लागले आहे.

५) ग्रामीण बाजारपेठेचा क्रयशक्ती मध्ये वाढ :- खऱ्या अर्थाने शाश्वत विकास किंवा त्या लोकांचे प्रगती हे फक्त तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून झाल्याचे दिसून येते. भारतातील ग्रामीण उत्पन्न २०२० या वर्षापर्यंत ५७२ डॉलर पासून १.८ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर इतके वाढणार आहे. ग्रामीण भागातील दरडोई उत्पन्न सहजरीत्या वाढ करणे शक्य आहे. निश्चितच त्यांना ग्रामीण भागावर लक्ष केंद्रित करणे योग्य राहील.

एकंदरीत भारत हा खेड्यांचा देश असून जवळपास ७० टक्के लोक हे ग्रामीण भागामध्ये कृषी या घटकावर अवलंबून असतात परंतु निश्चितच या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून वेगवेगळ्या हस्त कौशल्य नवीन वस्तू निर्मिती यामुळे अनेक नवनवीन बाजारपेठ व निर्यातीच्या माध्यमातून परदेशी बाजारपेठ हस्तगत करता येऊ शकतो.

समस्या

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकास साधने हे आजच्या काळाची गरज आहे. डिजिटल तंत्रज्ञान जसे की इंटरनेट, मोबाईल, ऑप्स, आणि ए आय ग्रामीण जीवनातील शिक्षण आरोग्य शेती आणि प्रशासकीय सेवांमध्ये सुधारणा करून शाश्वत विकास घडवून आणू शकते. परंतु अनेक समस्या दिसून येतात.

१) डिजिटल दरी :- ग्रामीण आणि शहरी भागातील इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेतील असमानता दूर करणे अशक्य आहे.

२) डिजिटल साक्षरता :- ग्रामीण भागात डिजिटल साक्षरता वाढवणे हे मोठे आव्हान आहे. कारण ग्रामीण भागामध्ये शिक्षणाचा प्रमाण खूप कमी असल्यामुळे तेथील लोकांना डिजिटल साक्षरतेचे संदर्भात अधिक माहिती नसल्यामुळे वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाच्या गोष्टी त्यांना सहजरीत्या माहीत होत नाही. त्यामुळे अनेक अडचणी निर्माण होतात.

३) इंटरनेट वापरास योग्य नाहीत :- मोबाईल वापरकर्त्यांची संख्या दहा कोटी आहे परंतु करमणूक व संदेश वाहनासाठी मोबाईल फोनचा वापर हा वाढत आहे. इतर ऑनलाइन सेवा म्हणजे ई व्यापार शिक्षण नोकरी व सोशल मीडिया या सेवा मोबाईलवरून वापरण्याचे प्रमाणही हळूहळू वाढत आहे. आगामी काळात मोबाईलवर इंटरनेटचा वापर ग्रामीण बाजारपेठा व त्यांना काबीज करू पाहणाऱ्या संस्था त्यांच्याकडून वाढत आहे. आजच्या विपणन धोरणापेक्षा पुढील धोरणे वेगळे असतील त्यामुळे हा फरक घडून येईल शहरी बाजारपेठेत ग्राहकांचे लक्ष वेधून घेणे पुरेसे असते. परंतु ग्रामीण भागातील नागरिक फक्त मनोरंजनाच्या गोष्टीकडेच अधिकाधिक लक्ष देत असल्यामुळे योग्य तो हेतू साध्य होत नाही.

४) ग्रामीण भागात ग्राहकापर्यंत थेट पोहोचणे शक्य नाही:- ग्रामीण भागातील लोकांचे आर्थिक व सामाजिक स्तर यांच्या माहितीत फरक आहे त्यांचे प्रोफाइल वेगळे आहेत. त्यामुळे तेथे एकसंध सर धोपट विपणन पद्धती वापरून चालणार नाही. पुरेसा डेटाबेस व व्यक्तींची माहितीची विश्लेषण करून ग्रामीण बाजारपेठेत एखाद्या उत्पादनाचे विपणन यशस्वी ठरू शकते परंतु प्रत्यक्षात ग्रामीण भागात ग्राहकापर्यंत थेट पोहोचणे हे एक मोठी समस्या आहे.

५) ग्राहकांशी सतत संपर्कात राहणे शक्य नाही :- ग्रामीण भागात शिरकाव करण्यासाठी उद्योगांना ग्राहकांशी सतत संपर्कात राहावे लागेल व वर्षागणित गुंतवणूक ही त्यात करावी लागेल यातून फायदा नेमका कधी मिळेल हे सांगता येत नाही त्यामुळे अनेक संस्था व उद्योग याकडे एक कठीण मार्ग म्हणून पाहत आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाने आपल्याला वस्तू कुठल्या भागात विकल्या जाऊ शकतात याचबरोबर हे तंत्रज्ञान कुठल्या ठिकाणापर्यंत पोहोचले आहे याचा विचार केला आहे कंपन्या नाही त्या लोकसमूहातील वस्तू वापराची स्थिती समजली असल्यामुळे ते हळूहळू कमी खर्चिक माध्यमापर्यंत त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकतात व नंतर त्या अनुभवाच्या आधारे इतर भागातील उद्योग व्यापाराचा विस्तार करू शकतात. परंतु ग्रामीण लोक हे मोबाईल ने जोडले गेलेले आहेत. ते त्याचा वापर जास्त करून करमणूक व संदेश वाहनासाठी करतात ही एक मोठी अडचण आहे.

६) स्थानिक भाषेतील अडथळा :- आशय हा स्थानिक भाषेत असला पाहिजे ग्राहकांच्या भाषेत त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्याच्या प्रयत्न करण्यासाठी तसा प्रकारच्या आशय निर्माण करणे गरजेचे आहे. प्रादेशिक भाषेत करमणुकीच्या पद्धतीने हा आशय ग्रामीण लोकांपर्यंत पोहोचवता येणे आवश्यक असते. ग्रामीण भागातील शेवटच्या घटकापर्यंत इंटरनेट जोडणे आवश्यक असते. परंतु ग्रामीण भागातील लोकांपर्यंत पोहोचणे व इंटरनेट जोडणे हा एक महत्वाचा मुद्दा असतो परंतु तो शक्य नाही.

७) खाजगी संस्थांचा हस्तक्षेप:- ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या स्वरूपात खाजगी संस्थांचा हस्तक्षेप असल्यामुळे निश्चितच ग्रामीण भागातील लोकांना मोठ्या स्वरूपामध्ये आर्थिक फसवणूक केली जाते व त्यांना चुकीची माहिती ही सुद्धा दिली जाते.

उपाययोजना :-

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण भागाचा शाश्वत विकास घडवून आणण्यासाठी खालील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१) डिजिटल साक्षरता :- गावागावात डिजिटल साक्षरता वाढून लोकांना सरकारी योजना आणि ऑनलाईन बँकिंगचा वापर कसा करावा याविषयी प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. जेणेकरून ग्रामीण भागामध्ये डिजिटल साक्षरतेचा प्रमाण वाढवण्यास सहज शक्य आहे. यासाठी ग्रामीण भागामध्ये वेगवेगळ्या संस्था, एनजीओ व सरकारी मदत मोठ्या स्वरूपामध्ये मदत करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून साक्षरतेचा प्रमाण वाढून शाश्वत विकासाचा हेतू साध्य करता येतो.

२) पर्यावरण संरक्षण :- स्मार्ट ग्रिड आणि आय ओटी उपकरणांचा वापर करून ग्रामीण भागात शाश्वत ऊर्जा निर्मिती आणि वावर व्यवस्थापन शक्य आहे. जेणेकरून पर्यावरण संरक्षण करणे सहज शक्य होईल.

३) प्रादेशिक भाषेत आशय निर्माण करणे :- ग्रामीण भागात डिजिटल पद्धतीने विपणन करताना प्रादेशिक भाषेत आशय म्हणजे माहिती उपलब्ध करून द्यावी लागेल जेणेकरून माहिती तंत्रज्ञान उत्पादने व समस्या वरील उत्तर हे ग्रामीण भागातील ग्राहकांचा गरजा पाहून तयार कराव्या लागतील. जेणेकरून ग्रामीण भागातील नागरिकांना ते सहजरीत्या माहिती होईल.

४) अंकीय दरी कमी करणे:- ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विस्तार लक्षात घेऊन जेणेकरून सरकारनेही डिजिटल डिव्हाइड म्हणजे अंकीय दरी कमी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकारने प्रयत्न करणे खूप गरजेचे आहे जेणेकरून त्या प्रकल्पाविषयी उद्देश त्यातही जास्तीत जास्त माहिती उत्पादन तंत्रज्ञान करणे आवश्यक आहे.

५) कमी खर्चात सेवा सुविधा :- ग्रामीण विकासात तळागाळातील स्तरावर काम करणाऱ्या संस्था व स्वयंसेवी संस्था, सरकार, तंत्रज्ञान, पुरवठादार, व ग्रामीण केंद्रीय सेवा पुरवठा यांना एकत्र येऊन एकात्मिक दृष्टिकोन अंगीकारला तरच ग्रामीण अर्थव्यवस्था विस्तारेल व जेणेकरून हे सर्व सुविधा कमी खर्चामध्ये ठेवणे आवश्यक आहे.

६) तंत्रज्ञान शिक्षण प्रणाली:- ग्रामीण भागामध्ये अध्ययन व तंत्र तज्ञ व्यक्तींचे विचार मुलांना ग्रामीण भागात बसूनही मिळू शकत नाही. त्यासाठी शहरी भागातील मुलांना अनेक पर्याय असतात परंतु ग्रामीण भागातील मुलांना अनेक अडचणी येतात जेणेकरून हे अडचणी दूर करण्यासाठी निश्चितच तंत्रज्ञान शिक्षण प्रणाली चा वापर करणे आवश्यक्य आहे.

सारांश

ग्रामीण भागातील भाषिक पातळीवर कौशल्यावर आधारित विकास कार्यक्रम राबवण्यासाठी मोबाईल नियंत्रित संचालन केंद्र उभारल्यास ते उपयोगी ठरू शकते. केरळमध्ये दुरस्त ठिकाणी असलेल्या ३४ तंत्र शिक्षण संस्थांमध्ये रोजगारभिमुख कौशल्य सिस्कोच्या वेबएक्स सिस्टीमच्या माध्यमातून मुलांना शिकवण्याचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. विशेष म्हणजे त्यातील आशय द्विभाषिक होता. अभिनवता व तंत्रज्ञान यांचा सुरेख संगम यात होता. त्यातून ग्रामीण युवकांपुढे उभी असलेली पायाभूत सुविधांचे व इतर प्रश्न सहज दूर झाले आहे. ग्रामीण भागाचा माहिती व संगणक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून कायापालट करण्यासाठी दीर्घकालीन दृष्टिकोन अंगीकारावा लागेल त्यात जोखीमघेण्याचीतयारी पाहिजे व काही वेळा सहिष्णुताही हवी. सध्याचे काही प्रकल्प हे सर्व समावेशक भारताचा उद्देश ठेवून राबवले असले तरी ग्रामीण भागातील मागणी, तेथील बाजारपेठेचे गुणधर्म, ग्रामीण ग्राहकांची मानसिकता हे सगळेच वेगळे असल्याने अभिनवतेवर विशेष लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पुरेसा निधी असलेले प्रकल्प हाती घेणे गरजेचे आहे. कृषी क्षेत्राची वाढ अधिकाधिक करणे जेणेकरून ग्रामीण भागातील आर्थिक साधनांची उपलब्धता कमी आहे. त्यामुळे खेड्यामध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाने ज्ञानादिष्टीत अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शास्वत विकास योजना राबवावी लागेल.

संदर्भसूची

- १) अर्थसंवाद (मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे नियतकालिक) मार्च २०२२
- २) जे.एफ. पाटील (२००४) वृद्धी व विकासाचे अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
- ३) श्रीधर देशपांडे विनायक देशपांडे (२००८) भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली.
- ४) विकास समर्पित मासिक योजना २०१५
- ५) दैनिक वर्तमानपत्र व मासिक.

OriginalArticle

"भारताचा शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण एक अभ्यास."

डॉ. मिनाक्षी भास्कर जाधव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय कळंब, जिल्हा : धाराशिव.

Email: jadhavminakshi83@gmail.com

Manuscript ID: गोषवारा

JRD -2026-180417

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 71-73

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr. 2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

जगातील कोणत्याही राष्ट्राचा शाश्वत विकास साध्य करायचा असेल तर त्यासाठी महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना महत्त्वपूर्ण ठरते. कारण लोकसंख्येच्या 50 टक्के लोकसंख्या ही महिलांची आहे. आणि जर महिला सक्षम झाले तर समाज सक्षम होईल आणि समाज सक्षम झाला तर राष्ट्र सक्षम होईल यात तीव्र मात्र शंका नाही त्यामुळे महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास यांचा अतिशय निकटचा संबंध आहे हे दोन्ही घटक एकमेकांना परस्पर पूरक आहेत. कारण जगातील कोणत्याही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी महिलांचे सक्षमीकरण आणि महिलांचा सहभाग अतिशय महत्त्वपूर्ण असतो त्यामुळे प्रसिद्ध शोध निबंधामध्ये महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना, त्याचा शाश्वत विकासाशी असलेला संबंध, भारतातील शाश्वत विकासाची सद्यस्थिती, आव्हाने आणि संभाव्य उपाय योजना यांच्यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द :- महिला सक्षमीकरण, शाश्वत विकास, लिंगभाव समानता, आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक न्याय, सशक्त समाज, पर्यावरण संवर्धन इत्यादी.

प्रस्तावना

महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास या दोन्ही संकल्पना अतिशय व्यापक असून या संकल्पना जागतिक पातळीवर महत्त्वपूर्ण आहेत. शाश्वत विकासाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे आर्थिक प्रगती सोबत सामाजिक समता आणि पर्यावरणाचे संरक्षण संवर्धन करणे हे होय. या सर्व प्रक्रियेमध्ये महिलांचे सक्षमीकरण अत्यंत आवश्यक आहे. कारण लोकसंख्येचा विचार केला तर 50% महिला लोकसंख्या आढळून येते. जर महिलांना समान संधी, समान न्याय, समान वेतन, समाजामध्ये मानसन्मान दिला तर सक्षम महिला, सक्षम समाज आणि सशक्त भारत देश असे चित्र निर्माण होईल आणि जर त्यांना समान संधी दिल्या नाही तर विकास अपूर्ण राहू शकतो. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वावलंबन आणि निर्णय घेण्याचे अधिकार देणे. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण अत्यंत आवश्यक आहे. कारण ते समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीला गती दिल्याचे महत्त्वपूर्ण काम करते. म्हणून प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकासाचा दृष्टिकोन या विषयावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

- 1) महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
- 2) शाश्वत विकासात महिलांची भूमिका अभ्यासणे.
- 3) महिला सक्षमीकरणाचा सामाजिक आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिणाम अभ्यासणे.
- 4) महिला सक्षमीकरणासाठी येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- 5) महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास होण्यासाठी उपाय सुचविणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20826485](https://doi.org/10.5281/zenodo.20826485)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

मिनाक्षी भास्कर जाधव, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय कळंब, जिल्हाधाराशिव.

How to cite this article:

जाधव मिनाक्षी भास्कर. (2026). "भारताचा शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण एक अभ्यास." *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 71–73. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20826485>

शोधनिबंधाची गृहितके

- 1) महिला सक्षमीकरणाचा स्तर जितका उंच वाढेल, तितका शाश्वत विकासाचा वेग आणि गुणवत्ता सुधारेल.
- 2) सशक्त महिला समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या प्रगती महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधा साठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये पुस्तके, ग्रंथ, शोधनिबंध, शासकीय अहवाल, संकेतस्थळे इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ :- महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, निर्णय प्रक्रिया आणि आर्थिक स्वावलंबन, समान संधी उपलब्ध करून देणे जेणेकरून महिलांचा विकास झाल्यास त्यांच्या कुटुंबाचा, समाजाचा आणि एकंदरीत देशाचा सर्वांगीण विकास साध्य होतो.

शाश्वत विकासाचा अर्थ

शाश्वत विकास म्हणजे वर्तमान काळातील पिढ्यांनी भविष्यकालीन पिढ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन पर्यावरणाचा जहास न करता साधलेला आजचा विकास होय. त्यामध्ये गरिबी निर्मूलन, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लिंग समानता, स्वच्छ पर्यावरण यांचा समावेश होतो.

भारताचा शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण :

प्रस्तावना : महिलांचे शाश्वत कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रातील योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून ते ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जाते. भारतासारख्या कृषी प्रधान देशात महिलांची भूमिका केवळ मजूर म्हणून नाही तर शेतकरी व्यवस्थापक आणि नवकल्पनाकार आणि पर्यावरण संवर्धक म्हणून दिसून येते.

विशेषतः शेतीतील प्रत्यक्ष सहभाग महिला या शेतीमध्ये पेरणी नांगरणी खुरपणी कापणी अशा सर्व टप्प्यांमध्ये सक्रिय असतात अनेक वेळा त्या शेतीचे संपूर्ण व्यवस्थापन देखील करतात त्याचप्रमाणे महिला पारंपारिक बियांचे जतन स्थानिक पिकांच्या जातीचे संवर्धन आणि विविध पिकांची लागवड करून जैवविविधता टिकवतात हे शाश्वत शेतीसाठी खूप महत्त्वपूर्ण आहे साधारणपणे महिला रासायनिक खतांपेक्षा सेंद्रिय शेतीकडे अधिक जोडल्या जातात शेणखत कंपोस्ट जैविक किड नियंत्रण यासारख्या पद्धती वापरून त्या पर्यावरण पूरक शेतीला किंवा सेंद्रिय शेतीला चालना देत असताना दिसून येतात शेतीबरोबरच पूरक व्यवसायामध्ये देखील महिलांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग असलेला आढळून येतो त्यामध्ये दुःख व्यवसाय असेल कुटुंब कुकूटपालन असेल मधमाशी पालन असेल बागायती शेती असेल अशा वेगवेगळ्या व्यवसायामध्ये शेतीला जोडधंदा म्हणून महिलांची मोठी भूमिका असते ज्यामुळे उत्पन्नातच वाढ होते असे नाही तर त्यापासून शाश्वतता विकास निर्माण होण्यास मदत होते त्यामुळे त्या महिलांच्या कुटुंबाचा त्या गावातील समाजाचा आणि एकंदरीतच देशाचा सर्वांगीण विकास होतो. महिलांचे शाश्वत कृषी विकासात तसेच शाश्वत उद्योग विकासात आणि शाश्वत सेवा विकासात देखील महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. महिला या कुटुंबाच्या उत्पन्नात मोठा वाटा उचलतात प्रत्येक गावागावांमध्ये स्वयंसहाय्यता बचत गटामार्फत बचत कर्ज आणि सूक्ष्म उद्योग, लघु उद्योग, कुटीर उद्योग चालू होऊन आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झालेल्या दिसून येत आहेत. थोडक्यात महिलांचे योगदान उत्पादन वाढण्यापूर्वी मर्यादित नाही तर पर्यावरणाचे संरक्षण सामाजिक समता आणि आर्थिक शाश्वतता यासाठी ही अत्यंत आवश्यक आहे त्यामुळे शाश्वत प्रश्न विकासासाठी महिलांना सक्षम करणे हे अत्यावश्यक आहे.

महिलांचे शाश्वत उद्योग व्यवसायातील योगदान :

महिलांचे शाश्वत उद्योग विकासातील योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आणि बहुआयामी आहे. त्या केवळ उद्योगात सहभागी नसून पर्यावरणपूरक उत्पादन, संसाधनांचा योग्य वापर आणि सामाजिक समतेत चालना देण्यातही पुढाकार घेतात. लघु व कुटीर उद्योग, स्वयं-साहाय्य गट(SHGs) आणि महिला उद्योजकतेमुळे स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती होते व आर्थिक स्थैर्य वाढते. तथापि, आर्थिक मर्यादा, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि सामाजिकबंधने यांसारखी आव्हाने अजूनही महिलांसमोर आहेत. योग्य प्रशिक्षण, कर्जसुविधा, सरकारी योजना आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढल्यास महिलांचा उद्योग क्षेत्रातील सहभाग अधिक मजबूत होऊ शकतो. एकूणच, महिलांचे योगदान शाश्वत उद्योग विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. त्यांच्या सक्रीय सहभागामुळे आर्थिक प्रगती, पर्यावरण संरक्षण, संवर्धन आणि सामाजिक समता इत्यादी घटकांचा विकास होतो.

“सेवा क्षेत्रातील महिलांचे योगदान”

सेवा क्षेत्रातील महिलांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी आहे. शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, माहिती तंत्रज्ञान, पर्यटन आणि प्रशासन अशा विविध क्षेत्रात महिला कार्यरत असून त्या गुणवत्तापूर्ण सेवा देत समाजाच्या विकासात मोठा वाटा उचलतात. यांच्या सहभागामुळे आर्थिक प्रगतीसोबतच सामाजिक समता आणि सक्षमीकरणालाही चालना मिळते. महिलांच्या कौशल्य, संवेदनशीलता आणि कार्यक्षमतेमुळे सेवा क्षेत्र अधिक मजबूत बनते. तथापि, वेतनातील असमानता, सुरक्षिततेचे प्रश्न आणि उच्च पदावरील कमी प्रतिनिधित्व

यासारखी आव्हाने अजूनही अस्तित्वात आहेत. एकूणच, महिलांचे सक्षमीकरण आणि त्यांना समान संधी देणे हे सेवा क्षेत्राच्या प्रगतीसाठी अधिक महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांच्या सक्रिय सहभागामुळे देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाला नवीन दिशा किंवा चालना मिळते. निष्कर्ष :- शाश्वत उद्योग विकासासाठी महिलांचा सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांच्या सक्षमीकरणामुळे आर्थिक वाढ, पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक समता या तिन्ही गोष्टी साध्य होऊ शकतात. महिलांचा कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रातील सहभाग शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्वाचा आहे. कृषी क्षेत्रात महिलांनी उत्पादन, अन्नसुरक्षा आणि नैसर्गिक संसाधनांचे जतन यामध्ये मोलाची भूमिका बजावली आहे, तर सेवा क्षेत्रात त्यांनी शिक्षण, आरोग्य, उद्योग व व्यवस्थापन यामध्ये आपले योगदान सिद्ध केले आहे. त्यांच्या सक्षमीकरणामुळे आर्थिक प्रगती, सामाजिक समता आणि पर्यावरण संरक्षण या तिन्ही बाबींना चालना मिळते. त्यामुळे महिलांना शिक्षण, प्रशिक्षण, तंत्रज्ञान आणि समान संधी उपलब्ध करून देणे हे शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

सारांश

भारताचा शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण त्यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे पहिला सक्षमीकरणाला अननसाधारण असे महत्त्व आलेले आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वावलंबन आणि निर्णय घेण्याचे अधिकार देणे होय. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण अत्यंत आवश्यक मानले जाते. कारण ते समाजाच्या आणि पर्यायाने देशाच्या सर्वांगीण विकासाला गती देते.

महिलांचे सक्षमीकरण झाल्यानंतर किंवा महिला सशक्त झाल्यास त्या रोजगार उद्योजकता आणि उत्पादनामध्ये सक्रिय सहभाग घेतात ज्यामुळे कुटुंबाने देशाची अर्थव्यवस्था मजबूत होते आणि आर्थिक विकासाला जालना मिळते तसेच शिक्षण करून सशक्त महिला शिक्षणाला प्राधान्य देतात आणि पुढील पिढीला शिक्षित करतात त्यामुळे दीर्घकालीन सामाजिक विकास साध्य होतो त्याचप्रमाणे आरोग्य आणि पोषण सुधारणा महिलांचे सक्षमीकरण झाल्यामुळे कुटुंबातील आरोग्य स्वच्छता आणि पोषणावर सकारात्मक परिणाम घडून येतो ज्यामुळे समाज निरोगी म्हणतो पर्यायाने देश सुद्धा निरोगी बनतो आणि आर्थिक प्रगती मोठ्या प्रमाणात होते. तसेच पर्यावरण संरक्षण होऊन सामाजिक समता आणि न्याय मिळतो महिला सक्षमीकरणामुळे लिंगभेद कमी होतो आणि समाजात समान संधी निर्माण होतात ज्यामुळे सामाजिक न्याय साध्य होतो तसेच महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढवण्यास विकास अधिक समतोल आणि सर्व समावेश होतो.

संदर्भग्रंथाची यादी

- 1) UN Women (2018). वचने ते कृती: 2030 अजेंडामधील लिंग समता.
- 2) World Bank (2020). महिला, व्यवसाय आणि कायदा.
- 1) International Labour Organization (2019). व्यवसाय आणि व्यवस्थापनातील महिला.
- 2) NITI Aayog (2017). भारत शाश्वत विकास उद्दिष्टे निर्देशांक अहवाल.
- 3) Ministry of Women and Child Development (2016). राष्ट्रीय महिला धोरण.
- 4) डॉ. राधा कुमारी (2019). महिला सक्षमीकरण आणि विकास.
- 5) डॉ. सुमन पाटील (2020). शाश्वत विकास आणि सामाजिक
- 6) बदल.
- 7) Food and Agriculture Organization (2011) कृषी क्षेत्रातील महिलांची भूमिका.
- 8) UNDP (2021). मानव विकास अहवाल.

OriginalArticle

जागतिकीकृत जगातील शाश्वत जीवनशैली : भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि सद्यस्थितीचा एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. महेश मोटे

संयोजक व संशोधन मार्गदर्शक, संशोधन केंद्र, राज्यशास्त्र विभाग
श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम ता. उमरगा, जि. धाराशिव

Email: maheshmote96@yahoo.in

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180418

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp.74-77

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Mar.2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

२१ व्या शतकातील जागतिकीकरणाने मानवी संस्कृतीला भौतिक सुवत्ता दिली असली, तरी त्यासोबतच चंगळवाद (Consumerism) आणि 'वापरा व फेकून द्या' (Use and Throw) या वृत्तीने पर्यावरणाचा अपरिमित न्हास केला आहे. वाढते कार्बन उत्सर्जन, हवामान बदल आणि नैसर्गिक संसाधनांची लूट यामुळे मानवाचे अस्तित्वच धोक्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत जीवनशैली ही केवळ एक संकल्पना न राहता ती जागतिक अनिवार्यता बनली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध भारतीय संविधानातील कलम २१, ४८-अ आणि ५१-अ (जी) यांसारख्या कायदेशीर चौकटींचा सखोल शोध घेतो. तसेच, भारताने जागतिक स्तरावर मांडलेल्या 'मिशन लाईफ' (Mission LiFE) या उपक्रमाची सैद्धांतिक मांडणी करून, आधुनिक जागतिकीकरणाच्या आव्हानांवर संवैधानिक मूल्यांच्या आधारे मात कशी करता येईल, याचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. हा शोधनिबंध शाश्वत विकासासाठी कायदेशीर तरतुदी आणि वैयक्तिक जबाबदारी यांचा सुवर्णमध्य साधण्याचा प्रयत्न करतो.

बीजशब्द : जागतिकीकरण, शाश्वत जीवनशैली, भारतीय संविधान, चंगळवाद, मिशन लाईफ, पर्यावरणीय न्यायशास्त्र, कलम २१, हवामान बदल.

प्रस्तावना (Introduction)

जागतिकीकरण ही संकल्पना १९९० च्या दशकानंतर केवळ आर्थिक प्रक्रिया न राहता ती एक सर्वव्यापी सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनशैली बनली आहे. माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांतीमुळे 'जागतिक गाव' (Global Village) ही संकल्पना साकारली असली, तरी नैसर्गिक संसाधनांवरील ताण कमालीचा वाढला आहे. आजचे जग हे 'अमर्याद मानवी हव्यास' आणि 'मर्यादित नैसर्गिक संसाधने' यांच्यातील तीव्र संघर्षात अडकले आहे. शाश्वत जीवनशैली (Sustainable Lifestyle) म्हणजे अशी जीवनपद्धती, जिथे व्यक्ती आपल्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करताना निसर्गाचे किमान नुकसान करते आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांशी तडजोड करत नाही. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार केवळ राजकीय लोकशाहीची स्वप्ने पाहत नव्हते, तर त्यांना एक असा समाज घडवायचा होता जो निसर्ग आणि मानव यांच्यातील जैविक संबंधांचा आदर करेल. संविधानाच्या सरनाम्यातील 'न्याय' या शब्दाची व्याप्ती आज केवळ सामाजिक-आर्थिक राहिलेली नसून, ती 'पर्यावरणीय न्याय' (Environmental Justice) पर्यंत विस्तारली आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. महेश मोटे, संयोजक व संशोधन मार्गदर्शक, संशोधन केंद्र, राज्यशास्त्र विभाग श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम ता. उमरगा, जि. धाराशिव

How to cite this article:

मोटे महेश. (2026). जागतिकीकृत जगातील शाश्वत जीवनशैली: भारतीय संविधानातील तरतुदी आणि सद्यस्थितीचा एक चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 74–77.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20826590>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20826590](https://doi.org/10.5281/zenodo.20826590)

जागतिकीकरण आणि चंगळवादाचे संकट (Globalization & Challenges)

जागतिकीकरणाने बाजारपेठेचे लोकशाहीकरण केले असले तरी, त्याने मानवाचे रूपांतर एक 'जागरूक नागरिका'कडून 'हव्यासपूर्ण ग्राहका' मध्ये केले आहे. याची काही प्रमुख संकटे खालीलप्रमाणे आहेत:

संसाधनांचे अनियंत्रित शोषण: बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या नफा कमावण्याच्या वृत्तीमुळे विकसनशील देशांमधील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मोठ्या प्रमाणावर त्रास होत आहे. खाणकाम, जंगलतोड आणि जलस्रोतांचे प्रदूषण यांमुळे स्थानिक परिसंस्था नष्ट होत आहेत.

ई-कचरा आणि प्लास्टिक प्रदूषण: तंत्रज्ञानाच्या वेगामुळे 'Planned Obsolescence' (वस्तू लवकर खराब होण्याची प्रक्रिया) वाढली आहे. प्लास्टिक प्रदूषण आणि ई-कचरा ही जागतिकीकरणाची अनिष्ट अपत्ये आहेत, ज्यांचे विघटन होण्यास हजारो वर्षे लागतात.

हवामान बदल (Climate Change): जागतिक पुरवठा साखळीमुळे वाहतूक क्षेत्रातून होणारे कार्बन उत्सर्जन वाढले आहे, ज्यामुळे 'ग्लोबल वॉर्मिंग' ही समस्या गंभीर बनली आहे.

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक अधिष्ठान (Historical Context):

भारतीय संस्कृतीने नेहमीच निसर्गाला उपभोग्य वस्तू न मानता 'माता' मानले आहे. पाश्चात्य जगाचा निसर्गावर विजय मिळवण्याचा दृष्टिकोन आणि भारताचा निसर्गाशी जुळवून घेण्याचा दृष्टिकोन यात मूलभूत फरक आहे. वेदांतिक विचार: 'ईशावास्यमिदं सर्वं' आणि 'तेन त्यक्तेन भुंजीथा' (त्यागपूर्वक उपभोग घ्या) हा विचार शाश्वततेचा मूळ मंत्र आहे. गांधीवादी दृष्टिकोन: महात्मा गांधींनी म्हटले होते, "पृथ्वी प्रत्येक माणसाची गरज पूर्ण करण्यास समर्थ आहे, पण ती कोणाचाही हव्यास पूर्ण करू शकत नाही." त्यांची 'ट्रस्टीशिप' (विश्वस्त) संकल्पना आजही कॉर्पोरेट क्षेत्रासाठी मार्गदर्शक ठरू शकते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक (Analytical) आणि वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. माहितीचे स्रोत: हे संशोधन प्रामुख्याने दुय्यम माहितीवर (Secondary Data) आधारित आहे. यामध्ये भारतीय संविधानातील मूळ कलमे, भारत सरकारचे गॅझेट्स, सर्वोच्च न्यायालयाचे ऐतिहासिक निकाल, संयुक्त राष्ट्रांचे (UN) अहवाल (उदा. SDG Report), नीती आयोगाचे निर्देशांक आणि विविध आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकांमधील लेखांचा संदर्भ घेतला आहे.

भारतीय संविधानातील कायदेशीर तरतुदी (Constitutional Analysis):

भारतीय संविधान हे जगातील अशा मोजक्या संविधानांपैकी आहे, ज्यात पर्यावरणाच्या संरक्षणाचे स्पष्ट निर्देश आहेत.

अ) कलम २१ : जीविताचा आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा अधिकार

हे कलम केवळ भौतिक जगण्यापुरते मर्यादित नाही. सर्वोच्च न्यायालयाने 'सुभाष कुमार विरुद्ध बिहार राज्य' आणि 'एम.सी. मेहता विरुद्ध भारत सरकार' या खटल्यांत स्पष्ट केले की, "प्रदूषणमुक्त हवा आणि पाणी मिळवणे हा प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत अधिकार आहे." जगण्याचा अधिकार म्हणजे सन्मानाने आणि निरोगी पर्यावरणात जगण्याचा अधिकार होय.

ब) कलम ४८-अ : राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे

४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे (१९७६) हे कलम समाविष्ट करण्यात आले. यानुसार, राज्याने देशाच्या पर्यावरणाचे रक्षण आणि संवर्धन करणे तसेच वने व वन्यजीवांचे संरक्षण करणे अपेक्षित आहे. हे कलम सरकारला शाश्वत विकासासाठी धोरणे (उदा. नॅशनल ग्रीन हायड्रोजन मिशन) आखण्यास बाध्य करते.

क) कलम ५१-अ (जी) : मूलभूत कर्तव्ये

प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य आहे की त्याने वने, नद्या, तलाव आणि वन्यजीवांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करावे आणि त्यामध्ये सुधारणा करावी. हक्कांची मागणी करताना नागरिकांनी आपल्या कर्तव्यांचे भान ठेवणे हीच शाश्वत जीवनशैलीची पहिली पायरी आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाचे पर्यावरणीय न्यायशास्त्र (Environmental Jurisprudence):

न्यायपालिकेने संविधानाचा अर्थ लावताना काही जागतिक स्तरावरील सिद्धांत भारतीय कायद्याचा भाग बनवले आहेत:

१. Polluter Pays Principle (प्रदूषण करणाऱ्याने भरपाई देण्याचे तत्त्व): जो पर्यावरणाचे नुकसान करेल, त्याला त्याची आर्थिक दंड भरावा लागेल.

२. Precautionary Principle (पूर्वसावधानता तत्त्व): एखादा उपक्रम पर्यावरणाला घातक ठरू शकतो अशी शंका असल्यास, पुरावा मिळेपर्यंत तो प्रकल्प थांबवण्याचा अधिकार पर्यावरणाकडे झुकतो.

३. Public Trust Doctrine (सार्वजनिक विश्वास सिद्धांत): निसर्ग ही ईश्वराची देणगी असून सरकार त्याचा मालक नसून केवळ 'रक्षक' आहे.

मिशन लाईफ (Mission LiFE) : एक जागतिक लोकचळवळ:

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी COP26 परिषदेत 'Mission LiFE' (Lifestyle for Environment) ची घोषणा केली. याचा उद्देश चंगळवादी जीवनशैली बदलून 'Circular Economy' कडे वळणे हा आहे.

मिशन लाईफचे सात प्रमुख विभाग:

१. ऊर्जा बचत (Energy Saved)
२. पाणी बचत (Water Saved)
३. सिंगल युज प्लास्टिकचा त्याग (Single Use Plastic Reduced)
४. शाश्वत अन्नप्रणाली (Sustainable Food Systems)
५. कचरा कमी करणे (Waste Reduced - Swachhata)
६. निकोप जीवनशैली (Healthy Lifestyle)
७. ई-कचरा व्यवस्थापन (E-Waste Managed)

सद्यस्थिती आणि आव्हाने (Current Challenges):

संवैधानिक तरतुदी असूनही प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक अडथळे आहेत:

नागरीकरण: वाढत्या शहरीकरणामुळे 'Heat Islands' निर्माण होत आहेत.

AQI (Air Quality Index): भारतातील अनेक शहरांची हवेची गुणवत्ता जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) मानकांपेक्षा कितीतरी पटीने निकृष्ट आहे.

अंमलबजावणीचा अभाव: कायदे असूनही स्थानिक पातळीवर प्लास्टिक बंदी किंवा सांडपाणी व्यवस्थापन यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही.

विक्षेपणात्मक मांडणी (Tabular Representation):

घटक संवैधानिक चौकट सद्यस्थिती/वास्तव उपाययोजना

जैवविविधता कलम ४८-अ प्रजातींचे वेगाने नष्ट होणे संरक्षित क्षेत्रांची वाढ (Protected Areas)

पाणी व्यवस्थापन कलम ५१-अ (जी) भूजल पातळीची गंभीर घट पावसाच्या पाण्याचे नियोजन (Rainwater Harvesting)

हवा गुणवत्ता कलम २१ महानगरांमध्ये घातक AQI सार्वजनिक वाहतूक आणि ई-वाहनांचा वापर

कचरा व्यवस्थापन मूलभूत कर्तव्य दरडोई कचरा निर्मितीत वाढ ३-R (Reduce, Reuse, Recycle) चा अवलंब

निष्कर्ष (Conclusion):

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात मानवाने भौतिक प्रगतीची शिखरे पादाक्रांत केली असली, तरी शाश्वततेचा विचार मागे पडला आहे. भारतीय संविधानातील कलमे केवळ 'कायदे' नसून ते 'शाश्वत जीवन जगण्याचे मार्गदर्शक' आहेत. शाश्वत जीवनशैली म्हणजे विकासाला विरोध करणे नव्हे, तर 'विकासाचे लोकशाहीकरण' आणि 'पर्यावरणाचे संवर्धन' यांचा समतोल साधणे होय. 'मिशन लाईफ' यशस्वी करण्यासाठी प्रत्येक नागरिकाला आपल्या मूलभूत कर्तव्यांची (५१-अ) जाणीव होणे गरजेचे आहे. संविधानातील 'समता' ही संकल्पना आता केवळ मानवापुरती मर्यादित न ठेवता ती 'मानव आणि निसर्ग' यांच्यात प्रस्थापित करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची (References - APA Style):

१. बक्षी, पी. एम. (२०२२). भारतीय राज्यघटना. नवी दिल्ली: युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग.
२. गांधी, एम. के. (१९९५). शाश्वत विकासाची संकल्पना. पुणे: गांधी स्मारक निधी.
३. Stiglitz, J. E. (2002). Globalization and Its Discontents. W. W. Norton & Company.
४. Ministry of Law and Justice. (2023). The Constitution of India. Government of India.
५. NITI Aayog. (2024). SDG India Index Report 2023-24.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : [2230-9578](https://jrdvb.org) | Website: <https://jrdvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

६. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.
७. Kashyap, S. C. (2021). Our Constitution. National Book Trust, India.
८. Singh, A. K. (2019). Environmental Jurisprudence in India. Eastern Book Company.
९. Niti Aayog. (2022). LiFE: Lifestyle for Environment - Concept Note.
१०. UNDP. (2023). Human Development Report. Oxford University Press.

OriginalArticle

महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास

सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ

संशोधक विद्यार्थिनी, संशोधन केंद्रश्री शिवाजी महाविद्यालय बारशी
ता. बारशी जि. सोलापूर (महाराष्ट्र)

Email: Panchalpratibha247@gmail.com

Manuscript ID: गोषवारा

JRD -2026-180419

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 78-83

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

महिला सक्षमीकरण हा शाश्वत विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी महिलांची सक्रिय सहभागिता आवश्यक आहे. शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वावलंबन आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभाग या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण घडते. महिला सक्षमीकरणाच्या घटकाचा आणि त्याचे शाश्वत विकासाशी असलेले नाते यांचा संबंध कसा आहे हे सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सूचक शब्द: महिला सक्षमीकरण; शाश्वत, विकास, लैंगिक समानता

प्रस्तावना

जगाच्या लोकसंख्येचा निम्म्याहून अधिक असलेल्या महिला, त्यांच्या कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या जीवनमानाची गुणवत्ता व कल्याणावर नेहमीच निर्णायक प्रभाव टाकत आल्या आहेत आणि आजही टाकत आहेत. जगातील सर्वात सहज उपलब्ध होणाऱ्या गटांमध्ये त्यांचे प्रमाण जास्त असले तरी संसाधने आणि सत्तेतील प्रवेश पुरुषांच्या बाजूने मोठ्या प्रमाणात विषम राहिला आहे. महिला सक्षमीकरण हे स्वतःच एक ध्येय तर आहेच पण त्याचबरोबर शाश्वत आर्थिक सुधारणा, सामाजिक प्रगती आणि पर्यावरणीय शाश्वतेसाठी एक महत्वाचा घटक देखील आहे. लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण हे मानवाधिकार आहेत जे विकासाच्या आणि सहस्रक विकास उद्दिष्टांच्या पूर्ततेच्या केंद्रस्थानी आहेत. गेल्या काही दशकांमध्ये शाश्वत विकास साधण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आणि महिला हक्कांच्या पूर्ततेचे महत्व अधिकाधिक ओळखले गेले आहे. ही ओळख अनेक आंतरराष्ट्रीय नियम आणि करारांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येते महिला आणि मुलींचे मानवाधिकार आणि लैंगिक समानतेवरील आंतरराष्ट्रीय नियम आणि मानके शाश्वत विकास साधण्यात महिलांची महत्त्वपूर्ण भूमिका बळकट करण्यासाठी कृतीला पुढे नेण्याकरिता एक ठोस आधार प्रदान करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे

शाश्वत भविष्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची भूमिका आणि महत्व यांचा अभ्यास करून महिलांच्या विकासातील गती कशी वाढेल याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती: माहिती संकलनाच्या द्वितीय माहिती संकलन साधनांचा वापर करून संबंधित विषयाचा अभ्यास पूर्ण केला आहे त्यासाठी पुस्तके इंटरनेट लेख याचा वापर करून आढावा घेतला आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20826671](https://doi.org/10.5281/zenodo.20826671)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ, संशोधक विद्यार्थिनी, संशोधन केंद्रश्री शिवाजी महाविद्यालय बारशी ता. बारशी जि. सोलापूर (महाराष्ट्र).

How to cite this article:

पांचाळ प्रतिभा विश्वनाथ. (2026). महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 78–83. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20826671>

महिला सबलीकरण / सक्षमीकरण संकल्पना

शिक्षणाचा शाब्दिक अर्थ शिकणे असा होतो ही शिकण्याची प्रक्रिया जीवनात प्रत्येक क्षणाला चालू असते. शिक्षण म्हणजे फक्त पुस्तकी ज्ञान तसेच जीवनाला सुंदर बनविण्या बरोबरच अज्ञानही नष्ट केले जाते. जोपर्यंत स्त्रिया शिक्षण घेत नाहीत तोपर्यंत समाज व परिवार शिक्षित होऊ शकत नाही. जर स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करावयाची असेल तर प्रभावी भूमिका ही शिक्षणाचीच असेल मानव समूहात स्त्री जातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांशी करणारे वर्तन, त्यांच्या जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हिंनत्वाची वागणूक स्त्री जातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि सूचालन करणे लैंगिक समतेद्वारे समाजाचे संतुलन साधने यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन आणि केलेली कृती याचा समुच्चय म्हणजेच स्त्री सक्षमीकरण असे थोडक्यात म्हणता येईल.

महात्मा गांधी म्हणतात जिला आपण आपला म्हणतो ती स्त्री ज्या क्षणी अबला होईल त्या क्षणी जे कोणी असहाय आहेत ते सर्व शक्तीमान होतील.

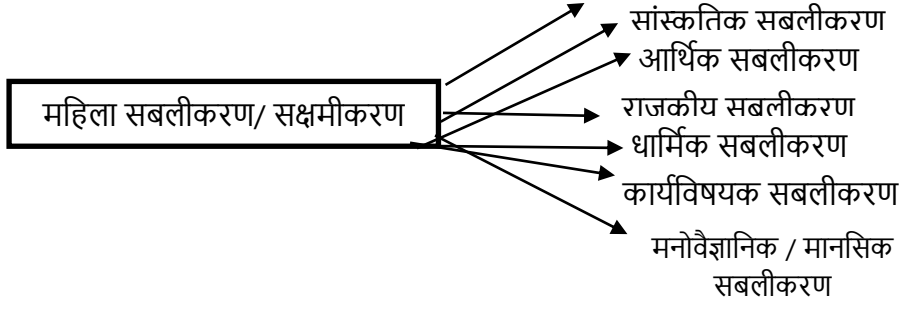
आजच्या युगात महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता एका नव्या रूपात आकार घेत आहे. त्यासाठी खूप प्रकारे प्रयत्न केले जात आहे. कारण महिला आपल्या कुटुंबात आणि समाजात असुरक्षित आहेत इतकेच नाही तर गर्भातही कन्या शिशु सुरक्षित नाही. जर कन्या गर्भातही सुरक्षित नाही तर, समाजाकडून आणि कुटुंबाकडून तिच्या सुरक्षिततेची अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे. ह्या भेदभावांचा दुष्परिणाम आपल्या संपूर्ण समाजाला आणि देशाला भोगावा लागतो. परंतु तरीही महिलांना अशा परिस्थितीतून बाहेर काढणे अशक्य तर नाहीच तरीही ते खूप सोपे पण नाही म्हणूनच महिला सबलीकरणाचा आवाज बुलंद होत आहे. त्यासाठी विविध प्रकारच्या रणनीती तयार केल्या जात आहेत. कोणत्याही देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास आणि महिला सबलीकरण यांचा जवळचा संबंध आहे. भारतात आज सर्वच क्षेत्रात महिला आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवीत आहेत. खऱ्या अर्थाने विसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध व एकविसाव्या शतकाची सुरुवात ही स्त्रियांच्या प्रश्नांची खळबळ माजविणारे ठरले. वास्तविक पाहता महिला सबलीकरण ही संकल्पना अधिक गुंतागुंतीची आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने (UNO) 1975 हे वर्ष "आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष" म्हणून घोषित केल्यानंतर स्त्री प्रश्नांची जाणीव, स्त्रियांचे सबलीकरण म्हणजे समाजाच्या व जीवनाच्या प्रत्येक कार्यात स्त्रियांचा समान वाटा हा प्रश्न संपूर्ण जगभर मानला गेला. भारतात अशा प्रकारच्या स्त्री-पुरुष समानता व महिला सबलीकरणासाठी नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत (1997 ते 2002) असे स्पष्ट केले की 'प्रत्येकाने अशा प्रकारे वातावरण तयार करावे की ज्यामुळे महिलांना घरात व घराबाहेर आपले अधिकार मोकळेपणाने वापरता आले पाहिजेत व पुरुषांबरोबर सर्वत्र समानतेने वावरता आले पाहिजे असे स्पष्ट करून 2001 ते 2002 'हे स्त्री सक्षमीकरण वर्ष' म्हणून घोषित केले. आज एकविसाव्या शतकात स्त्री सबलीकरण स्त्री-मुक्ती, स्त्री-पुरुष समानता या संकल्पना बऱ्याच रुजलेल्या दिसतात.

स्त्री सक्षमीकरण / सबलीकरणाचा अर्थ

स्त्री सबलीकरणाची संकल्पना क्षमता वृद्धी, कल्याण, समानता अशा वेगवेगळ्या अर्थाने वापरली जाते. यानुसार सबलीकरणाच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

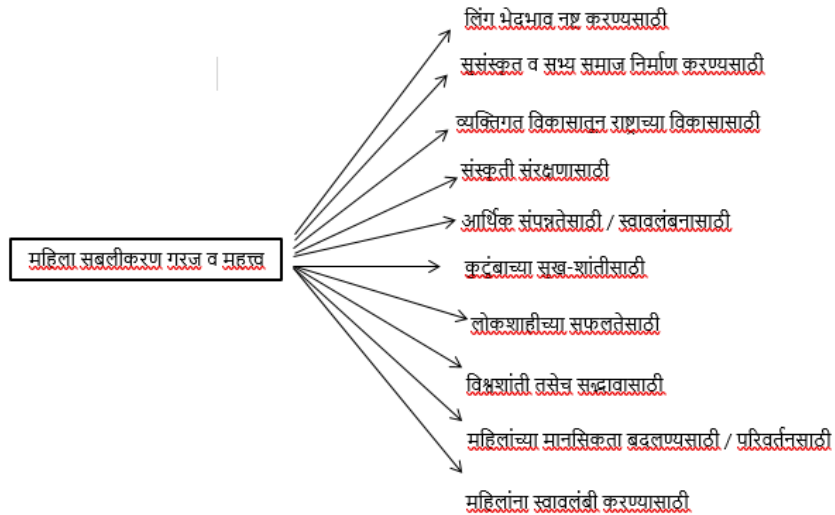
1. महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना सक्षम बनविणे होय.
2. स्त्री सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांमध्ये आत्मनिर्भरता, स्वावलंबन व स्वतंत्र व्यक्तिमत्व निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.
3. स्त्री सबलीकरण म्हणजेच स्त्रीला आर्थिक सामाजिक प्रशासकीय व राजकीय क्षेत्रात योग्य प्रमाणात सहभागी करून निर्णय प्रक्रियेत सामील करणे होय.

महिला सबलीकरण अंतर्गत येणारे घटक

- 1) कौटुंबिक सबलीकरण: कौटुंबिक सबलीकरण म्हणजे कुटुंबात मुली आणि महिलांबरोबर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करणे.
- 2) सामाजिक सबलीकरण: काही कुटुंबात मुलगा-मुलगी असा भेदभाव केला जात नाही. परंतु आपला समाज जोपर्यंत महिला सबलीकरणासाठी पुढे येत नाही तोपर्यंत हे कार्य पूर्ण होणार नाही. महिलांना आणि मुलींना आपल्या संपूर्ण विकासासाठी जनसंपर्क ठेवला संकीर्ण आहे. म्हणून अजूनही आपल्या समाजात मुली सुरक्षित नाही.
- 3) सांस्कृतिक सबलीकरण: रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा कुप्रथा यामुळे महिलांचे शोषण या सांस्कृतिक मान्यतेच्या नावाखाली होत असते. मुलींना पतीला परमेश्वर मानणे पिता, पती, पुत्र तसेच भाऊ इत्यादींच्या आज्ञेनुसार वागणे ह्या परंपराचा अंत करून सांस्कृतिक रूपाने महिलांचे सबलीकरण झाले पाहिजे.
- 4) आर्थिक सबलीकरण: महिलांची स्थिती दयनीय असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे आर्थिक अधिकार न देणे होय. महिलांचे सबलीकरण तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा त्या आर्थिक रूपाने सक्षम होतील.
- 5) राजकीय सबलीकरण: राजकीय सबलीकरणासाठी दिलेले आरक्षण हा महिलांच्या राजकीय सबलीकरणासाठी हातभार लावतो.
- 6) धार्मिक सबलीकरण: धर्म मानवता व सत्कर्म करण्याची प्रेरणा देतो.
- 7) कार्यविषयक सबलीकरण: महिलांना आपल्या आवडीचे कार्यक्षेत्र निवडण्याचा अधिकार दिला पाहिजे. कार्यक्षेत्राच्या ठिकाणी असणारा लैंगिक भेदभाव महिला सबलीकरणासाठी अडथळा आहे. यासाठी कायद्याची अंमलबजावणी झाली पाहिजे.
- 8) मनोवैज्ञानिक सबलीकरण: महिलांना सक्षम करण्यासाठी मानसिक रूपात सक्षम करण्याची जास्त आवश्यकता आहे. आणि ती कुटुंबाकडून अधिक मिळाली तर स्त्रिया खऱ्या अर्थाने सक्षम होतील. अशा प्रकारे सबलीकरण म्हणजे महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात स्वावलंबी बनवणे होय. महिला

सबलीकरणाची गरज व महत्त्व:

शाश्वत विकास

शाश्वत विकास या संकल्पनेत पृथ्वीवरील मर्यादित साधनसंपत्तीच्या उपभोगाचा आणि जतन संवर्धनाचा विचार केला जातो. सर्वसाधारणपणे त्याचा संदर्भ पुन्हा नव्याने निर्माण करता येण्यासारख्या ऊर्जा साधनांचा आणि चालू ठेवता येण्यासारख्या शेती व वनविषयक पद्धतींचा वापर करण्याबाबत असतो. त्यात खनिजांच्या वापराचेही समावेश होतो. शाश्वत विकास या दोन परस्पर संबंधित संज्ञा आहेत. 'चालू ठेवता येण्यासारखी' किंवा 'शाश्वत' म्हणजे कोणत्याही व्यत्ययाशिवाय सातत्याने व सतत चालणारी कृती होय. दुसरी संज्ञा 'विकास' म्हणजे मानवी जीवनाच्या आर्थिक सामाजिक किंवा इतर कोणत्याही क्षेत्रातील जगण्याच्या स्थिती मधील गुणात्मक व कायमची सुधारणा होय.

शाश्वत विकास अर्थ व व्याख्या

शाश्वत विकास याचा अर्थ विकास व पर्यावरण याबाबतच्या आवश्यक गोष्टींचे एकजिनसी एकीकरण असा होतो. म्हणजे हा विकास दीर्घकाल आणि सतत चालू असतो. धोरणकर्ता, उद्योगपती तसेच एकूण समाज यांनी भोवतालचा परिसर व परिस्थिती यासंबंधीचे मुद्दे विचारात घेतले पाहिजेत. आर्थिक योजना व विकासाची उद्दिष्टे आखताना सध्याची परिस्थिती परिसर व जैवविविधता यावरील परिणामांचा विचार केला पाहिजे.

उदाहरणार्थ अणुऊर्जा संच बसविताना राष्ट्राच्या गरजे बरोबरच त्याच्या इतर संभाव्य परिणामांचाही विचार करावयास हवा जसे की, वनांचा नाश, उत्सर्जनाद्वारे बाहेर पडणारे किरणोत्सारी टाकाऊ पदार्थ इ. अविचाराने औद्योगीकरण करू लागल्यास शाश्वत विकासात भारतातील भोपाळ वायु दुर्घटना तसेच रशियातील चर्नोबिल अनु दुर्घटना यांसारखे अपघात घडून कायमचे अडथळे निर्माण होऊ शकतात.

शाश्वत विकासाच्या व्याख्या

1. **माईन हार्ड शोडर** - "शाश्वत विकास म्हणजे प्रकृतीचे एक तत्त्व आणि भावी पिढी जगण्यासाठीच्या परिस्थितीचे रक्षण करण्याचे एक साधन होय."

2. **टर्नर** - "तत्त्वतः शाश्वत विकासाच्या धोरणात राष्ट्रीय संपत्ती व राष्ट्रीय पर्यावरण यांचा जहास होऊन देता स्वीकारार्ह, असा दरडोई वास्तव उत्पन्नाचा दर किंवा गती कायम राखणे याचा समावेश होतो."

3. **कॉनवे** - "दशकांपासून शतकांपर्यंत चालू राखलेली एकूण सर्व जैवांची (Biomass) निव्वळ उत्पादकता म्हणजेच शाश्वत विकास होय."

शाश्वत विकासाचा इतिहास:

शाश्वत विकास या संकल्पनेचे मूळ 12 व्या ते 16 व्या शतकातील वनव्यवस्थापनात आहे. तथापि गेल्या पाच दशकांमध्ये या संकल्पनेचा विस्तार झालेला आहे. रूढार्थाने या संज्ञेचा प्रथम उपयोग 1972 मध्ये 'रोमचा संघ' यांच्याकडून 'वृद्धी मर्यादा' यावरील अहवालात केला गेला. 1) 1980 मध्ये 'इंटरनॅशनल युनियन फॉर कॉन्झर्वेशन ऑफ नेचर' यांनी जागतिक प्राधान्याची बाब म्हणून चालू ठेवता येण्यासारख्या विकासाचा आपल्या जागतिक पर्यावरण जतनविषयक व्युत्पन्नांचा उल्लेख केला. 2) 1982 मध्ये 'युनायटेड नेशन्स वर्ल्ड चार्टर' यांनी निसर्गावर होणाऱ्या परिणामांचे रक्षण किंवा जतन याची पाच तत्वे सांगितली. 3) 1987 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या जागतिक आयोगाने 'आपले सामाईक भविष्य' यावरील 'ब्रुन्टलॅन्ड अहवाल' प्रसिद्ध केला. त्यात व्याख्या देऊन दोन संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. अ) "गरजांची संकल्पना": - जगातील गरिबांच्या आवश्यक त्या गरजांना प्राधान्य दिले पाहिजे ब) सध्याच्या व भविष्यकालीन गरजा भागविण्याबाबतची पर्यावरणाच्या क्षमतेवरील मर्यादा ही संकल्पना. 4) 1992 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या पर्यावरण व विकास यावरील परिषदेने 'पृथ्वीविषयक सनद' (The earth Charter) प्रसिद्ध केली. त्यात एकविसाव्या शतकातील न्याय स्वीकारार्ह व शांततामय जागतिक समाज निर्मितीची रूपरेषा देण्यात आली. व जनतेच्या सहभागावर भर देण्यात आला आहे. 2001 नुसार आवश्यक सांस्कृतिक विभिन्नता ही जशी मानव जातीला आवश्यक तशी ही जैवविविधता निसर्गाला आवश्यक असते.

शाश्वत विकासाचे घटक

1. दरडोई उत्पन्नात वाढ.
1. उत्तम जीवनसतर प्राप्तीची संधी.

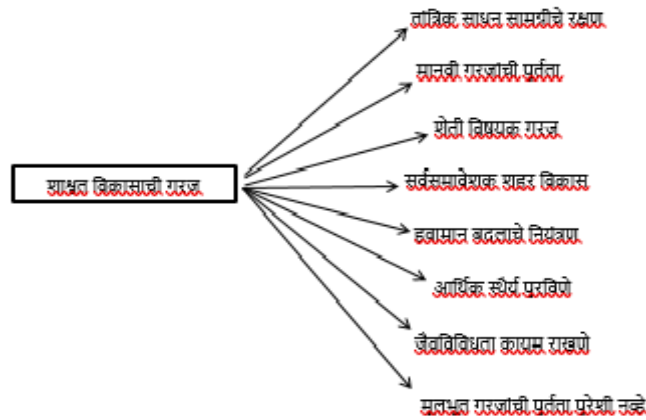
1. स्वास्थ्य आणि पोषण स्तरात सुधारणा.
2. शैक्षणिक स्तरात सुधारणा.
3. नैसर्गिक स्रोतांची समृद्धता आणि उपलब्धता.
4. उत्पन्नाचे विवेक पूर्ण वितरण.
5. मानव अधिकारांची सुरक्षितता.
6. निसर्गाचे आणि नैसर्गिक स्रोतांचे संवर्धन.
7. जीवनाच्या गुणवत्तेत सर्व कसे स्वरूपाची वृद्धी.
8. जीवनात सुख, समृद्धी आणि शांतीची प्राप्ती.

वरील निकषांचे अध्ययन केल्यास विकास ही किती व्यापक संकल्पना आहे याची जाणीव आपणास होते.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे (sustainable development goals) SDGs: - संयुक्त राष्ट्रांनी निश्चित केलेल्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) लिंग समानता हा एक महत्वाचा घटक आहे.

Goals 5: Gender Equality हे महिलांच्या सक्षमीकरणावर केंद्रित आहे.

शाश्वत विकासाची गरज:

महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास यांचा र

महिला सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास हे एकमेकांशी घट्ट संबंधित आहेत.

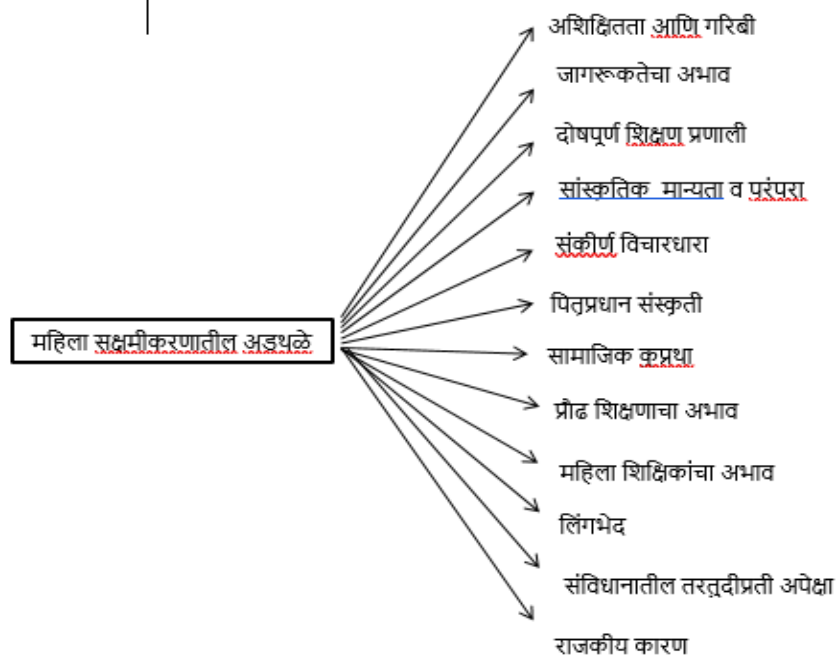
1. आर्थिक विकास: महिलांच्या रोजगारामुळे जीडीपी वाढतो.
2. शिक्षण: सुशिक्षित महिला पुढील पिढीला घडवतात.
3. आरोग्य: सशक्त महिला कुटुंबाचे आरोग्य सुधारतात.
4. पर्यावरण संरक्षण: महिलांच्या नैसर्गिक साधन संपत्ती व्यवस्थापनात महत्वाचा सहभाग असतो.

*** भारतातील महिला सक्षमीकरणाची स्थिती**

1. बेटी बचाव बेटी पढाओ
2. स्वयंसहायता गट सेल्फ हेल्प ग्रुप
3. महिला आरक्षण

तरीही काही समस्या/अडथळे कायम आहेत त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

* महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गातील अडथळे

महिला सक्षमीकरणासाठी पुढील उपाय

1. सर्वांसाठी शिक्षणाची हमी
2. महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी वाढवणे
3. कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी
4. जागरूकता कार्यक्रम
5. डिजिटल सक्षमीकरण

निष्कर्ष

महिला सक्षमीकरण हा केवळ सामाजिक मुद्दा नसून तो आर्थिक आणि पर्यावरणीय विकासाशी निगडित आहे. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महिलांना समान हक्क आणि संधी देणे अत्यावश्यक आहे. समाजाच्या प्रगतीसाठी महिला आणि पुरुष यांचा समान सहभाग आवश्यक आहे.

संदर्भ

- 1) डॉ. संध्या भंगाळे, डॉ. भालचंद्र भावे, प्रा. शेख एजाज अहमद अब्दुल कदूस, प्रा. अनिता एम. शेळके, "शाश्वत विकास आणि पर्यावरण शिक्षणासाठीचे शिक्षण", सक्सेस पब्लिकेशन्स पुणे, 2016
- 2) डॉ. के.म. भांडारकर, "पर्यावरण शिक्षण" नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे, जाने 2006, सप्टें 2007
- 3) डॉ. दिपक पाटील, डॉ. विनोद पाटील, प्रा. अर्चना सुर्यवंशी, प्रा. साजीद पिंजारी, "लिंग, शाळा आणि समाज" अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे 10 मार्च 2017
- 4) इंटरनेटचा वापर
- 5) Research Journals on Gender studies
- 6) डॉ. बी. पी. मरजे, डॉ. युवराज पवार, लिंगभाव, शाळा आणि समाज, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, 2002

OriginalArticle

मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे आणि शाश्वत विकास

डॉ. प्रधान आर.जे.

जे बी एस पी एम कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा जि.बीड प्रोफेसर डॉ. अशोक उत्तमराव घोळवे
कालिकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिरूर कासार जि.बीड

Email: pradhanramkrushan56@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180420

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 84-87

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

आधुनिक माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात डिजिटल माध्यमांनी ज्ञाननिर्मिती, माहितीचे आदान-प्रदान आणि सामाजिक संवाद यांना नवी दिशा दिली आहे. मराठी भाषा ही महाराष्ट्राची सांस्कृतिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक ओळख असून डिजिटल माध्यमांच्या विस्तारामुळे तिच्या वापराच्या नव्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. सामाजिक माध्यमे, संकेतस्थळे, ई-पुस्तके, ब्लॉग, पॉडकास्ट, ऑनलाइन शिक्षण आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांसारख्या साधनांमुळे मराठी भाषेचा प्रसार अधिक व्यापक होत आहे.

शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने डिजिटल माध्यमे शिक्षण, पर्यावरण-जागरूकता, सामाजिक समावेशकता, सांस्कृतिक जतन आणि आर्थिक सक्षमीकरण यांसाठी प्रभावी साधन म्हणून कार्य करतात. मराठी भाषेतील डिजिटल सामग्री ग्रामीण व शहरी भागांतील नागरिकांपर्यंत माहिती पोहोचवून ज्ञानाधारित समाजनिर्मितीस हातभार लावते. तसेच स्थानिक भाषांमधील डिजिटल संसाधनांची उपलब्धता ही शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) साध्य करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

या अभ्यासात मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे आणि शाश्वत विकास यांतील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करण्यात आला असून डिजिटल युगात मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी आणि शाश्वत विकासासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा विचार करण्यात आला आहे. निष्कर्षतः, डिजिटल माध्यमांचा प्रभावी वापर मराठी भाषेच्या जतन, संवर्धन आणि विकासाबरोबरच सामाजिक व सांस्कृतिक शाश्वततेसाठी उपयुक्त ठरतो.

Keywords (बीज संज्ञा): मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे शाश्वत विकास, माहिती तंत्रज्ञान. ई-शिक्षण. सामाजिक माध्यमे डिजिटल साक्षरता, सांस्कृतिक संवर्धन, ज्ञाननिर्मिती शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs)

प्रस्तावना

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात डिजिटल क्रांतीमुळे भाषेचे स्वरूप, वापर आणि उपयोजन यात आमूलाग्र बदल झाले आहेत. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) प्रगतीमुळे ज्ञाननिर्मिती, प्रसार आणि उपभोगाच्या पद्धती बदलल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेची भूमिका केवळ सांस्कृतिक अभिव्यक्तीपुरती मर्यादित न राहता डिजिटल माध्यमांतून विकासाच्या प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणारी ठरत आहे. शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेत आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय संतुलन साधण्याचा प्रयत्न असतो. या प्रक्रियेत स्थानिक भाषांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. एकविसाव्या शतकातील डिजिटल क्रांतीने मानवाच्या ज्ञानविश्वाला अभूतपूर्व वेग आणि व्यापकता दिली आहे. इंटरनेट, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सोशल मीडिया आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म यांच्या साहाय्याने माहितीचे स्वरूप 'सर्वासाठी उपलब्ध' असे झाले आहे. या बदलत्या परिदृश्यात भाषेची भूमिका केवळ संवादाचे साधन म्हणून मर्यादित राहत नाही; ती विकास, समावेशन आणि सशक्तीकरणाची केंद्रबिंदू ठरते.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20826930](https://doi.org/10.5281/zenodo.20826930)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रधान आर.जे., जे बी एस पी एम कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा जि.बीड प्रोफेसर डॉ. अशोक उत्तमराव घोळवे कालिकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिरूर कासार जि.बीड

How to cite this article:

प्रधान आर.जे. (2026). मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे आणि शाश्वत विकास. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 84–87. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20826930>

मराठी भाषा ही केवळ सांस्कृतिक वारशाची वाहक नसून सामाजिक परिवर्तनाची सक्रिय शक्ती आहे. डिजिटल माध्यमांच्या साहाय्याने मराठी भाषा शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांना (Sustainable Development Goals) साध्य करण्यासाठी प्रभावी माध्यम ठरू शकते. प्रस्तुत लेखात मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे आणि शाश्वत विकास यांचा त्रिकोणी संबंध सखोलपणे विश्लेषित करण्यात आला आहे. मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परसंबंध अभ्यासणे ही काळाची गरज आहे. प्रस्तुत लेखात या तिन्ही घटकांचा परस्परसंबंध, त्यांचे प्रभाव, मर्यादा आणि भविष्यातील दिशा यांचा अभ्यासपूर्ण आणि समीक्षणात्मक आढावा घेतला आहे.

मराठी भाषेचे वर्तमान स्वरूप आणि आव्हाने

मराठी भाषा ही समृद्ध साहित्यिक परंपरा असलेली भाषा आहे. संत साहित्य, लोकसाहित्य, आधुनिक वाङ्मय या सर्व क्षेत्रांत मराठीने भरीव योगदान दिले आहे. मात्र डिजिटल युगात मराठीसमोर काही गंभीर आव्हाने उभी आहेत:

इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व

तांत्रिक शब्दसंपत्तीची कमतरता

डिजिटल सामग्रीचा अभाव

तरुण पिढीचा इंग्रजीकडे वाढता ओढा

ही आव्हाने मराठी भाषेच्या विकासात अडथळा निर्माण करतात. तथापि, डिजिटल माध्यमे हीच या समस्यांवर उपाय शोधण्याची संधी देतात.

डिजिटल माध्यमे: संकल्पना आणि व्याप्ती

डिजिटल माध्यमे म्हणजे इंटरनेट, सोशल मीडिया, मोबाईल ॲप्स, ई-पुस्तके, ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्म इत्यादींचा समावेश होतो. या माध्यमांमुळे माहितीचे लोकशाहीकरण झाले आहे.

डिजिटल माध्यमांचे प्रमुख वैशिष्ट्ये:

वेगवान माहिती प्रसार

जागतिक पोहोच

परस्परसंवादी स्वरूप

कमी खर्चात उपलब्धता

मराठी भाषेसाठी ही माध्यमे एक मोठी संधी निर्माण करतात.

मराठी भाषा आणि डिजिटल माध्यमांचा परस्परसंबंध

मराठी भाषेचा डिजिटल माध्यमांतील वापर गेल्या काही वर्षांत लक्षणीय वाढला आहे.

(अ) सोशल मीडिया आणि मराठी

Facebook, YouTube, WhatsApp, Instagram यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर मराठीतील सामग्री मोठ्या प्रमाणात तयार होत आहे.

ब्लॉगिंग, व्हिडिओ निर्मिती, पॉडकास्ट या माध्यमांतून मराठी भाषेचा वापर वाढला आहे.

(ब) ई-शिक्षण आणि मराठी

ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्मवर मराठीतून शिक्षण देण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. यामुळे ग्रामीण आणि वंचित घटकांपर्यंत शिक्षण पोहोचण्यास मदत होते.

(क) डिजिटल प्रकाशन

ई-बुक्स, ऑनलाइन वृत्तपत्रे, वेब मॅगझिन्स यांच्या माध्यमातून मराठी साहित्याचे डिजिटल स्वरूप वाढत आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना

शाश्वत विकास म्हणजे वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम न होईल असा विकास.

याचे तीन मुख्य घटक:

आर्थिक विकास, सामाजिक समता, पर्यावरण संरक्षण

या तिन्ही घटकांच्या संतुलनासाठी स्थानिक भाषांची भूमिका महत्वाची आहे.

मराठी भाषा आणि शाश्वत विकास

मराठी भाषा शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत पुढील प्रकारे योगदान देते:

(अ) शिक्षण आणि जागरूकता

स्थानिक भाषेतून शिक्षण दिल्यास लोकांमध्ये जागरूकता वाढते. पर्यावरण, आरोग्य, शेती, तंत्रज्ञान यासंबंधी माहिती मराठीत उपलब्ध झाल्यास समाजाचा सर्वांगीण विकास होतो.

(ब) ग्रामीण विकास

ग्रामीण भागात मराठी ही मुख्य भाषा असल्याने डिजिटल माध्यमांतून मराठीत माहिती दिल्यास शेती, उद्योग, आरोग्य यामध्ये सुधारणा होऊ शकते.

(क) आर्थिक समावेशन

डिजिटल बँकिंग, ई-कॉमर्स, सरकारी योजना यांची माहिती मराठीत दिल्यास सर्वसामान्य लोकांचा सहभाग वाढतो.

समीक्षणात्मक दृष्टिकोन

मराठी भाषा आणि डिजिटल माध्यमांच्या संदर्भात काही मर्यादा आणि समस्या लक्षात घेणे आवश्यक आहे:

(अ) भाषिक शुद्धतेचा अभाव

डिजिटल माध्यमांमध्ये मराठी भाषेचा वापर करताना अनेकदा इंग्रजी शब्दांचा अतिरेक दिसतो. यामुळे भाषेची शुद्धता आणि सौंदर्य कमी होते.

(ब) दर्जाहीन सामग्री

सोशल मीडियावर अनेकदा अप्रमाणित आणि दर्जाहीन माहिती प्रसारित केली जाते.

(क) तांत्रिक मर्यादा

मराठीसाठी दर्जेदार सॉफ्टवेअर, फॉन्ट्स, भाषांतर साधने यांची अजूनही कमतरता आहे.

भविष्यातील दिशा आणि उपाययोजना

मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे आणि शाश्वत विकास यांचा प्रभावी समन्वय साधण्यासाठी पुढील उपाययोजना आवश्यक आहेत:

डिजिटल सामग्री निर्मिती वाढवणे

शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि तांत्रिक विषयांवरील दर्जेदार मराठी सामग्री तयार करणे आवश्यक आहे.

भाषांतर आणि तंत्रज्ञान विकास

मराठीसाठी AI आधारित भाषांतर साधने विकसित करणे.

शिक्षण क्षेत्रात मराठीचा वापर वाढवणे

डिजिटल शिक्षण प्लॅटफॉर्मवर मराठीत अभ्यासक्रम उपलब्ध करणे.

सरकारी धोरणे

स्थानिक भाषांना प्रोत्साहन देणारी धोरणे राबवणे.

जनजागृती मराठी भाषेच्या वापराबाबत समाजात सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणे. मराठी भाषेचे स्वरूप: परंपरा आणि परिवर्तन
मराठी भाषेची परंपरा संतसाहित्यापासून आधुनिक वाङ्मयापर्यंत विस्तारलेली आहे. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव यांच्या अभंगातून लोकशिक्षणाची परंपरा निर्माण झाली, तर आधुनिक काळात पु. ल. देशपांडे, वि. स. खांडेकर यांसारख्या साहित्यिकांनी भाषेला समृद्ध केले. परंतु डिजिटल युगात मराठीसमोर पुढील आव्हाने उभी आहेत:

इंग्रजीचे वाढते वर्चस्व तांत्रिक शब्दसंपत्तीचा अभाव डिजिटल क्षेत्रातील मराठी सामग्रीची मर्यादा शहरी-ग्रामीण डिजिटल दरी ही आव्हाने केवळ भाषिक नसून सामाजिक विषमतेचे द्योतक आहेत.

डिजिटल माध्यमे: नव्या युगाचे ज्ञानव्यवहार

डिजिटल माध्यमे म्हणजे माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारे निर्माण झालेली संवाद आणि ज्ञानप्रसाराची साधने.

प्रमुख घटक:

सोशल मीडिया (Facebook, YouTube, Instagram), ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म, मोबाईल ॲप्स, ई-पब्लिशिंग, डिजिटल माध्यमांनी ज्ञानाचे केंद्रीकरण मोडून काढले आणि 'ज्ञानाचे लोकशाहीकरण' घडवून आणले.

मराठी भाषा आणि डिजिटल माध्यमांचा सर्जनशील संगम

(अ) लोकाभिमुख अभिव्यक्ती

आज मराठी ब्लॉग, यूट्यूब चॅनेल्स, पॉडकास्ट्स यांद्वारे सामान्य व्यक्तीही आपले विचार मांडत आहे. ही प्रक्रिया भाषेचे लोकशाहीकरण घडवते.

(ब) शिक्षणातील क्रांती

मराठीतून ऑनलाइन शिक्षण उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रामीण आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांपर्यंत ज्ञान पोहोचते.

(क) डिजिटल साहित्यनिर्मिती

ई-पुस्तके, वेब मॅगझिन्स, डिजिटल कथा-कादंबऱ्या यामुळे साहित्यनिर्मितीला नवे आयाम मिळाले आहेत.

शाश्वत विकास: संकल्पना आणि व्यापकता

शाश्वत विकास म्हणजे आर्थिक प्रगती, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय संतुलन यांचा समन्वय.

मुख्य उद्दिष्टे:

गरिबी निर्मूलन, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लिंगसमता, पर्यावरण संरक्षण या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी स्थानिक भाषांचा वापर अत्यावश्यक आहे.

मराठी भाषा: शाश्वत विकासाची प्रभावी साधन

(अ) ज्ञानसुलभता आणि समावेशन

मराठीत माहिती उपलब्ध झाल्यास समाजातील सर्व घटक विकास प्रक्रियेत सहभागी होतात.

(ब) ग्रामीण सक्षमीकरण

शेती, आरोग्य, रोजगार यासंबंधी माहिती मराठीत दिल्यास ग्रामीण भागाचा विकास वेगाने होतो.

(क) आर्थिक सक्षमता

ई-कॉमर्स, डिजिटल बँकिंग, सरकारी योजना यांचा लाभ मराठीतून दिल्यास आर्थिक समावेशन वाढते.

६. समीक्षणात्मक विश्लेषण: वास्तव आणि मर्यादा

(अ) भाषिक संकर आणि शुद्धतेचा प्रश्न

डिजिटल माध्यमांमध्ये 'हिंलिश' किंवा 'मिश्र भाषा' वाढत आहे, ज्यामुळे मराठीची अस्मिता धोक्यात येते.

(ब) दर्जाहीन व दिशाभूल करणारी सामग्री

अप्रमाणित माहितीचा प्रसार समाजात गोंधळ निर्माण करतो.

(क) तांत्रिक मर्यादा

मराठीसाठी उच्च दर्जाची AI साधने, भाषांतर प्रणाली, आणि सॉफ्टवेअर अद्याप अपुरी आहेत.

धोरणात्मक उपाय आणि भविष्यातील दिशा

मराठी डिजिटल कंटेंट मिशन, शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि व्यावसायिक विषयांवर मोठ्या प्रमाणात मराठी सामग्री तयार करणे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि भाषा

मराठीसाठी voice recognition, machine translation, NLP साधने विकसित करणे.

शैक्षणिक धोरणे (NEP 2020) मातृभाषेत शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे. सरकारी आणि खाजगी भागीदारी

डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर मराठीला प्राधान्य देण्यासाठी धोरणे राबवणे.

भाषिक जागरूकता अभियान

मराठीच्या वापराबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणे.

निष्कर्ष

मराठी भाषा, डिजिटल माध्यमे आणि शाश्वत विकास यांचा परस्परसंबंध अत्यंत महत्वाचा आहे. डिजिटल माध्यमे ही मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी आणि शाश्वत विकासासाठी प्रभावी साधन ठरू शकतात. मात्र त्यासाठी योग्य नियोजन, धोरणे आणि जनसहभाग आवश्यक आहे.

मराठी भाषा ही केवळ सांस्कृतिक ओळख नसून विकासाची एक प्रभावी साधन आहे. डिजिटल युगात तिचा योग्य वापर केल्यास सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय क्षेत्रात शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

कुलकर्णी, अ. रा. — मराठी भाषा आणि संस्कृती

जोशी, वि. स. — माहिती तंत्रज्ञान आणि समाज

पाटील, सु. ग. — डिजिटल इंडिया आणि स्थानिक भाषा

UNESCO — Sustainable Development Goals Report

Government of India — Digital India Programme Documents

कृष्णा अग्निहोत्री उपन्यासों में दाम्पत्य जीवन: एक अनुशीलन

शेख अली जाफर¹, डॉ. मुरलीधर अच्युतराव²

¹शोधार्थी बळभीम संशोधन केंद्र, बीड

²मार्गदर्शक - प्रोफेसर एवम् हिन्दी विभागाध्यक्ष जनविकास महाविद्यालय, ता. केज, जि. बीड

Email: alistyle77@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180421

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 88-91

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Mar. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

हिंदी साहित्य में कृष्णा अग्निहोत्री का महत्वपूर्ण स्थान है। उनके उपन्यासों में समाज, परिवार, स्त्री-जीवन तथा दाम्पत्य संबंधों का यथार्थपरक चित्रण मिलता है। प्रस्तुत शोध-पत्र में कृष्णा अग्निहोत्री के उपन्यासों में चित्रित दाम्पत्य जीवन का अनुशीलन किया गया है। उनके उपन्यासों में पति-पत्नी संबंधों की जटिलताओं, पारस्परिक अपेक्षाओं, प्रेम, विश्वास, संघर्ष, असमानता तथा सामाजिक-सांस्कृतिक दबावों का प्रभाव स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। कृष्णा अग्निहोत्री ने दाम्पत्य जीवन को केवल पारिवारिक संस्था के रूप में नहीं, बल्कि स्त्री-पुरुष संबंधों के मनोवैज्ञानिक एवं सामाजिक आयामों के संदर्भ में भी प्रस्तुत किया है। उनके उपन्यासों की नायिकाएँ दाम्पत्य जीवन में उत्पन्न होने वाली समस्याओं, उपेक्षा, असंतोष तथा आत्मसम्मान के प्रश्नों से जूझती हुई दिखाई देती हैं। साथ ही, वे अपने अस्तित्व और स्वतंत्र पहचान की खोज भी करती हैं। लेखिका ने दाम्पत्य संबंधों में संवाद, संवेदनशीलता और समानता के महत्व को रेखांकित किया है। अध्ययन से स्पष्ट होता है कि कृष्णा अग्निहोत्री के उपन्यास भारतीय समाज में दाम्पत्य संबंधों की बदलती प्रकृति तथा स्त्री-चेतना के विकास को प्रभावी ढंग से अभिव्यक्त करते हैं। उनके साहित्य में दाम्पत्य जीवन के विविध पक्षों का यथार्थ और संवेदनशील चित्रण मिलता है, जो समकालीन समाज की पारिवारिक एवं सामाजिक संरचनाओं को समझने में सहायक सिद्ध होता है।

बीज संज्ञाएँ (Keywords): कृष्णा अग्निहोत्री, दाम्पत्य जीवन, पति-पत्नी संबंध, स्त्री-चेतना, नारी विमर्श, पारिवारिक संबंध, सामाजिक यथार्थ, वैवाहिक संघर्ष, मनोवैज्ञानिक विश्लेषण, हिंदी उपन्यास

प्रस्तावना

कृष्णा अग्निहोत्री वर्तमान युग में हिंदी साहित्य क्षेत्र में सबसे अधिक चर्चित महिला साहित्यकार रही है। हिंदी समीक्षकों की दृष्टि से कृष्णा जी केवल नारी विमर्श की रचनाकार न रहकर अखिल मानव जीवन की सही व्याख्या प्रस्तुत करनेवाली एक श्रेष्ठतम रचनाकार हैं। इन्हीं विचारों की झलक उनके उपन्यास, कहानी, समीक्षा, रिपोर्टाज आदि विधाओं में मिलती है। आज पुरे विश्व में मनुष्य का जीवन पूरी तरह से बदल चुका है। उनकी आवश्यकताएँ, समाज, राष्ट्र, धर्म आदि के प्रति देखने का नजरिया बदल गया है। मानो आज विश्व में मनुष्य यंत्रवत विकास के पीछे भाग रहा है। विश्व अनेक समस्याओं से घिरा हुआ नजर आता है। वर्तमान में साम्प्रदायिकता एवं आतंकवाद की समस्याओं ने गंभीर रूप धारण कर लिया है। जिससे मानव जाति भयभीत हो चुकी है। इन सारी समस्याओं ने भारतीय समाज को खोखला बना दिया है। कृष्णा जी ने साम्प्रदायिकता एवं आतंकवाद की समस्याओं का चित्रण बड़ी बेबाकी से किया है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827024](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827024)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शेख अली जाफर, शोधार्थी बळभीम संशोधन केंद्र, बीड

How to cite this article:

शेख अली जाफर. & मुरलीधर अच्युतराव. (2026). कृष्णा अग्निहोत्री उपन्यासों में दाम्पत्य जीवन: एक अनुशीलन.

Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 88–91. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20827024>

कृष्णा अग्निहोत्री के उपन्यासों में दाम्पत्य जीवन:

परंपरागत सामाजिक व्यवस्था में विभिन्न संबंधों का एक संतुलन है। जीवन के विभिन्न दायरों में विभिन्न रूपों में स्त्री-पुरुष की भिन्न स्थितियों और उनके अंतस् में सामंजस्य का एक सुनहरा तार अत्यंत सुंदर, सुखद लगता है। किंतु आधुनिक समय में ये तार बिखर रहे हैं। आज दाम्पत्य की गंगोत्री प्रदूषित हो रही है। परिवेशगत दबावों के कारण शक्ति संतुलन के समीकरण बदले हैं। दाम्पत्य में यह दरार समकालीन जीवन का एक कटु सत्य है। यह कटु सत्य विशेषकर उच्च और शिक्षित वर्ग की अपरिहार्य नियति बन गया है। फिर भी सामाजिकता का भय, धार्मिक विश्वास, सात फेरों के सात जन्म तक निभाये जाने वाले संस्कारों के कारण अधिकांश जगह मुख्यतः मध्य वर्ग में ये संबंध जैसे-तैसे ढोये जा रहे हैं। आज दाम्पत्य जीवन में नीरसता के पीछे पति-पत्नी के अहं की टकराहट के साथ आर्थिक स्थितियों और आपसी अविश्वास आदि अनेक कारण उजागर हो रहे हैं। नारी की आत्मनिर्भरता और पति से बराबरी का दर्जा प्राप्त करने की माँग से भी दाम्पत्य जीवन में कड़वाहट आयी है। कृष्णा अग्निहोत्री के उपन्यासों में भी दाम्पत्य जीवन की उपेक्षा अनेक स्थानों पर व्यक्त हुई है। समाज में हमारे आस-पास बिखरे हुए इन चिरपरिचित कथ्यों को लेखिका ने नये-नये कोणों से उठाया है। बात एक औरत की स्त्री-पुरुष के नाजुक संबंधों को लेकर लिखा गया है। इसमें अत्यंत मर्मस्पर्शी परिवेशों, नये एवं पुराने मूल्यों के टकराव का जीवन्त चित्र कृष्णा जी ने अंकित किया है। पुरुष स्वयं विभिन्न प्रकार के व्याभिचार, अनाचार एवं पापाचार को करता हुआ भी स्त्री को सदैव आदर्श रूप में रखने, घर की चारदीवारी में कैद करने पर पुरुष के साथ हैराने बोलने से वंचित करने तथा मात्र अपने तक सीमित रखने की जो इच्छा करता है, उसका सजीव चित्रण इस उपन्यास में दृष्टिगोचर होता है।

उपन्यास की नायिका 'कनु' जो बचपन से स्त्री-पुरुष संबंधों को तार-तार होता देख रही थी। कनु के पिता उसकी मां के होते हुए किसी अन्य औरत सीमा से संबंध बनाये रखते हैं। घर के लोग सब कुछ जानते हुए भी कुछ नहीं कर सकते। कनु जब उनके संबंधों में अडचन पैदा करने लगती है तब सीमा उसका विवाह करने पर जोर डालने लगती है। तब कनु के मन में सवाल उठता है कि-"न यह स्त्री सुंदर है, न योग्य विदुषी, न यह उनकी रिश्तेदार, न ही पिताजी की पत्नी, तब उसे क्यों देखे बिना पिताजी का मन नहीं मानता? ऐसे ही बिना देखे पिताजी मां के बिना क्यों रह जाते हैं? क्या होता है किसी और विशेष में जो पुरुष को इस तरह बांध लेता है।"¹

उपन्यास में लेखिका ने पुरुष के पुरुषत्व को दिखाने का प्रयास किया है। पत्नी के होते हुए तथा दो जवान बेटियों के सामने पिता की अनैतिकता सभी हृद को पार करके रिश्तों में लाज शर्म नैतिक-अनैतिक का भेद समाप्त कर देता है। जो आज भी समाज में प्रायः देखने को मिलती है। कनु एक ऐसी औरत है, जिसके भीतर मनोवग है, आंतरिक विवशताएँ हैं। जिसे संस्कार अपनी ओर खींचते हैं तो अनुभव अपनी ओर। "हर चौराहे पर खड़ा एक नया पुरुष उसमें केवल औरत, जिस्म की औरत को ढूँढता है, पर वह नारी अपने पुरुष को नहीं पाती।"²

दाम्पत्य संबंधों में आये बदलाव को कृष्णा जी ने 'अभिषेक' उपन्यास में सुधीर के माध्यम से व्यक्त किया है। जो अपनी पत्नी वेणु को पत्नी का सम्मान व दर्जा कभी नहीं देता है और विवाह संस्था में विश्वास नहीं करता है। वह उन दोनों के संबंध को व्यापारिक बना देता है। शादी की रात्रि ही वेणु देखती है कि उसका पति शराबी व चरित्रहीन है। सुधीर वेणु को स्पष्ट बता देता है कि मुझे यह शादी मां-बाप के दबाव के कारण करनी पड़ी है। सुधीर वेणु को एक रात सीधे कह देता है कि "मैं हिप्पी हूँ और नैन्सी, फिरोजा, जैसी मेरी कई गर्लफ्रेंड हैं, मुझे ये बूढ़े लोग जबरदस्ती तुम्हारे गले मढ़ रहे हैं।"³ सुधीर वेणु से कहता है कि वह दोनों अपने-अपने ढंग से जी लेंगे। कोई किसी की जिंदगी में दखल नहीं देगा। वारिस मिलने पर फिफ्टी-फिफ्टी बांट लेंगे। वेणु जब नहीं मानी तब सुधीर ने उसे नशे की एल.एस.डी. गोली दे दी। "वेणु की अनावृत्त कुंवारी देह की सुकोमल रेखाएँ सुधीर ने मसलकर नष्ट कर देने का प्रयत्न किया।..... अब कहां था वह आईना जहां वेणु अपने आपको पहचान पाती। जगह-जगह नील, ओंठ फटे से, आंखें बुझे नशे सी लाल।"⁴ इतना ही नहीं वह उसका क्या हाल कर सकता था इसका सबूत देने के लिए एक दिन सुधीर वेणु को पागल खाने लाता है और वहीं पर अपनी पुण्या दादी से मिलवाता है। उनका ये हाल उनके दादाजी ने जायदाद के लिए ही किया था। उसने वेणु की धमकी देते हुए कहा कि यदि उसने उसका साथ नहीं दिया तो वह उसे जिंदा दफन कर देगा या- "मैं तुम्हारे जाते ही विष उगलना प्रारंभ कर दूंगा कि तुम्हारे मायके में गुप्त इश्क चल रहा है। यह विष समाज की चेतना से तुममें इतना रिस जायेगा कि या तो तुम आत्महत्या करने पर विवश होगी या वेश्या बना दी जाओगी।"⁵ इतना ही नहीं सुधीर ने उससे साफ-साफ कह दिया कि बिना एल. एस.डी. के उसमें पुरुषत्व जागता ही नहीं। अधिक मात्रा में

ले-लेकर ही वह भीतर से खोखला बन गया है। सुधीर को एक बेटा चाहिए ताकि वह जायदाद में अपना हिस्सा पा सके। उसने वेणु को मां बनने के लिए विवश कर दिया। गर्भावस्था झेल रही वेणु बुरी तरह बीमार होती है। उसे चिकित्सा के लिए अकेले विदेश भेज दिया जाता है। विदेश में वह एक बेटे को जन्म देती है और सुधीर की अधिक नशा करने के कारण मृत्यु हो जाती है। सुधीर और वेणु के दाम्पत्य जीवन में कभी प्रेम व एक-दूसरे के प्रति आदर रहा ही नहीं, उनका विवाह तो एक समझौता था। जिसे सुधीर अपनी जायदाद के लिए और वेणु अपने परिवार व समाज के लिए निभा रहे थे।

दाम्पत्य संबंधों का एक नया रूप इसी उपन्यास में सीमा की बेटी उम्मी के माध्यम से चित्रित किया गया है। उम्मी शीतल से विवाह करती है परंतु उम्मी यह नहीं जानती कि शीतल नपुंसक है। हनीमून से लौटने पर उसने अपनी माँ सीमा से साफ कहा कि न तो वह कुंवारी है और न शादीशुदा। उसे तो इस विवाह ने अपाहिज बना दिया। सीमा ने उसे राय दी कि वह तलाक ले ले पर उम्मी नहीं चाहती थी कि उसकी जिंदगी माँ जैसी कटे। सीमा की सुंदर, सुशिक्षित, आत्मनिर्भर पुत्री उम्मी परित्यक्ता शब्द के ठप्पे से बचने के लिए नपुंसक अत्याधारी पति शीतल को सहती है। शीतल बात-बात पर उम्मी पर हाथ उठा देता था। "जब दो व्यक्ति एक छत के नीचे दो पल साथ नहीं रह सके और एक-दूसरे को सहना उनके लिए असंभव हो तब भी यदि वे केवल सामाजिकता के निर्वाह हेतु साथ रहे तो कितनी कठिन स्थिति हो जाती है।"⁶ आश्चर्य इस बात का था कि उम्मी जैसी समझदार स्त्री भी स्वयं की इच्छा से यह असामान्यता झेल रही थी।

उम्मी व शीतल का दाम्पत्य जीवन खुशहाल नहीं था क्योंकि शीतल उम्मी को वह प्रेम व तृप्ति नहीं दे पा रहा था जो एक पत्नी अपने पति से चाहती है। उम्मी को यह प्यार अजीत से मिलता है। अजीत के एक स्पर्श से उम्मी उसे अपने आप को सौंप देती है। उम्मी अपनी विवशता, शिकस्त और हार को अजीत के सीने पर दुलका देती है। "एक पूरी जिन्दगी जैसे उम्मी ने एक घंटे में जी ली।"⁷ पहले उसे लगा उसने यह पाप किया है। परन्तु पाप यदि होता तो उसे तृप्ति, संतोष, शांति नहीं मिलती। उम्मी में आये बदलाव को शीतल भीप जाता है और उससे मारपीट करता है। तब उम्मी के भीतर की आधुनिक नारी जाग्रत होती है और वह साफ-साफ कहती है कि विवाह के बन्धन को वह कभी भी तोड़ सकती है। "मैं कोई चाबी का खिलौना नहीं जिसे तुम जब चाहो चलाओ, फेंको और तोड़ डालो समझे।"⁸

भारतीय समाज की व्यवस्था ही ऐसी है कि पुरुष पर अंगुलियों कम, औरत की तरफ ज्यादा उठाई जाती है औरत को ही लज्जा के भय से डराया जाता है। आज नारी शिक्षित और सजग है। दाम्पत्य जीवन में पति यदि पत्नी से पूर्ण समर्पण और ईमानदारी की माँग करता है तो बदले में पत्नी भी पति से यही अपेक्षा रखती है। इस संदर्भ में 'अन्या से अनन्या में प्रभा खेतान लिखती है "औरत जैसे पुरुष के लिए जीती है पुरुष भी क्यों नहीं औरत के लिए जी पाता।"⁹ वास्तव में औरत किसी दूसरे पुरुष के साथ संबंध बनाने के लिए हजार बार सोचती है, विचारती है, अपने अन्दर के संस्कारों, मान मर्यादा से लड़ती है तब कहीं जाकर प्रेम की प्रबलता तथा समाज से जूझने की दृढ़ता प्राप्त कर वह पुरुष के साथ सम्बन्धों को आकार देती है। कृष्णा अग्निहोत्री जी ने विवाह संस्था पर लगे इन प्रश्नचिन्हों को भी छुआ है। ये पर-पुरुष या पर-नारी संबंध कहीं इच्छा कहीं अयोग्यता तो कहीं स्वार्थ-लोभ के वश उजागर हुए हैं।

निष्कर्ष

कृष्णा अग्निहोत्री उपन्यासों में पति-पत्नी के बीच पारस्परिक तनाव, नीरसता, अलगाव, घुटन, कुंठा जन्म ले लेती है तब अधिकांशतः दाम्पत्य जीवन में कड़वाहट का कारण नारी का आत्मनिर्भर होना है। आधुनिक युग में नारी की आर्थिक और मानसिक स्वतंत्रता पुरुष पर भारी पड़ने लगी है। पुरुष का अहं पत्नी की इस आर्थिक स्वतंत्रता को सहन नहीं कर पाता है। कभी-कभी दाम्पत्य जीवन में किसी तीसरे की उपस्थिति भी अलगाव, घुटन, कुंठा का कारण बन जाती है। मुझे लगता है कि दाम्पत्य जीवन में पुरुष का प्रेम निवेदन और स्त्री का सम्पर्ण ही अच्छा माना जाता है। संस्कारों का यह ताना-बाना अनूठा है लेकिन आज आस्था और विश्वास जैसे शब्द मटमैले और धूमिल होते जा रहे हैं। जब चुटकी भर सिन्दूर भरने वाले का मन सिन्दूर भरने के समय जैसा सदैव नहीं रहता है तो फिर भरवाने वाली का मन भी तो मन ही है। अतः कृष्णा जी के उपन्यासों में विवाह पूर्व व विवाह पश्चात् स्त्री-पुरुष के संबंधों का जो नवीन रूप हमारे सामने कृष्णा जी ने वर्णित किया है उससे तो यही लगता है कि कहीं जीवन की सम-विषम परिस्थितियों में दाम्पत्य के अनेक उतार-चढ़ाव हैं तो कहीं टूटते-बिखरते चटकते रिश्ते हैं आधुनिक समाज में स्त्री-पुरुष के मध्य सम्बन्ध समायानुसार परिवर्तित हो गए हैं।

संदर्भ

1. कृष्णा अग्निहोत्री बात एक औरत की, पृ. 35

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

2. कृष्णा अग्निहोत्री बात एक औरत की, पृ. 36
3. कृष्णा अग्निहोत्री 'अभिषेक', पृ. 22
4. वही, पृ. 23
5. वही, पृ. 27
6. वही, पृ. 49
7. कृष्णा अग्निहोत्री में अपराधी हूँ, पृ. 52
8. वही, पृ. 55
9. प्रभा खेतान 'अन्या से अनन्या', पृ. 60

OriginalArticle

पर्यावरण धोरण आणि जागतिक करार (Environmental Policy and Global Agreements)

डॉ. जगदीश देशमुख

संशोधक मार्गदर्शक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी, ता. जि. धाराशिव.

Email: jagdishdeshmukh1976@gmail.com

Manuscript ID:

गोपवारा (Abstract)

JRD -2026-180422

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 92-95

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

पर्यावरण संरक्षण, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी पर्यावरण धोरणे व जागतिक करार यांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. वाढते औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, हवामान बदल, जैवविविधतेचा ह्रास आणि प्रदूषण यांसारख्या जागतिक पर्यावरणीय समस्यांमुळे विविध देशांनी संयुक्तपणे पर्यावरण संरक्षणासाठी अनेक आंतरराष्ट्रीय करार स्वीकारले आहेत. स्टॉकहोम परिषद (1972), रिओ पृथ्वी परिषद (1992), क्योटो प्रोटोकॉल (1997) आणि पॅरिस करार (2015) यांसारख्या महत्त्वपूर्ण करारांनी जागतिक पर्यावरणीय प्रशासनाला दिशा दिली आहे. भारतानेही विविध पर्यावरणीय कायदे, धोरणे आणि कार्यक्रमांच्या माध्यमातून पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रभावी पावले उचलली आहेत. प्रस्तुत संशोधनामध्ये पर्यावरण धोरणांची संकल्पना, उद्दिष्टे, अंमलबजावणीची आव्हाने तसेच प्रमुख जागतिक करारांचे स्वरूप आणि त्यांचा पर्यावरणीय शाश्वततेवर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. हा अभ्यास पर्यावरणीय समस्यांच्या निराकरणासाठी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे महत्त्व अधोरेखित करतो.

बीज संज्ञा (Keywords): पर्यावरण धोरण (Environmental Policy) जागतिक करार (Global Agreements) शाश्वत विकास (Sustainable Development) हवामान बदल (Climate Change) जैवविविधता संवर्धन (Biodiversity Conservation) पर्यावरण संरक्षण (Environmental Protection) पॅरिस करार (Paris Agreement) क्योटो प्रोटोकॉल (Kyoto Protocol) आंतरराष्ट्रीय सहकार्य (International Cooperation) पर्यावरणीय प्रशासन (Environmental Governance)

प्रस्तावना

पर्यावरण धोरण आणि जागतिक करार हे पृथ्वीच्या नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करण्यासाठी, हवामान बदल रोखण्यासाठी आणि शाश्वत विकास साधण्यासाठी आवश्यक आहे. 5 जून हा जागतिक 'पर्यावरण दिन' म्हणून साजरा केला जातो. हा दिवस पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी सामूहिक कृती करण्याचे आवाहन करतो. आजच्या युगात पर्यावरण संरक्षण ही अत्यंत महत्वाची जबाबदारी बनली आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, जंगलतोड, वाढते प्रदूषण आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर यामुळे पर्यावरणीय समस्या वाढत आहे. यामुळे पृथ्वीवरील जीवन धोक्यात आले आहे. त्यामुळे प्रत्येक देशाने पर्यावरणीय धोरणे आखली आहेत तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक करार करण्यात आले आहेत. हे करार आणि धोरणे जागतिक समुदायाला एक समान उद्दिष्टासाठी एकत्र आणतात, जेणेकरून मानवी उपक्रमामुळे होणाऱ्या नुकसानापासून पर्यावरणाचे संरक्षण करता येईल.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

जगदीश देशमुख, संशोधक मार्गदर्शक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी, ता. जि. धाराशिव.

How to cite this article:

देशमुख जगदीश. (2026). पर्यावरण धोरण आणि जागतिक करार (Environmental Policy and Global Agreements). Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 92-95.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20827139>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827139](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827139)

पर्यावरण धोरण म्हणजे काय?

पर्यावरण धोरण म्हणजे सरकार किंवा संस्थानी पर्यावरणीय समस्या सोडविण्यासाठी घेतलेली कायदेशीर आणि धोरणात्मक पावले होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. पर्यावरणीय धोरणांची संकल्पना समजून घेणे.
2. जागतिक पर्यावरणीय करारांचा अभ्यास करणे.
3. धोरणांचा आणि करारांचा परिणाम विश्लेषित करणे.
4. पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रभावी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहीतके

1. कराराची योग्य अंमलबजावणी केल्यास पर्यावरणीय धोरणे प्रभावी ठरतात.
2. जागतिक करार पर्यावरण संरक्षणासाठी महत्वाचे साधन आहे.
3. पर्यावरण धोरणासाठी जागतिक लोकमत महत्वाची भूमिका बजावू शकते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

अ) संशोधनाचे स्रोत

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला. यामध्ये विविध ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, संशोधन लेख, शासनाचे अहवाल, कायदे, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल इत्यादी.

ब) वर्णनात्मक संशोधन पद्धती

या संशोधन लेखासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. यामध्ये पर्यावरणीय धोरणे व जागतिक करारांचे स्वरूप, उद्दिष्टे व परिणाम यांचे वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यात आले.

क) तुलनात्मक विश्लेषण पद्धती

तुलनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा देखील प्रस्तुत संशोधन लेखन करण्यासाठी उपयोग करण्यात आला. यामध्ये विविध देशांच्या पर्यावरणीय धोरणांची तुलना करून त्यातील साम्य व फरक यांचा अभ्यास केला.

ड) केस स्टडी पद्धत

केस स्टडी पद्धतीचा वापर करून संशोधन लेख तयार करण्यात आला. केस स्टडी पद्धतीनुसार विशिष्ट करारांचे सखोल विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले.

भारत आणि पर्यावरणीय धोरणे व कायदे

भारत सरकारने पर्यावरणीय धोरणे तयार केली आहे. त्या दृष्टीने विविध असे नियम व कायदे तयार करून त्याची प्रभावी अंमलबजावणी केलेली आहे.

अ) घटनात्मक तरतूद

- 1) भारतीय संविधानाच्या कलम- 48(A)नुसार राज्य पर्यावरणाचे रक्षण आणि सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न करेल.

2) कलम- 51A(g) जी नुसार नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

ब) पर्यावरणीय कायदे

- 1) पर्यावरण संरक्षण कायदा- 1986
- 2) वन्यजीव संरक्षण कायदा -1972
- 3) @जल प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण कायदा -1974
- 4) वन संवर्धन कायदा -1980
- 5) वायु प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण कायदा- 1981
- 6) जैविक विविधता कायदा- 2002
- 7) राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण कायदा- 2010

पर्यावरण संरक्षण आणि आंतरराष्ट्रीय करार

पर्यावरण संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक महत्त्वपूर्ण करार आणि प्रोटोकॉल करण्यात आले आहेत. ज्यांचा उद्देश हवामान बदल, जैवविविधता न्हास आणि प्रदूषण रोखणे हा आहे.

प्रमुख आंतरराष्ट्रीय करार खालील प्रमाणे आहेत.

अ) हवामान बदल आणि ओझोन संरक्षण करार

1. पॅरिस करार- 2015

हवामान बदलावरील एक अत्यंत महत्वाचा करार आहे. याचा उद्देश जागतिक तापमान वाढ मर्यादित ठेवणे आहे.

2. क्योटो प्रोटोकॉल 1997

हा युनायटेड नेशन्स फ्रेमवर्क ऑन क्लाइमेट चेंज अंतर्गत ग्रीनहाऊस वायूचे उत्सर्जन कमी करण्यासाठी करण्यात आलेला आहे.

3. मॉन्ट्रियल प्रोटोकॉल- 1987

ओझोन थराला हानी पोहोचवणाऱ्या पदार्थांचे उत्पादन आणि वापर कमी करण्यासाठी हा करार केला गेला.

4. यांना कॉन्व्हेंशन- 1985

ओझोन थराच्या संरक्षणासाठीचा हा एक महत्वाचा करार आहे.

ब) जैवविविधता आणि वन्यजीव

संरक्षण करार:

1. जैवविविधता कन्व्हेंशन-1992

जैवविविधतेचे संवर्धन आणि शाश्वत वापर करण्यासाठी रियो पृथ्वी परिषदेत हा करार स्वीकारण्यात आला.

2. CITES करार- 1973

लुप्तप्राय वन्य जीवन आणि वनस्पतीच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर नियंत्रण ठेवणारा हा करार आहे.

3. रामसर कन्व्हेंशन- 1971

पाणथळ जागा आणि पानपक्ष्यांचे अधिवास सुरक्षित करण्यासाठीचा हा आंतरराष्ट्रीय करार आहे.

4. बोन कन्व्हेंशन-1979

स्थलांतरित वन्य प्राण्यांच्या प्रजातींच्या संवर्धनासाठी हा करार केला गेला.

क) प्रदूषण नियंत्रण आणि कचरा व्यवस्थापन

1. बसेल कॉन्व्हेंशन- 1989

घातक कचऱ्याची सीमापार वाहतूक आणि त्याची विल्हेवाट यावरून नियंत्रण ठेवणारा हा करार आहे

2. टाकून कॉन्व्हेंशन- 2001

सातत्याने टिकून राहणाऱ्या सेंद्रिय प्रदूषकापासून मानवी आरोग्य आणि पर्यावरणाचे रक्षण करणे

ड) इतर महत्वाचे करार

1. युनायटेड नॅशन्स टू कॉन्व्हेंट डेजर्ट

ट्री फिकेशन- 1994

वाळवंटीकरण रोखण्यासाठी आणि दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी हा करार करण्यात आला.

2. स्टॉकहोम घोषणापत्र -1972

पर्यावरणावर मानवी हक्क आणि संरक्षणाशी संबंधित ही पहिली मोठी जागतिक परिषद होती. त्यातून युएनइपी ची स्थापना झाली.

सारांश/ समारोप

पर्यावरणीय धोरणे आणि जागतिक करार हे पृथ्वीच्या संरक्षणासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. पर्यावरणीय समस्या जसे की हवामान बदल प्रदूषण जैवविविधतेचा ऱ्हास या जागतिक स्तरावर गंभीर बनले आहेत. या समस्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विविध देशांनी पर्यावरणीय धोरणे तयार केली असून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक करार करण्यात आले आहेत. मात्र आंतरराष्ट्रीय कराराची प्रभावी अंमलबजावणी ही प्रत्येक देशाची जबाबदारी आहे. लोकसहभाग, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि जागरूकता यामुळेच या धोरणांचा यशस्वी परिणाम दिसून येईल.

निष्कर्षतः असे दिसून येते की, प्रभावी अंमलबजावणी आणि जागतिक सहकार्याशिवाय पर्यावरण संरक्षण शक्य नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची/Bibliography

1. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, "समकालीन जागतिक राजकारण," विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, मार्च 2010.
2. डॉ. वराट व प्रा. बोरुडे, "पर्यावरण भूगोल," विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, ऑगस्ट 2012.
3. प्राचार्य सुहास पेशवे व डॉ. मोहन बाबरे, "पर्यावरण अभ्यास," मंजुषा पब्लिकेशन्स, नळदुर्ग, जून 2004.
4. डॉ. सुनील शिंदे व डॉ. संतोष कोल्हे, "आंतरराष्ट्रीय संबंध," एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद, जून 2014.
5. डॉ. पंडित नलावडे, "आंतरराष्ट्रीय संबंध," कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, 9 जुलै 2014.
6. प्रा. डॉ.बी.डी. तोडकर, "भारत आणि जग," डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, जुलै 2010.
7. प्रा. डी. एच. मेहेत्रे, "भारताचे परराष्ट्रीय धोरण," क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन्स, नांदेड, ऑगस्ट, 2012.
8. Government Report

OriginalArticle

छत्रपती संभाजीनगर शहरातील शाश्वत नागरी विकासाचा सखोल अभ्यास

डॉ.आर.व्ही.ताटीपामूल¹, श्री.रामेश्वर तुळशीराम करपे²,

¹संसोधक मार्गदर्शक, शि.म.जा.मो.महाविद्यालय कळंब

²संसोधक विद्यार्थी शि.म.जा.मो.महाविद्यालय,कळंब ता.कळंब जि.धाराशिव

Email: rameshwarkarpe11@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180423

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(X)

Pp. 96-100

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr.2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

शाश्वत नागरी विकास ही संकल्पना आर्थिक प्रगती, सामाजिक समता आणि पर्यावरणीय संतुलन यांचा समन्वय साधून शहरांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यावर आधारित आहे. वेगाने होणारे शहरीकरण, लोकसंख्येची वाढ, पायाभूत सुविधांवरील ताण, वाहतूक समस्या, जलस्रोतांचे व्यवस्थापन, घनकचरा निर्मूलन आणि पर्यावरणीय आव्हाने यांमुळे भारतीय शहरांसमोर अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. छत्रपती संभाजीनगर हे महाराष्ट्रातील एक महत्वाचे औद्योगिक, शैक्षणिक व पर्यटन केंद्र असून गेल्या काही दशकांत शहराचा वेगाने विस्तार झाला आहे. या विस्तारामुळे शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने विविध संधी आणि आव्हाने निर्माण झाली आहेत.या संशोधनाचा उद्देश छत्रपती संभाजीनगर शहरातील शाश्वत नागरी विकासाच्या विविध पैलूंचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. शहरातील पायाभूत सुविधा, जलपुरवठा व्यवस्था, वाहतूक व्यवस्थापन, पर्यावरण संरक्षण, हरित क्षेत्रांचे संवर्धन, कचरा व्यवस्थापन तसेच नागरिकांच्या जीवनमानाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोत, शासकीय अहवाल, विकास आराखडे आणि संबंधित साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.अभ्यासातून असे दिसून येते की, स्मार्ट सिटी उपक्रम, रस्ते व सार्वजनिक सुविधा विकास, जलसंधारण प्रकल्प आणि हरित उपक्रम यांमुळे शहराच्या विकासाला गती मिळाली आहे. तथापि, वाढते प्रदूषण, अनियंत्रित शहरी विस्तार, वाहतूक कोंडी, जलस्रोतांवरील दबाव आणि पर्यावरणीय असमतोल यांसारखी आव्हाने अद्यापही कायम आहेत. त्यामुळे शाश्वत नागरी विकासासाठी प्रभावी नियोजन, नागरिकांचा सहभाग, पर्यावरणपूरक धोरणे आणि संसाधनांचे सुयोग्य व्यवस्थापन आवश्यक आहे. हा अभ्यास छत्रपती संभाजीनगर शहराच्या शाश्वत विकासासाठी आवश्यक असलेल्या धोरणात्मक उपाययोजना आणि भविष्यातील विकासदृष्टी समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

बीज संज्ञा (Keywords):शाश्वत नागरी विकास छत्रपती संभाजीनगर शहरीकरण स्मार्ट सिटी पर्यावरण संरक्षण जलव्यवस्थापन घनकचरा व्यवस्थापन हरित पायाभूत सुविधा नागरी नियोजन

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक आभासी कार्यकाळात शहरीकरण ही एक जागतिक पातळीवरील महत्वाची प्रक्रिया बनली आहे.भारतामध्येही शहरांची वाढ जलद गतीने होत असल्याने आर्थिक विकासासाठी शहरांचे महत्त्व वाढले आहे.छत्रपती संभाजीनगर हे मराठावाडा विभागातील एक प्रमुख औद्योगिक व पर्यटन केंद्र आहे.हे शहर दिल्ली मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरीडॉर (Delhi-Mumbai Industrial Corridor) (DMIC) प्रकल्पांतर्गत येत असल्याने त्याचे आर्थिक महत्त्व अधिक वाढले आहे.याच दृष्टीकोणातून शहरात विकसित होणारा औरंगाबाद इंडस्ट्रियल सिटी (Aurangabad Industrial City) (AURIC) हा प्रकल्प शहराच्या नियोजित आणि शाश्वत विकासासाठी महत्त्वपूर्ण मानला जात आहे.म शाश्वत नागरी विकास म्हणजे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

आर.व्ही.ताटीपामूल, संसोधक मार्गदर्शक, शि.म.जा.मो.महाविद्यालय कळंब ता.कळंब जि.धाराशिव

How to cite this article:

आर.व्ही.ताटीपामूल & करपे रामेश्वर. तुळशीराम. (2026). छत्रपती संभाजीनगर शहरातील शाश्वत नागरी विकासाचा सखोल अभ्यास. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 96-100.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20827239>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827239](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827239)

शहराचा असा विकास की जो पर्यावरणाचे रक्षण करताना आर्थिक प्रगती आणि सामाजिक समता सुनिश्चित करतो (राष्ट्रीय नागरी पुनरुत्थान संस्था २०२३)

छत्रपती संभाजीनगर हे महाराष्ट्रातील वेगाने विकसित होणारे शहर असून औद्योगिकीकरण, पर्यटन आणि पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे शहराचा आर्थिक विकास वेगाने होत आहे. या वाढत्या शहरीकरणामुळे पर्यावरणीय, सामाजिक आणि प्रशासकीय आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या संशोधनात शहरातील शाश्वत नागरी विकासाच्या विविध घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. पाणीटंचाई, नदी प्रदूषण, कचरा व्यवस्थापन, अनियोजित शहरी विस्तार आणि प्रशासनातील मर्यादा या प्रमुख समस्यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच औरंगाबाद इंडस्ट्रियल सिटी (AURIC), स्मार्ट सिटी उपक्रम आणि नदी पुनरुज्जीवन प्रकल्प यांसारख्या संधींचा आढावा घेऊन शाश्वत विकासासाठी धोरणात्मक उपाय सुचवण्यात आले आहेत.

प्रमुख संज्ञा : शाश्वत विकास, नागरीकरण, जलसंकट, स्मार्ट सिटी

उद्दीष्टे

1. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील शाश्वत पर्यावरणाचा अभ्यास करणे.
2. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील आर्थिक शाश्वततेचा अभ्यास करणे.
3. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील सामाजिक शाश्वततेचा अभ्यास करणे.
4. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील प्रशासकीय शाश्वततेचा अभ्यास करणे.
5. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील मूलभूत पायाभूत सुविधांच्या शाश्वततेचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र

छत्रपती संभाजीनगर हे महाराष्ट्राच्या मध्य-पूर्व भागात स्थित असून ते दुष्काळग्रस्त भागात येते. ज्यामुळे पाण्याच्या उपलब्धतेवर मोठा परिणाम होतो. शहराचे हवामान उष्ण व कोरडे आहे. शहराच्या उत्तरेस वेरूळ व अजिंठा डोंगररांग्या उपडोंगर रांगा तर दक्षिणेस स्थानिक सातारा डोंगररांगा यांच्या मध्ये शहर वसलेले आहे. शहरात खाम व सुखणा या दोन नद्या उत्तरेस उगम पावतात. दक्षिणेस गोदावरी नदीला जाऊन मिळतात. शहराला पूर्वी "खडकी" या नावाने ओळखले जात होते.

शहराची प्रमुख वैशिष्ट्ये

२.१ औद्योगिक क्षेत्र

छत्रपती संभाजीनगर, चिकलठाणा, वाळूज, शेंद्रा आणि बिडकिन हे शहरा शेजारील प्रमुख औद्योगिक क्षेत्र आहे. या औद्योगिक क्षेत्रामुळे मोठ्या प्रमानात गुंतवणूक होत आहे. वाळूज, चिकलठाणा, छत्रपती संभाजीनगर या औद्योगिक क्षेत्रात ऑटोमोबाईल निर्मिती, रसयाने, पेपर मिल उद्योग, औषधी व सौंदर्यप्रसदाने, इंजिनियरिंग इ. विविध प्रकारचे उद्योग उभारले आहे. वाळूज औद्योगिक क्षेत्रात बजाज कंपनीमध्ये मोठ्या प्रमाणात दुचाकी, तीनचाकी वाहन निर्मिती होते. शेंद्रा बीडकिन या पंचतारांकित औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात चारचाकी वाहन निर्मिती, इलेक्ट्रिक वाइक, बॅटरी, सौरपॅनल इ. निर्मितीत देशात आघाडी घेतली आहे.

२.२ पर्यटन

शहरात जागतिक दर्जाचे अजिंठा आणि वेरूळ लेणी, दौलताबाद किल्ला, बिबी का मकबरा, पानचक्री इ. पर्यटन उपलब्ध आहे. या केंद्रामुळे शहरामध्ये पर्यटन संबंधित हॉटेल, टुर्स अँड ट्रॅव्हल इ. उद्योग व व्यवसायामुळे मोठ्या प्रमानात रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

२.३ वाढती लोकसंख्या आणि नागरी विस्तार :

शहरातील औद्योगिक प्रकल्प, नवीन पंचतरांकित औद्योगिक क्षेत्र, ऑरीक सिटी, स्मार्ट सिटी, पर्यटन इ. मुळे शहरात आधुनिक पायाभूत सुविधा निर्माण होत असल्याने मोठ्या प्रमाणात लोक शहराकडे आकर्षित होत आहे. यामुळे शहराचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार होत आहे.

शाश्वत नागरी विकासाचे प्रमुख घटक

३.१ पर्यावरणीय शाश्वतता

छत्रपती संभाजीनगर शहरात पर्यावरणीय समस्या मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात. शहराच्या वाढत्या लोकसंख्यामुळे पाणीटंचाई समस्या गंभीर बनत आहे. शहरातील जलस्रोत मर्यादित असल्यामुळे लोकसंख्या वाढ आणि औद्योगिकीकरण यामुळे पाण्याची मागणी वाढली आहे. खाम आणि सुखणा या शहरातील प्रमुख नद्या आहे. शहरातील सांडपाणी व मल्लनिसारणचे पाणी या नद्या मध्ये सोडले जाते. ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जल प्रदूषण निर्माण होते.

पर्यावरणीय शाश्वततेसाठी खालील उपाय आवश्यक आहेत

पावसाचे पाणी साठवणे : शहरातील बांधकाम परवाना देताना प्रत्येक घरे, इमारती, मोठे ग्रह प्रकल्प यांना रेनवॉटर हारवेस्टिंग सक्तीचे कारणे आवश्यक आहे.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे (STP) : शहरात रोज सुमारे १८० ते २२० दशलक्ष लीटर सांडपाणी निर्माण होते. या निर्माण होणाऱ्या संपूर्ण सांडपाणी व मल्लनिस्सारण पाण्यावर प्रक्रिया होणे गरजेचे आहे. शहरात एकूण सात ठिकाणी प्रक्रिया केंद्र विकसित होत आहे. यातील सिडको चिकलठाणा प्रक्रिया केंद्रात ६.५ दशलक्ष लिटर तर हिमायत बाग येथील प्रक्रिया केंद्रात ५ दशलक्ष लीटर सांडपाण्यावर प्रक्रिया केली जाते. दोन्ही केंद्र मिळून एकूण ११.५ दशलक्ष लीटर सांडपाण्यावर प्रक्रिया केली जाते. बानेवाडी, पडेगाव, कांचनवाडी, सिडको झाल्टा फाटा, सलीम अली सरोवर, सिद्धार्थ गार्डन इ. ठिकाणी नवीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उभारले जात आहे. या सर्व प्रक्रिया केंद्रातून २२० दशलक्ष लीटर सांडपाण्यावर प्रक्रिया केली जाणार आहे. (स्रोत: छत्रपती संभाजीनगर महानगरपालिकाचे भाूमी उपयोग अहवाल २०२२-२०४२)

वृक्षारोपण आणि हरित क्षेत्रांचे संरक्षण : शहरात हरित क्षेत्र खूपच कमी आहे. यात शहरात लगत असलेल्या विद्यापीठ परिसर, कांचनवाडी, हिमायत बाग, सलीम अली सरोवर परिसर, एम.जी.एम. विद्यापीठ परिसर इ. ठिकाणी झाडे आढळतात. शहरात मोठ्या प्रमाणात वृक्षारोपण करणे गरजेचे आहे. यामुळे शहरात हरित क्षेत्रात वाढ होईल.

प्रदूषण नियंत्रण : शहरी नदी व्यवस्थापन योजने अंतर्गत या नद्याचे नदी पुनरुज्जीवनाचे प्रयत्न सुरू आहेत (NIUA, 2023) खास नदीचे पुनरुज्जीवन पूर्ण झाले असून सुखना नदीचे पुनरुज्जीवन सुरू आहे. तसेच सात सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमुळे मोठ्या प्रमाणात पाणी प्रदूषण कमी होण्यास मदत होईल.

हवा प्रदूषण कमी करण्यासाठी सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेत इलेक्ट्रिक बस, सायकल, दुचाकी, रिक्शा, कार इ. वाहने वापरण्यास जनजागृती केली पाहिजे, केंद्र सरकारने महानगरपालिकेला पी.एम.ई बस सेवा अंतर्गत १०० ई बस देण्याचे मान्य केले आहे. तसेच स्मार्ट सिटी प्रकल्प अंतर्गत ३५ ई बसची मंजूरी मिळाली आहे. यामुळे काही प्रमाणात प्रदूषण कमी होण्यास मदत होईल. तसेच शहरात मोठ्या प्रमाणात ई बाइक व कारची वापरण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

३.२ आर्थिक शाश्वतता

छत्रपती संभाजीनगर हे औद्योगिकदृष्ट्या विकसित होत असलेले एक महत्वाचे शहर आहे. दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रीयल कॉरिडोर (DMIC) अंतर्गत येणाऱ्या शेंद्रा व बिडकिन औद्योगिक क्षेत्र आणि औरंगाबाद इंडस्ट्रीयल सिटी (AURIC) प्रकल्पांमुळे शहरात गुंतवणूक वाढत आहे. या प्रकल्पांमुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होत असून शहराच्या आर्थिक समृद्धित वाढत आहे. तसेच शहराच्या भौगोलिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहे तसेच यामुळे शहराचे भूमी उपयोजन देखील बदलत आहे. या पूर्वीच्या वाळूज चिकलठाणा व छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद) औद्योगिक क्षेत्रांमुळे शहरात औद्योगिक क्षेत्रात लागणारे कुशल व अर्ध कुशल मनुष्यबळ, बँका, कचामाल वाहतूक पुरवठा साखळी इ. सह घटक शहरात उपलब्ध आहे. यामुळे शहरात औद्योगिक विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात चालना मिळते. कोणत्याही देशाचा व शहराचा विकास होण्यासाठी तेथील पायाभूत सुविधा विकास करणे अत्यंत महत्वाचे असते. छत्रपती संभाजीनगर शहरात राष्ट्रीय महामार्ग, रेल्वे, वीज, पाणी, शैक्षणिक सुविधा आणि आरोग्य सुविधा उपलब्ध आहे. तसेच आर्थिक विकास शाश्वत ठेवण्यासाठी कार्यक्षम ऊर्जा तंत्रज्ञान, पर्यावरणपूरक उद्योग आणि स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर आवश्यक आहे. छत्रपती संभाजीनगर शहर व जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात पर्यटन क्षेत्र असल्याने अनेक लोकांना वेगवेगळ्या प्रकारे रोजगार निर्माण झाला आहे. यामुळे शहराच्या आर्थिक विकासासाठी चालना मिळाली आहे.

३.३ सामाजिक शाश्वतता

शहरातील सामाजिक असमानता ही एक मोठी समस्या आहे. झोपडपट्ट्या, अपुरी घरे आणि आरोग्यच्या असुविधांमुळे गरीब वर्ग प्रभावित होतो. सामाजिक शाश्वततेसाठी आर्थिक व सामाजिक मागासलेल्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांना परवडणारी घरे, शिक्षण, आरोग्य सुविधा व रोजगार संधी देखील उपलब्ध करून दिली पाहिजे. जणेकरून ते समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येतील व सामाजिक समता व एकता निर्माण होण्यास मदत होईल. देशाचा व शहराच्या विकासात सर्व नगरिकांचा सहभाग असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

३.४ प्रशासनिक शाश्वतता

शहराच्या विकासासाठी प्रभावी प्रशासन असणे अत्यंत आवश्यक आहे. यामुळे शहरात शासकीय योजनांचा योग्य व्यक्तीला न्याय मिळून देणे तसेच शहरात कायदा व सुव्यवस्था राखणे ही प्रशासनाची मुख्य जबाबदारी आहे. शहरात पाणी, वीज, शिक्षण, आरोग्य व रस्ते इ. मूलभूत पायाभूत सुविधा पुरवणे हे शासनाचे मुख्य कर्तव्य आहे. यामुळे सुविधा पुरवल्यास शहराचा आर्थिक विकास वेगाने होण्यास मदत होते. तसेच शहरातील सर्व शासकीय विभागात समन्वय असणे गरजेचे आहे. जर समन्वय नसेल तर मूलभूत सुविधा व योजनांचा लोकांना योग्य न्याय मिळणार नाही. तसेच सर्व शासकीय योजनांची प्रभावी जनजागृती व लाभ सर्व सामान्य लोकांपर्यंत पोहचवणे व धोरणांची अपुरी अंमलबजावणी करणे प्रशासनाची मुख्य जबाबदारी आहे.

शहरातील प्रमुख आव्हाने:

४.१ पाणीटंचाई

शहरात पाण्याची मोठ्या प्रमाणात कमतरता जाणवते. शहरात सद्य २०० एम.एल.डी पाण्याची आवश्यकता आहे मात्र शहरात रोज साधारणपणे १३० ते १४० एम.एल.डी पाण्याचा पुरवठा होतो. यामुळे शहरात पाणी पुरवठ्यात मोठी तफावत असल्याचे

दिसून येते.यामुळे यावर लवकर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.याचा नवीन गुंतवणूकदारावर परिणाम होऊन शहराची आर्थिक वाढी कमी होते.शहरात गुंतवणूक कमी झाल्यास शहरातील रोजगाराच्या संधी देखील कमी होते.

४.२ घनकचरा व्यवस्थापन :

शहरात रोज सुमारे ४५० ते ५०० टन कचरा निर्माण होतो.हा घनकचरा गोळा. करण्यासाठी जानेवारी २०२६ पर्यंत ३९० प्राथमिक लहान वाहने ४० दुय्यम वाहने ३० व्यावसायिक वाहना उपलब्ध होते.शहरातील जमा झालेला सुका कचरा, ओला कचरा, जैविक कचरा वेगळा करून त्याची प्रत्येकी १५० टन क्षमता असलेल्या पडेगाव, हरसूल आणि चिकलठाणा या ठिकाणी प्रकिया केली जाते.तर कांचनवाडी येथे बॅनको कन्स्ट्रक्शन लि.(मध्य प्रदेश) कंपनी ३० टन क्षमतेचा बायोमिथेनेशन प्रकल्पात ओल्या कचऱ्यावर २०१९ पासून प्रकिया केली जाते.यातून ११००के.व्ही वीज निर्मिती होते.(स्रोत: घनकचरा व्यवस्थापन विभाग छत्रपती संभाजीनगर महानगरपालिका).घनकचऱ्याची योग्य विल्हेवाट न लावल्यास व व्यवस्थापन न केल्यास मोठ्या प्रदूषण निर्माण होऊन मानवी आरोग्य धोक्यात येते.

४.३ वाहतूक समस्या

छत्रपती संभाजीनगर शहरात मोठ्या प्रमाणात वाहनाची संख्या वाढली आहे.३१ मार्च २०२५ मध्ये सर्व प्रकरच्या वाहनाची एकूण संख्या २२५३६१५ एवढी होती.त्यात३१ मार्च २०२६ पर्यंत एकूण संख्या २३८८८३२ एवढी झाल्याचा अंदाज आहे.(प्रादेशिक परिवहन मंडळाने २०२६ ची अधिकृत आकडेवारी जाहीर केलेली नाही) साधारणपणे १८,४४१६२ हजार दुचाकी तर १७९१५ कार शहरात होत्या.महणजे दोन्ही प्रकारच्या वाहनाचा ८०% वाढा आहे.यामुळे मोठ्या प्रमाणात हवा प्रदूषण निर्माण होते.(प्रादेशिक परिवहन विभाग छत्रपती संभाजीनगर व दैनंदिन वर्तमान पत्र २०२५) वाहनांची संख्या वाढल्यामुळे ट्रॅफिक वाढले आहे.

४.४ अनियोजित विकास

शहराचा विस्तार नियोजनाशिवाय होत असल्याने मोठ्या प्रमाणात गुठेवरी क्षेत्र निर्माण झाले आहे.यामुळे शहरात अनेक समस्या निर्माण होत आहे.या भागात अनेक पायाभूत सुविधेचा अभाव जाणवतो.या भागातील गल्ल्यामध्ये योग्य अंतर नसल्याने वाहतुकीस देखील अडथळा निर्माण होतो.पावसाळ्यात काही ठिकाणी पावसाचे पाणी घरात शिरते.यामुळे शहराचा योग्य व नियोजन पूर्वक विकास केल्यास वरील समस्या निर्माण होत नाही.

शाश्वत विकासासाठी संधी

५.१ औरंगाबाद इंडस्ट्रियल सिटी (AURIC) प्रकल्प :

हा भारतातील पहिला ग्रीनफील्ड प्रकल्प आहे.एक अत्याधुनिक प्रगत असे पंचतारांकित शहर शेंद्रा बिडकिन औद्योगिक क्षेत्रात उभे राहणार आहे.यातील ६०% भागावर औद्योगिक प्रकल्प तर ४०% भागावर व्यापारी संकुले, निवासी घरे, शाळा, हॉस्पिटल, बँका इ.राखीव असणार आहे.या शहरात वीज, इंटरनेट, गॅसलाइन,पाणी इ.सर्व पायाभूत सुविधा भूमिगत असणार आहे.

५.२ स्मार्ट सिटी उपक्रम

आजच्या आधुनिक व आभाशी कार्यकाळात डिजिटल गव्हर्नन्सचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे.यामुळे लोकांचा वेळ व पैसा दोन्हीची बचत होईल.स्मार्ट सिटी उपक्रमांमुळे नागरिकांना डिजिटल सेवा उपलब्ध झाल्यास लोकांचा शासकीय कार्यालयत प्रत्यक्ष उपलब्ध राहण्याचा ओघ कमी होईल.शासकीय मनुष्यबळाचा प्रभावीपणे उपयोग करता येईल. डिजिटल गव्हर्नन्सवापर केल्यास प्रशासनात पारदर्शकता वाढेल.मानवी हस्तक्षेप कमी होऊन भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत होईल.डिजिटल सेवा आणि स्मार्ट व्यवस्थापनामुळे शहराचा विकास होतो.

५.३ हरित बांधकाम

हरित बांधकाम महणजे जे पर्यावरणाची कमीत'कमी'हानी होऊन ऊर्जा पाणी यांची बचत होईल तसेच आरोग्यदायी व शाश्वत प्रकारे बांधकाम करणे होय.यात सौर उर्जेचा व सूर्य प्रकाशाचा जास्तीत जास्त वापर करणे,पारंपरिक बल्प ऐवजी एल.इ.डी.लाइट वापरणे.छतावरील पाणी जमिनीत मुरवणे,पाण्याचा व बांधकाम साहित्याचा पुनर्ववापर करणे, कमीत कमी प्रदूषण करणारे साहित्य वापरणे, स्वच्छ व मुबलक हवा खेळती राहील आशा प्रकारे बांधकाम करणे, झाडे व परस बागा लावणे,कार्यक्षम आणि पर्यावरणपूरक इमारती बांधकाम करणे.

धोरणात्मक उपाय

छत्रपती संभाजीनगर शहरात पाणीपुरवठा व्यवस्थापनात सुधारणा करणे गरजेचे आहे. शहरात मोठ्या प्रमाणात पाणीटंचाई जाणवते.त्याचा कुटुंबाच्या दैनंदिन जीवनावर व आरोग्यावर देखील परिणाम होतो.पुरेसे पाणी वेळेवर न मिळाल्यास मानवाची कार्यक्षमतेवर परिणाम होऊन आर्थिक विकासाला फटका बसतो.शहराला नवीन पाणी पुरवठा करणाऱ्या समांतर जलवाहिनी योजनांचे काम पूर्ण करणे गरजेचे आहे. शहरात मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढल्याने दैनंदिन प्रत्येक कुटुंब,हॉटेल,हॉस्पिटल, बाजारतळ,उद्योग व व्यवसाय इ.ठिकाणी निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे वर्गीकरण करून विल्हेवाट लावणे आवश्यक आहे. शहरातील प्रदूषण कमी करण्यासाठी व पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी सार्वजनिक वाहतूक सेवेचा उपयोग करणे गरजेचे आहे.यामुळे रस्तावरील अनावश्यक वाहनाची

संख्या कमी होईल.रस्ते अपघातात घट होऊनऊन जीवितहानी कमी होईल. छत्रपती सांभाजीनगर शहरात हरित क्षेत्र खूपच कमी आहे यात वाढ होणे गरजेचे आहे.यामुळे शहरातील तापमान कमी होण्यास मदत मिळेल.तसेच हवा प्रदूषण कमी होण्यास मदत मिळेल.पर्यावरणाचा समतोल राखण्यास मदत होईल.शहरातील नगरीकाचा आर्थिक,सामाजिक,राजकीय,पर्यावरण इ.सर्वच उपक्रमात व क्षेत्रात नागरिकाचा सक्रिय सहभाग असल्याशिवाय शहराचा व देशाचा शाश्वत विकास होणे शक्य नाही.

निष्कर्ष

छत्रपती सांभाजीनगर शहर हे शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने महत्वाच्या टप्प्यावर आहे. योग्य नियोजन, पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक समता यांचा समतोल राखल्यास शहराचा दीर्घकालीन टिकाऊ विकास होऊ शकतो.औरंगाबाद इंडस्ट्रियल सिटी (AURIC) आणि स्मार्ट सिटी प्रकल्प यामुळे शहराला नव्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.शहरात मोठ्या प्रमाणात वन क्षेत्राची कमतरता आहे.यामुळे झाडे लावण्याची आवश्यकता आहे.शहराची अनियंत्रित वाढ नियंत्रित करून तसेच अनियोजित बांधकाम प्रकल्पावर नियंत्रण आणणे गरजेचे आहे.शहरी नियोजन योजनांची प्रभावीपणे अंमलबाजवणी होणे. गरजेचे आहे.तसेच विविध परवाने, करभरण्यासाठी जासीत जास्त लोकांनी डिजिटल माध्यमाचा वापर केला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ

1. घनकचरा व्यवस्थापन विभाग छत्रपती सांभाजीनगर महानगरपालिका अहवाल २०२६
2. छत्रपती सांभाजीनगर महानगरपालिकेचा भूमी उपयोजन अहवाल २०२२-२०४२
3. छत्रपती सांभाजीनगर महानगरपालिकेचा शहरी पायाभूत सुविधेचा अहवाल जून २०१३
4. राष्ट्रीय नागरी पुनरुत्थान संस्था अहवाल २०२३
5. दैनिक वर्तमान पत्रे
6. <https://www.auric.city>
7. <https://www.aurangabadsmartcity.in>

“शाश्वत पर्यटन विकासासाठी स्थानिक समुदायाची भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास”

डॉ. शिवराज कदम

अर्थशास्त्र विभाग राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड, जिल्हा. नांदेड

Email: shivrajkadam10@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180424

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 101-106

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय “शाश्वत पर्यटन विकासासाठी स्थानिक समुदायाची भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास” असा आहे. वाढत्या पर्यटनामुळे आर्थिक विकासास चालना मिळत असली तरी पर्यावरणीय ऱ्हास, सामाजिक असमानता आणि सांस्कृतिक व्यावसायिकीकरण यांसारख्या समस्या निर्माण होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत पर्यटन विकास साधण्यासाठी स्थानिक समुदायाचा सहभाग किती महत्वाचा आहे, हे तपासणे आवश्यक ठरते. या अभ्यासातील प्रमुख समस्या विधान असे आहे की, पर्यटन विकास प्रक्रियेत स्थानिक समुदायाचा अपुरा सहभाग असल्यामुळे शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य होत नाही. त्यामुळे पर्यटनाचे लाभ समान रीतीने वितरित होत नाहीत आणि पर्यावरणीय संतुलन बिघडण्याची शक्यता वाढते. या अभ्यासातील संशोधन प्रश्न पुढीलप्रमाणे आहेत: (1) शाश्वत पर्यटन विकासात स्थानिक समुदायाची नेमकी भूमिका काय आहे? (2) त्यांच्या सहभागाचा आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिणाम काय आहे? (3) स्थानिक सहभाग वाढवण्यासाठी कोणते उपाय आवश्यक आहेत? या संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती प्रश्नावली, मुलाखती आणि निरीक्षणाद्वारे गोळा केली जाते, तर दुय्यम माहिती पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल आणि विविध संकेतस्थळांमधून संकलित केली जाते. मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण सांख्यिकीय साधने आणि गुणात्मक पद्धतींच्या आधारे केले जाते. या अभ्यासातून अपेक्षित निष्कर्ष असा आहे की स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग शाश्वत पर्यटन विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. त्यांच्या सहभागामुळे रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, सांस्कृतिक जतन आणि पर्यावरण संरक्षण साध्य होते. तसेच योग्य धोरणे आणि प्रशिक्षणाद्वारे स्थानिक समुदाय अधिक सक्षम होऊन पर्यटन विकास अधिक समतोल आणि टिकाऊ बनू शकतो. **कीवर्ड्स:** शाश्वत पर्यटन, स्थानिक समुदाय, पर्यावरण संरक्षण, आर्थिक विकास, सांस्कृतिक जतन, सहभागात्मक नियोजन, ग्रामीण पर्यटन.

प्रस्तावना

पर्यटन उद्योग हा जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या क्षेत्रांपैकी एक मानला जातो. मात्र, पारंपरिक पर्यटन विकासांमुळे पर्यावरणीय हानी, सांस्कृतिक ऱ्हास आणि स्थानिक संसाधनांवर ताण यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर “शाश्वत पर्यटन” ही संकल्पना उदयास आली. शाश्वत पर्यटन म्हणजे पर्यावरणाचे संरक्षण, स्थानिक संस्कृतीचे जतन आणि आर्थिक विकास यांचा संतुलित समन्वय साधणारा पर्यटनाचा प्रकार होय. यामध्ये सध्याच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होणार नाही याची काळजी घेतली जाते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शिवराज कदम, अर्थशास्त्र विभाग राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड, जिल्हा. नांदेड

How to cite this article:

कदम शिवराज. (2026). “शाश्वत पर्यटन विकासासाठी स्थानिक समुदायाची भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास”.

Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 101–106.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20827394>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827394](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827394)

त्यामुळे शाश्वत पर्यटन केवळ आर्थिक फायद्यावर आधारित नसून सामाजिक आणि पर्यावरणीय जबाबदाऱ्यांनाही तितकेच महत्त्व देते. अलीकडील काळात पर्यटन विकासाच्या प्रवाहात लक्षणीय बदल दिसून येतात. पूर्वी मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या 'मास टुरिझम'ला प्राधान्य दिले जात होते; परंतु आता पर्यटक अधिक जबाबदार आणि जागरूक होत आहेत. ते पर्यावरणपूरक, स्थानिक संस्कृतीचा अनुभव देणारे आणि नैसर्गिक सौंदर्य जपणारे पर्यटन पर्याय शोधत आहेत. इको-टुरिझम, ग्रामीण पर्यटन, सांस्कृतिक पर्यटन यांसारख्या नवीन प्रवाहांना वाढती मागणी मिळत आहे. या बदलांमुळे पर्यटन उद्योगाला केवळ आर्थिक वाढीपुरते मर्यादित न ठेवता, टिकाऊ आणि संतुलित विकासाच्या दिशेने वाटचाल करावी लागत आहे. या संदर्भात स्थानिक समुदायाचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. स्थानिक लोक हे त्या भागातील नैसर्गिक संसाधने, परंपरा आणि संस्कृती यांचे खरे संरक्षक असतात. त्यांचा सक्रिय सहभाग असल्यास पर्यटन विकास अधिक प्रभावी, न्याय्य आणि शाश्वत ठरतो. स्थानिक समुदायाच्या सहभागामुळे रोजगारनिर्मिती होते, उत्पन्न वाढते आणि लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा होते. याशिवाय, स्थानिक लोक पर्यटन प्रक्रियेत सहभागी झाल्यास पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन अधिक प्रभावीपणे करता येते. त्यामुळे शाश्वत पर्यटन विकास साध्य करण्यासाठी स्थानिक समुदायाची भूमिका केवळ पूरक नसून अत्यावश्यक आहे.

समस्या विधान

पर्यटन उद्योगाच्या वेगवान वाढीमुळे आर्थिक विकास झाला असला, तरी पर्यावरणीय जहास, सामाजिक असमानता आणि सांस्कृतिक बदल यांसारख्या समस्या वाढल्या आहेत. विशेषतः स्थानिक समुदायाच्या गरजा आणि सहभागाकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे पर्यटनाचे लाभ बाह्य घटकांकडेच केंद्रित होतात, तर स्थानिक लोकांना मर्यादित फायदा मिळतो.

याशिवाय, जागरूकता आणि कौशल्यांच्या अभावामुळे स्थानिक समुदाय पर्यटनाच्या संधीचा पूर्ण लाभ घेऊ शकत नाही. त्यामुळे शाश्वत पर्यटनासाठी स्थानिक सहभाग वाढवणे आणि उद्धवणाऱ्या समस्यांचे योग्य निराकरण करणे अत्यावश्यक ठरते. या सर्व पार्श्वभूमीवर, शाश्वत पर्यटन विकासात स्थानिक समुदायाची नेमकी भूमिका काय आहे, त्यांचा सहभाग कसा वाढवता येईल आणि त्यातून उद्धवणाऱ्या समस्यांचे निराकरण कसे करता येईल, याचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. त्यामुळेच प्रस्तुत संशोधनामध्ये "शाश्वत पर्यटन विकासासाठी स्थानिक समुदायाची भूमिका" या विषयाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्याची गरज अधोरेखित होते.

अभ्यासाचे महत्त्व

या अभ्यासातून शाश्वत पर्यटन विकासात स्थानिक समुदायाची भूमिका किती महत्त्वाची आहे, हे स्पष्ट होते. यामुळे पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक घटकांचा समतोल साधण्याची गरज समजते तसेच दीर्घकालीन दृष्टीकोन विकसित होतो. स्थानिक सहभागामुळे पर्यटनाचे आर्थिक लाभ अधिक समतोल पद्धतीने वाटले जाऊन रोजगार आणि ग्रामीण विकासाला चालना मिळते.

तसेच, या अभ्यासामुळे पर्यावरण संरक्षण, जैवविविधतेचे जतन आणि स्थानिक संस्कृतीचे संवर्धन शक्य होते. स्थानिक लोकांचे सक्षमीकरण होऊन सामाजिक समतोल वाढतो आणि धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त मार्गदर्शन मिळते. शेवटी, हा अभ्यास धोरणकर्ते, संशोधक आणि पर्यटन क्षेत्रातील व्यावसायिक यांच्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो. स्थानिक समुदायाच्या सक्रिय सहभागावर आधारित शाश्वत पर्यटन मॉडेल विकसित करण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त दिशा प्रदान करतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. शाश्वत पर्यटन विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. पर्यटन विकासात स्थानिक समुदायाची भूमिका अभ्यासणे.
3. स्थानिक समुदायाच्या सहभागाचा आर्थिक परिणाम विश्लेषित करणे.
4. पर्यटनामुळे होणाऱ्या सामाजिक व सांस्कृतिक परिणामांचा अभ्यास करणे.
5. पर्यावरण संवर्धनात स्थानिक समुदायाचे योगदान समजून घेणे.
6. शाश्वत पर्यटन विकासातील प्रमुख आव्हाने ओळखणे.
7. स्थानिक समुदायाचा सहभाग वाढवण्यासाठी उपाय सुचवणे.
8. शाश्वत पर्यटनासाठी प्रभावी धोरणांची शिफारस करणे.

अभ्यासाची गृहीतके

1. स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग शाश्वत पर्यटन विकासासाठी सकारात्मक चालना देतो.
2. स्थानिक समुदायाच्या सहभागामुळे पर्यटनातून मिळणारे आर्थिक लाभ वाढतात.
3. समुदायाच्या सहभागामुळे पर्यावरण संवर्धन अधिक प्रभावीपणे साध्य होते.
4. स्थानिक लोकांचा सहभाग सांस्कृतिक वारशाच्या जतनास मदत करतो.
5. शाश्वत पर्यटनाबाबत जागरूकतेचा अभाव हा विकासातील एक प्रमुख अडथळा आहे.
6. योग्य प्रशिक्षण आणि शिक्षण दिल्यास स्थानिक समुदायाचा सहभाग वाढू शकतो.
7. पर्यटन विकासातील असमान लाभ वितरणामुळे स्थानिक समुदायामध्ये असंतोष निर्माण होतो.
8. प्रभावी धोरणे आणि नियोजनामुळे शाश्वत पर्यटन विकास अधिक यशस्वी होतो.

अभ्यासाची संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यास “शाश्वत पर्यटन विकासासाठी स्थानिक समुदायाची भूमिका: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास” या विषयावर आधारित असून, यासाठी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक या दोन्ही पद्धतींचा समन्वय साधण्यात आलेला आहे. अभ्यासाचे स्वरूप विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक असे आहे, ज्यामुळे विषयाचा सखोल आणि व्यापक आढावा घेतलेला आहे. या संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम माहिती स्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली, मुलाखती आणि प्रत्यक्ष निरीक्षण या पद्धतींचा वापर करण्यात आलेला आहे. स्थानिक समुदायातील रहिवासी, पर्यटन व्यवसायाशी संबंधित व्यक्ती आणि पर्यटक यांच्याकडून माहिती गोळा केली आहे, ज्यामुळे विविध दृष्टिकोन समजून घेता येतील. दुय्यम माहिती संकलनासाठी संशोधन लेख, पुस्तके, सरकारी अहवाल, धोरणपत्रे आणि विश्वसनीय संकेतस्थळांचा आधार घेतला आहे. यामुळे विषयाशी संबंधित सैद्धांतिक आणि पार्श्वभूमी विषयक माहिती मिळाली. नमुना निवड करताना साधारणपणे यादृच्छिक किंवा हेतुपूर्वक पद्धतीचा अवलंब केला आहे, जेणेकरून प्रतिनिधिक नमुना मिळू शकेल. माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सांख्यिकीय साधने तसेच गुणात्मक विश्लेषण पद्धतींचा वापर केला आहे.

शाश्वत पर्यटन विकासाची संकल्पना

शाश्वत पर्यटन विकास म्हणजे असा पर्यटन विकास जो पर्यावरणाचे संरक्षण, सामाजिक समता आणि आर्थिक प्रगती यांचा समतोल राखून वर्तमान गरजा पूर्ण करतो आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या हितालाही बाधा येऊ देत नाही. शाश्वत पर्यटन विकास ही संकल्पना पर्यटनाचा संतुलित आणि दीर्घकालीन विकास साधण्यावर आधारित आहे. वाढत्या पर्यटनामुळे निर्माण होणाऱ्या पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचा विचार करून नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन, स्थानिक संस्कृतीचे जतन आणि स्थानिक लोकांना आर्थिक लाभ मिळवून देणे यावर भर दिला जातो. यामध्ये पर्यावरणपूरक पद्धती, संसाधनांचा योग्य वापर, कचरा व्यवस्थापन, ऊर्जा व पाणी बचत तसेच स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग महत्वाचा मानला जातो. त्यामुळे पर्यटन विकास हा टिकाऊ, जबाबदार आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी उपयुक्त ठरतो.

स्थानिक समुदायाची भूमिका: शाश्वत पर्यटन विकासामध्ये स्थानिक समुदायाची भूमिका अत्यंत केंद्रस्थानी मानली जाते. कोणत्याही पर्यटन स्थळाचा खरा आत्मा हा त्या ठिकाणच्या लोकांमध्ये, त्यांच्या संस्कृतीत आणि जीवनशैलीत दडलेला असतो. त्यामुळे पर्यटनाचा विकास करताना स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग असणे आवश्यक ठरते. त्यांच्या सहभागामुळे पर्यटन अधिक वास्तववादी, समावेशक आणि दीर्घकालीन टिकाऊ बनते. पर्यटन नियोजन व निर्णय प्रक्रियेत स्थानिक समुदायाचा सहभाग हा शाश्वततेचा महत्वाचा घटक आहे. जेव्हा स्थानिक लोकांना विकास योजनांमध्ये सहभागी करून घेतले जाते, तेव्हा त्यांच्या गरजा, अपेक्षा आणि समस्यांचा योग्य विचार केला जातो. यामुळे पर्यटन प्रकल्प अधिक परिणामकारक ठरतात आणि स्थानिक लोकांमध्ये त्या प्रकल्पांविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो. सहभागात्मक नियोजनामुळे निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढते. स्थानिक संसाधनांचे व्यवस्थापन हीदेखील समुदायाची एक महत्वाची जबाबदारी आहे. स्थानिक लोकांना त्यांच्या परिसरातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती,

जलस्रोत, जंगल आणि जैवविविधतेची सखोल माहिती असते. त्यामुळे ते संसाधनांचा अधिक जबाबदारीने आणि शाश्वत पद्धतीने वापर करू शकतात. योग्य व्यवस्थापनामुळे पर्यावरणीय ऱ्हास टाळता येतो आणि संसाधनांची दीर्घकालीन उपलब्धता सुनिश्चित होते. सांस्कृतिक वारसा आणि परंपरांचे जतन करण्यामध्येही स्थानिक समुदायाची भूमिका अनन्यसाधारण आहे. लोकपरंपरा, सण-उत्सव, कला, हस्तकला आणि स्थानिक जीवनशैली हे पर्यटनाचे प्रमुख आकर्षण असतात. स्थानिक लोक या परंपरांचे जतन आणि संवर्धन करत असल्यामुळे पर्यटकांना एक समृद्ध आणि अस्सल सांस्कृतिक अनुभव मिळतो. यामुळे सांस्कृतिक ओळख टिकून राहते आणि तिचे व्यावसायिकीकरण नियंत्रित ठेवता येते. तसेच, पर्यटकांशी थेट संवाद साधणे आणि त्यांना संस्मरणीय अनुभव देणे हीदेखील स्थानिक समुदायाची महत्त्वाची भूमिका आहे. होमस्टे, स्थानिक मार्गदर्शक सेवा, पारंपरिक खाद्यपदार्थ आणि सांस्कृतिक उपक्रमांच्या माध्यमातून पर्यटकांना स्थानिक जीवनाचा जवळून अनुभव घेता येतो. या संवादांमुळे पर्यटक आणि स्थानिक समुदाय यांच्यात परस्पर समज आणि आदर वाढतो.

अशा प्रकारे, स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग हा शाश्वत पर्यटन विकासासाठी अत्यावश्यक असून, त्याद्वारे आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय संतुलन साधता येते.

आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाम

शाश्वत पर्यटन विकासाचा परिणाम स्थानिक समुदायावर आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अशा तीन प्रमुख स्तरांवर दिसून येतो. हे परिणाम परस्परांशी जोडलेले असून, योग्य नियोजन असल्यास सकारात्मक बदल घडवू शकतात, तर अयोग्य व्यवस्थापनामुळे नकारात्मक परिणामही होऊ शकतात.

आर्थिक परिणाम

पर्यटनामुळे स्थानिक भागात रोजगारनिर्मिती मोठ्या प्रमाणावर होते. हॉटेल्स, होमस्टे, वाहतूक सेवा, मार्गदर्शक सेवा आणि स्थानिक व्यवसायांमध्ये नवीन संधी निर्माण होतात. यामुळे स्थानिक लोकांचे उत्पन्न वाढते आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते. तसेच हस्तकला, स्थानिक उत्पादने आणि लघुउद्योगांना नवीन बाजारपेठ उपलब्ध होते. तथापि, काही वेळा आर्थिक लाभांचे केंद्रीकरण मोठ्या व्यावसायिकांकडे होण्याची शक्यता असते.

सामाजिक परिणाम

पर्यटनामुळे समाजात संवाद वाढतो आणि विविध संस्कृतींचा संपर्क येतो. स्थानिक समुदायामध्ये रोजगाराच्या संधी वाढल्यामुळे महिलांचे व युवकांचे सक्षमीकरण होते. सामाजिक एकजूट आणि सहकार्याची भावना बळकट होते. मात्र, अनियंत्रित पर्यटनामुळे सामाजिक ताण, असमानता आणि जीवनशैलीतील बदल यांसारख्या समस्या निर्माण होऊ शकतात.

सांस्कृतिक परिणाम

स्थानिक संस्कृती, परंपरा, सण-उत्सव, कला आणि लोकजीवन यांना पर्यटनामुळे नवीन ओळख आणि प्रोत्साहन मिळते. पर्यटकांना स्थानिक संस्कृतीचा अनुभव मिळाल्यामुळे सांस्कृतिक जतनास चालना मिळते. परंतु काही वेळा सांस्कृतिक घटकांचे व्यावसायिकीकरण होऊन त्यांच्या मूळ स्वरूपात बदल होण्याचा धोका निर्माण होतो.

अशा प्रकारे, शाश्वत पर्यटन विकासांमुळे आर्थिक वाढ, सामाजिक सक्षमीकरण आणि सांस्कृतिक जतन यांना एकत्रित चालना मिळू शकते, परंतु त्यासाठी योग्य नियोजन आणि स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग अत्यावश्यक आहे.

पर्यावरणीय पैलू

शाश्वत पर्यटनामध्ये पर्यावरणीय पैलू अत्यंत महत्त्वाचा असून पर्यटनाचा थेट संबंध नैसर्गिक संसाधने आणि परिसंस्थांशी असतो. अनियंत्रित पर्यटनामुळे पर्यावरणीय संतुलन बिघडू शकते, त्यामुळे पाणी, जंगल, जमीन, हवा आणि ऊर्जा यांसारख्या संसाधनांचा जबाबदारीने वापर करणे आवश्यक आहे. संसाधनांचा अपव्यय टाळणे, पुनर्वापर आणि पुनर्चक्रण यांचा अवलंब करणे हे शाश्वत विकासासाठी महत्त्वाचे ठरते. तसेच, जैवविविधतेचे संवर्धन आणि पर्यावरणपूरक पद्धतींचा अवलंब करणेही गरजेचे आहे. हरित पर्यटन, कमी कार्बन उत्सर्जन, कचरा व्यवस्थापन आणि नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण शक्य होते. पर्यटक आणि स्थानिक लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण केल्यास पर्यटन विकास पर्यावरणाशी सुसंगत आणि दीर्घकालीन टिकाऊ राहू शकतो.

संधी आणि आव्हाने

शाश्वत पर्यटन विकासामध्ये स्थानिक समुदायाच्या सहभागामुळे अनेक संधी निर्माण होतात, तसेच काही महत्वाची आव्हानेही समोर येतात. या दोन्ही पैलूंचा समतोल अभ्यास केल्याशिवाय पर्यटन विकासाची खरी स्थिती समजून घेता येत नाही.

संधी

शाश्वत पर्यटनामुळे स्थानिक समुदायासाठी रोजगारनिर्मिती आणि उत्पन्नवाढीच्या मोठ्या संधी उपलब्ध होतात. ग्रामीण आणि नैसर्गिक पर्यटन स्थळांमध्ये होमस्टे, स्थानिक मार्गदर्शक सेवा, हस्तकला विक्री आणि स्थानिक खाद्यसंस्कृती यांसारख्या क्षेत्रांत नवीन व्यवसाय संधी निर्माण होतात. तसेच इको-टुरिझम आणि ग्रामीण पर्यटनाच्या वाढत्या मागणीमुळे स्थानिक संसाधनांचा योग्य उपयोग करून आर्थिक विकास साधता येतो. याशिवाय, स्थानिक लोकांना त्यांच्या संस्कृती, परंपरा आणि नैसर्गिक वारसा जपण्याची आणि त्यातून आर्थिक लाभ मिळवण्याची संधी मिळते. पर्यटनामुळे पायाभूत सुविधा विकसित होतात, ज्याचा फायदा संपूर्ण समुदायाला होतो. डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि ऑनलाइन पर्यटन प्रचारामुळे स्थानिक पर्यटन स्थळांना जागतिक स्तरावर प्रसिद्धी मिळण्याचीही संधी वाढली आहे.

आव्हाने

तथापि, शाश्वत पर्यटन विकासास अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे स्थानिक समुदायाचा अपुरा सहभाग आणि कमी जागरूकता. अनेक वेळा स्थानिक लोकांना पर्यटन नियोजन प्रक्रियेत योग्य प्रतिनिधित्व मिळत नाही. दुसरे महत्वाचे आव्हान म्हणजे पर्यावरणीय ह्यासाचा धोका. अनियंत्रित पर्यटनामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर ताण येतो, प्रदूषण वाढते आणि जैवविविधतेला हानी पोहोचते. तसेच, आर्थिक लाभांचे असमान वितरण हेही एक मोठे आव्हान आहे. पर्यटनातून मिळणारे फायदे अनेकदा मोठ्या व्यावसायिक घटकांकडे जातात, तर स्थानिक समुदायाला तुलनेने कमी लाभ मिळतो. याशिवाय, पायाभूत सुविधांचा अभाव, प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता आणि योग्य धोरणांची अंमलबजावणी न होणे ही देखील प्रमुख अडचणी आहेत.

अशा प्रकारे, शाश्वत पर्यटन विकासामध्ये संधी जितक्या महत्वाच्या आहेत, तितकीच आव्हानेही गंभीर आहेत. त्यामुळे योग्य नियोजन, स्थानिक सहभाग आणि प्रभावी धोरणे यांद्वारे या आव्हानांवर मात करणे आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष

1. शाश्वत पर्यटन विकास हा पर्यावरण, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांचा संतुलित विकास साधणारा महत्वाचा दृष्टिकोन आहे.
2. स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग हा शाश्वत पर्यटनाचा मूलभूत आधार आहे.
3. योग्य सहभागामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि रोजगारनिर्मितीमध्ये वाढ होते.
4. स्थानिक समुदायाच्या सहभागामुळे पर्यावरण संवर्धन अधिक प्रभावीपणे साध्य होते.
5. सांस्कृतिक वारसा आणि परंपरांचे जतन करण्यास शाश्वत पर्यटन मदत करते.
6. पर्यटन विकासातील आव्हानांवर मात करण्यासाठी योग्य नियोजन आणि धोरणांची आवश्यकता आहे.
7. शाश्वत पर्यटन विकासामुळे दीर्घकालीन सामाजिक आणि आर्थिक स्थैर्य निर्माण होते.
8. यामुळे भविष्यातील पर्यटन विकासासाठी स्थानिक समुदायाचा सहभाग अत्यावश्यक आहे.

शिफारशी / उपाय

1. स्थानिक समुदायाचा पर्यटन नियोजन व निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग वाढवावा.
2. शाश्वत पर्यटनाबाबत स्थानिक लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करावी.
3. स्थानिक युवक व महिलांसाठी पर्यटन क्षेत्रातील कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत.
4. पर्यावरणपूरक पर्यटन पद्धतींचा अवलंब आणि प्रोत्साहन द्यावे.
5. स्थानिक हस्तकला व लघुउद्योगांना बाजारपेठ उपलब्ध करून द्यावी.
6. पर्यटनातून मिळणाऱ्या लाभांचे न्याय्य आणि समतोल वितरण सुनिश्चित करावे.
7. पर्यावरण संरक्षणासाठी कठोर नियम व त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

8. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी मॉडेलद्वारे पर्यटन विकासाला चालना द्यावी.
9. स्थानिक संस्कृती व परंपरांचे जतन करण्यासाठी विशेष धोरणे आखावीत.
10. शाश्वत पर्यटनासाठी दीर्घकालीन नियोजन आणि नियमित मूल्यमापन प्रणाली विकसित करावी.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. Mathieson, A., & Wall, G. (1982). Tourism: Economic, physical and social impacts. Longman.
2. Weaver, D. (2006). Sustainable tourism: Theory and practice. Elsevier Butterworth-
3. Heinemann. <https://doi.org/10.1016/B978-0-7506-6444-8.X5000-6>
4. Swarbrooke, J. (1999). Sustainable tourism management. CABI Publishing.
5. World Tourism Organization. (2020). Sustainable development of tourism. UNWTO. <https://www.unwto.org>
6. Government of India, Ministry of Tourism. (2021). National tourism policy and reports. <https://tourism.gov.in>
7. Hall, C. M., & Lew, A. A. (2009). Understanding and managing tourism impacts
8. . Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203885344>
9. Page, S. J. (2019). Tourism management (6th ed.) Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429464204>
10. Government of Maharashtra, Department of Tourism. (n.d.). Tourism development
11. reports. <https://maharashtratourism.gov.in>
12. Inskeep, E. (1991). Tourism planning: An integrated and sustainable development approach. Van Nostrand Reinhold.
13. Richards, G. (2001). Cultural attractions and European tourism. CABI
14. Publishing. <https://doi.org/10.1079/9780851994360.0000>.

"शाश्वत औद्योगिक विकासाचे आर्थिक व पर्यावरणीय परिणाम: एक समीक्षात्मक अभ्यास"

डॉ. आरती राणे

अर्थशास्त्र विभाग, के.आर.एम. महिला महाविद्यालय, नांदेड

Email: drshivrajkadam@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180425

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 107-113

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

शाश्वत औद्योगिक विकास (Sustainable Industrial Development) ही संकल्पना आर्थिक प्रगती, सामाजिक कल्याण आणि पर्यावरणीय संतुलन यांचा समन्वय साधण्यावर आधारित आहे. औद्योगिकीकरणामुळे रोजगारनिर्मिती, उत्पादनवाढ, तंत्रज्ञानाचा विकास आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ यांसारखे सकारात्मक आर्थिक परिणाम दिसून येतात. तथापि, अनियंत्रित औद्योगिक वाढीमुळे प्रदूषण, नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास, जैवविविधतेचे नुकसान आणि हवामान बदल यांसारख्या पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतात. प्रस्तुत समीक्षात्मक अभ्यासात शाश्वत औद्योगिक विकासाच्या आर्थिक व पर्यावरणीय परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. हरित तंत्रज्ञान, स्वच्छ ऊर्जा, संसाधनांचा कार्यक्षम वापर, कचरा व्यवस्थापन आणि पर्यावरणपूरक उत्पादन प्रक्रिया यांद्वारे औद्योगिक विकास अधिक शाश्वत करण्याच्या उपाययोजनांचा आढावा घेण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी पर्यावरण संरक्षणाला प्राधान्य देणारी औद्योगिक धोरणे आवश्यक आहेत. शाश्वत औद्योगिक विकासांमुळे आर्थिक स्पर्धात्मकता वाढण्याबरोबरच पर्यावरणीय गुणवत्ता आणि सामाजिक उत्तरदायित्वालाही चालना मिळते.

कीवर्ड्स: शाश्वत औद्योगिक विकास, हरित उद्योग, आर्थिक विकास, पर्यावरणीय परिणाम, हरित तंत्रज्ञान, स्वच्छ ऊर्जा, संसाधन व्यवस्थापन, औद्योगिक प्रदूषण, पर्यावरण संरक्षण, शाश्वतता.

प्रस्तावना

पर्यटन उद्योग हा जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या क्षेत्रांपैकी एक मानला जातो. मात्र, पारंपरिक पर्यटन विकासांमुळे पर्यावरणीय हानी, सांस्कृतिक ऱ्हास आणि स्थानिक संसाधनांवर ताण यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर "शाश्वत पर्यटन" ही संकल्पना उदयास आली. शाश्वत पर्यटन म्हणजे पर्यावरणाचे संरक्षण, स्थानिक संस्कृतीचे जतन आणि आर्थिक विकास यांचा संतुलित समन्वय साधणारा पर्यटनाचा प्रकार होय. यामध्ये सध्याच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होणार नाही याची काळजी घेतली जाते.

समस्या विधान

औद्योगिकीकरण हे आर्थिक प्रगतीचे प्रमुख साधन मानले जाते; तथापि, पारंपरिक औद्योगिक विकासांमुळे पर्यावरणीय हानी, नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेक वापर आणि सामाजिक असमतोला यांसारख्या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827514](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827514)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

आरती राणे, अर्थशास्त्र विभाग, के.आर.एम. महिला महाविद्यालय, नांदेड

How to cite this article:

राणे आरती. (2026). शाश्वत औद्योगिक विकासाचे आर्थिक व पर्यावरणीय परिणाम: एक समीक्षात्मक अभ्यास".

Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 107-113.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20827514>

वाढत्या औद्योगिक क्रियाकलापांमुळे वायू, पाणी आणि मृदा प्रदूषणात लक्षणीय वाढ झाली असून, याचा परिणाम मानवी आरोग्य, जैवविविधता आणि परिसंस्थेच्या संतुलनावर होत आहे. त्याच वेळी, उद्योगक्षेत्र आर्थिक वाढ, रोजगारनिर्मिती आणि तांत्रिक प्रगतीसाठी अत्यावश्यक असल्यामुळे त्याला मर्यादित करणे व्यवहार्य नाही.

या पार्श्वभूमीवर मुख्य समस्या अशी आहे की, आर्थिक विकासाची गती कायम ठेवत पर्यावरणीय शाश्वतता कशी साध्य करावी? शाश्वत औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक असलेल्या हरित तंत्रज्ञान, धोरणात्मक उपाययोजना आणि नियमन यांची अंमलबजावणी अनेकदा अपुरी किंवा असमान दिसून येते. विशेषतः लघु व मध्यम उद्योगांमध्ये आर्थिक व तांत्रिक मर्यादांमुळे पर्यावरणपूरक पद्धतींचा स्वीकार कमी प्रमाणात होतो. यामुळे संशोधनाचा केंद्रबिंदू असा ठरतो की, शाश्वत औद्योगिक विकासाच्या माध्यमातून आर्थिक लाभ आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांमध्ये संतुलन कसे साधता येईल, तसेच विद्यमान धोरणे, तंत्रज्ञान आणि अंमलबजावणी यांतील त्रुटी कोणत्या आहेत आणि त्यावर प्रभावी उपाय काय असू शकतात.

अभ्यासाचे महत्त्व

शाश्वत औद्योगिक विकास या विषयावरील अभ्यासाला सध्याच्या जागतिक आणि राष्ट्रीय परिस्थितीत विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. औद्योगिकीकरणामुळे आर्थिक प्रगती साधली जात असली तरी त्याचबरोबर पर्यावरणीय ऱ्हास, संसाधनांची घट आणि सामाजिक समस्या वाढताना दिसतात. त्यामुळे या अभ्यासाद्वारे औद्योगिक विकास आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांतील संबंध समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते. प्रथम, हा अभ्यास आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिणामांचे सखोल विश्लेषण करण्यास मदत करतो. उद्योगांच्या वाढीमुळे निर्माण होणारे आर्थिक फायदे आणि त्याच वेळी होणारे पर्यावरणीय नुकसान यांचे तुलनात्मक मूल्यमापन केल्याने संतुलित विकासाचे महत्त्व स्पष्ट होते. यामुळे धोरणनिर्मात्यांना अधिक परिणामकारक आणि दीर्घकालीन धोरणे आखण्यास दिशा मिळते. दुसरे म्हणजे, हा अभ्यास हरित तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणपूरक औद्योगिक पद्धतींचे महत्त्व अधोरेखित करतो. उद्योगांनी शाश्वत पद्धतींचा अवलंब केल्यास केवळ पर्यावरणाचे संरक्षणच होत नाही, तर उत्पादनक्षमता आणि कार्यक्षमतेतही वाढ होऊ शकते, हे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. तिसरे म्हणजे, हा अभ्यास समाज आणि उद्योग यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करतो. औद्योगिक प्रदूषणाचा परिणाम थेट मानवाच्या आरोग्यावर आणि जीवनमानावर होत असल्याने शाश्वत विकास ही केवळ औद्योगिक गरज नसून सामाजिक गरज देखील आहे. शेवटी, या अभ्यासातून भविष्यातील संशोधनासाठी मार्गदर्शन मिळते. शाश्वत औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक असलेल्या नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर, प्रभावी धोरणांची अंमलबजावणी आणि जागरूकता वाढविणे यांसारख्या बाबींवर पुढील संशोधनाची गरज अधोरेखित होते. त्यामुळे हा अभ्यास शैक्षणिक, औद्योगिक आणि धोरणात्मक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1. शाश्वत औद्योगिक विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. औद्योगिक विकासाचे आर्थिक परिणाम विश्लेषित करणे.
3. औद्योगिक क्रियाकलापांचे पर्यावरणीय परिणाम अभ्यासणे.
4. आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांतील संबंध तपासणे.
5. शाश्वत विकासासाठी वापरल्या जाणाऱ्या हरित तंत्रज्ञानाचे मूल्यांकन करणे.
6. विद्यमान औद्योगिक धोरणांची परिणामकारकता तपासणे.
7. शाश्वत औद्योगिक विकासातील प्रमुख आव्हाने ओळखणे.
8. संतुलित आणि शाश्वत औद्योगिक विकासासाठी उपाय सुचवणे.

अभ्यासाची गृहितके

1. शाश्वत औद्योगिक विकासाचा आर्थिक प्रगतीवर सकारात्मक परिणाम होतो.
2. हरित तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यास औद्योगिक प्रदूषणात घट होते.
3. औद्योगिक विकास आणि पर्यावरणीय ऱ्हास यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध आहे.
4. प्रभावी शासकीय धोरणांमुळे शाश्वत औद्योगिक विकासाला चालना मिळते.

5. लघु व मध्यम उद्योगांमध्ये शाश्वत पद्धतींचा अवलंब तुलनेने कमी असतो.
6. संसाधनांचा कार्यक्षम वापर केल्यास उत्पादन खर्च कमी होतो.
7. पर्यावरणपूरक औद्योगिक पद्धतींमुळे दीर्घकालीन आर्थिक लाभ मिळतात.
8. जनजागृती आणि प्रशिक्षणामुळे उद्योगांमध्ये शाश्वततेचा स्वीकार वाढतो.

अभ्यासाची संशोधन पद्धती

या अभ्यासासाठी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक या दोन्ही प्रकारच्या संशोधन पद्धतींचा समन्वयित वापर करण्यात आला आहे. शाश्वत औद्योगिक विकासाचे आर्थिक व पर्यावरणीय परिणाम समजून घेण्यासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन रचना वापरली आहे. प्राथमिक आणि द्वितीयक अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर या अभ्यासात केला. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली, मुलाखती आणि निरीक्षण या पद्धतींचा उपयोग केला. यामध्ये उद्योग क्षेत्रातील तज्ञ, व्यवस्थापक आणि कामगार यांच्याकडून थेट माहिती गोळा केली. द्वितीयक माहितीमध्ये संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, औद्योगिक सर्वेक्षणे, पुस्तके आणि विश्वसनीय संकेतस्थळांचा वापर केला आहे. नमुना निवड प्रक्रियेसाठी संभाव्य किंवा अपसंभाव्य नमुना पद्धतींचा वापर केला, ज्यामध्ये लघु, मध्यम आणि मोठ्या उद्योगांचा समावेश केला आहे. याशिवाय, पर्यावरणीय परिणामांचे मूल्यमापन करण्यासाठी तुलनात्मक आणि केस स्टडी पद्धतींचाही अवलंब केला. या सर्व पद्धतींच्या साहाय्याने शाश्वत औद्योगिक विकासाचे विविध पैलू सखोल आणि वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अभ्यासले आहे.

शाश्वत औद्योगिक विकासाची संकल्पना

शाश्वत औद्योगिक विकास म्हणजे असा औद्योगिक विकास, जो वर्तमान काळातील गरजा पूर्ण करताना नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करतो आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर कोणताही विपरीत परिणाम होऊ देत नाही. या संकल्पनेत आर्थिक प्रगती, पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक कल्याण यांचा समतोल राखणे आवश्यक मानले जाते.

“शाश्वतता” चे मूलभूत तत्त्व

शाश्वतता म्हणजे संसाधनांचा जबाबदारीने वापर करून पर्यावरणाचे संतुलन टिकवणे, प्रदूषण कमी करणे आणि दीर्घकालीन विकास साधणे.

औद्योगिक क्षेत्रातील शाश्वततेचे घटक

i) ऊर्जा: नवीकरणीय ऊर्जा व ऊर्जा बचत ii) संसाधने: कार्यक्षम आणि कमी अपव्यय वापर iii) कचरा व्यवस्थापन: पुनर्वापर व सुरक्षित विल्हेवाट iv) प्रदूषण नियंत्रण: हवा, पाणी व मातीचे संरक्षण.

त्रिसूत्री दृष्टिकोन

i) आर्थिक पैलू: उत्पादनक्षमता व नफा वाढ ii) पर्यावरणीय पैलू: नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण iii) सामाजिक पैलू: कामगार कल्याण व सामाजिक विकास.

आर्थिक परिणाम

शाश्वत औद्योगिक विकासाचा अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक आणि दीर्घकालीन प्रभाव पडतो. पारंपरिक औद्योगिकीकरणात अल्पकालीन नफ्यावर भर दिला जात असताना, शाश्वत औद्योगिक पद्धती उद्योगांना स्थैर्य, कार्यक्षमता आणि स्पर्धात्मकता प्रदान करतात. त्यामुळे हा दृष्टिकोन केवळ पर्यावरणपूरक नसून आर्थिकदृष्ट्याही लाभदायक ठरतो.

सकारात्मक परिणाम

i. शाश्वत औद्योगिक विकासामुळे दीर्घकालीन आर्थिक स्थैर्य आणि उत्पादनक्षमता वाढते. उद्योग संसाधनांचा समतोल आणि कार्यक्षम वापर करतात, ज्यामुळे उत्पादन प्रक्रियेत सातत्य राखले जाते आणि अनावश्यक खर्च टाळला जातो. ऊर्जा कार्यक्षम तंत्रज्ञान आणि आधुनिक व्यवस्थापन पद्धतींच्या वापरामुळे उत्पादनाची गुणवत्ता आणि प्रमाण दोन्ही सुधारतात.

- ii. हरित तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे नवीन उद्योग आणि रोजगार संधी निर्माण होतात. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, कचरा व्यवस्थापन आणि पुनर्वापर यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये नव्या उद्योगांचा विकास होतो. यामुळे कुशल आणि अकुशल दोन्ही प्रकारच्या कामगारांसाठी रोजगाराच्या संधी वाढतात, जे आर्थिक विकासासाठी गती देतात.
- iii. संसाधनांचा कार्यक्षम वापर केल्यामुळे उत्पादन खर्चात बचत होते. पाणी, ऊर्जा आणि कच्चा माल यांचा योग्य वापर केल्याने अपव्यय कमी होतो आणि उत्पादन अधिक किफायतशीर बनते. दीर्घकालीन दृष्टीने पाहता, ही बचत उद्योगांच्या नफ्यात वाढ करण्यास मदत करते.
- iv. शाश्वत औद्योगिक पद्धतींमुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारात स्पर्धात्मकता वाढते. आज जागतिक स्तरावर पर्यावरणपूरक उत्पादनांना अधिक मागणी आहे. अशा उत्पादनांमुळे उद्योगांना निर्यात वाढवण्याची संधी मिळते आणि जागतिक बाजारपेठेत त्यांची प्रतिमा सुधारते.
- b. एकूणच, शाश्वत औद्योगिक विकास हा आर्थिक प्रगतीसाठी एक प्रभावी आणि दीर्घकालीन मार्ग ठरतो, जो उद्योगांना स्थिर, कार्यक्षम आणि स्पर्धात्मक बनवतो.

आर्थिक परिणामातील नकारात्मक बाजू / आव्हाने

शाश्वत औद्योगिक विकास आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर असला तरी त्याच्या अंमलबजावणीत अनेक व्यावहारिक अडचणी आणि आव्हाने दिसून येतात. विशेषतः प्रारंभिक टप्प्यात उद्योगांना आर्थिक आणि तांत्रिक मर्यादांचा सामना करावा लागतो.

- i) शाश्वत औद्योगिक पद्धती स्वीकारण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवली गुंतवणूक आवश्यक असते. हरित तंत्रज्ञान, प्रदूषण नियंत्रण यंत्रणा, ऊर्जा कार्यक्षम उपकरणे आणि कचरा व्यवस्थापन प्रणाली उभारण्यासाठी मोठा खर्च येतो. त्यामुळे अनेक उद्योग, विशेषतः नव्याने सुरू होणारे उद्योग, या खर्चामुळे मागे पडतात. हा प्रारंभीचा जास्त भांडवली खर्च शाश्वततेकडे वाटचाल करण्यासाठी एक मोठा अडथळा ठरतो.
- ii) तंत्रज्ञान हस्तांतरणातील अडचणीही महत्त्वाच्या आहेत. प्रगत आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान प्रामुख्याने विकसित देशांमध्ये उपलब्ध असते, आणि ते विकसनशील देशांपर्यंत पोहोचवताना अनेक अडथळे येतात. यामध्ये उच्च खर्च, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव, प्रशिक्षणाची कमतरता आणि योग्य पायाभूत सुविधांची अनुपलब्धता यांचा समावेश होतो. परिणामी, उद्योगांना या तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करता येत नाही.
- iii) लघु व मध्यम उद्योगांवर याचा अधिक परिणाम होतो. या उद्योगांकडे मर्यादित आर्थिक संसाधने आणि तांत्रिक क्षमता असल्यामुळे शाश्वत पद्धतींचा अवलंब करणे त्यांच्यासाठी कठीण ठरते. अतिरिक्त खर्च आणि कमी परतावा यामुळे ते पर्यावरणपूरक उपाययोजनांकडे दुर्लक्ष करतात, ज्यामुळे शाश्वत विकासाची प्रक्रिया मंदावते.

एकूणच, शाश्वत औद्योगिक विकासाची अंमलबजावणी करताना प्रारंभीचा खर्च, तांत्रिक अडचणी आणि लघु उद्योगांची मर्यादा ही प्रमुख आव्हाने आहेत. या अडचणींवर मात करण्यासाठी शासकीय मदत, आर्थिक प्रोत्साहन आणि तांत्रिक सहाय्य आवश्यक ठरते.

पर्यावरणीय परिणाम

शाश्वत औद्योगिक विकासाचा पर्यावरणावर अत्यंत सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. पारंपरिक औद्योगिक पद्धतींमुळे निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय समस्यांना कमी करण्यासाठी शाश्वतता हा एक प्रभावी उपाय म्हणून समोर येतो. उद्योगांनी पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान आणि पद्धतींचा अवलंब केल्यास नैसर्गिक संतुलन राखणे अधिक सुलभ होते.

सकारात्मक परिणाम

- i) शाश्वत औद्योगिक पद्धतींमुळे हवा, पाणी आणि मातीतील प्रदूषणात लक्षणीय घट होते. उद्योगांमधून निघणाऱ्या हानिकारक वायूंचे नियंत्रण, सांडपाण्याचे शुद्धीकरण आणि कचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन यामुळे पर्यावरणातील प्रदूषण कमी होते. यामुळे केवळ पर्यावरणाचे संरक्षणच होत नाही, तर मानवाच्या आरोग्यावर होणारे दुष्परिणामही कमी होतात.

- ii) नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करण्यास शाश्वत औद्योगिक विकास मदत करतो. पाणी, ऊर्जा आणि कच्चा माल यांचा कार्यक्षम आणि मर्यादित वापर केल्यामुळे संसाधनांचा अपव्यय टाळला जातो. पुनर्वापर आणि पुनर्निर्मिती यांसारख्या पद्धतींमुळे उपलब्ध संसाधनांचा दीर्घकालीन वापर शक्य होतो.
- iii) जैवविविधतेचे संरक्षण हा एक महत्वाचा सकारात्मक परिणाम आहे. पर्यावरणपूरक उद्योग नैसर्गिक अधिवासांचे संरक्षण करतात आणि वनस्पती व प्राण्यांच्या विविधतेचे जतन करण्यास मदत करतात. यामुळे परिसंस्थेचे संतुलन टिकून राहते.
- iv) शाश्वत औद्योगिक विकासामुळे कार्बन उत्सर्जन कमी होते. हरित तंत्रज्ञान, नवीकरणीय ऊर्जा स्रोत आणि ऊर्जा कार्यक्षम पद्धतींचा वापर केल्यामुळे हरितगृह वायूचे प्रमाण घटते. यामुळे हवामान बदलाच्या समस्येवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होते.

एकूणच, शाश्वत औद्योगिक विकास पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे आणि तो दीर्घकालीन पर्यावरणीय संतुलन राखण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान देतो.

पर्यावरणीय परिणामातील नकारात्मक बाजू / आव्हाने

शाश्वत औद्योगिक विकासाची संकल्पना पर्यावरण संरक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण असली तरी तिच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी आणि मर्यादा आढळतात. विशेषतः प्रत्यक्ष उद्योगक्षेत्रात या तत्वांचा प्रभावीपणे अवलंब करण्यात काही ठोस आव्हाने दिसून येतात.

- i) हरित तंत्रज्ञानाची अपुरी अंमलबजावणी ही एक मोठी समस्या आहे. अनेक उद्योगांमध्ये पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान उपलब्ध असले तरी त्याचा पूर्णपणे आणि प्रभावी वापर होत नाही. यामागे आर्थिक मर्यादा, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि जागरूकतेची कमतरता ही प्रमुख कारणे आहेत. परिणामी, अपेक्षित प्रमाणात प्रदूषण नियंत्रण साध्य होत नाही.
- ii) काही उद्योगांमध्ये अजूनही प्रदूषण नियंत्रण उपाययोजना अपुऱ्या आहेत. विशेषतः लघु व मध्यम उद्योगांमध्ये प्रदूषण नियंत्रणासाठी आवश्यक साधने आणि यंत्रणा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसतात. काही वेळा खर्च वाचवण्यासाठी किंवा नियमनाच्या कमकुवत अंमलबजावणीमुळे उद्योग पर्यावरणीय नियमांकडे दुर्लक्ष करतात, ज्यामुळे हवा, पाणी आणि मातीचे प्रदूषण कायम राहते.
- iii) पर्यावरणीय नियमन व अंमलबजावणीतील त्रुटी ही देखील एक गंभीर समस्या आहे. जरी सरकारकडून विविध कायदे आणि नियम तयार केले गेले असले तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी सर्वत्र समान पद्धतीने होत नाही. निरीक्षण यंत्रणांची कमतरता, भ्रष्टाचार, आणि दंडात्मक कारवाईतील शिथिलता यामुळे उद्योग नियमांचे पालन टाळतात.

एकूणच, शाश्वत औद्योगिक विकासाच्या अंमलबजावणीत हरित तंत्रज्ञानाचा अपुरा वापर, प्रदूषण नियंत्रणातील कमतरता आणि नियमनातील त्रुटी ही प्रमुख आव्हाने आहेत. या समस्यांवर मात करण्यासाठी कडक अंमलबजावणी, तांत्रिक सहाय्य आणि उद्योगांमध्ये जागरूकता वाढवणे अत्यावश्यक आहे.

केस स्टडी / उदाहरणे

शाश्वत औद्योगिक विकासाची संकल्पना अधिक स्पष्टपणे समजून घेण्यासाठी प्रत्यक्ष उदाहरणांचा अभ्यास अत्यंत उपयुक्त ठरतो. भारतात तसेच जागतिक स्तरावर अनेक उद्योग आणि प्रकल्पांनी शाश्वततेच्या दिशेने यशस्वी वाटचाल केली आहे, तर काही ठिकाणी आलेल्या अपयशातूनही महत्वाचे धडे मिळतात.

भारताच्या संदर्भात पाहता, सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा आणि हरित उत्पादन क्षेत्रात अनेक प्रकल्प यशस्वी ठरले आहेत. उदाहरणार्थ, मोठ्या प्रमाणावर उभारण्यात आलेले सौर ऊर्जा प्रकल्प ऊर्जा निर्मितीसाठी पर्यावरणपूरक पर्याय उपलब्ध करून देतात आणि कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यास मदत करतात. तसेच, काही औद्योगिक क्षेत्रांनी कचरा व्यवस्थापन, पाणी पुनर्वापर आणि ऊर्जा कार्यक्षम तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून शाश्वततेचे उत्तम उदाहरण निर्माण केले आहे.

जागतिक स्तरावरही अनेक हरित उद्योगांनी उल्लेखनीय यश मिळवले आहे. काही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी उत्पादन प्रक्रियेत नवीकरणीय ऊर्जा वापरणे, कार्बन फूटप्रिंट कमी करणे आणि पर्यावरणपूरक उत्पादने विकसित करणे यावर भर दिला आहे. यामुळे त्यांची बाजारपेठेतील प्रतिमा सुधारली असून आर्थिकदृष्ट्याही त्यांना लाभ झाला आहे.

तथापि, सर्वच प्रयत्न यशस्वी ठरलेले नाहीत. काही प्रकल्पांमध्ये योग्य नियोजनाचा अभाव, तांत्रिक अडचणी, अपुरी गुंतवणूक आणि प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव यामुळे अपेक्षित परिणाम साध्य झाले नाहीत. काही ठिकाणी पर्यावरणीय नियमांचे पालन न केल्यामुळे प्रकल्पांना बंद करावे लागले किंवा त्यांना विरोध झाला.

या अपयशी प्रयत्नांमधून काही महत्वाचे धडे मिळतात. शाश्वत औद्योगिक विकासासाठी योग्य नियोजन, पुरेशी आर्थिक गुंतवणूक, तांत्रिक कौशल्य आणि कडक अंमलबजावणी आवश्यक आहे. तसेच, उद्योग, सरकार आणि समाज यांच्यातील समन्वयही अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

आव्हाने आणि मर्यादा

शाश्वत औद्योगिक विकासाची अंमलबजावणी करताना विविध प्रकारची आव्हाने आणि मर्यादा समोर येतात. या अडचणींमुळे शाश्वततेच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याची प्रक्रिया अनेकदा धीमी किंवा अपूर्ण राहते.

1. आर्थिक संसाधनांची कमतरता ही एक प्रमुख अडचण आहे. शाश्वत औद्योगिक पद्धती, हरित तंत्रज्ञान आणि प्रदूषण नियंत्रण उपाययोजना यासाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक आवश्यक असते. विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये आणि लघु व मध्यम उद्योगांमध्ये आर्थिक मर्यादा असल्यामुळे या उपाययोजनांचा स्वीकार करणे कठीण ठरते.
2. तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव देखील एक महत्वाचा अडथळा आहे. प्रगत आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करण्यासाठी विशेष कौशल्य आणि प्रशिक्षण आवश्यक असते. अनेक उद्योगांमध्ये योग्य प्रशिक्षणाची कमतरता असल्यामुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा पूर्णपणे लाभ घेता येत नाही.
3. धोरणांच्या अंमलबजावणीत येणारे अडथळे ही एक गंभीर समस्या आहे. सरकारकडून विविध पर्यावरणीय धोरणे आणि नियम तयार केले जात असले तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी अनेकदा होत नाही. प्रशासकीय अकार्यक्षमता, निरीक्षणातील कमतरता आणि नियमांचे अपुरे पालन यामुळे अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत.
4. उद्योग आणि पर्यावरण यांतील संघर्ष हा शाश्वत विकासातील मूलभूत प्रश्न आहे. उद्योगांना अधिक नफा आणि उत्पादन वाढवायचे असते, तर पर्यावरण संरक्षणासाठी काही मर्यादा आवश्यक असतात. या दोन्ही उद्दिष्टांमध्ये संतुलन साधणे हे एक मोठे आव्हान ठरते.

एकूणच, आर्थिक, तांत्रिक, प्रशासकीय आणि संरचनात्मक मर्यादा या शाश्वत औद्योगिक विकासाच्या मार्गातील प्रमुख अडथळे आहेत. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी समन्वयित प्रयत्न, प्रभावी धोरणे आणि जागरूकता आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

1. शाश्वत औद्योगिक विकास हा आर्थिक प्रगती आणि पर्यावरण संरक्षण यांचा समतोल साधणारा महत्त्वपूर्ण मार्ग आहे.
2. उद्योगांच्या वाढीसोबत नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे.
3. हरित तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्याने दीर्घकालीन फायदे मिळू शकतात.
4. प्रभावी धोरणे आणि कडक अंमलबजावणीमुळे शाश्वततेला चालना मिळते.
5. भविष्यातील पिढ्यांसाठी पर्यावरण सुरक्षित ठेवणे ही सर्वांची जबाबदारी आहे.

8. शिफारशी / उपाय

1. हरित तंत्रज्ञानाचा व्यापक प्रमाणात अवलंब करून औद्योगिक प्रदूषण कमी करावे.
2. नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा (सौर, पवन इ.) वापर वाढवावा.
3. कचरा व्यवस्थापनासाठी प्रभावी पुनर्वापर (Recycling) आणि पुनर्वापर (Reuse) प्रणाली विकसित करावी.
4. सरकारने शाश्वत उद्योगांना आर्थिक प्रोत्साहन व करसवलती द्याव्यात.
5. पर्यावरणीय कायद्यांची कडक अंमलबजावणी सुनिश्चित करावी.
6. उद्योगांमध्ये पर्यावरणीय जागरूकता आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावेत.
7. लघु व मध्यम उद्योगांना तांत्रिक व आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून द्यावे.
8. उद्योग, सरकार आणि समाज यांच्यात समन्वय वाढवावा.

9. संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करून अपव्यय कमी करावा.
10. शाश्वत विकासासाठी दीर्घकालीन धोरणात्मक नियोजन करावे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. Dasgupta, P. (2021). The economics of biodiversity: The Dasgupta review. HM Treasury. <https://www.gov.uk>.
2. Gujarati, D. N. (2011). Basic econometrics (5th ed.). McGraw-Hill Education.
3. Tietenberg, T., & Lewis, L. (2018). Environmental and natural resource economics (11th ed.) Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315171241>.
4. United Nations Environment Programme. (n.d.). Sustainable development reports. <https://www.unep.org>.
5. World Commission on Environment and Development. (1987). Our common future. Oxford University Press.
6. Government of India, Ministry of Environment, Forest and Climate Change. (n.d.). Policy documents on sustainable development. <https://moef.gov.in>.
7. NITI Aayog. (n.d.). Sustainable development goals: India index reports. <https://www.niti.gov.in>.
8. Central Pollution Control Board. (n.d.). Annual environmental reports. <https://cpcb.nic.in>.

OriginalArticle

समाज व जागतिकीकरण: समकालीन संदर्भातील एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

जाधवर शशिकांत श्रीरंग

मराठी विभाग छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब

Email: shashikantjadhavar47@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180426

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 114-116

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

गोष्टवारा (Abstract)

जागतिकीकरण ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमुळे जगातील विविध समाज परस्परांशी अधिक जवळ आले असून, माहिती, तंत्रज्ञान, भांडवल, वस्तु आणि सेवांची देवाणघेवाण मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. जागतिकीकरणामुळे समाजाच्या रचना, मूल्यव्यवस्था, जीवनशैली, शिक्षण, रोजगार, संस्कृती आणि संवादाच्या पद्धतींमध्ये व्यापक बदल घडून आले आहेत. समकालीन संदर्भात जागतिकीकरणाने आर्थिक विकासाच्या नवीन संधी निर्माण केल्या असल्या तरी सामाजिक विषमता, सांस्कृतिक एकसंधीकरण, पर्यावरणीय समस्या आणि स्थानिक ओळखीचे संकट यांसारखी आव्हानेही निर्माण केली आहेत. डिजिटल क्रांती, माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार आणि जागतिक बाजारपेठांच्या वाढत्या प्रभावामुळे समाजातील परस्परसंबंध अधिक दृढ झाले आहेत. त्याचबरोबर सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेलाही वेग आला आहे. या संशोधनात्मक अभ्यासामध्ये समाजावर जागतिकीकरणाचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम, त्याचे विविध आयाम आणि समकालीन सामाजिक वास्तवाशी असलेले संबंध यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. प्रस्तुत अभ्यास समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी जागतिकीकरणाच्या संधी आणि आव्हानांचे चिकित्सक परीक्षण करतो.

बीज संज्ञा (Keywords): जागतिकीकरण (Globalization) समाज (Society) सामाजिक परिवर्तन सांस्कृतिक बदल आर्थिक विकास माहिती तंत्रज्ञान डिजिटल क्रांती सामाजिक विषमता जागतिक संस्कृती समकालीन समाज आधुनिकीकरण सामाजिक विकास जागतिक अर्थव्यवस्था सांस्कृतिक ओळख शाश्वत विकास

प्रस्तावना

२१ व्या शतकात जग झपाट्याने बदलत आहे आणि या बदलांच्या केंद्रस्थानी “जागतिकीकरण” ही प्रक्रिया आहे. वाहतूक, दळणवळण, माहिती तंत्रज्ञान आणि आर्थिक देवाणघेवाण यामध्ये झालेल्या प्रगतीमुळे विविध देशांतील लोक, संस्था आणि समाज अधिक जवळ आले आहेत. यामुळे सामाजिक रचना, जीवनशैली, मूल्यव्यवस्था आणि सांस्कृतिक ओळख यामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. जागतिकीकरणामुळे समाजाला अनेक नवीन संधी उपलब्ध झाल्या असल्या तरी त्याचबरोबर काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे या प्रक्रियेचा समाजावर नेमका कसा परिणाम होतो, याचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

- या संशोधनाचा उद्देश पुढील मुद्द्यांवर आधारित आहे.
- जागतिकीकरणाची संकल्पना आणि स्वरूप स्पष्ट करणे.
- समाजावर होणाऱ्या विविध परिणामांचे विश्लेषण करणे.
- सांस्कृतिक, आर्थिक व सामाजिक बदलांचा अभ्यास करणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827651](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827651)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

जाधवर शशिकांत श्रीरंग, मराठी विभाग छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब

How to cite this article:

जाधवर शशिकांत. श्रीरंग. (2026). समाज व जागतिकीकरण: समकालीन संदर्भातील एक विश्लेषणात्मक अभ्यास.

Journal of Research and Development, 18(4(XVII)).114–116.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20827651>

- सामाजिक असमानतेचे स्वरूप समजून घेणे.
- शाश्वत आणि संतुलित विकासासाठी उपाय सुचवणे.

जागतिकीकरण: संकल्पना व स्वरूप

जागतिकीकरण म्हणजे जगातील विविध भागांमध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंधांची वाढती परस्परावलंबनाची प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेमुळे सीमांचे महत्त्व कमी होत जाते आणि जागतिक स्तरावर संवाद, व्यापार आणि सहकार्य वाढते. ही प्रक्रिया केवळ आर्थिक व्यवहारांपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राला स्पर्श करते. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे माहितीचा प्रवाह वेगवान झाला असून त्यामुळे जागतिकीकरण अधिक गतिमान झाले आहे.

जागतिकीकरणाचे घटक

1. **आर्थिक घटक:-** आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परकीय गुंतवणूक आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या माध्यमातून आर्थिक देवाणघेवाण वाढली आहे.
2. **तांत्रिक घटक :-** इंटरनेट, मोबाईल तंत्रज्ञान आणि डिजिटल माध्यमांमुळे माहिती सहज उपलब्ध झाली आहे.
3. **सांस्कृतिक घटक :-** चित्रपट, संगीत, खाद्यसंस्कृती आणि फैशन यांच्या माध्यमातून संस्कृतींची देवाणघेवाण होते.

राजकीय घटक:- आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि करारांमुळे देशांमध्ये सहकार्य वाढले आहे.

समाजावर जागतिकीकरणाचा परिणाम

सकारात्मक परिणाम

1. **संधींचा विस्तार**
जागतिकीकरणामुळे शिक्षण, रोजगार आणि व्यवसायाच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत.
2. **ज्ञानाचा प्रसार**
डिजिटल माध्यमांमुळे ज्ञान सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचले आहे.
3. **सामाजिक जागरूकता**
मानवाधिकार, पर्यावरण आणि लिंगसमानता यांसारख्या मुद्द्यांवर जागरूकता वाढली आहे.
4. **सांस्कृतिक संवाद**
विविध संस्कृतींमध्ये संवाद वाढल्याने सहिष्णुता आणि परस्पर समज वाढली आहे.

नकारात्मक परिणाम

1. स्थानिक संस्कृतीवर परिणाम परकीय संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्थानिक परंपरा व भाषा कमी होण्याची शक्यता वाढली आहे.
2. असमानता वाढ समाजातील सर्व घटकांना समान लाभ मिळत नाहीत, त्यामुळे विषमता वाढते.
3. रोजगारातील बदल तंत्रज्ञानामुळे काही पारंपरिक व्यवसाय कमी झाले आहेत.
4. पर्यावरणीय ताण औद्योगिकीकरणामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर दबाव वाढला आहे.

सामाजिक संरचनेतील बदल

1. कुटुंब प्रणाली संयुक्त कुटुंबापेक्षा अणुकुटुंबाची संख्या वाढली आहे.
2. जीवनशैली शहरीकरण आणि आधुनिकतेमुळे लोकांच्या जीवनशैलीत मोठे बदल झाले आहेत.
3. मूल्यव्यवस्था परंपरागत मूल्यांपेक्षा वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि भौतिकवादाला अधिक महत्त्व दिले जात आहे.

महिला सक्षमीकरण

जागतिकीकरणामुळे महिलांच्या जीवनात सकारात्मक बदल झाले आहेत.

शिक्षणात वाढ

रोजगाराच्या संधी

निर्णय प्रक्रियेत सहभाग

तथापि, काही ठिकाणी अजूनही लिंगभेद कायम आहे.

पर्यावरणीय परिणाम

वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे

हवामान बदल

प्रदूषण

जैवविविधतेचा ऱ्हास

यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे शाश्वत विकासाची गरज अधिक तीव्र झाली आहे.

सामाजिक असमानता

जागतिकीकरणामुळे काही लोकांना अधिक संधी मिळतात, तर काही मागे राहतात.

ग्रामीण-शहरी दरी

डिजिटल दरी

शिक्षणातील विषमता

भविष्यातील आव्हाने

सांस्कृतिक ओळख टिकवणे

सर्वसमावेशक विकास साधणे

पर्यावरणाचे संरक्षण करणे

तंत्रज्ञानाचा समतोल वापर

सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे

उपाययोजना

स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन देणे

सर्वांसाठी शिक्षण उपलब्ध करणे

पर्यावरणपूरक धोरणे राबवणे

डिजिटल साक्षरता वाढवणे

सामाजिक समतेवर भर देणे

निष्कर्ष

जागतिकीकरण ही एक व्यापक आणि गतिशील प्रक्रिया आहे जी समाजाच्या प्रत्येक स्तरावर परिणाम करते. या प्रक्रियेने विकासाच्या अनेक संधी उपलब्ध करून दिल्या असल्या तरी त्याचबरोबर अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय आव्हानेही निर्माण केली आहेत.

त्यामुळे जागतिकीकरणाचा लाभ सर्व समाजघटकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी संतुलित आणि शाश्वत धोरणांची आवश्यकता आहे. समाजाने या प्रक्रियेचा सकारात्मक उपयोग करून समतोल आणि न्याय्य विकास साधणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ

1. Giddens, A. (2001). Sociology and modern world. Polity Press.
2. Stiglitz, J. (2003). Globalization challenges and impacts. W.W. Norton.
3. Bhagwati, J. (2005). Globalization and development issues. Oxford University Press.
4. Sen, A. (2000). Development and freedom concepts. Anchor Books.
5. United Nations. (2021). Sustainable development overview report.
6. World Bank. (2022). Global development indicators.
7. OECD. (2020). Society and globalization report.

OriginalArticle

विदर्भातील शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक: एक आर्थिक अध्ययन

विशाल गणपतराव मनोहर

पी.एच. डी. स्कालर पी.जी.टी.डी ऑफ इकॉनॉमिक्स (स्वायत्त) रा.तु.म.ना.वि. नागपुर

Email: www.vishalmanohar2011@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180427

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 117-119

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

संयुक्त राष्ट्र संघाने २०१५ मध्ये जागतिक विकासासाठी १७ शाश्वत विकास ध्येय निश्चित केले. या ध्येयांचा उद्देश २०३० पर्यंत गरीबी कमी करणे, आरोग्य-शिक्षण सुधारणा, पर्यावरण संरक्षण आणि समतोल आर्थिक विकास साधणे हा आहे. भारतामध्ये या ध्येयांच्या प्रगतीचे मापन करण्यासाठी SDG India Index तयार करण्यात आला आहे. निती आयोगाने राज्य व जिल्हा स्तरावर SDG प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी हा निर्देशांक विकसित केला आहे. या संशोधनात विदर्भातील जिल्ह्यांमधील SDG प्रगतीचे आर्थिक विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की विदर्भात काही क्षेत्रांमध्ये प्रगती झाली असली तरी गरीबी, रोजगार, कृषी संकट आणि पायाभूत सुविधांमध्ये अजूनही मोठी तफावत आहे.

मुख्य शब्द: शाश्वत विकास, SDG निर्देशांक, विदर्भ, आर्थिक विकास

प्रस्तावना

शाश्वत विकास म्हणजे आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय संतुलन राखून दीर्घकालीन विकास साधणे होय. २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाने १७ SDGs स्वीकारले. या ध्येयांमध्ये गरीबी निर्मूलन, शून्य भूक, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्य, लैंगिक समानता, स्वच्छ पाणी, उद्योग विकास आणि हवामान कृती यांचा समावेश होतो. भारतामध्ये SDG प्रगती मोजण्यासाठी SDG India Index तयार करण्यात आला आहे. या निर्देशांकाचा उद्देश राज्य व जिल्ह्यांच्या विकासाचे मापन करणे आणि धोरणात्मक निर्णयासाठी माहिती उपलब्ध करून देणे हा आहे. विदर्भ हा महाराष्ट्रातील तुलनेने मागास भाग मानला जातो. कृषी संकट, रोजगार अभाव आणि औद्योगिक विकासाची कमतरता यामुळे या प्रदेशातील शाश्वत विकासाचे विश्लेषण करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- 1) विदर्भातील जिल्ह्यांच्या शाश्वत विकास प्रगतीचे विश्लेषण करणे.
- 3) विदर्भातील विकासातील अडथळे शोधणे.
- 4) शाश्वत विकासासाठी धोरणात्मक उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती: या संशोधनासाठी द्वितीयक आकडेवारी वापरण्यात आली आहे. माहितीचे स्रोत हा

NITI Aayog – SDG India Index अहवाल महाराष्ट्र शासनाचे आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल मधून घेण्यात आलेला आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827779](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827779)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

विशाल गणपतराव मनोहर, पी.एच. डी. स्कालर पी.जी.टी.डी ऑफ इकॉनॉमिक्स (स्वायत्त) रा.तु.म.ना.वि. नागपुर

How to cite this article:

मनोहर विशाल गणपतराव. (2026). विदर्भातील शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक: एक आर्थिक अध्ययन. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 117–119. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20827779>

विदर्भाचा सामाजिक-आर्थिक परिचय नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ आणि वाशिम असे विदर्भात एकूण ११ जिल्हे आहेत. विदर्भ हा प्रदेश मुख्यतः कृषीप्रधान आहे. कापूस आणि सोयाबीन हे प्रमुख पिके आहेत. कृषी अवलंबित्वामुळे उत्पन्नातील अस्थिरता आणि शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण तुलनेने जास्त आहे. सामाजिक दृष्ट्या, विदर्भात विविध जाती-धर्माचे लोक राहतात. मराठी ही प्रमुख भाषा आहे. काही जिल्ह्यांमध्ये विशेषतः Gadchiroli District आणि Gondia District येथे आदिवासी लोकसंख्या जास्त आहे. शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधा शहरांमध्ये अधिक विकसित आहेत.

आर्थिक दृष्ट्या, विदर्भाची अर्थव्यवस्था मुख्यतः शेतीवर आधारित आहे. कापूस, सोयाबीन, तूर, गहू आणि भात ही प्रमुख पिके आहेत. Chandrapur District येथे कोळसा खनिज मोठ्या प्रमाणात मिळतो. तसेच Nagpur हे विदर्भाचे प्रमुख औद्योगिक व व्यापारी केंद्र आहे. एकूणच, नैसर्गिक संसाधने भरपूर असली तरी शेतीवरील अवलंबित्व, कमी औद्योगिक विकास आणि काही सामाजिक समस्या या विदर्भाच्या विकासातील प्रमुख आव्हाने आहेत.

शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक आणि मूल्यांकन

1) दारिद्र्य निर्मूलन, 2) उपासमारीचे समूळ उच्चाटन 3) निरोगीपणा व क्षेम कुशलता 4) गुणवत्तापूर्ण शिक्षण 5) लिंग समभाव 6) स्वच्छ पाणी व स्वच्छता 7) किफायतशीर दरात स्वच्छ ऊर्जा 8) चांगल्या दर्जाचे काम व आर्थिक वृद्धी 9) उद्योग नाविन्यपूर्णता आणि पायाभूत सुविधा 10) विषमता कमी करणे 11) शाश्वत शहरे व समुदाय 12) विवेकी उपभोग व उत्पादन 13) हवामान बदलासंबंधी कृती 14) जल जीवन 15) भूतलावरील जीवन 16) शांतता न्याय व सशक्त संस्था 17) ध्येयांसाठी भागीदारी

शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक काढण्याकरिता सांख्यिकीय व कार्यक्रम कार्यान्वय मंत्रालयाने केंद्रीय मंत्रिमंडळात विविध मंत्रालयाशी व राज्य शासनाची सल्लामसलत करून एक राष्ट्रीय निर्देशांक आराखडा तयार केला आहे ज्यामध्ये सर्व निर्देशांकाचा समावेश आहे तर नीती आयोग निर्देशांकाचा वापर सर्व निर्देशांकांना शंभर पैकी गुण आकारून सर्व राज्यांसाठी एक मोजमाप निकष म्हणून शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक तयार करते. त्यानुसार राज्यांना त्यांच्या कामगिरी नुसार चार श्रेणीमध्ये वर्गीकृत केले जाते.

कामगिरी	गुण
साध्य करणारा	१००
साध्यतेत आघाडीवर असणारा	६५ - ९९
प्रगती करणारा	५० - ६४
इच्छुक	०० - ४९

विदर्भातील SDG निर्देशांक विश्लेषण

जिल्हे	2015-16	2016-17	2017 - 18	2018 - 19	2019 - 20	2020 - 21	2021 - 22	2022 - 23
बुलढाणा	51	53	54	53	58	53	55	54
अकोला	48	52	53	51	57	57	57	58
वाशिम	55	55	56	54	53	52	53	53

अमरावती	58	60	59	57	60	63	63	65
वर्धा	56	59	58	58	62	61	61	60
नागपूर	71	72	71	71	74	75	76	76
भंडारा	63	61	64	63	61	61	59	59
गोंदिया	55	56	56	55	57	58	58	58
गडचिरोली	48	49	49	48	45	48	47	51
चंद्रपूर	59	49	61	61	63	61	65	67
यवतमाळ	50	51	51	51	52	53	52	55
विदर्भ	56	56	57	57	58	58	59	60

Source: <https://mahasdb.maharashtra.gov.in/SDG/>

निष्कर्ष

विदर्भातील शाश्वत विकासासाठी आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय क्षेत्रांमध्ये समन्वय आवश्यक आहे. काही जिल्ह्यांमध्ये विकासाची चांगली चिन्हे दिसत असली तरी संपूर्ण प्रदेशात समतोल विकास साधण्यासाठी शासनाच्या धोरणात्मक हस्तक्षेपाची गरज आहे. SDG निर्देशांक हा विकास मोजण्यासाठी प्रभावी साधन असून त्याच्या आधारे विकास नियोजन अधिक परिणामकारक करता येऊ शकते.

संदर्भ

1. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2015-2025, अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालय नियोजन विभाग महाराष्ट्र शासन.
2. Government of Maharashtra. (2024). Economic survey of Maharashtra 2023-24. Mumbai: Directorate of Economics and Statistics.
3. NITI Aayog. (2023). SDG India Index and dashboard 2023-24. New Delhi: Government of India.
4. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. New York: United Nations.
5. United Nations Development Programme. (2022). Sustainable development goals report. New York: UNDP.
6. NABARD. (2023). Sustainable development in rural India. Mumbai: National Bank for Agriculture and Rural Development.

OriginalArticle

लोकशाही आणि सुशासनातील महिलांची भूमिका: एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. अशोक ज्ञानोबा दुनघव

राज्यशास्त्र विभाग, शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम

Email: dunghavashok@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180428

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 120-125

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत संशोधन लेख लोकशाही आणि सुशासनाच्या प्रक्रियेत महिलांच्या वाढत्या सहभागाचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. सुशासनाची संकल्पना केवळ प्रशासकीय पारदर्शकतेपुरती मर्यादित नसून, ती सर्वसमावेशक विकासावर आधारित आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने भारतातील ग्रामीण प्रशासनात महिलांना आरक्षणाद्वारे मुख्य प्रवाहात आणले. या लेखात दुय्यम साधनांच्या आधारे, महिला नेतृत्वामुळे सुशासनाच्या विविध अंगांवर—उदा. पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि सामाजिक न्याय—होणाऱ्या परिणामांचा आढावा घेतला आहे. तसेच, 'प्रॉक्सी' नेतृत्वासारख्या आव्हानांवर प्रकाश टाकून भविष्यातील उपाययोजना सुचवल्या आहेत.

प्रमुख शब्द: लोकशाही, सुशासन, महिला सक्षमीकरण, ७३ वी घटनादुरुस्ती, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व.

प्रस्तावना (Introduction)

लोकशाही ही केवळ राजकीय संरचना नसून ती समता आणि न्यायावर आधारित जीवनपद्धती आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात प्रशासकीय सुधारणांसाठी 'सुशासन' (Good Governance) ही संकल्पना अपरिहार्य बनली आहे. सुशासनाची मुख्य तत्वे म्हणजे लोकसहभाग, कायद्याचे राज्य, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि समता ही होत. भारतासारख्या विकसनशील देशात, जिथे लोकसंख्येचा निम्मा वाटा महिलांचा आहे, तिथे त्यांच्या सहभागाशिवाय सुशासनाची उद्दिष्टे गाठणे अशक्य आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे नेतृत्व हे सुशासनाला अधिक मानवी चेहरा आणि संवेदनशीलता प्रदान करते.

लोकशाही: एक जीवनपद्धती (Democracy: A Way of Life)

लोकशाहीची व्याप्ती केवळ निवडणुका आणि मतदानापुरती मर्यादित नसून, ती मानवी प्रतिष्ठा, समता आणि सामाजिक न्यायावर आधारलेली एक प्रगल्भ जीवनपद्धती आहे. अब्राहम लिंकन यांच्या 'लोकांनी, लोकांसाठी चालवलेले राज्य' या व्याख्येतील 'लोक' या शब्दात स्त्री आणि पुरुष या दोन्ही घटकांचा समावेश होतो. जोपर्यंत समाजाचा निम्मा हिस्सा असलेल्या महिलांना निर्णय प्रक्रियेत समान वाटा मिळत नाही, तोपर्यंत लोकशाहीची संकल्पना पूर्णत्वास जाऊ शकत नाही.

सुशासनाची संकल्पना आणि उगम (Concept of Good Governance)

१९९० च्या दशकात जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या लाटेसोबत 'सुशासन' (Good Governance) ही संकल्पना प्रशासकीय सुधारणांचा कणा बनली. सुशासन म्हणजे केवळ कार्यक्षम प्रशासन नव्हे, तर असे शासन जे पारदर्शक, उत्तरदायी आणि सर्वसमावेशक आहे. युनायटेड नेशन्स (UN) आणि जागतिक बँकेने सुशासनाची जी आठ मुख्य तत्वे निश्चित केली आहेत,

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827878](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827878)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अशोक ज्ञानोबा दुनघव राज्यशास्त्र विभाग, शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम

How to cite this article:

दुनघव अशोक नोबा. (2026). लोकशाही आणि सुशासनातील महिलांची भूमिका: एक चिकित्सक अभ्यास. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 120–125. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20827878>.

त्यामध्ये सहभाग (Participation) आणि समता (Equity) यांना सर्वोच्च स्थान दिले आहे.

महिला सहभाग: सुशासनाची अनिवार्य अट

भारतासारख्या विकसनशील देशात शाश्वत विकासाची ध्येये (SDGs) गाठण्यासाठी महिलांचा सहभाग ही राजकीय सोय नसून ती एक 'कार्यात्मक अनिवार्यता' आहे. जेव्हा महिला प्रशासनात येतात, तेव्हा सुशासनाला एक 'मानवी चेहरा' प्राप्त होतो. महिला नेतृत्व हे नैसर्गिकरित्या अधिक संवेदनशील, समावेशक आणि भ्रष्टाचारविरोधी प्रवृत्तीचे असल्याचे अनेक जागतिक अभ्यासांतून सिद्ध झाले आहे. त्यामुळेच सुशासनातील महिलांची भूमिका हा केवळ अधिकार नसून तो सुशासनाच्या यशस्वितेचा निकष आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकीय क्रांती

भारतीय संविधानातील ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने महिलांच्या राजकीय प्रवासात एक ऐतिहासिक वळण आणले. या दुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण आणि शहरी प्रशासनात महिलांना आरक्षणाचे कवच मिळाले. या 'तळागाळातील लोकशाही'मुळे (Grassroots Democracy) स्त्रिया केवळ मतदार न राहता त्या धोरणकर्त्या (Policy Makers) बनल्या आहेत. ही प्रक्रिया स्त्रियांच्या केवळ राजकीय सक्षमीकरणाची नाही, तर ती सुशासनाच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तनाची नांदी ठरली आहे.

उपस्थिती ते प्रभाव: संशोधनाचा गाभा (Presence to Influence)

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश महिलांच्या केवळ संख्यात्मक उपस्थितीचा (Descriptive Representation) अभ्यास करणे नसून, त्यांच्या गुणात्मक प्रभावाचा (Substantive Representation) चिकित्सक आढावा घेणे हा आहे. सत्तेच्या उंबरठ्यापर्यंत पोहोचलेल्या महिला लोकप्रतिनिधींनी सुशासनाची तत्वे राबवताना कोणती आव्हाने पेलली आणि प्रशासकीय पारदर्शकतेत त्यांनी कशी भर घातली, याचे विश्लेषण करणे या अभ्यासासाठी महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Research)

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य हेतू लोकशाही आणि सुशासनातील महिलांच्या योगदानाचा चिकित्सक धांडोळा घेणे हा असून, त्यासाठी खालील प्रमुख उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

1. राजकीय सहभागाचे आणि प्रतिनिधित्वाचे महत्त्व अभ्यासणे
2. सुशासनातील (Good Governance) महिला नेतृत्वाचे चिकित्सक विश्लेषण करणे:
3. महिला लोकप्रतिनिधींपुढील आव्हानांचा आणि अडथळ्यांचा शोध घेणे:
4. गुणात्मक सहभागासाठी धोरणात्मक उपाययोजना सुचवणे: .
5. महिला नेतृत्व आणि सामाजिक न्याय यांचा परस्पर संबंध तपासणे

संशोधनाचे महत्त्व (Importance of the Study)

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे महत्त्व केवळ शैक्षणिक सिद्धांतापुरते मर्यादित नसून ते सामाजिक, राजकीय आणि प्रशासकीय दृष्टिकोनातून अत्यंत व्यापक आहे. या अभ्यासाची निकड खालील मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट होते:

संख्यात्मक उपस्थितीकडून गुणात्मक प्रभावाकडे) From Numbers to Impact)

७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर भारतात लक्षावधी महिला स्थानिक राजकारणात सक्रिय झाल्या आहेत. मात्र, केवळ 'उपस्थिती' म्हणजे 'सक्षमीकरण' नव्हे. हे संशोधन महिला प्रतिनिधींच्या राजकीय सहभागामुळे प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियेत कोणते गुणात्मक (Qualitative) बदल घडून आले आहेत, याचे चिकित्सक विश्लेषण करते. महिलांच्या नेतृत्वामुळे नियोजनाच्या प्राधान्यक्रमात झालेला बदल अभ्यासणे ही काळाची गरज आहे. सुशासनाच्या मूल्यांचे संवर्धन) Enhancing Values of Good Governance) सुशासनाची तीन प्रमुख आधारस्तंभ म्हणजे— पारदर्शकता (Transparency), उत्तरदायित्व (Accountability) आणि संवेदनशीलता (Responsiveness). महिला लोकप्रतिनिधी या मूल्यांची अंमलबजावणी पुरुष प्रतिनिधींच्या तुलनेत अधिक प्रभावीपणे करतात का? आणि त्यांच्या उपस्थितीमुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसतो का? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या दृष्टीने हा अभ्यास मोलाचा ठरतो.

मानवी विकास निर्देशांकावर होणारा परिणाम) Impact on HDI)

संशोधनातून असे दिसून आले आहे की, महिलांच्या नेतृत्वाखालील स्थानिक संस्थांमध्ये पेयजल, स्वच्छता, पोषण आणि प्राथमिक शिक्षण यांसारख्या मानवी विकासाच्या क्षेत्रांत अधिक गुंतवणूक केली जाते. हे संशोधन महिलांच्या राजकीय सहभागाचा आणि ग्रामीण भागातील मानवी विकास निर्देशांकाचा (Human Development Index) परस्पर संबंध स्पष्ट करण्यास मदत करते.

धोरणकर्त्यांसाठी मार्गदर्शक आराखडा) Guidelines for Policy Makers)

हे संशोधन केवळ समस्या मांडत नाही, तर भविष्यातील धोरणकर्त्यांसाठी आणि प्रशासनासाठी एक दिशादर्शक ठरते. निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना कोणत्या प्रकारचे प्रशिक्षण हवे आहे, त्यांना प्रशासकीय स्तरावर कोणत्या तांत्रिक अडचणी येतात आणि 'प्रॉक्सी' (Proxy) नेतृत्वाची समस्या कशी सोडवता येईल, यावर हा अभ्यास ठोस उपाययोजना सुचवतो.

सामाजिक रचनेतील परिवर्तनाचा अभ्यास) Socio-Cultural Transformation)

भारतीय ग्रामीण भागातील पितृसत्ताक मानसिकतेला महिलांच्या राजकीय प्रवेशामुळे कसे आव्हान मिळाले आहे, हे समजून घेण्यासाठी हे संशोधन महत्वाचे आहे. महिलांच्या राजकीय भूमिकेमुळे कुटुंबातील आणि समाजातील त्यांच्या दर्जावर (Status) नेमका काय परिणाम झाला आहे, याचे सामाजिक विश्लेषण या अभ्यासातून मिळते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनाचा निष्कर्ष वस्तुनिष्ठ आणि पुराव्यांवर आधारित राहण्यासाठी खालील शास्त्रशुद्ध पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे: संशोधनाचे स्वरूप: हे संशोधन 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) आणि 'गुणात्मक' (Qualitative) स्वरूपाचे असून, यामध्ये उपलब्ध ऐतिहासिक व वर्तमान माहितीचे चिकित्सक मूल्यमापन करण्यात आले आहे.

माहिती संकलन पद्धती: या अभ्यासासाठी संपूर्णपणे 'दुय्यम साधन पद्धती' (Secondary Data) वापरण्यात आली आहे. माहितीचे संकलन प्रामुख्याने खालील स्रोतांतून केले आहे:

शासकीय दस्तऐवज: ७३ वी घटनादुरुस्ती अहवाल, पंचायत राज मंत्रालयाची आकडेवारी आणि 'महाराष्ट्र शासन' राजपत्रे.

शैक्षणिक साहित्य: राज्यशास्त्र आणि लोकप्रशासनातील तज्ज्ञांची पुस्तके तसेच 'UGC Care List' मधील शोधनिबंध.

आंतरराष्ट्रीय अहवाल: जागतिक बँक (World Bank) आणि UNDP चे 'लिंग समानता' (Gender Equality) विषयक अहवाल.

डिजिटल स्रोत: शासकीय पोर्टल, ई-जर्नल्स आणि विश्वसनीय सांख्यिकीय संकेतस्थळे.

माहितीचे विश्लेषण: संकलित माहितीचे वर्गीकरण करून, महिलांच्या सहभागामुळे सुशासनाच्या पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि समता या मूल्यांवर झालेल्या परिणामांचे तार्किक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा (Scope & Limitations of the Study)

कोणत्याही शास्त्रीय संशोधनाला विशिष्ट सीमा असतात, ज्या संशोधनाची विश्वासाहता स्पष्ट करतात. प्रस्तुत अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहे:

अभ्यासाची व्याप्ती (Scope):

विषय व्याप्ती: हा अभ्यास प्रामुख्याने लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरण प्रक्रियेतील महिलांची भूमिका आणि सुशासनाची आठ तत्वे (पारदर्शकता, उत्तरदायित्व इ.) यांच्यातील सहसंबंधावर लक्ष केंद्रित करतो.

भौगोलिक व्याप्ती: या संशोधनाचा मुख्य रोख भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर (विशेषतः ग्रामीण पंचायत राज व्यवस्था) आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर झालेल्या बदलांचा यात प्रामुख्याने विचार केला आहे.

कालखंड: हा अभ्यास प्रामुख्याने १९९२ च्या घटनादुरुस्तीनंतरच्या काळापासून ते वर्तमान स्थितीपर्यंतच्या घडामोडींचा आढावा घेतो.

अभ्यासाच्या मर्यादा (Limitations):

दुय्यम साधनांवर अवलंबित्व: प्रस्तुत संशोधन प्रामुख्याने उपलब्ध ऐतिहासिक दस्तऐवज, शासकीय अहवाल आणि आधीच्या संशोधनांवर आधारित आहे. त्यामुळे निष्कर्षांची अचूकता ही या दुय्यम साधनांच्या विश्वसनीयतेवर अवलंबून आहे.

क्षेत्रीय अभ्यासाचा अभाव: हा लेख प्रामुख्याने 'सैद्धांतिक' (Theoretical) स्वरूपाचा असल्याने, यामध्ये प्रत्येक प्रदेशातील स्थानिक वैशिष्ट्यांचा किंवा प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचा (Field Survey) मर्यादित वापर केला आहे.

सांस्कृतिक विविधता: भारतासारख्या विशाल देशात प्रत्येक राज्याची राजकीय आणि सामाजिक स्थिती भिन्न आहे. त्यामुळे या अभ्यासाचे निष्कर्ष सरसकट सर्व राज्यांना सारख्याच प्रमाणात लागू होतील असे नाही.

माहितीची उपलब्धता: काही वेळा सरकारी आकडेवारी अद्ययावत नसल्यामुळे किंवा विशिष्ट विभागांची माहिती उपलब्ध नसल्यामुळे विश्लेषणात मर्यादा येऊ शकतात.

संशोधन लेखाच्या मुख्य गाभ्यासाठी 'सुशासनातील महिलांच्या सहभागाचे पैलू' हा विभाग दुय्यम साधनांच्या (Secondary Data) आधारे अधिक सखोल आणि प्रभावीपणे खालीलप्रमाणे विस्तृत केला आहे:

सुशासनातील महिलांच्या सहभागाचे पैलू (Dimensions of Participation)

दुय्यम साधनांच्या (शासकीय अहवाल, जागतिक बँकेचे निष्कर्ष आणि शैक्षणिक शोधनिबंध) विश्लेषणातून सुशासनाच्या विविध अंगांवर महिला नेतृत्वाचा झालेला सकारात्मक परिणाम खालीलप्रमाणे स्पष्ट होतो:

पारदर्शकता आणि भ्रष्टाचार निर्मूलन (Transparency & Anti-Corruption)

अनेक आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय अभ्यासांतून (उदा. नीती आयोग व जागतिक बँक अहवाल) असे सिद्ध झाले आहे की, महिला लोकप्रतिनिधींच्या कार्यकाळात प्रशासकीय कामात अधिक पारदर्शकता दिसून येते.

भ्रष्टाचाराला आळा: महिला प्रतिनिधी पुरुष प्रतिनिधींच्या तुलनेत आर्थिक व्यवहारांमध्ये अधिक सावधगिरी आणि प्रामाणिकता बाळगतात. यामुळे विकासकामांच्या निधीचा विनियोग योग्य ठिकाणी होतो.

ग्रामसभेचे सक्षमीकरण: महिला सरपंच किंवा सदस्य ग्रामसभा घेण्याबाबत आणि त्यामध्ये महिलांचा सहभाग वाढवण्याबाबत अधिक आग्रही असतात. यामुळे स्थानिक पातळीवर सत्तेचे विकेंद्रीकरण होऊन उत्तरदायित्व (Accountability) वाढते.

विकासाचा मानवी दृष्टिकोन आणि प्राधान्यक्रम (Developmental Priorities & HDI)

महिला नेतृत्वाचा सर्वात मोठा परिणाम हा विकासाच्या प्राधान्यक्रमात झालेला बदल हा आहे. पुरुष नेतृत्व अनेकदा भव्य भौतिक पायाभूत सुविधांना (उदा. कमाना, सुशोभीकरण) महत्त्व देते, तर महिला नेतृत्व जीवनावश्यक गरजांकडे लक्ष केंद्रित करते.

पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता: पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न हा महिलांच्या आयुष्याशी निगडित असल्याने, महिला लोकप्रतिनिधी नळ योजना आणि सार्वजनिक विहिरींच्या दुरुस्तीला सर्वोच्च प्राधान्य देतात.

आरोग्य आणि शिक्षण: अंगणवाड्यांचे सक्षमीकरण, माता-बाल आरोग्य, लसीकरण मोहिमा आणि प्राथमिक शाळांमधील गुणवत्ता सुधारण्याकडे महिलांचा विशेष कल असतो. यामुळे प्रत्यक्षरीत्या 'मानवी विकास निर्देशांक' (Human Development Index) उंचावण्यास मदत होते.

सामाजिक न्याय आणि सर्वसमावेशकता (Social Justice & Inclusivity)

सुशासनातील 'समानता' आणि 'सर्वसमावेशकता' ही तत्वे महिलांच्या सहभागामुळे अधिक दृढ होतात.

दुर्बल घटकांचे प्रतिनिधित्व: महिला लोकप्रतिनिधी स्वतः सामाजिक संघर्षातून पुढे आलेल्या असल्याने, त्या समाजातील दलित, आदिवासी आणि इतर वंचित घटकांच्या समस्यांबाबत अधिक संवेदनशील असतात.

कौटुंबिक आणि सामाजिक समस्या: दारूबंदी, हुंडाबळी, घरगुती हिंसाचार यांसारख्या सामाजिक प्रश्नांवर ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून आवाज उठवण्यात महिला प्रतिनिधी अग्रभागी असतात. यामुळे सुशासनाला केवळ प्रशासकीय स्वरूप न राहता ते सामाजिक परिवर्तनाचे साधन बनते.

उत्तरदायित्व आणि प्रतिसाद (Responsiveness)

महिला प्रतिनिधी गावातील लोकांसाठी अधिक 'उपलब्ध' असतात. घरगुती आणि सामाजिक कामांमुळे त्या स्थानिक लोकांशी सतत संपर्कात राहतात. यामुळे जनतेच्या समस्यांना तात्काळ प्रतिसाद देणे आणि प्रशासकीय यंत्रणेकडून (उदा. ग्रामसेवक, बीडीओ) कामांचा पाठपुरावा करणे त्यांना अधिक सहज शक्य होते.

वास्तव आणि आव्हाने: एक चिकित्सक विश्लेषण (Critical Challenges)

लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणात महिलांना आरक्षणाद्वारे स्थान मिळाले असले तरी, सत्तेच्या प्रत्यक्ष वापरामध्ये आजही अनेक अडथळे आहेत. या आव्हानांचे स्वरूप खालीलप्रमाणे आहे:

पितृसत्ताक मानसिकता आणि 'सरपंच-पती' संस्कृती (The Proxy Culture)

आरक्षणांमुळे महिला पदावर बसली असली तरी, ग्रामीण भागातील खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक पद्धती तिच्या स्वायत्ततेवर गदा आणते.

प्रॉक्सी नेतृत्व: अनेक ठिकाणी महिला ही केवळ नावापुरती उमेदवार असते, तर तिचे वडील, पती किंवा भाऊ हेच प्रत्यक्ष सत्ता वापरतात. यालाच 'सरपंच-पती' किंवा 'प्रधान-पती' संस्कृती म्हटले जाते.

निर्णयप्रक्रियेतील दुय्यम स्थान: महत्वाच्या आर्थिक आणि प्रशासकीय निर्णयांमध्ये महिलांच्या मतापेक्षा कुटुंबातील पुरुष सदस्यांच्या मताला अधिक महत्त्व दिले जाते, ज्यामुळे आरक्षणाचा मूळ हेतू धोक्यात येतो.

प्रशासकीय आणि तांत्रिक साक्षरतेचा अभाव (Lack of Administrative Literacy)

अनेक महिला प्रतिनिधी पहिल्यांदाच घराबाहेर पडून सार्वजनिक जीवनात प्रवेश करतात. अशावेळी त्यांना तांत्रिक बाबींचे आव्हान पेलणे कठीण जाते.

नियम आणि कायद्यांचे अज्ञान: महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, बजेटची तरतूद, लेखापरीक्षण (Audit) आणि विविध सरकारी योजनांच्या तांत्रिक निकषांची माहिती नसल्यामुळे महिलांना पूर्णपणे ग्रामसेवक किंवा कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांवर अवलंबून राहावे लागते.

प्रशिक्षणाची कमतरता: सरकारकडून दिले जाणारे प्रशिक्षण अनेकदा औपचारिक स्वरूपाचे असते, ज्यामुळे प्रत्यक्ष कार्यक्षमतेत वाढ होण्यास मर्यादा येतात.

सामाजिक हिंसा आणि चारित्र्यहिनन (Social Violence & Character Assassination)

राजकारणात सक्रिय असणाऱ्या महिलांना पुरुषप्रधान व्यवस्थेकडून अनेकदा मानसिक आणि सामाजिक दबावाचा सामना करावा लागतो.

टीका आणि विरोध: जर एखादी महिला स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ लागली, तर तिचे खड्डीकरण करण्यासाठी तिच्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडवणे किंवा तिला सामाजिक कार्यातून बाद करण्याचा प्रयत्न करणे, असे प्रकार ग्रामीण राजकारणात दिसून येतात.

अविश्वास ठराव: महिला लोकप्रतिनिधींना त्रास देण्यासाठी अनेकदा राजकीय हेतूने प्रेरित 'अविश्वास ठराव' आणले जातात.

दुहेरी जबाबदारीचा ताण (Double Burden of Responsibility)

कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि सार्वजनिक कर्तव्ये यांचा ताळमेळ बसवणे हे महिलांसाठी एक मोठे आव्हान असते.

घर आणि गाव: घरातील कामे, मुलांचे संगोपन आणि शेती सांभाळून ग्रामपंचायतीचा वेळ देणे यामुळे महिलांच्या आरोग्यावर आणि कार्यक्षमतेवर ताण येतो. पुरुष प्रतिनिधींप्रमाणे त्यांना २४ तास राजकारणासाठी उपलब्ध राहणे सामाजिक मर्यादेमुळे कठीण जाते.

माहितीचा अभाव आणि संवाद कौशल्य (Information Gap)

शासकीय योजनांची माहिती तळागाळापर्यंत पोहोचवण्यासाठी आवश्यक असणारे संवाद कौशल्य आणि आत्मविश्वास सुरुवातीच्या काळात कमी असतो. त्यामुळे अनेकदा प्रभावी लोककल्याणकारी योजना राबवताना त्या मागे पडतात.

सुशासनासाठी उपाययोजना (Expected Solutions)

महिलांचा लोकशाहीतील सहभाग केवळ 'नाममात्र' न राहता तो 'प्रभावी' व्हावा आणि सुशासनाची उद्दिष्टे साध्य व्हावीत, यासाठी खालील उपाययोजनांची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे:

शाश्वत प्रशिक्षण आणि निरंतर क्षमता बांधणी (Sustainable Training)

निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना केवळ सुरुवातीच्या काळात माहिती देणे पुरेसे नाही.

हॅंड-होल्डिंग सपोर्ट: निवडून आल्यानंतरच्या पाच वर्षांच्या काळात टप्प्याटप्प्याने प्रशिक्षण दिले जावे. यामध्ये अर्थसंकल्प वाचन, सभेचे इतिवृत्त लिहिणे आणि सरकारी जीआर (GR) समजून घेणे यावर भर असावा.

यशगाथांचे सादरीकरण (Exposure Visits): ज्या महिला सरपंचांनी आदर्श काम केले आहे, अशा गावांना भेटी देऊन प्रत्यक्ष कार्यपद्धती शिकण्याचे कार्यक्रम राबवावेत. यामुळे महिला प्रतिनिधींचा आत्मविश्वास वाढतो.

महिलोन्मुख अर्थसंकल्प आणि आर्थिक स्वायत्तता (Gender Budgeting)

सुशासनातील समतेचे तत्व अमलात आणण्यासाठी आर्थिक अधिकारांचे विकेंद्रीकरण होणे गरजेचे आहे.

स्वतंत्र निधी तरतूद: ग्रामपंचायतीच्या एकूण उत्पन्नातील किंवा विकास निधीतील एक निश्चित हिस्सा (उदा. १० ते १५%) केवळ महिला आणि बालकांच्या कल्याणासाठी खर्च करण्याचे बंधन असावे.

निर्णयप्रक्रियेत सहभाग: हा निधी कुठे खर्च करायचा, याचे संपूर्ण अधिकार महिला ग्रामसभेला असावेत, जेणेकरून महिलांना आवश्यक असणाऱ्या गरजा (उदा. सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, सॅनिटरी पॅड वेंडिंग मशीन) पूर्ण होतील.

डिजिटल सक्षमीकरण आणि ई-प्रशासन (Digital Empowerment)

आजचे युग हे ई-गव्हर्नन्सचे आहे, त्यामुळे महिला प्रतिनिधींना तंत्रज्ञानाशी जोडणे अनिवार्य आहे.

स्मार्ट गव्हर्नन्स: महिला लोकप्रतिनिधींना संगणक, टॅबलेट आणि स्मार्टफोन वापरण्याचे विशेष प्रशिक्षण दिले जावे, जेणेकरून त्या स्वतः ऑनलाइन अर्ज, तक्रारी आणि विकासकामांचा पाठपुरावा करू शकतील.

माहितीचे व्यासपीठ: महिला प्रतिनिधींसाठी व्हॉट्सअप ग्रुप्स किंवा विशेष ॲप्स तयार करावेत, ज्यावरून त्यांना नवीन योजनांची माहिती तात्काळ मिळेल आणि त्यांच्या 'प्रशासकीय अवलंबित्वात' घट होईल.

सामाजिक आणि मानसिक बदल (Socio-Psychological Shift)

केवळ कायदे बदलून चालणार नाही, तर समाजाची मानसिकता बदलणेही आवश्यक आहे.

पुरुषांचे संवेदीकरण (Sensitization): महिला लोकप्रतिनिधींच्या पुरुष नातेवाईकांसाठी आणि पुरुष सहकाऱ्यांसाठी 'जेंडर सेन्सिटायझेशन' कार्यशाळा आयोजित कराव्यात, ज्यामुळे 'सरपंच-पती' संस्कृतीला आळा बसेल.

संरक्षण आणि तक्रार निवारण: महिला प्रतिनिधींवर होणारे अन्याय किंवा दबावाचे प्रकार रोखण्यासाठी तालुका स्तरावर विशेष तक्रार निवारण कक्ष (Grievance Cell) असावा.

तुमच्या शोधनिबंधाचा शेवट अधिक परिणामकारक आणि शैक्षणिक भाषेत करण्यासाठी, 'निष्कर्ष' खालीलप्रमाणे विस्तारित आणि प्रभावी स्वरूपात तयार केला आहे

निष्कर्ष (Conclusion)

लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरण प्रक्रियेत सुशासन (Good Governance) आणि महिला सहभाग हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. प्रस्तुत चिकित्सक अभ्यासाअंती असे स्पष्ट होते की, सुशासनाची फळे समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचवण्यासाठी महिलांचा सहभाग केवळ पर्याय नसून तो 'अनिवार्य' आहे. केवळ आरक्षणाद्वारे संख्यात्मक प्रतिनिधित्व मिळवणे हा सक्षमीकरणाचा पहिला टप्पा होता; मात्र आता खरी गरज महिलांना 'वास्तविक अधिकार' आणि 'स्वायत्तता' मिळवून देण्याची आहे. संशोधनातून असे दिसून आले आहे की, जेव्हा महिलांना स्वतंत्रपणे काम करण्याची संधी मिळते, तेव्हा पारदर्शकता, मानवी विकास आणि सामाजिक न्याय या सुशासनाच्या तत्वांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे होते.

'प्रॉक्सी' (Proxy) नेतृत्वाचे आव्हान हे केवळ महिलांचे अपयश नसून ते समाजाच्या पितृसत्ताक मानसिकतेचे लक्षण आहे. जोपर्यंत प्रशासन आणि समाज महिला लोकप्रतिनिधींना 'कोणाची तरी नातेवाईक' म्हणून न पाहता एक 'स्वतंत्र धोरणकर्त्या' आणि 'कार्यक्षम प्रशासक' म्हणून स्वीकारणार नाही, तोपर्यंत सुशासनाची संकल्पना पूर्णत्वास जाणार नाही.

थोडक्यात सांगायचे तर, महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण हे केवळ स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी नाही, तर ते भारतीय लोकशाहीला अधिक प्रगल्भ, पारदर्शक आणि संवेदनशील बनवण्यासाठी आवश्यक आहे. जेव्हा महिला नेतृत्व स्वतःच्या निर्णयक्षमतेने ग्रामविकासाचा गाडा हाकेल, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने 'ग्रामस्वराज्य' आणि 'सुराज्य' अवतरेल.

संदर्भ सूची (References)

1. मराठी संदर्भ (Marathi Sources)

- देशपांडे, व्ही. व्ही. (२००५). *पंचायत राज आणि महिला नेतृत्व (Panchayat Raj and Women Leadership)*. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
- महाजन, जयश्री (डॉ.). (२०२३). *महिला सक्षमीकरण (Women Empowerment)*. जळगाव: अथर्व पब्लिकेशन्स.
- महाराष्ट्र शासन. (२०११). *स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५०% आरक्षण: शासन निर्णय आणि नियमावली*. मुंबई: ग्रामविकास विभाग.

5. इंग्रजी संदर्भ (English Sources):

- Government of India. (1993). *The Constitution (Seventy-third Amendment) Act, 1992*. New Delhi: Ministry of Panchayati Raj.
- United Nations. (2015). *Sustainable Development Goals: Goal 5 - Gender Equality*. New York: UN Press.

World Bank Report. (2020). Women in Local Governance: A Global Perspective. Washington, DC: World Bank Publications.

OriginalArticle

اردو ناول میں طبقہ انات

Dr. Patel Shabina Begum Mujahed Saheb

Department of Urdu

Email: Shabinapatel751@gmail.com

Manuscript ID: خلاصہ

JRD -2026-180429

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp126-129

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr.2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

ہندوستانی ثقافت میں، خواتین کائنات کی حتمی حکمران ہیں۔ خاندانی نظام ہندوستانی سماجی نظام کی بنیاد ہے۔ اس کے دو ستون مرد اور عورت ہیں۔ دونوں خاندان کے ہموار کام کرنے میں اہم کردار ادا کرتے ہیں۔ وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ انسانی سوچ میں تبدیلی آئی ہے۔ بہت سی پرانی روایات، قدامت پرستی اور جہالت ختم ہو چکی ہے۔ خواتین اب گھر سے نکل کر ہر میدان میں اپنی قوت ارادی سے اپنا پرچم لہرا رہی ہیں۔ انہوں نے خلاء، انتظامی خدمات، تعلیم، سیاست، کھیل اور میڈیا سمیت مختلف شعبوں میں اپنی قابلیت کا ثبوت دیا ہے، اور ذمہ داری کے عہدوں کو مہارت سے سنبھالا ہے۔

ایک منظم آج یہ سمجھنے کی ضرورت ہے کہ خواتین ترقی کا مرکز ہیں اور مستقبل ان کا ہے۔ خواتین کے لیے انسانیت دونوں کے تحفظ اور باوقار زندگی کے بغیر ایک منظم معاشرہ تشکیل نہیں دیا جا سکتا۔ لہذا، انسانیت اور سکے کے دو رخ ہیں۔ دونوں لازم و کے لیے ہمیں خواتین کی عزت کو سمجھنا چاہیے۔ مرد اور عورت ایک ہی سے۔ زندگی یا کائنات کا کوئی بھی شعبہ ان ملزوم اور لازم و ملزوم ہیں۔ زندگی یا کائنات کا کوئی بھی شعبہ ان ہر جگہ اپنی موجودگی کا احساس دلاتے ہیں۔ اگرچہ مردوں نے اپنی بنیادوں کو کسی حد تک آزاد نہیں ہے۔ علم و مضبوط کیا ہے لیکن خواتین نے انہیں نہیں چھوڑا۔ اگر یہ موجودگی چھوٹی بھی رہی ہے تو اس طبقے نے بھی اپنی موجودگی کا ادھر ادھر احساس دلایا ہے۔ یہ مضمون ہمیں اردو ادب میں خواتین کے مقام سے آگاہ کرتا ہے، سکے کے دو اس بات کا ثبوت ہے کہ انہیں کسی بھی طرح ادب سے الگ نہیں کیا جا سکتا۔ اردو کی ترقی کے رخ ہیں۔ دونوں لازم و ملزوم اور لازم و ملزوم ہیں کے اثر شعور، ادب اور فن دونوں مراحل ہوں، دہلی کی کی رونقیں ہوں یا عظیم آباد کا خوشحالی اور غربت کی تفصیل، دکن کے عروج و زوال کی داستان، لکھنؤ اسکول ہیں، جو اپنی طاقت کا ثبوت دیتے ہیں۔ پراسرار ماحول، ہر جگہ خواتین کے کردار مختلف شکلوں میں نظر آتے حیدر تک، اردو ناول کی ہیروئن کے طور پر ڈاکٹر قمر رئیس لکھتے ہیں: ”نذیر احمد سے لے کر قرۃ العین سماجی حیثیت اور انسانی حقوق کے لیے ان کی انتھک ہندوستانی عورت کا بدلتا ہوا چہرہ اس کے مسائل، جدوجہد کا مطالعہ کیا جا سکتا ہے۔ اردو ناول سماجی حیثیت اور انسانی حقوق کے لیے ان کی انتھک جدوجہد کا مطالعہ کیا جا سکتا ہے۔ اردو ناول کے ارتقا میں ہیروئن کا تصور بھی سامنے آیا، حالانکہ اس ناول میں اس کی گہرائیوں کو پہچاننا مشکل ہے۔ یہ الگ بات ہے کہ ہیرو کے مقابلے میں اس کی سرگرمیاں محدود ہیں، اس میں ہیرو کی توانائی کی کمی ہے، جب کہ ہیرو کے خیالات اور اعمال میں اجتماعی عنصر غالب ہوتا ہے، وہ اپنی زندگی کی حد سے زیادہ انفرادیت پسند اور پرکشش دکھائی دیتی ہے۔ گاؤں کی، خواہ وہ شہر میں اعلیٰ طبقے کی مسحور کن زندگی کی نمائندگی کرتی ہو، یا پھر فلمی دنیا، اس کے وجود کی دلکشی اور شناخت اس کے اندرونی محرکات، اس کے ماحول، اس کی جڑیں، اس کی اپنی شناخت اور قدروں سے جڑی ہوئی ہے۔

آزادی کے بعد معاشرے میں خواتین کے احترام میں اضافہ ہوا، لیکن ان کو بالاختیار بنا سکتا ہے۔ آج، معیاری تعلیم اور ترقی کے سست رہی۔ غربت اور ناخواندگی خواتین کی ترقی کی راہ میں سنگین رکاوٹیں بنی ہوئی ہیں۔ خواتین کو ہنر کے ذریعے کیریئر بنانے کی ترغیب دینا انہیں معاشی طور پر بالاختیار بنا سکتا ہے۔ آج، معیاری تعلیم اور خواتین مختلف دفاتر میں عہدوں پر فائز ہیں، بشمول آئی پی ایس افسران، ڈاکٹر، وکیل، جج اور سیاست دان۔ خواتین نے ہندوستان کی جدوجہد آزادی میں بڑھ چڑھ کر حصہ لیا۔ جدید دور میں خواتین کو مردوں کے برابر حقوق حاصل ہیں۔

اردو ادب میں ابتدا ہی سے خواتین ناول نگاروں اور شاعروں کا ذکر ہوتا رہا ہے۔ اردو ادب کی تاریخ کا مطالعہ کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ اردو ادب کی ترقی میں اگرچہ خواتین مردوں کے ساتھ ہم آہنگ نہیں ہو پائی ہیں لیکن انہوں نے اپنی موجودگی کا احساس ضرور دلایا ہے۔ اس حوالے سے بہت سے نام اور کام سامنے آتے ہیں اور یہ تعداد روز بروز بڑھتی جا رہی ہے۔ اردو ادب میں خواتین کے بڑھتے ہوئے اثر و رسوخ کو دو

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Patel Shabina Begum Mujahed Saheb Department of Urdu.

How to cite this article:

Patel, S. B. M. S. (2026). اردو ناول میں طبقہ انات. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 126–129. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20827966>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20827966](https://doi.org/10.5281/zenodo.20827966)

سطحوں پر تسلیم کیا جا سکتا ہے: تصنیف، تالیف اور تخلیق، اور قارئین کی شرکت۔ دونوں سطحوں پر خواتین کی شرکت کا رجحان بیسویں صدی کی پہلی دہائی سے زیادہ واضح ہو گیا۔ ادبی تخلیق کے ساتھ ساتھ خواتین میں اردو ادب پڑھنے کے رجحان میں بھی تیزی سے اضافہ ہوا ہے جو کہ ایک خوش آئند پیش رفت ہے۔

اگر ہم اردو ناولوں کے حوالے سے خواتین کا ذکر شروع کریں تو نذیر احمد ایک طرف کھڑے نظر آتے ہیں تو تھوڑی ہی فاصلے پر رشید النساء بھی مسکراتی ہوئی نظر آتی ہیں۔ اس حوالے سے ڈاکٹر عظیم الشان صدیقی لکھتے ہیں: "نذیر احمد کے یہ ناول محض ان کے تخیل کی پیداوار نہیں تھے، بلکہ ان کی تخلیقات میں ان کی بیٹیوں کی دلچسپیوں اور ردعمل کے عناصر کو بھی اس طرح شامل کیا گیا تھا کہ اصلاح پسندانہ رجحانات کے باوجود انہیں خواتین میں غیر معمولی مقبولیت حاصل ہوئی، اور خواتین نے بھی احمد کی آواز کی بھرپور حمایت کی۔ نذیر احمد کے یہ ناول حقوق نسواں کی تحریک اور خواتین کی تعلیم کا نقطہ آغاز ہیں، پھر رشید النساء کا ناول 'اصلاح النساء' (1881ء میں لکھا گیا) اس یہ نثری ادب میں نسائی ادب کا پہلا پہل اور اصل ہے۔" "اصلاح النساء" اردو کی پہلی خاتون ناول نگار راشدت النساء کا "تحریک کا آغاز ہے۔ لکھا ہوا ناول ہے۔ اس کا کام "اصلاح النساء" تبدیلی کی علامت بن گیا، جس نے بہت سے لوگوں کو روایتی اصولوں کو چیلنج کرنے اور سماجی اصلاح کے ذریعہ تعلیم کی طاقت پر یقین کرنے کی ترغیب دی۔ وہ سمجھتی تھی کہ سماجی تبدیلی کا آغاز خواتین کے علم کے ذریعے خود کو باختیار بنانے سے ہوتا ہے، اور اس نے اس فلسفے کو اپنے ادبی کاموں اور اپنے تعلیمی اقدامات دونوں میں شامل کیا۔

اصلاح النساء" اردو کی پہلی خاتون ناول نگار راشدت النساء کا لکھا ہوا ناول ہے۔ رشید النساء کی میراث نہ صرف ان کے اختراعی ناول میں "زندہ ہے بلکہ ان بے شمار لڑکیوں اور خواتین میں بھی زندہ ہے جنہوں نے اس نظام تعلیم سے فائدہ اٹھایا جس کی اس نے بنیاد رکھی اور پرورش کی۔ پٹنہ میں اس کا اسکول بہار میں خواتین کی تعلیم کے لیے ایک اہم ادارہ بن گیا، جو بعد میں پورے خطے میں پھیل گیا۔ انہیں ایک وژنری کے طور پر یاد کیا جاتا ہے جس نے نہ صرف مسلم خواتین کے لیے دروازے کھولے بلکہ اپنے اعمال کے ذریعے خواتین کی زندگیوں کو بھی ڈھالا۔ اس سے یہ بھی ثابت ہوا کہ ادب دل و دماغ کو بدل سکتا ہے۔

اردو کی پہلی خاتون ناول نگار رشیدت النساء کے لکھے ہوئے ناول اصلاح النساء نے اپنے دیباچے میں نذیر احمد کا شکریہ ادا کیا ہے، ساتھ ہی یہ بھی واضح کیا ہے کہ نذیر احمد نے خواتین کی زندگی کے بہت سے ایسے پہلو چھوڑے ہیں جنہیں صرف ایک عورت ہی صحیح معنوں میں سمجھ سکتی ہے۔ ناول کے دیباچے میں رشیدت النساء نے اس کی وضاحت یوں کی ہے: "اللہ تعالیٰ مولوی نذیر احمد صاحب کو آخر میں بہت جزائے خیر عطا فرمائے۔ خواتین نے ان کی کتاب کو پڑھنے سے بہت فائدہ اٹھایا۔ انہوں نے جو کچھ وہ جانتے تھے وہ لکھا، اور اب انشاء اللہ وہی لکھیں گے جو ہم جانتے ہیں۔ جب لڑکیاں یہ کتاب پڑھیں گی، مجھے امید ہے کہ انشاء اللہ وہ سب احباب بن جائیں گی۔" شاید سو میں سے ایک اپنی بدقسمتی کی وجہ سے 'اکبری' ہی رہ جائے۔ میرے لکھنے کے انداز کی سب سے اچھی بات یہ ہوگی کہ اس کتاب کو پڑھنے سے خواتین پر گہرا اثر پڑے گا اور وہ سمجھیں گی کہ انہوں نے خواتین کے رسم و رواج کو اپنی آنکھوں سے دیکھا ہے۔ رشیدت النساء کا مذکورہ ناول دو حصوں میں ہے اور محمد سلیمان کی کاوشوں کا نتیجہ ہے کہ یہ ناول قیصری پریس، پٹنہ سے شائع ہوا ہے، اس ناول میں نذیر احمد کا اپنا انداز اور اسلوب استعمال کیا گیا ہے۔

خواتین کی تعلیم پر نذیر احمد کے کام کے بعد، ایک اور مصنف، نادر جہاں کا ناول "افسانہ نادر جہاں" یا "فسانہ طاہرہ" بھی اہم ہے۔ حالانکہ علی عباس حسینی اسے نادر جہاں سے منسوب کرنے سے کتراتے ہیں۔ وہ لکھتے ہیں: "افسانہ نادر جہاں یا افسانہ طاہرہ کی مصنفہ کے طور پر نادر جہاں کا نام چھپا ہے، لیکن مصنف نے دیباچہ میں تسلیم کیا ہے کہ اسے مرزا عباس حسین 'بوش' نے ایڈٹ کیا تھا، میں نے 'بوش' کے جاننے والوں سے اس ناول کے مصنف کے بارے میں دریافت کیا تو معلوم ہوا کہ یہ نادر نام ہے، اور یہ حقیقت میں نادر جہاں کا نام ہے۔ مرزا صاحب کا کام۔" اس کے مخبر قابل اعتماد ہیں۔ مرحوم شیخ مختار حسین عثمانی (ایڈیٹر اودھ پنچ) اور مرزا محمد عسکری بی اے۔ (اردو تاریخ کے مترجم) دو معتبر گواہ تھے جنہوں نے میرے ذہن میں شک کی کوئی گنجائش نہیں چھوڑی۔ البتہ ہماری رائے یہ ہے کہ حسینی کا یہ قول محض گمان پر مبنی ہے اور قیاس کو تنقید کی بنیاد کے طور پر استعمال نہیں کیا جا سکتا۔

ڈاکٹر عظیم الشان صدیقی نے بھی ان کے خیال کی تردید کی۔ وہ لکھتے ہیں: "حسینی صاحب کا یہ بیان شک کو مزید گہرا کر دیتا ہے، لیکن اس معاملے میں کسی واضح حوالہ یا دستاویزی ثبوت کی عدم موجودگی میں اسے مرزا بوش کی تصنیف تسلیم نہیں کیا جا سکتا۔ مرزا بوش ایک ادیب اور شاعر ہونے کے ساتھ ساتھ ایک ناول نگار بھی تھے۔ ان کے دو ناول مرزا مست اور 'رباط' کے نام سے شائع ہوئے، اگر ان کا پورا نہ ہوتا۔ "اسے اپنے نام سے شائع کیا ہے۔" "کوئی رکاوٹ نہیں تھی۔ اس لیے اس ناول کو نادر جہاں کی تصنیف سمجھنا مناسب معلوم ہوتا ہے۔

مذکورہ ناولوں نے حقوق نسواں کی تحریک کو تقویت بخشی اور ان کی اصلاح اور ان کی صلاحیتوں سے آگاہی نے خواتین کے مابانہ رسالے "تہذیب نسواں" کی بنیاد رکھی۔ محمدی بیگم "تہذیب نسواں" کی ایڈیٹر تھیں۔ بعد ازاں عبدالحلیم شرر نے 1900 میں خواتین کے لیے ایک پندرہ روزہ رسالہ "پردہ عصمت" بھی شروع کیا۔ "خاتون" کا اجرا 1905 میں ہوا۔ خواتین کے دیگر رسائل میں "عصمت"، "شریف بی بی"، "سہیلی" اور "نور جہاں" شامل ہیں۔ ان رسالوں میں شائع ہونے والے زیادہ تر مضامین خواتین کی محنت کا نتیجہ تھے۔ خواتین کے ادب کی ترقی میں ان رسالوں کی اشاعت نے جو کردار ادا کیا اس سے انکار نہیں کیا جا سکتا، حالانکہ ان کی دستیابی آج ایک مسئلہ ہے۔ عظیم الشان صدیقی لکھتے ہیں: "ان رسالوں میں خواتین سے متعلق مضامین شائع ہوتے تھے جن میں سے زیادہ تر خواتین کی محنت کا نتیجہ تھے۔" اس کے نتائج تھے۔ ان میں مسز سراج الدین بھی تھیں۔

احمد کا ناول جو 1905ء میں میگزین "خاتون" میں شائع ہوا جس میں "ناول دکن" بھی شامل تھا۔ اس کا موضوع دکن کی ثقافت اور معاشرہ، خواتین کے مسائل اور اصلاحات ہو سکتا ہے۔ تاہم 'خاتون' کے یہ شمارے اب نایاب ہیں، اس لیے کہانی اور کرداروں کے بارے میں کچھ کہنا مشکل ہے۔ کتابی شکل میں ناول کی اشاعت کے بارے میں بھی کوئی معلومات دستیاب نہیں ہیں۔ 6 اس ترقی پذیر دور کے دوران، اکیری بیگم کا ناول "گدڑی کے لال" (1907) ایک مخصوص طرز تحریر کا حصہ تھا جو اکثر سماجی اور خاندانی موضوعات پر مرکوز تھا۔ محمدی بیگم کے ناول "سفینہ بیگم"، "اجکل" اور "شریف بیٹی"، مسز عباس طیب جی کا ناول "شوکت آرا" اور صغرا ہمایوں مرزا کا ناول "سرگوشٹ بحیرہ" بھی اس دور کی اہم تصانیف سمجھے جاتے ہیں۔ اس دور کی ایک اور اہم خاتون نذر سجاد تھیں جو اپنی شادی سے قبل نذر زہرہ کے نام سے مشہور

تھیں۔ ان کی کئی مختصر کہانیاں اور مضامین اس قلمی نام سے شائع ہوئے۔ نذر سجاد نے اردو ادب میں چھ ناول لکھے: (1) حرمین نصیب (2) اختر النساء بیگم (3) آہ مظلومان (4) نجمہ جانباز (5) اور (6) ثریا۔ اس نے بہت سے ناول لکھے جن میں مسلم خواتین کی حیثیت، مسلم شادی کے نظام اور ہندوستانی معاشرے سے متعلق مسائل کو دکھایا گیا تھا۔ ان کی کچھ قابل ذکر تصانیف میں شامل ہیں: آہ مظلوم، جانباز، ثریا، نجمہ، اور مظہب اور عشق۔ ان ناولوں میں ثقافت اور سماج کی پیچیدگیوں کے ساتھ ساتھ اعلیٰ متوسط طبقے کے نظریات، اقدار اور مسائل کے درمیان عام عورت کے دھڑکتے دل کی آوازیں سنائی دیتی ہیں۔ درد اور تکلیف بہت زیادہ ہے اور اس درد اور تکلیف کا اثر پڑھنے والے کی آنکھوں میں آنسو لاتا ہے۔ یہ ناول نہ صرف ابتدائی دور میں خواتین کے ذہنی اور جذباتی تناظر میں بصیرت پیش کرتے ہیں بلکہ تحریک نسواں کی ترقی کے مراحل کو سمجھنے میں بھی ہماری مدد کرتے ہیں۔

اس کے بعد کے دور میں حجاب امتیاز علی کا نام بہت نمایاں رہا۔ بیگم حجاب نے اردو ادب کو اپنے بے مثال شاہکاروں سے مالا مال کیا۔ ان کے ناول اردو ادب میں ایک خاص اور منفرد مقام رکھتے ہیں۔ ان کے ناول واقعی اردو فکشن میں ایک اہم موڑ کی نشاندہی کرتے ہیں۔ حجاب امتیاز علی پہلے ناول نگار ہیں جنہوں نے موضوع اور اسلوب دونوں لحاظ سے خواتین میں ایک الگ شناخت قائم کی۔ اگرچہ یہ ناول رومانوی ہیں، لیکن انہیں تحریک نسواں میں ان کی شرکت سے الگ نہیں دیکھا جا سکتا۔

اے آر خاتون کو ناول نگار کے طور پر جانا جاتا ہے۔ اس کے ناول اتر پردیش کے مسلم خاندانوں میں رائج ثقافتی اور خاندانی اقدار کی تصویر خاتون نے A.R. کشی کے لیے مشہور ہیں۔ ان کے ناولوں میں 'شمع' اور 'افشاں' نے کافی مقبولیت حاصل کی۔ اور اس مقبولیت کا راز یہ تھا کہ خواتین پر عائد پابندیوں کو ایک نئے زاویے سے دیکھا اور انہیں احساس دلایا کہ وہ پردے کے پیچھے رہتے ہوئے بھی کتنی آزاد ہیں۔ اے آر خاتون کے ناول خاص طور پر نوجوانوں کو پسند تھے۔ حمیدہ سلطان مخف، جو ان سے چھوٹی تھیں لیکن ہم عصر تھیں، اردو کی خواتین ناول نگاروں میں ایک اہم مقام رکھتی ہیں۔ ان کے ناول "ثروت آرا بیگم" اور "رنگ محل" ناقابل فراموش ہیں۔ حمیدہ سلطان کے ناولوں پر تبصرہ کرتے ہوئے سہیل عظیم آبادی نے لکھا ہے کہ حمیدہ سلطان نے ناول نگاری کے تمام تقاضوں کو نظر انداز کرتے ہوئے اپنے ناولوں میں زندگی کی وہ تصویر پیش کرنے کی کوشش کی ہے جو اس کی یادداشت میں محفوظ ہے، جسے وہ بار بار یاد کرتی ہیں اور اس کا موازنہ ان لوگوں سے بھی کرتی ہیں جو جدید دور کی اس مشینی زندگی کو جانتے ہیں۔ وہ گزرے ہوئے دور کی کہانیاں بڑے شوق سے سناتی ہیں، جو اس نے بچپن میں دیکھی اور سنی تھیں، وہ اچھی طرح جانتی ہیں کہ اب زندگی ایک کہانی سے زیادہ کچھ نہیں ہے، لیکن اگر وہ چاہتی تو اس ناول کو اپنی فنی صلاحیتوں کے لبادے میں لپیٹ کر دکھا سکتی تھی۔" مندرجہ بالا ناولوں میں انہوں نے ایک مخصوص طبقے کی ثقافت، سماج، زبان اور اظہار کی جو مثالیں فراہم کی ہیں وہ واقعی قابل ذکر ہیں۔ اس بات کو نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔

حمیدہ سلطان کی ہم عصر، صالحہ عابد حسین کے کئی ناول شائع ہوئے۔ حمیدہ سلطان کے بڑے ناول جذباتی گہرائی، پیچیدہ انسانی رشتوں اور دبے ہوئے جذبات کی عکاسی کرتے ہیں۔ ابتدائی طور پر، پریم چند کا اثر اور روایتی خیالات ان کی توجہ کا مرکز تھے، لیکن ان کے بعد کے ناول ان کی اپنی انفرادیت کی عکاسی کرتے نظر آتے ہیں۔ ان کے ناولوں میں "اجرا"، "اتیش خامس"، "قتر سے گبن ہونا تک"، "راہ امل"، "یادوں کے چراغ"، "اپنی اپنی سادی"، "الاجھی دور"، "گوری سوچ پر"، اور "ستوا آنگن" شامل ہیں۔ رضیہ سجاد ظہیر نے بھی صالحہ عابد حسین کے ساتھ مل کر لکھنا شروع کیا اور دونوں خواتین کے رسائل میں شائع ہوئے۔ خواتین کے رسائل میں ان کے مضامین اکثر ایک دوسرے کو جواب دیتے تھے۔

رضیہ سجاد ظہیر ایک روشن خیال خاتون تھیں۔ وہ کالج میں پڑھتی اور پڑھاتی تھی۔ وہ اجمیر کے ایک مشہور کالج کے پرنسپل رضا حسین کی بیٹی تھیں اور بعد میں ترقی پسند تحریک کے رہنما سجاد ظہیر کی بیوی بنیں۔ اگرچہ وہ خود ترقی پسند تحریک میں اپنے شوہر کی طرح سرگرم نہیں تھیں، لیکن ان کے ناول ان کے ترقی پسندی اور سماجی اصلاح کے جذبے سے لبریز نظر آتے ہیں۔ رضیہ کے چار ناول "سرشم"، "کانٹے"، "سمن" اور "اللہ میگھ دے" شائع ہوئے۔ ڈاکٹر عظیم الشان صدیقی اپنے ناولوں کے بارے میں لکھتے ہیں: "رضیہ سجاد ظہیر کے ناول کمیونسٹ خیالات کی بازگشت کرتے ہیں اور ایک نئے معاشرے کی تعمیر اور تشکیل کے جذبے کی عکاسی کرتے ہیں۔ ان میں آزادی کے بعد کے ہندوستان کے سیاسی اور سماجی حالات اور واقعات پر بامعنی تبصرہ اور تنقید بھی ہوتی ہے۔"

عصمت چغتائی بیسویں صدی کے اوائل میں شمالی ہندوستان کے مسلم متوسط طبقے کے قدامت پسند رسوم و رواج، روایات اور روایات کا گہری نظر رکھنے والی تھیں۔ وہ اردو کی پہلی اہم مصنفہ ہیں جنہوں نے خواتین کی جنسیت کو تسلیم کیا اور اسے دلیری اور مؤثر انداز میں پیش کیا۔ عصمت چغتائی کے ناول "جدی"، "تیری لیکر"، "معصومہ"، "سعدانی"، "عجیب ادی"، "دل کی دنیا"، "جنگل کیوتر" اور "قطرہ خون" کو مواد اور اسلوب کے اعتبار سے خاص اہمیت حاصل ہے۔ مزاحمت اور احتجاج کی آواز جو ان ناولوں نے بھڑکائی اس نے نہ صرف بعد کے ناول نگاروں کو متاثر کیا، خاص طور پر خواتین ناول نگاروں کو، بلکہ ان کی وضاحت، روشن خیالی، اور اظہار کی جرات کی طرف رہنمائی بھی کی جس کی وجہ سے آج خواتین مصنفین میں اضافہ ہوا ہے۔

قرۃ العین حیدر کا نام اردو ناولوں کے باب میں بہت اہمیت رکھتا ہے۔ وہ اردو ناولوں کو مغربی ادب کے مقابلے میں لے آئیں۔ اس کے ناول کلاسیکی ادب میں بجا طور پر ایک مقام کے مستحق ہیں۔ انہوں نے اردو ناولوں کو نئے تجربات سے متعارف کرایا۔ قرۃ العین حیدر کے بہت سے ناول جیسے کہ "میرے بھی صنم کھنے"، "سفینہ غم دل"، "آگ کا دریا"، "کر جہاں دراز ہے"، "آخری شب کے ہمسفر"، "گردش رنگ چمن" اور بے حد مقبول ہیں۔

جیلانی بانو کے ناولوں میں سے 'ایوان غزل' اور 'بارش سنگ'، 'ایوان غزل' نے وہ مقام حاصل کیا جسے 'بارش سنگ' حاصل کرنے میں ناکام رہا۔ ساگرام مہدی کے ناول، 'پاؤں-جولن'، 'دھند'، 'پرائی'، 'راگ بھوپالی'، اور 'جو بچہ بے سانگ سمتے لو'، بھی اپنے موضوع اور تکنیک کے لحاظ سے نمایاں رہے ہیں۔ قابل ذکر ناولوں میں آمنہ ابوالحسن کے ناول 'سیا سرخ اور محفوظ'، 'عالم پناہ' اور 'ایک جہاں اور بھی ہے' شامل ہیں۔ خدیجہ مستور کی 'آنگن' اور 'زمان'، جمیلہ ہاشمی کی 'تلاش بہاراں'، 'روبی'، 'چہرہ بچہ ربڑو'، اور 'دشت سس'، رضیہ فصیح احمد کی ، دوسروں کے درمیان، اپنے موضوع اور اسلوب کی بہترین مثالیں پیش کرتے ہیں۔ اردو Gidh 'ابلہ پا' اور 'انتظار قصاص'، اور 'انتظار معصومہ'۔ ناول نگاری میں خواتین کے قلم مسلسل رواں دواں ہیں اور مزید ترقی کے امکانات روشن ہیں۔

ان ناولوں کے مطالعے سے یہ بات واضح ہوتی ہے کہ خواتین ناول نگاروں نے نہ صرف معاشرے کی خوبصورتی اور بدصورتی کو اجاگر کیا ہے بلکہ ایسے موضوعات کا انتخاب بھی کیا ہے جن پر دوسرے ناول نگار شاذ و نادر ہی غور کرتے ہیں۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انہوں نے عام مسائل کے علاوہ کچھ ایسے مسائل بھی اٹھائے ہیں جن کا تعلق خاص طور پر ان کے اپنے طبقے سے ہے۔ مجموعی طور پر یہ کہا جا سکتا ہے کہ اردو ناول کو اعتبار اور وقار بخشنے والی خواتین ناول نگاروں کی خاصی تعداد ہے، جنہیں اردو ناول کی تاریخ کبھی فراموش نہیں کرے گی۔

حوالہ:

1. ڈاکٹر عظیم الشان صدیقی، اردو ناول کی ترقی میں خواتین کا کردار.
2. ڈاکٹر عظیم الشان صدیقی، اردو ناول کی ترقی میں خواتین کا کردار.
3. ڈاکٹر نیلم فرزانہ، اردو ادب کی اہم خاتون ناول نگار.
4. وہاب اشرفی، اردو ادب کی تاریخ، جلد سوم.
5. ڈاکٹر قمر رئیس، اردو ناول کی ہیروئن - ایک جائزہ.
6. ڈاکٹر عظیم الشان صدیقی، اردو ناول کی ترقی میں خواتین کا کردار.
7. رشدۃ النساء، اصلاح النساء کا دیباچہ.
8. علی عباس حسینی، ناول کی تاریخ اور تنقید.

“आत्मनिर्भर भारत आणि Make In India: भारताच्या आर्थिक विकासातील भूमिका”

नावडे शितल कैलास ,

संशोधक, एम.ए. अर्थशास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

Email: snawade1997@gmail.com

Manuscript ID: सारांश :

JRD -2026-180430

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 130-135

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

भारताच्या आर्थिक विकासाच्या पार्श्वभूमीवर *make in india* आणि आत्मनिर्भर भारत हे दोन महत्वाचे धोरणात्मक उपक्रम म्हणून उदयास आले आहेत. या संशोधन लेखामध्ये दोन्ही उपक्रमांचा सखोल अभ्यास करून त्यांच्या माध्यमातून भारताच्या औद्योगिक विकास, रोजगारनिर्मिती, विदेशी गुंतवणूक निर्यात वाढ आणि तंत्रज्ञान प्रगतीवर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. *make in india* हा उपक्रम भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनवण्यावर भर देतो, तर आत्मनिर्भर भारत हि संकल्पना देशाला स्वावलंबी आणि सक्षम बनवण्याचा व्यापक दृष्टीकोन मांडते. कोविड-१९ महामारी नंतर या उपक्रमांचे महत्व अधिक वाढले आहे. कारण जागतिक पुरवठा साखळीतील अडचणींमुळे स्थानिक उत्पादनाची गरज अधोरेखित झाली. या अभ्यासामध्ये या उपक्रमांचे उद्दिष्टे, वैशिष्ट्ये, परस्पर संबंध, आर्थिक परिणाम, आव्हाने आणि उपाययोजना यांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. निष्कर्षानुसार हे उपक्रम भारताच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे असून, त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी धोरणात्मक सुधारणा आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्न आवश्यक आहेत.

मुख्य शब्द :

आत्मनिर्भर भारत, *make in india*, आर्थिक विकास, औद्योगिकीकरण रोजगारनिर्मिती, विदेशी गुंतवणूक, (FDI) MSME निर्यात, स्वावलंबन, तंत्रज्ञान विकास

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील वेगाने विकसित होणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक मानली जाते. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि वाढती लोकसंख्या यामुळे भारतासमोर अनेक संधी आणि आव्हाने उभी राहिली आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने देशाच्या आर्थिक स्वावलंबनाला बळकटी देण्यासाठी ‘आत्मनिर्भर भारत’ आणि ‘Make in India’ या महत्वाकांक्षी उपक्रमांची सुरुवात केली आहे. ‘Make in India’ या उपक्रमाचा उद्देश भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र (manufacturing hub) बनवणे, परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि रोजगारनिर्मिती वाढवणे हा आहे. याच्या माध्यमातून विविध उद्योगक्षेत्रांना चालना देऊन देशांतर्गत उत्पादन वाढवण्यावर भर दिला जातो. दुसरीकडे, ‘आत्मनिर्भर भारत’ ही संकल्पना देशाच्या आर्थिक, औद्योगिक आणि तांत्रिक स्वावलंबनावर आधारित आहे. या उपक्रमाचा उद्देश देशातील संसाधनांचा योग्य वापर करून आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे आणि स्थानिक उद्योगांना सक्षम करणे हा आहे. तसेच Make in India उपक्रम २०१४ मध्ये सुरु करण्यात आला आहे. याचा मुख्य उद्देश भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनविणे हा आहे. या दोन्ही उपक्रमांचा भारताच्या आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. त्यांनी केवळ औद्योगिक वाढच घडवून आणली नाही,

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

नावडे शितल कैलास , संशोधक, एम.ए. अर्थशास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

How to cite this article:

नावडे शितल. कैलास. (2026). "आत्मनिर्भर भारत आणि Make In India: भारताच्या आर्थिक विकासातील भूमिका". Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 130-135.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20828087>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20828087](https://doi.org/10.5281/zenodo.20828087)

तर स्टार्टअप्स, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSMEs) तसेच नवउद्योजकांना देखील प्रोत्साहन दिले आहे. यामुळे रोजगारनिर्मिती, निर्यातवाढ आणि आर्थिक स्थैर्य साध्य करण्यास मदत होत आहे. आत्मनिर्भर भारत ही संकल्पना २०२० मध्ये कोविड -१९ च्या महामारीच्या काळात पुढे आली. या उपक्रमांचा मुख्य हेतू देशाला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविणे व देशांतर्गत उत्पादन वाढवणे हा आहे. या संशोधन प्रबंधामध्ये आत्मनिर्भर भारत आणि Make in India या उपक्रमांची भूमिका, उद्दिष्टे, परिणाम आणि भारताच्या आर्थिक विकासावर होणारा प्रभाव यांचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे.

उद्दिष्टे

1. देशांतर्गत उत्पादन वाढवणे.
2. आर्थिक स्वावलंबन साध्य करणे.
3. देशात रोजगारनिर्मिती वाढवणे.
4. सर्वसमावेशक विकासाला चालना देणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन लेखात द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेतले. संबंधित विभागातील लिखित दस्तऐवज, दैनिक वृत्तपत्रे, मासिके, शोध प्रबंध इत्यादी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

आत्मनिर्भर भारत आणि make in india यांचे परस्पर संबंध

देशांतर्गत उत्पादनाला चालना (Boost to Domestic Manufacturing):

1. Make in India चा मुख्य उद्देश भारताला manufacturing hub बनवणे आहे.
2. Atmanirbhar Bharat अंतर्गत स्थानिक उत्पादनावर अधिक भर देऊन आयात कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो.
3. यामुळे GDP मध्ये उत्पादन क्षेत्राचा वाटा वाढतो, जो दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी महत्वाचा आहे.

रोजगार निर्मिती (Employment Generation):

1. नवीन उद्योग, MSMEs आणि स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन मिळाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार संधी निर्माण होतात.
2. विशेषतः manufacturing, logistics, supply chain sectors मध्ये skilled आणि semi-skilled jobs वाढतात.
3. बेरोजगारी कमी होऊन लोकांच्या खर्च करण्याची क्षमता (purchasing power) वाढते.

आयात कमी व निर्यात वाढ (Reduction in Imports & Boost to Exports):

1. आत्मनिर्भर भारतामुळे देशांतर्गत उत्पादन वाढल्याने import substitution होते.
2. Make in India मुळे भारतात तयार वस्तूंची गुणवत्ता सुधारते, ज्यामुळे exports वाढतात.
3. यामुळे trade deficit कमी होतो आणि विदेशी चलन साठा (foreign exchange reserves) मजबूत होतो.

MSMEs आणि स्थानिक उद्योगांना बळ (Support to MSMEs & Local Industries):

1. आत्मनिर्भर भारत पॅकेजमध्ये MSMEs साठी कर्ज, सबसिडी, आणि धोरणात्मक मदत दिली जाते.
2. लघुउद्योग आणि ग्रामीण उद्योग वाढल्याने समतोल प्रादेशिक विकास (balanced regional development) साध्य होतो.
3. Make in India अंतर्गत मोठ्या उद्योगांसोबत MSMEs चे integration होते.

परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे (Attracting Foreign Direct Investment - FDI):

1. Make in India मुळे भारतात ease of doing business सुधारले आहे.
2. परकीय कंपन्या भारतात उत्पादन युनिट्स स्थापन करतात, ज्यामुळे capital inflow वाढतो.
3. यामुळे तंत्रज्ञान हस्तांतरण (technology transfer) होऊन उत्पादनाची गुणवत्ता वाढते.

तंत्रज्ञान व नवोन्मेष (Technology & Innovation Growth):

1. Atmanirbhar Bharat अंतर्गत Digital India, Startup India यांसारख्या उपक्रमांद्वारे innovation ला चालना दिली जाते.
2. Make in India मुळे advanced manufacturing technologies (AI, robotics) भारतात येतात.
3. यामुळे भारत knowledge-based economy कडे वाटचाल करतो.

पायाभूत सुविधा विकास (Infrastructure Development):

1. औद्योगिक कॉरिडॉर्स, स्मार्ट सिटीज, लॉजिस्टिक्स नेटवर्क यावर मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होते.
2. मजबूत infrastructure मुळे उद्योगांची उत्पादन क्षमता (productivity) वाढते.
3. दीर्घकालीन आर्थिक वाढीसाठी हे अत्यंत महत्वाचे आहे.

जागतिक स्पर्धात्मकता वाढ (Global Competitiveness):

1. Make in India अंतर्गत उत्पादने cost-effective आणि high-quality बनवण्यावर भर आहे.
2. आत्मनिर्भर भारतामुळे भारत जागतिक पुरवठा साखळीत (global supply chain) महत्वाची भूमिका निभावतो.
3. यामुळे भारताची global ranking आणि आर्थिक प्रतिमा सुधारते.

आर्थिक स्थैर्य व आत्मनिर्भरता (Economic Stability & Self-Reliance):

1. बाह्य धक्क्यांपासून (जसे COVID-19) अर्थव्यवस्थेचे संरक्षण होते.
2. स्थानिक उत्पादनावर भर असल्याने supply chain disruptions कमी होतात.
3. देश दीर्घकालीन आर्थिक दृष्ट्या अधिक स्थिर बनतो.

ग्रामीण व सामाजिक विकास (Rural & Inclusive Development):

1. लघुउद्योग, कुटीर उद्योग, आणि शेती-आधारित उद्योगांना चालना मिळते.
2. ग्रामीण भागात रोजगार वाढल्याने migration कमी होते.
3. आर्थिक विकास अधिक समावेशक (inclusive growth) बनतो

भारताच्या आर्थिक विकासातील भूमिका:

भारताच्या आर्थिक विकासात विविध घटकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. भारत हा विकसनशील देश असून, गेल्या काही दशकांत त्याने आर्थिक प्रगतीत लक्षणीय वाढ साधली आहे. औद्योगिकीकरण, शेती, सेवा क्षेत्र आणि सरकारी धोरणे या सर्वांनी मिळून देशाच्या विकासाचा चालना दिली आहे.

प्रथम, शेती हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. देशातील मोठ्या लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह शेतीवर अवलंबून आहे. अन्नधान्य उत्पादन वाढल्याने अन्नसुरक्षा मजबूत होते आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था सक्षम होते. त्याचबरोबर, औद्योगिकीकरणामुळे उत्पादनक्षमता वाढते, रोजगारनिर्मिती होते आणि निर्यातीत वाढ होऊन परकीय चलन मिळते. सेवा क्षेत्र हे सध्या भारताच्या GDP मध्ये सर्वाधिक योगदान देणारे क्षेत्र आहे. माहिती तंत्रज्ञान, बँकिंग, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था अधिक गतिमान झाली आहे. विशेषतः IT क्षेत्रामुळे भारताला जागतिक स्तरावर ओळख मिळाली आहे. सरकारच्या विविध योजना जसे की "Make in India", "Atmanirbhar Bharat" यामुळे स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन मिळते, आयात कमी होते आणि स्वावलंबन वाढते. यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक विकासाचा बळकटी मिळते. याशिवाय, पायाभूत सुविधा (infrastructure) विकास, शिक्षण आणि कौशल्य विकास (skill development) यामुळे उत्पादनक्षमता वाढते आणि देश अधिक स्पर्धात्मक बनतो. एकंदरीत, शेती, उद्योग, सेवा क्षेत्र आणि प्रभावी सरकारी धोरणे यांचा समन्वय भारताच्या आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका बजावतो. भविष्यातही या घटकांच्या साहाय्याने भारत अधिक मजबूत आणि आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था उभारू शकतो.

देशांतर्गत उत्पादनात वाढ (Boost to Domestic Production):

Make in India द्वारे manufacturing वाढवणे + आत्मनिर्भर भारत द्वारे स्थानिक उत्पादनाला प्रोत्साहन → उत्पादन क्षेत्र मजबूत होण्यास मदत

रोजगार निर्मिती (Employment Generation):

उद्योगवाढ, MSME समर्थन आणि स्टार्टअप्समुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करणे

FDI + स्थानिक गुंतवणुकीचा समतोल (Balanced Investment Growth):

Make in India परकीय गुंतवणूक आकर्षित करते, तर आत्मनिर्भर भारत स्थानिक उद्योगांना बळकट करतो

आयात कमी व निर्यात वाढ (Import Substitution & Export Promotion):

देशांतर्गत उत्पादनामुळे आयात कमी होते आणि उत्पादन वाढल्यामुळे निर्यात वाढते.

MSME आणि स्टार्टअप इकोसिस्टम मजबूत करणे:

वित्तीय मदत, धोरणात्मक समर्थन आणि ease of doing business सुधारणा करणे

तंत्रज्ञान व नवोन्मेष (Technology & Innovation Boost):

परकीय तंत्रज्ञान हस्तांतरण + देशांतर्गत संशोधन व विकास (R&D) वाढ

पुरवठा साखळी (Supply Chain) स्वयंपूर्ण करणे:

जागतिक संकटात देश स्वतःच्या उत्पादनावर अवलंबून राहू शकतो

ग्रामीण व शहरी विकासाचा समतोल:

उद्योग ग्रामीण भागात वाढल्यामुळे regional development सुधारतो

आर्थिक स्थैर्य (Economic Stability):

विदेशी अवलंबित्व कमी झाल्यामुळे अर्थव्यवस्था अधिक स्थिर होते

GDP मध्ये वाढ (Contribution to GDP Growth):

उत्पादन, सेवा आणि गुंतवणूक वाढल्यामुळे GDP मध्ये थेट वाढ

कौशल्य विकास (Skill Development):

उद्योगांच्या गरजेनुसार workforce skill upgradation होण्यास मदत होते.

Ease of Doing Business:

सुधारणा नियम सुलभ केल्यामुळे उद्योग सुरू करणे सोपे जाते.

डिजिटल व औद्योगिक परिवर्तन (Digital & Industrial Transformation):

Digital India सारख्या उपक्रमांसोबत समन्वय → smart manufacturing

जागतिक स्पर्धात्मकता (Global Competitiveness):

भारत जागतिक उत्पादन व व्यापारात अधिक सक्षम बनतो.

शाश्वत विकास (Sustainable Development):

स्थानिक संसाधनांचा वापर व पर्यावरणपूरक उत्पादन मिळते.

आत्मनिर्भर भारत आणि make in india या उपक्रमांतील आर्थिक विकासातील आव्हाने :

पायाभूत सुविधांची कमतरता (Infrastructure Gap):

अनेक ठिकाणी वीज, रस्ते, वाहतूक आणि लॉजिस्टिक्स सुविधा अपुऱ्या आहेत. त्यामुळे उद्योगांना जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्यासाठी आवश्यक सुविधा मिळत नाहीत, हे एक मोठे आव्हान आहे.

२. कौशल्ययुक्त मनुष्यबळाची कमतरता (Skill Gap):

उद्योगांना आवश्यक असलेल्या आधुनिक कौशल्यांचा अभाव आढळतो. कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवले जात असले तरी त्यांच्या गुणवत्तेबाबत प्रश्न कायम आहेत.

वित्तपुरवठ्याची अडचण (Access to Finance):

MSME (लघु व मध्यम उद्योग) क्षेत्राला पुरेसा निधी मिळण्यात अडचणी येतात, त्यामुळे त्यांच्या विकासाला मर्यादा येतात. तसेच, बँकिंग प्रक्रियेतील गुंतागुंतीमुळे कर्ज मिळण्यात विलंब होतो.

तांत्रिक मागासलेपणा (Technological Backwardness):

अनेक उद्योग अजूनही जुन्या तंत्रज्ञानावर आधारित आहेत, त्यामुळे त्यांची उत्पादकता आणि गुणवत्ता कमी राहते. संशोधन व विकास (R&D) मध्येही अपेक्षित गुंतवणूक होत नाही.

आयातीवर अवलंबित्व (Dependence on Imports):

कच्चा माल आणि महत्वाच्या घटकांसाठी परदेशावर अवलंबित्व मोठ्या प्रमाणात आहे. तसेच, जागतिक पुरवठा साखळीतील अडथळ्यांचा उद्योगांवर परिणाम होतो.

धोरणात्मक अडथळे (Policy & Regulatory Issues):

नियम व परवानग्या मिळवण्यात गुंतागुंत असल्यामुळे उद्योग विकासात अडथळे निर्माण होतात. काहीवेळा धोरणांमध्ये सातत्याचा अभावही दिसून येतो.

जागतिक स्पर्धा (Global Competition):

चीन आणि व्हिएतनामसारख्या देशांशी स्पर्धा करणे कठीण जाते. उत्पादन खर्च कमी ठेवणे हे उद्योगांसमोरील मोठे आव्हान आहे.

पर्यावरणीय आव्हाने (Environmental Concerns):

औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणावर नकारात्मक परिणाम होतो. त्यामुळे टिकाऊ विकास साधणे आवश्यक ठरते.

नवउद्योगांसाठी अडथळे (Challenges for Startups):

नवकल्पनांना पुरेसा पाठिंबा मिळत नाही. तसेच, बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी स्टार्टअप्सना तीव्र स्पर्धेला सामोरे जावे लागते.

ग्रामीण-शहरी दरी (Rural-Urban Divide):

ग्रामीण भागात उद्योगांचा विकास कमी प्रमाणात आहे, तर शहरांमध्ये जास्त गुंतवणूक होत असल्यामुळे असमतोल निर्माण होतो.

निर्यात वाढवण्याचे आव्हान (Export Competitiveness):

भारतीय उत्पादनांना आंतरराष्ट्रीय दर्जा राखणे कठीण जाते. तसेच, ब्रँडिंग आणि मार्केटिंगमध्येही कमतरता दिसून येते.

अंमलबजावणीतील त्रुटी (Implementation Issues):

योजना प्रभावी असल्या तरी त्यांच्या अंमलबजावणीत अडथळे येतात. केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये समन्वयाचा अभावही काही वेळा जाणवतो.

आत्मनिर्भर भारत आणि make in india या उपक्रमांना यशस्वी करण्यासाठी ठोस उपाययोजना:

१. पायाभूत सुविधांचा विकास:

पायाभूत सुविधा कोणत्याही देशाच्या औद्योगिक विकासाचा पाया असतात. चांगले रस्ते, रेल्वे, बंदरे, वीज आणि लॉजिस्टिक्स व्यवस्था असल्यास उत्पादन खर्च कमी होतो आणि उद्योग अधिक कार्यक्षम होतात. आत्मनिर्भर भारत (Atmanirbhar Bharat) आणि Make in India यशस्वी होण्यासाठी औद्योगिक कॉरिडॉर, स्मार्ट सिटी आणि आधुनिक वाहतूक व्यवस्था अत्यंत गरजेची आहे.

२. कौशल्य विकास व शिक्षण सुधारणा:

कुशल मनुष्यबळ हे उद्योगांचे मुख्य बलस्थान असते. जर कामगारांकडे आधुनिक तंत्रज्ञानाचे ज्ञान नसेल तर उत्पादनाची गुणवत्ता कमी होते. त्यामुळे शिक्षण प्रणाली अधिक व्यावहारिक करणे, IT व स्किल सेंटर मजबूत करणे आणि डिजिटल कौशल्ये वाढवणे आवश्यक आहे. यामुळे रोजगार वाढतो आणि उद्योगांची उत्पादकता सुधारते.

३. MSME क्षेत्राला प्रोत्साहन:

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) हे अर्थव्यवस्थेचा कणा आहेत. हे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करते. सरकारने सुलभ कर्ज, कर सवलती आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून दिल्यास हे उद्योग अधिक सक्षम होतील. "Vocal for Local" सारख्या उपक्रमांमुळे स्थानिक उत्पादनांना मागणी वाढते.

४. परकीय गुंतवणूक (FDI) वाढवणे:

परकीय गुंतवणूक केल्याने देशात भांडवल, नवीन तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापन कौशल्य येते. Ease of Doing Business सुधारून, नियम सोपे करून आणि पारदर्शक धोरणे राबवून परकीय कंपन्यांना भारतात गुंतवणूक करण्यासाठी आकर्षित करता येते. यामुळे औद्योगिक विकासाला गती मिळते.

५. संशोधन व नवोपक्रमाला चालना:

नवीन तंत्रज्ञान विकसित केल्याशिवाय कोणताही देश प्रगत होऊ शकत नाही. स्टार्टअप्स, संशोधन संस्था आणि नवकल्पना यांना प्रोत्साहन दिल्यास देश तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत स्वावलंबी होतो. त्यामुळे उत्पादनांची गुणवत्ता सुधारते आणि जागतिक स्पर्धेत टिकता येते.

६. डिजिटल इंडिया व तंत्रज्ञानाचा वापर:

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि वेगवान होते. ऑनलाइन सेवा, डिजिटल पेमेंट आणि ई-गव्हर्नन्समुळे उद्योगांना सोपे वातावरण मिळते. ग्रामीण भागात इंटरनेट सुविधा वाढवल्यास डिजिटल दरी कमी होईल आणि सर्वांगीण विकास साध्य होईल.

७. आयात कमी करून निर्यात वाढवणे:

आत्मनिर्भरतेसाठी आयातीवर अवलंबित्व कमी करणे गरजेचे आहे. देशांतर्गत उत्पादन वाढवून आणि गुणवत्ता सुधारून भारत निर्यात वाढवू शकतो. यामुळे परकीय चलन मिळते आणि अर्थव्यवस्था मजबूत होते.

८. शेती व ग्रामीण उद्योगांचा विकास:

भारताची मोठी लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते, त्यामुळे शेती आणि ग्रामीण उद्योगांचा विकास आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, अन्न प्रक्रिया उद्योग आणि ग्रामीण उद्योजकता वाढवल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होते आणि शहरांवरील ताण कमी होतो.

९. पर्यावरणपूरक व शाश्वत विकास:

दीर्घकालीन विकासासाठी पर्यावरणाचे संरक्षण महत्वाचे आहे. हरित ऊर्जा, प्रदूषण नियंत्रण आणि पर्यावरणपूरक उत्पादन पद्धती वापरल्यास विकास टिकाऊ राहतो आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी संसाधने जपली जातात.

१०. धोरणात्मक व प्रशासकीय सुधारणा:

उद्योगांना अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यासाठी कर प्रणाली, श्रम कायदे आणि परवानगी प्रक्रिया सोपी करणे आवश्यक आहे. Single Window Clearance सारख्या प्रणालीमुळे वेळ वाचतो आणि गुंतवणूक वाढते.

निष्कर्ष

आत्मनिर्भर भारत आणि Make in India हे दोन्ही उपक्रम भारताच्या आर्थिक विकासासाठी आणि जागतिक स्तरावर स्वावलंबी राष्ट्र म्हणून उभे राहण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे ठरले आहेत. या उपक्रमांमुळे देशांतर्गत उत्पादनाला चालना मिळाली, आयात कमी करण्याचा प्रयत्न झाला आणि निर्यात वाढवण्यावर भर दिला गेला.

Make in India मुळे भारताला एक उत्पादन केंद्र (manufacturing hub) म्हणून विकसित करण्याचा पाया घातला गेला, तर आत्मनिर्भर भारताने त्या पायाला बळकटी देत स्थानिक उद्योग, MSME, आणि स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन दिले. यामुळे रोजगार निर्मिती, तंत्रज्ञान विकास आणि आर्थिक स्थैर्य साध्य करण्यास मदत झाली.

तथापि, पायाभूत सुविधा, कौशल्ययुक्त मनुष्यबळ, आणि धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी यांसारखी काही आव्हाने अद्याप आहेत. पण योग्य नियोजन आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्नांद्वारे ही आव्हाने दूर करून भारताला एक मजबूत, स्वयंपूर्ण आणि स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्था बनवणे शक्य आहे.

आत्मनिर्भर भारत आणि Make in India या उपक्रमांच्या यशासाठी सर्व घटकांचा समन्वय आवश्यक आहे. योग्य धोरणे, कुशल मनुष्यबळ, तंत्रज्ञान आणि प्रभावी अंमलबजावणी यांच्या मदतीने भारत एक स्वावलंबी आणि प्रगत राष्ट्र बनू शकतो.

आत्मनिर्भर भारत आणि Make in India या उपक्रमांचा विकास हा फक्त सरकारी धोरणांवर अवलंबून नसून उद्योग, सरकार आणि नागरिक यांच्या एकत्रित प्रयत्नांवर आधारित आहे. योग्य नियोजन, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळ यामुळे भारत एक मजबूत आणि स्वावलंबी अर्थव्यवस्था बनू शकतो.

संदर्भ सूची

1. आत्मनिर्भर भारत अभियान, भारत सरकार, २०२०.
2. (अधिकृत माहिती: <https://www.india.gov.in>)
3. मेक इन इंडिया, उद्योग व अंतर्गत व्यापार प्रोत्साहन विभाग (DPIIT), भारत सरकार, २०१४.
4. (अधिकृत संकेतस्थळ: <https://www.makeinindia.com>)
5. नीती आयोग (NITI Aayog) अहवाल – “Strategy for New India @75”, २०१८.
6. भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) वार्षिक अहवाल, विविध वर्षे.
7. वित्त मंत्रालय भारत, आर्थिक सर्वेक्षण (Economic Survey), विविध वर्षे.
8. जागतिक बँक अहवाल – भारताच्या आर्थिक विकासावरील विश्लेषण, विविध वर्षे.
9. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) – भारतावरील आर्थिक अहवाल.
10. उद्योग आणि अंतर्गत व्यापार प्रोत्साहन विभाग, Make in India संदर्भातील अधिकृत दस्तऐवज.
11. भारतीय अर्थव्यवस्था – रंजन कोळेकर, पुणे, २०२१.
12. आधुनिक भारतीय अर्थव्यवस्था – डॉ. दत्त आणि सुंदरम (अनुवादित आवृत्ती).
13. लोकसत्ता – विविध लेख (आत्मनिर्भर भारत व Make in India विषयक).
14. सकाळ – आर्थिक घडामोडींवरील लेख.
15. १३) Economic and Political Weekly – संबंधित संशोधन लेख.
16. १४) Invest India – Make in India आणि गुंतवणूक संबंधित माहिती.
17. १५) वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय भारत, अधिकृत अहवाल व प्रकाशने.

OriginalArticle

“धाराशिव जिल्ह्यातील भूम तालुक्यातील शाश्वत शेतीमध्ये दुग्धव्यवसाय, 'खवा' आणि 'पेढा' व्यवसायाची भूमिका”

Shivanand Tanajirao Jadhav

Geography Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda Tal. Jamkhed
Dist Ahilyanagar Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya Kharda SPPU Maharashtra

Email: shivanandjadhav19@gmail.com

Manuscript ID: सारांश:

JRD -2026-180431

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 136-139

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

हे संशोधन भूम तालुक्यातील शाश्वत कृषी विकासासाठी महत्वाची भूमिका बजावणाऱ्या दुग्धव्यवसाय आणि त्यातील मूल्यवर्धित उत्पादने विशेषतः 'खवा' आणि 'पेढा' यांच्या मुळे शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवरील प्रभावाचा अभ्यास करते. भूम तालुका हा निम-ओसाड, उष्ण व कोरडे हवामान आणि अनिश्चित पर्जन्यमानाचा भाग असल्याने येथे पारंपारिक पीक पद्धती अत्यंत जोखमीची आहे. त्यामुळे कृषी आधारित दुग्ध व्यवसायातून कड्ड्या दुधाचे रूपांतर प्रक्रिया केलेल्या मिठाईत केल्यामुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी ते आर्थिक संरक्षण कवच (Financial Buffer) म्हणून कसे काम करते, याचे विश्लेषण या अभ्यासात केले आहे. चाऱ्याच्या उत्पादनापासून ते प्रसिद्ध भूम पेढा हा विशेषतः 'कुंथलगिरीचा कुंदी पेढा' व खवा व 'पाथरूडचा पेढा' म्हणून ओळखला जातो. त्याचा उत्पादन ते बाजारापर्यंतच्या मूल्य साखळीचा अभ्यास करून, हा लघू उद्योग सेंद्रिय खत चक्र, पशुपालन एकात्मिकरण आणि आर्थिक लवचिकता वाढवून स्थानिक पातळीवर संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) कसे योगदान देतो, यावर हा शोधनिबंध प्रकाश टाकतो.

बीज संज्ञा (Keywords): शाश्वत शेती (Sustainable Agriculture), दुग्धव्यवसाय (Dairy Farming), खवा उद्योग (Khawa Industry), पेढा व्यवसाय (Peda Production), भूम तालुका (Bhoom Taluka) धाराशिव जिल्हा (Dharashiv District), ग्रामीण अर्थव्यवस्था (Rural Economy), कृषीपूरक व्यवसाय (Agri-allied Enterprises), शेतकरी उत्पन्न (Farmers' Income) मूल्यवर्धित दुग्धजन्य पदार्थ (Value-added Dairy Products) रोजगारनिर्मिती (Employment Generation) स्वयंरोजगार (Self-employment), ग्रामीण उद्योजकता (Rural Entrepreneurship), कृषी शाश्वतता (Agricultural Sustainability), स्थानिक बाजारपेठ (Local Market) दुग्ध प्रक्रिया उद्योग (Dairy Processing Industry) आर्थिक विकास (Economic Development), ग्रामीण विकास (Rural Development), पशुपालन (Animal Husbandry) कृषी व दुग्ध एकात्मता (Agriculture-Dairy Integration).

प्रस्तावना

धाराशिव जिल्ह्यातील बालाघाट डोंगर रांगांमध्ये वसलेला भूम तालुका ग्रामीण व मागासभाग म्हणून ओळखला जात असे. ऐतिहासिकदृष्ट्या दुष्काळी भाग असलेला हा प्रदेश, केवळ पावसावर आधारित एकपीक पद्धतीकडून प्रगत पशुपालन-एकात्मिक मॉडेलकडे वळला आहे. १९७० च्या दशकात दुष्काळावर मात म्हणून या भागातील शेतकऱ्यांनी शेतीला पर्याय म्हणून दुग्धव्यवसाय आणि घरगुती पद्धतीने खवा बनवण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात केली आणि त्यातूनच कालांतराने बदल होऊन

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Shivanand Tanajirao Jadhav, Geography Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda Tal. Jamkhed
Dist Ahilyanagar Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya Kharda SPPU Maharashtra

How to cite this article:

Jadhav, S. T. (2026). " धाराशिव जिल्ह्यातील भूम तालुक्यातील शाश्वत शेतीमध्ये दुग्धव्यवसाय, 'खवा' आणि 'पेढा' व्यवसायाची भूमिका". *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 136–139.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20828265>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20828265](https://doi.org/10.5281/zenodo.20828265)

या भागात व्यावसायिक स्तरावर पेढा बनवण्याच्या उद्योगाची सुरुवात झाली. या उद्योगाच्या परिवर्तनाच्या केंद्रस्थानी दुग्धव्यवसाय आहे, जो स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. भूमध्ये दूध हे केवळ सहकारी संस्थांना विकले जाणारे उत्पादन नाही, तर ते 'खवा' आणि 'भूम पेढा' यांसारख्या भरभराटीला आलेल्या कुटीर उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल आहे. भूमच्या पेढ्याने त्याच्या विशिष्ट पोत आणि टिकण्याच्या क्षमतेमुळे प्रादेशिक स्तरावर नावलौकिक मिळवला आहे, जो लाकडी भट्ट्यांवर दूध आटवून तयार केला जातो. हा केवळ एक गोड पदार्थ नसून याच्या अस्सल चवीमुळे कुंथलगीरीच्या खव्याला आणि पेढ्याला केंद्र सरकार कडून भौगोलिक इंडीकेशन (GI) टेंग मिळाला आहे. या भागातील एक आर्थिक आणि सांस्कृतिक हे मूल्यवर्धन अत्यंत महत्त्वाचे आहे कारण यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कच्च्या दुधाच्या दरातील चढ-उतार आणि दुधाच्या नाशवंत स्वरूपावर अवलंबून राहत नाही. शाश्वत शेतीसाठी 'बंदिस्त चक्र' आवश्यक असते. भूममध्ये दुग्धव्यवसायामुळे शेणखताची मोठी उपलब्धता होते, ज्यामुळे रासायनिक खतांवरील अवलंबित्व कमी होते आणि जमिनीची पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता वाढते जे पाणीटंचाई असलेल्या जिल्ह्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शिवाय, पेढा उत्पादनासाठी दर्जेदार दुधाची मागणी असल्याने शेतकरी देशी आणि संकरित जनावरांचे पालन करण्यास प्रोत्साहित होतात, ज्यामुळे जैवविविधता टिकून राहते. 'पेढा व्यवसाय' स्थानिक रोजगारासाठी उत्प्रेरक (Catalyst) म्हणून काम करतो, ज्यामध्ये दूध संकलक, खवा तयार करणारे, मिठाई कारागीर आणि वितरक अशी एक मोठी साखळी गुंतलेली आहे. ही स्थानिक अर्थव्यवस्था ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर कशी रोखते आणि शेतकऱ्यांना शाश्वत सिंचन व विविध पीक पद्धतींमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी स्थिर रोख रक्कम कशी उपलब्ध करून देते, याचे परीक्षण हा शोधनिबंध करतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. भूम तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या एकूण वार्षिक उत्पन्नातील दुग्धव्यवसायाच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.
२. खवा उत्पादन प्रक्रियेचा आणि त्याच्या आर्थिक व्यवहार्यतेचा तपास करणे.
३. स्थानिक विंगडशेती रोजगार निर्मितीमध्ये "भूम पेढा" ब्रँडच्या भूमिकेचे मूल्यमापन करणे.

गृहितके

भूममधील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या एकूण घरगुती उत्पन्नात दुग्धव्यवसाय आणि संलग्न व्यवसायांचा वाटा ४०% पेक्षा जास्त आहे.

१. थेट दूध विक्रीच्या तुलनेत खवा आणि पेढा उत्पादनातून जास्त नफा मिळतो.
२. "भूम पेढा" च्या स्थानिक ब्रँडिंगमुळे पीक निकामी होण्याच्या काळात स्थानिक अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम लक्षणीयरीत्या कमी होतो.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा मिश्र संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात येऊन मिळालेल्या माहितीचे संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या पृथःकरण करून विषयाची विश्लेषणात्मक पद्धतीने मांडणी करण्यात आली.

प्राथमिक स्वरूपाची माहिती साध्या व सोप्या यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून, तालुक्यातील हा व्यवसाय करणाऱ्या प्रमुख गावातील दुध उत्पादक शेतकरी, व्यावसायिक, गावातील लोक, तलाठी व तालुका कृषी अधिकारी यांच्या कडून मुलाखती द्वारे संग्रहित करून आधार म्हणून वापरण्यात आलेली आहे. यामध्ये संख्यात्मक सर्वेक्षण आणि गुणात्मक केस स्टडीजचा समावेश आहे.

माहिती संकलन

- **प्राथमिक माहिती:** दुग्ध उत्पादक शेतकरी, खवा भट्टी मालक आणि पेढा विक्रेते यांच्या मुलाखती आणि प्रश्नावलीद्वारे संकलित केली गेली.
- **दुय्यम माहिती:** पशुसंवर्धन विभाग (धाराशिव), जिल्हा सांख्यिकी अहवाल आणि कृषी जनगणना अहवालांमधून मिळवली गेली.

संशोधनात "मूल्य साखळी विश्लेषण" (Value Chain Analysis) पद्धतीचा वापर केला आहे. कच्च्या दुधाचा शेतकऱ्यापासून ते पेढ्याच्या स्वरूपात ग्राहकापर्यंतचा प्रवास यात अभ्यासला आहे. संख्याशास्त्रीय निष्कर्षासाठी मध्य (Mean), प्रमाण विचलन (Standard Deviation) आणि प्रतिगमन विश्लेषण (Regression Analysis) या साधनांचा वापर केला आहे.

नमुना आकार आणि संकलन: प्रस्तुत संशोधनासाठी नमुना निवड करताना २ ते ५ दुभती जनावरे असलेले १०० अल्पभूधारक दुग्ध उत्पादक शेतकरी, ५० दूध आटवून खवा तयार करणारे पारंपारिक प्रक्रियादार, ५० भूम बाजारातील दुकानदार आणि कारागीर, ०५ स्थानिक अधिकारी आणि दुग्धव्यवसाय सल्लागार असे एकूण २०० प्रतिसादकर्ते निवडलेले आहेत.

विषय विवेचन

महाराष्ट्रातील व पर्यायाने देशातील अनेक तीर्थक्षेत्र व धार्मिक पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात पेढ्याची दुकाने थाटलेली दिसून येतात. त्यामध्ये बहुतांश ठिकाणी रचना, रंग व चव एकसारखे असणारे कुंथलगिरीचा व पाथरुडचा पेढा दिसतोच, तो केवळ भूम तालुक्यातील या गावातील शेतकऱ्यांनी शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून साकारलेल्या दुग्ध व्यवसायाच्या विकासातून. गावातील शेतकरी दुग्ध उत्पादन करून दुग्ध संकलन केंद्राच्या माध्यमातून मोठमोठ्या दुग्ध प्रक्रिया करणाऱ्या डेरी व्यवसायास दुग्ध न देता परिसरातील उपलब्ध होणाऱ्या दुधाचा वापर लहान लहान घरगुती भट्टीद्वारे दुग्ध आटवने व त्यापासून खवा व पेढा निर्माण करणे यावर भर देतात त्यामुळे या व्यवसायाला मोठ्या प्रमाणात गती मिळाली. आज या परिसरात किमान २५ हजार शेतकरी दुधाचा व्यवसाय करतात. त्यामुळे या परिसरात आधुनिक व परंपरागत अशा खव्याच्या किमान ३०० आणि पेढ्याच्या किमान २०० भट्ट्या या ठिकाणी चालतात. त्यातून दिवसाकाठी ३० टन खव्याची निर्मिती होते. त्यापैकी १० टन खवा पेढा बनवण्यासाठी वापरला जातो व बनवलेला पेढा महाराष्ट्रासह बाहेरील राज्यातील तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी विक्रीसाठी पाठवला जातो. त्या माध्यमातून कुंथलगिरी परिसरातील ५ हजार युवकांना कायम स्वरूपा रोजगार मिळालेला असून या व्यवसायातून दिवसाकाठी कोट्यावधी रुपयांची उलाढाल होते. हा परिसर देशभरात खवा आणि पेढ्यासाठी प्रसिद्ध आहे. देश पातळीवर पोहचलेला खव्याचा दर्जा, दुधाची गुणवत्ता त्याचबरोबर या परिसरातील चारा आणि पाण्यामध्ये असलेले महत्वाचे घटक पाहून याला जीआय मानांकन देण्यात आलेले आहे. त्यामुळे येणाऱ्या काळात खव्याची विक्री आणि उत्पादनही वाढेल आणि याचा थेट फायदा दुग्ध उत्पादक शेतकरी, खवा व्यवसायिक आणि खवा विक्रेते यांना होणार आहे. या परिसरात या व्यवसायामुळे उत्पादक ते ग्राहक या पर्यंत एक स्वतंत्र प्रणाली व साखळी विकसित केलेली असून या मध्ये पशुपालक, दुग्ध उत्पादक, दुग्ध संकलन, घरगुती भट्टीद्वारे दुग्ध आटवणारे शेतकरी, स्वयंचलित उपकरणावर आधारित दुग्ध आटवून खवा बनवणारे व्यावसायिक, खव्या पासून पेढा निर्मिती केंद्र, दुग्ध, खवा व पेढा विकणारे स्थानिक दुकानदार अर्थात विक्रेते, भूम येथील खवा साठवणुकीसाठी वातानुकूलित शितगृह, खवा व पेढा राज्यातील वेगवेगळ्या ठिकाणी पोहचवण्यासाठी सार्वजनिक व स्वतंत्र वाहतूक व्यवस्था, तीर्थक्षेत्र व धार्मिक स्थळावर पेढा विक्री करणारे विक्रेते ते ग्राहक अशा पद्धतीने या व्यवसायाने एक स्वतंत्र 'बंदिस्त चक्र' तयार केलेले असून या व्यवसायात २५ हजार पेक्षा अधिक लोकांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगार प्राप्त झाल्याने या व्यवसायातून वर्षाला कोट्यावधी रुपयांची उलाढाल होत असल्याने या भागातील शेतकऱ्यांना यातून शाश्वत शेतीचा मार्ग सापडला आहे.

निष्कर्ष

या अभ्यासातून असा निष्कर्ष काढला जातो की, भूम तालुक्यातील दुग्ध आणि पेढा व्यवसाय हा केवळ व्यावसायिक उपक्रम नसून शाश्वत कृषी परिसंस्थेचा एक महत्वाचा घटक आहे. थेट दुग्ध विक्रीपेक्षा दुधाचे रूपांतर 'खवा' आणि 'पेढा' उत्पादनात केल्यामुळे शेतकऱ्यांना व व्यावसायिकांना अधिक नफा मिळतो. दुग्ध केवळ डेअरीला न देता, त्यावर स्थानिक पातळीवर प्रक्रिया करून कुटीर उद्योगाचे यशस्वी मॉडेल या भागात विकसित होऊन शेतीतील पीक पद्धती अनिश्चित असली तरी, पेढा व्यवसायामुळे शेतकऱ्यांना गुंतवणुकीसाठी वर्षभर रोख रक्कम उपलब्ध होत असल्याने आर्थिक प्रगती साधलेली आहे. निम-ओसाड आणि अनिश्चित पावसाच्या प्रदेशात दुग्धव्यवसाय शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक संरक्षण कवच म्हणून प्रभावी ठरत असल्याने हा व्यवसाय कृषी अर्थव्यवस्थेला एक पर्यायी 'दुसरे इंजिन' प्रदान करतो, ज्यामुळे शेतकरी दुष्काळातही तग धरू शकतो. हा व्यवसाय स्थानिक पातळीवर गरिबी निर्मूलन आणि शाश्वत उपजीविका यांसारख्या युनोच्या उद्दिष्टांमध्ये योगदान देत आहे. या व्यवसायामुळे दर्जेदार दुधाच्या मागणीमुळे शेतकरी देशी आणि संकरित अशा दोन्ही प्रकारच्या जनावरांचे संगोपन करत असून पशु-जैवविविधता टिकून आहे. पशुपालनामुळे शेतीसाठी मुबलक शेणखत उपलब्ध होते, ज्यामुळे रासायनिक खतांचा वापर कमी होऊन जमिनीचा पोत सुधारला आहे. सेंद्रिय खतांच्या वापरामुळे जमिनीची पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता सुद्धा वाढते जे या दुष्काळी भागासाठी वरदान आहे. त्यामुळे पिक निकामी होण्याच्या काळात हा व्यवसाय शेतकऱ्यांसाठी मुख्य आधारवड ठरत असल्याने "शाश्वत कृषी विकासाचे हे मॉडेल" इतर दुष्काळी तालुक्यांसाठी मार्गदर्शक ठरू शकते. 'भूम पेढा' आणि 'कुंथलगिरी पेढा' म्हणून बाजारात विक्रीसाठी असणाऱ्या पेढ्याच्या धर्तीवर अनेक व्यावसायिक पेढा निर्माण करत असल्याने याची गुणवत्ता व दर्जा राखून ठेवणे, बनावती पासून संरक्षण मिळवणे आवश्यक आहे. या व्यतिरिक्त दीर्घकालीन शाश्वततेसाठी खवा भट्ट्यांचे सौर-ऊर्जेद्वारे आधुनिकीकरण करणे आवश्यक आहे त्यातून खर्च कमी व उत्पन्नात वाढ होईल.

एकंदरीत भूम तालुक्यातील हा व्यवसाय शाश्वत शेती साठी बळकटी देणारा ठरला आहे.

संदर्भसूची

१. जिल्हा सांख्यिकीय कार्यालय(२०२३): उस्मानाबाद जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन-२०२३, अर्थ व सांख्यिकीय संचनालय, महाराष्ट्र शासन. (पृ.३४-४०)
२. जाधव, पी. बी. (२०२३). हवामान बदल आणि भारतीय शेती, राजहंस प्रकाशन, पुणे. (पृ.क्र. २०१).
३. दै. सकाळ (१५/६/२०२३): गोड बातमी ! आपल्या कुंथलगिरीचा खवा, मराठवाडा आवृत्ती (पृ.२)

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

४. गायकवाड, जी. एस. (२०२१): महाराष्ट्राचा भूगोल आणि प्रादेशिक विकास, निराली प्रकाशन, पुणे. (प्रादेशिक उद्योग विभाग, पृ. क्र. १२०).
५. पवार, के. बी. (२०१९). शाश्वत शेती आणि पूरक व्यवसाय, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे. (पृ. क्र. ९५).
६. तोडकर, बी. डी. (२०१८). मराठवाड्यातील दुष्काळ आणि उपाययोजना, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. (पृ. क्र. ७२).
७. शिंदे, पी. आर. (२०१९). दुग्धव्यवसाय आणि व्यवस्थापन, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. (पृ. क्र. ८८-१०२).
८. जगताप, आर. पी. (२०२२). भूमि आणि परिसराचा सांस्कृतिक इतिहास, स्थानिक प्रकाशन, धाराशिव. (पृ. क्र. ४५).
९. <https://indiandistricts.in/cultures/maharashtra/dharashiv/markets/>
१०. Punepulse (2023): Kunthalgiri Khoya gets GI tag, <https://www.mypunepulse.com/kunthalgiri-khoya-gets-gi-tag-know-more/>

“भारतीय समाजातील अस्पृश्यता आणि धर्मांतर: एक आंबेडकरी मीमांसा”

निशा संजय नरवडे

संशोधक विद्यार्थिनी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजी नगर.

मु. पो. बिडकीन ता. पैठण जि. छ. संभाजी नगर.

Email.: nishanarwade276@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180432

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 140-142

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr. 2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

भारतातील सामाजिक संरचना ही जातव्यवस्थेवर आधारित असून, त्यातून अस्पृश्यतेसारख्या अमानवी प्रथांचा उदय झाला. या प्रथेमुळे समाजातील एका मोठ्या घटकाला मूलभूत मानवी हक्कांपासून वंचित राहावे लागले. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मांतराची संकल्पना मांडली, जी केवळ धार्मिक परिवर्तन नसून सामाजिक मुक्तीचा मार्ग म्हणून पाहिली जाते. प्रस्तुत लेखात ब्रिटिश भारतातील अस्पृश्यतेची स्थिती, तिची कारणे आणि परिणाम यांचा अभ्यास करून, त्या अनुषंगाने आंबेडकरांनी मांडलेल्या धर्मांतराच्या विचारांची ऐतिहासिक आणि तात्त्विक मीमांसा करण्यात आली आहे. तसेच धर्मांतराच्या माध्यमातून दलित समाजात घडलेल्या सामाजिक बदलांचा आणि त्यांच्या आत्मसन्मानाच्या पुनर्स्थापनेचा विचार करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून धर्मांतर हे सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या पुनर्स्थापनेसाठी आवश्यक साधन असल्याचे स्पष्ट होते.

कीवर्ड्स (Keywords): अस्पृश्यता, धर्मांतर, आंबेडकर, सामाजिक न्याय, जातव्यवस्था, बौद्ध धर्म

संशोधनाची उद्दिष्टे

या संशोधनाचा उद्देश ब्रिटिश भारतातील अस्पृश्यतेची सामाजिक वास्तवता समजून घेणे आणि त्या संदर्भात आंबेडकरांनी मांडलेल्या धर्मांतराच्या संकल्पनेचे विश्लेषण करणे हा आहे. तसेच धर्मांतराच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन कसे साध्य झाले आणि त्याचा दलित समाजावर काय परिणाम झाला, याचा अभ्यास करणे हा देखील या लेखाचा महत्त्वाचा हेतू आहे.

1)भारतातील अस्पृश्यतेची सामाजिक स्थिती अभ्यासणे.

2)आंबेडकरांच्या धर्मांतर विचारांचे विश्लेषण करणे.

3)धर्मांतराची गरज आणि त्यामागील कारणे समजावून घेणे.

4)धर्मांतराच्या सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी गुणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे, लेखन आणि विविध ग्रंथ यांचा प्राथमिक स्रोत म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे, तर विविध संशोधन लेख, पुस्तके आणि जर्नल्स यांचा दुय्यम स्रोत म्हणून वापर करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक आणि तात्त्विक विश्लेषणाच्या माध्यमातून या विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20828390](https://doi.org/10.5281/zenodo.20828390)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

निशा संजय नरवडे, संशोधक विद्यार्थिनी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजी नगर. मु. पो. बिडकीन ता. पैठण जि. छ. संभाजी नगर.

How to cite this article:

नरवडे निशा संजय. (2026). "भारतीय समाजातील अस्पृश्यता आणि धर्मांतर: एक आंबेडकरी मीमांसा". Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 140–142. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20828390>

प्रस्तावना (introduction)

भारतीय समाजरचनेत जातव्यवस्था ही केवळ सामाजिक संघटनाची पद्धती नसून ती एक सत्ताकेंद्रित आणि विषमतेवर आधारित व्यवस्था म्हणून विकसित झाली आहे. या व्यवस्थेमुळे समाजात उच्च आणि नीच अशा स्तरांची निर्मिती झाली आणि त्यातून अस्पृश्यतेसारख्या अमानवी प्रथेला जन्म मिळाला. अस्पृश्यता ही केवळ सामाजिक भेदभावाची बाब नसून ती मानवी प्रतिष्ठेचा, स्वातंत्र्याचा आणि मूलभूत हक्कांचा स्पष्टपणे अपमान करणारी व्यवस्था होती. विशेषतः ब्रिटिश भारताच्या काळात ही प्रथा अधिक दृढ झाली होती, कारण सामाजिक परंपरा आणि धार्मिक रूढी यांचा प्रभाव अजूनही प्रबळ होता. अस्पृश्य मानल्या जाणाऱ्या समाजघटकांना सार्वजनिक जीवनातील अनेक क्षेत्रांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. त्यांना शिक्षण, धर्मस्थळे, पाणी, निवास आणि रोजगार या मूलभूत सुविधांमध्ये समान हक्क नव्हते. या परिस्थितीमुळे त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक विकासावर गंभीर परिणाम झाला. ब्रिटिश सत्तेने काही कायदे आणि सुधारणा केल्या असल्या तरी समाजाच्या मानसिकतेत फारसा बदल झाला नाही, त्यामुळे अस्पृश्यतेची समस्या कायम राहिली.

या सामाजिक वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध संघर्ष उभारला आणि दलित समाजाच्या मुक्तीसाठी विविध उपाय सुचवले. त्यांनी शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष या तत्त्वांचा अवलंब केला, परंतु त्यांनी लवकरच हे ओळखले की हिंदू धर्माच्या मूलभूत रचनेतच जातव्यवस्था अंतर्भूत असल्यामुळे त्यामध्ये राहून समानता प्राप्त करणे अत्यंत कठीण आहे. त्यामुळे त्यांनी धर्मातराचा मार्ग स्वीकारण्याची आवश्यकता मांडली. आंबेडकरांच्या दृष्टीने धर्मांतर हा केवळ धार्मिक बदल नव्हता, तर तो सामाजिक पुनर्रचनेचा आणि मानवी ओळखीच्या पुनर्निर्मितीचा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा होता. त्यांनी धर्मातराच्या माध्यमातून दलित समाजाला स्वाभिमान, समानता आणि स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. विशेषतः त्यांनी बौद्ध धर्माची निवड केली, कारण त्यामध्ये समता, करुणा आणि विवेकशीलता यांना महत्त्व दिले जाते. म्हणूनच, प्रस्तुत संशोधन लेखात ब्रिटिश भारतातील अस्पृश्यतेची स्थिती आणि त्या अनुषंगाने धर्मातराची गरज या विषयाचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. हा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक संदर्भापुरता मर्यादित नसून, तो सामाजिक न्याय आणि मानवी अधिकारांच्या व्यापक संदर्भातही महत्त्वाचा ठरतो.

भारतातील अस्पृश्यतेची स्थिती

भारतात अस्पृश्यतेची प्रथा अत्यंत कठोर स्वरूपात अस्तित्वात होती. दलित समाजाला सार्वजनिक विहिरी, मंदिरे, शाळा आणि इतर सामाजिक सुविधांपासून दूर ठेवले जात होते. त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून वेगळे करून त्यांच्यावर सामाजिक बहिष्कार लादण्यात आला होता. या परिस्थितीमुळे त्यांचे शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक विकास पूर्णतः खुंटला होता. जरी ब्रिटिश सत्तेने काही प्रमाणात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला, तरीही समाजाच्या मानसिकतेत कोणताही मूलभूत बदल झाला नाही. त्यामुळे अस्पृश्यता ही केवळ सामाजिक समस्या नसून मानवी प्रतिष्ठेवर आघात करणारी गंभीर समस्या बनली होती.

आंबेडकरांचा धर्मांतर विचार

या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मातराचा विचार पुढे आणला. त्यांच्या मते हिंदू धर्माच्या मूलभूत रचनेतच जातव्यवस्थेचा समावेश असल्यामुळे त्यामध्ये सुधारणा करून समानता साध्य होणे अशक्य होते. म्हणूनच त्यांनी धर्मातराला सामाजिक क्रांतीचे साधन मानले. धर्मांतर म्हणजे केवळ धर्म बदलणे नव्हे, तर तो एक प्रकारचा सामाजिक पुनर्जन्म आहे, ज्यामध्ये व्यक्ती स्वतःच्या ओळखीचे पुनर्निर्माण करते. आंबेडकरांनी अखेरीस बौद्ध धर्म स्वीकारला, कारण त्यामध्ये समानता, करुणा आणि विवेकशीलता यांना महत्त्व दिले जाते.

धर्मातराची गरज

अस्पृश्यतेच्या अमानवी परिस्थितीतून मुक्त होण्यासाठी धर्मांतर हा एक प्रभावी पर्याय म्हणून समोर आला. दलित समाजाला सतत अपमान, अन्याय आणि भेदभावाचा सामना करावा लागत होता, ज्यामुळे त्यांच्या आत्मसन्मानावर गंभीर परिणाम होत होता. अशा परिस्थितीत धर्मांतराने त्यांना नवीन ओळख आणि आत्मविश्वास दिला. धर्मातराच्या माध्यमातून त्यांनी केवळ धार्मिक बंधने तोडली

नाहीत, तर सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचा मार्गही स्वीकारला. त्यामुळे धर्मांतर हे केवळ धार्मिक कृती नसून मानवी प्रतिष्ठेच्या पुनर्स्थापनेसाठी आवश्यक साधन ठरले.

सामाजिक परिणाम

धर्मांतराच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय समाजात एक व्यापक सामाजिक परिवर्तन घडून आले. बौद्ध धर्म स्वीकारल्यानंतर दलित समाजाने स्वतःची नवीन ओळख निर्माण केली, ज्यामुळे त्यांच्या आत्मसन्मानात आणि आत्मविश्वासात लक्षणीय वाढ झाली. या प्रक्रियेमुळे नवबौद्ध चळवळीचा उदय झाला, ज्याने सामाजिक न्यायाच्या लढ्याला एक नवीन दिशा दिली. धर्मांतरामुळे दलित समाजाने स्वतःला केवळ पीडित म्हणून न पाहता, एक सशक्त आणि स्वाभिमानी समुदाय म्हणून उभे करण्याचा प्रयत्न केला. या परिवर्तनामुळे समाजातील पारंपरिक सत्तासंबंधांमध्ये बदल घडून आले आणि सामाजिक समतेच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले गेले.

चर्चा (discussion)

धर्मांतराच्या संकनेचा विचार केल्यास, तो केवळ धार्मिक परिवर्तन म्हणून मर्यादित न ठेवता सामाजिक क्रांती म्हणून समजणे आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मांतराच्या माध्यमातून सामाजिक अन्यायाविरुद्ध एक प्रभावी लढा उभारला. त्यांच्या या विचारांची आजच्या काळातही प्रासंगिकता कायम आहे, कारण सामाजिक विषमता आणि भेदभाव अद्याप पूर्णतः नाहीसे झालेले नाहीत. त्यामुळे धर्मांतराच्या संकल्पनेचा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून नव्हे, तर आधुनिक सामाजिक संदर्भातही महत्त्वाचा ठरतो.

निष्कर्ष (conclusion)

भारतातील अस्पृश्यता ही एक गंभीर सामाजिक समस्या होती, ज्यामुळे समाजातील एका मोठ्या घटकाला मानवी हक्कांपासून वंचित राहावे लागले. या परिस्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मांतराचा मार्ग सुचवून सामाजिक परिवर्तनाची दिशा दिली. धर्मांतर हे केवळ धार्मिक परिवर्तन नसून सामाजिक स्वातंत्र्य, समानता आणि मानवी प्रतिष्ठा प्राप्त करण्याचे प्रभावी साधन ठरले. त्यामुळे आंबेडकरांच्या धर्मांतर विचारांचा अभ्यास आजही सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

संदर्भ (references)

1. Ambedkar, B. R. (1936). Annihilation of Caste.
2. Ambedkar, B. R. (1948). The Untouchables: Who Were They and Why They Became Untouchables?
3. Ambedkar, B. R. (1957). The Buddha and His Dhamma.
4. Keer, D. (1990). Dr. Ambedkar: Life and Mission. Popular Prakashan.
5. Omvedt, G. (2004). Ambedkar: Towards an Enlightened India. Penguin.
6. Zelliott, E. (2005). From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement. Manohar Publishers.
7. Jaffrelet, C. (2005). Dr. Ambedkar and Untouchability: Analysing and Fighting Caste. Permanent Black.
8. Rodrigues, V. (Ed.). (2002). The Essential Writings of B. R. Ambedkar. Oxford University Press.
9. Guru, G., & Sarukkai, S. (2012). The Cracked Mirror: An Indian Debate on Experience and Theory. Oxford University Press.
10. Ilaiah, K. (1996). Why I Am Not a Hindu. Samya Publications.

OriginalArticle

लिंगभाव समानता आणि सामाजिक विकास

डॉ. राजेंद्र बगाटे,

सहायक प्राध्यापक / शैक्षणिक संयोजक, बहुविद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

Email: bagate.rajendra4@gmail.com

Manuscript ID: गोषवारा

JRD -2026-180433

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 143-148

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

लिंगभाव समानता ही आधुनिक सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेत अत्यंत मूलभूत आणि निर्णायक संकल्पना मानली जाते. कोणत्याही समाजाचा सर्वांगीण आणि शाश्वत विकास हा त्या समाजातील स्त्री आणि पुरुष या दोन्ही घटकांच्या समान सहभागावर अवलंबून असतो. तथापि, ऐतिहासिकदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्ट्या निर्माण झालेल्या पितृसत्ताक संरचनेमुळे स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात आले असून त्याचा परिणाम त्यांच्या शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक सहभाग, आणि राजकीय प्रतिनिधित्वावर स्पष्टपणे दिसून येतो. प्रस्तुत संशोधन निबंधामध्ये लिंगभाव समानतेची संकल्पना, तिचे सैद्धांतिक अधिष्ठान, सामाजिक विकासाशी असलेले तिचे परस्परसंबंध, आणि भारतीय संदर्भातील तिची स्थिती यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांवर आधारित वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. विविध आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय अहवाल, जसे की यूएनडीपी, जागतिक बँक, एनएफएचएस, तसेच समाजशास्त्रीय ग्रंथ यांचा आधार घेऊन लिंगभेदाचे स्वरूप आणि त्याचे परिणाम विश्लेषित करण्यात आले आहेत. अभ्यासातून असे दिसून येते की, लिंगभाव असमानता ही केवळ सामाजिक अन्यायाची समस्या नसून ती आर्थिक विकास, मानवी संसाधनांचा उपयोग, आणि सामाजिक न्यायाच्या अंमलबजावणीसाठी एक गंभीर अडथळा आहे (Sen, 1999; Kabeer, 2005). स्त्रियांचे शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक सक्षमीकरण वाढविल्यास सामाजिक विकासाला गती मिळते (World Bank, 2012). त्यामुळे, लिंगभाव समानता प्रस्थापित करण्यासाठी बहुआयामी धोरणात्मक हस्तक्षेप, सामाजिक जागरूकता, आणि संस्थात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत. हा निबंध लिंगभाव समानतेच्या माध्यमातून सामाजिक विकासाच्या दिशेने होणाऱ्या प्रगतीचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक महत्त्व अधोरेखित करतो.

प्रमुख शब्द : लिंगभाव समानता, सामाजिक विकास, स्त्री सक्षमीकरण, पितृसत्ताक व्यवस्था, मानवी विकास, लिंगभेद.

प्रस्तावना :

मानवी समाजाच्या विकासाच्या इतिहासात स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील संबंध हे केवळ जैविक भिन्नतेवर आधारित नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक संरचनेवर आधारित राहिले आहेत. “लिंगभाव” (Gender) ही संकल्पना जैविक लिंग (Sex) यापेक्षा वेगळी असून ती समाजाने घडवलेल्या भूमिका, अपेक्षा आणि सत्तासंबंध यांचा परिणाम आहे (Oakley, 1972). या सामाजिक संरचनेमुळे स्त्री आणि पुरुष यांच्यात असमानतेची निर्मिती होते आणि स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. परिणामी, संसाधनांचे वितरण, निर्णयप्रक्रिया आणि सामाजिक सत्ताकेंद्रांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग मर्यादित राहतो (Walby, 1990). भारतीय समाजात पितृसत्ताक व्यवस्था ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रबळ राहिलेली आहे. या

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

राजेंद्र बगाटे, सहायक प्राध्यापक / शैक्षणिक संयोजक, बहुविद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

How to cite this article:

बगाटे राजेंद्र (2026). लिंगभाव समानता आणि सामाजिक विकास. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 143–148. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20828488>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20828488](https://doi.org/10.5281/zenodo.20828488)

व्यवस्थेमुळे स्त्रियांना शिक्षण, आरोग्य, आणि रोजगार या मूलभूत क्षेत्रांमध्ये समान संधी मिळत नाहीत (Desai & Krishnaraj, 2004). अनेक वेळा सामाजिक रूढी, परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्ये स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणतात, ज्यामुळे त्यांचा वैयक्तिक आणि सामाजिक विकास बाधित होतो. विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित समाजघटकांमध्ये ही असमानता अधिक तीव्रतेने जाणवते. सामाजिक विकास ही एक व्यापक आणि बहुआयामी संकल्पना आहे. यामध्ये केवळ आर्थिक प्रगतीच नव्हे तर सामाजिक न्याय, समानता, मानवी हक्क, आणि जीवनमानाचा दर्जा यांचा समावेश होतो (Midgley, 1995). अमर्त्य सेन यांच्या 'क्षमता दृष्टिकोन' नुसार, विकासाचा खरा अर्थ व्यक्तीच्या संधी आणि क्षमतांचा विस्तार होय (Sen, 1999). या दृष्टिकोनातून पाहता, लिंगभाव असमानता ही स्त्रियांच्या क्षमतांच्या विकासासाठी मर्यादा आणते आणि त्यामुळे सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. याशिवाय, संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाच्या अहवालानुसार, ज्या देशांमध्ये लिंगभाव समानता अधिक आहे, तेथे मानवी विकासाचा स्तरही उच्च आढळतो (UNDP, 2020). यावरून स्पष्ट होते की लिंगभाव समानता ही सामाजिक विकासाची केवळ पूरक अट नसून ती त्याची मूलभूत गरज आहे. स्त्रियांचे सक्षमीकरण केल्यास कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र या तिन्ही स्तरांवर सकारात्मक बदल घडून येतात. म्हणूनच, लिंगभाव समानता ही केवळ सामाजिक न्यायाचा प्रश्न नसून ती शाश्वत आणि समावेशक विकासासाठी अत्यावश्यक अट आहे. या पार्श्वभूमीवर लिंगभाव समानतेचा अभ्यास करणे आणि तिच्या माध्यमातून सामाजिक विकास साध्य करण्याच्या उपाययोजना शोधणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

संशोधनाचे उद्देश

१. सामाजिक विकासाशी लिंगभाव समानतेचे नाते समजावून सांगणे.
२. भारतातील लिंगभाव असमानतेची स्थिती विश्लेषित करणे.
३. लिंगभाव समानतेसाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन निबंध हा प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर आधारित गुणात्मक स्वरूपाचा अभ्यास आहे. हा अभ्यास करण्यासाठी विविध समाजशास्त्रीय पुस्तके, संशोधन लेख, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल्स, शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल तसेच आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या प्रकाशनांचा वापर करण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्याच्या चिकित्सक व तुलनात्मक विश्लेषणाच्या आधारे लिंगभाव समानता आणि सामाजिक विकासाचे आकलन करण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात आला आहे. संशोधन पद्धतीच्या दृष्टीने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक या दोन्ही पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे.

लिंगभाव समानतेची संकल्पना आणि सैद्धांतिक अधिष्ठान

लिंगभाव समानता ही केवळ स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील अधिकारांची समानता नसून ती एक व्यापक सामाजिक न्यायाची संकल्पना आहे. या संकल्पनेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये समान संधी, संसाधनांवर समान प्रवेश, आणि निर्णय प्रक्रियेत समान सहभाग यांचा समावेश होतो (Kabeer, 2005). लिंगभाव समानता म्हणजे स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासोबतच पुरुषांनाही पारंपरिक भूमिकांच्या मर्यादांमधून मुक्त करणे होय. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून लिंगभेद हा नैसर्गिक नसून सामाजिक संरचनेतून निर्माण होणारा आहे. पितृसत्ताक व्यवस्था (Patriarchy) ही या असमानतेची प्रमुख कारणीभूत संरचना मानली जाते, ज्यामध्ये पुरुषांना सत्ताकेंद्रांवर अधिक नियंत्रण मिळते (Walby, 1990). या व्यवस्थेमुळे संसाधनांचे वितरण, निर्णय प्रक्रिया आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यामध्ये असमानता निर्माण होते.

स्त्रीवादी सिद्धांतानुसार लिंगभाव असमानता ही ऐतिहासिक आणि संरचनात्मक घटकांमुळे निर्माण झालेली असून ती दूर करण्यासाठी सामाजिक परिवर्तन आवश्यक आहे. अमर्त्य सेन यांच्या 'क्षमता दृष्टिकोन' नुसार, व्यक्तीच्या क्षमतांचा विकास हा खऱ्या विकासाचा आधार आहे (Sen, 1999). या दृष्टिकोनातून लिंगभाव असमानता ही स्त्रियांच्या क्षमतांवर मर्यादा आणणारी ठरते.

सामाजिक विकासाची संकल्पना

सामाजिक विकास ही एक बहुआयामी आणि गतिशील प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमध्ये आर्थिक वाढीसोबतच सामाजिक न्याय, समानता, मानवी हक्क, आणि जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्याचा समावेश होतो (Midgley, 1995). सामाजिक विकासाचा उद्देश समाजातील सर्व घटकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे आणि त्यांच्या जीवनात गुणात्मक सुधारणा घडवणे हा आहे. अमर्त्य सेन यांच्या मते विकास म्हणजे केवळ उत्पन्न वाढ नव्हे, तर व्यक्तीच्या निवडींचा आणि संधींचा विस्तार होय (Sen, 1999). या दृष्टिकोनातून पाहता, लिंगभाव समानता ही सामाजिक विकासाची मूलभूत अट आहे. स्त्रियांना शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगाराच्या समान संधी मिळाल्यास समाजाचा एकूण विकास अधिक वेगाने आणि समतोल पद्धतीने होतो.

लिंगभाव समानता आणि सामाजिक विकास यांचे परस्परसंबंध :

सामाजिक विकास ही एक बहुआयामी आणि गतिशील प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमध्ये आर्थिक वाढीसोबतच सामाजिक न्याय, समानता, मानवी हक्क, आणि जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्याचा समावेश होतो (Midgley, 1995). सामाजिक विकासाचा उद्देश समाजातील सर्व घटकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे आणि त्यांच्या जीवनात गुणात्मक सुधारणा घडवणे हा आहे. अमर्त्य सेन यांच्या मते विकास म्हणजे केवळ उत्पन्न वाढ नव्हे, तर व्यक्तीच्या निवडीचा आणि संधींचा विस्तार होय (Sen, 1999). या दृष्टिकोनातून पाहता, लिंगभाव समानता ही सामाजिक विकासाची मूलभूत अट आहे. स्त्रियांना शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगाराच्या समान संधी मिळाल्यास समाजाचा एकूण विकास अधिक वेगाने आणि समतोल पद्धतीने होतो.

शिक्षण क्षेत्रातील लिंगभाव असमानतेचे विश्लेषण

शिक्षण हे सामाजिक विकासाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. स्त्रियांचे सक्षमीकरण, स्वावलंबन आणि सामाजिक सहभाग वाढविण्यासाठी शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. तथापि, भारतासह अनेक विकसनशील देशांमध्ये शिक्षण क्षेत्रात लिंगाधारित असमानता अद्यापही स्पष्टपणे दिसून येते. प्राथमिक स्तरावर मुलींच्या नावनोंदणीमध्ये वाढ झाली असली तरी माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण स्तरावर त्यांचा सहभाग तुलनेने कमी आहे (UNESCO, 2019). NFHS-5 (2021) च्या आकडेवारीनुसार, स्त्रियांच्या साक्षरतेत वाढ झाली असली तरी ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणात मोठ्या प्रमाणावर अडथळे आहेत. गरिबी, बालविवाह, घरगुती जबाबदाऱ्या, आणि सुरक्षिततेचे प्रश्न हे मुलींच्या शिक्षणातील प्रमुख अडथळे मानले जातात. अनेक कुटुंबांमध्ये मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाते, तर मुलींच्या शिक्षणाला दुय्यम स्थान दिले जाते. शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या बाबतीतही लिंगभेद दिसून येतो. विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणित क्षेत्रांमध्ये मुलींचा सहभाग कमी आहे (World Bank, 2018). यामुळे त्यांचे भविष्यातील रोजगार आणि आर्थिक संधी मर्यादित राहतात. तथापि, भारत सरकारच्या 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ', 'समग्र शिक्षा अभियान' यांसारख्या योजनांमुळे मुलींच्या शिक्षणात सकारात्मक बदल दिसून येत आहेत. तरीही, शिक्षणातील लिंगसमता साध्य करण्यासाठी सामाजिक मानसिकतेत बदल आणि शैक्षणिक धोरणांमध्ये सुधारणा आवश्यक आहे.

आरोग्य क्षेत्रातील लिंगभाव असमानता

आरोग्य हे मानवी विकासाचे महत्वाचे निर्देशक असून स्त्रियांच्या आरोग्याची स्थिती समाजाच्या एकूण विकासावर परिणाम करते. भारतात स्त्रियांना आरोग्याच्या बाबतीत अनेक प्रकारच्या असमानतेला सामोरे जावे लागते. मातृमृत्यू दर, कुपोषण, आणि आरोग्य सेवांचा अभाव ही प्रमुख समस्या आहेत (WHO, 2020). NFHS-5 (2021) च्या अहवालानुसार, भारतातील अनेक महिलांना पुरेसे पोषण मिळत नाही. कुटुंबातील अन्न वितरणामध्येही लिंगभेद दिसून येतो, जिथे महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी अन्न मिळते. यामुळे कुपोषण आणि आरोग्य समस्यांचा धोका वाढतो. याशिवाय, गर्भधारणा आणि प्रसूती काळातील आरोग्य सेवा सर्वत्र उपलब्ध नसल्यामुळे मातृमृत्यू दर उच्च राहतो. ग्रामीण भागात आरोग्य सुविधा अपुऱ्या असल्यामुळे ही समस्या अधिक तीव्र आहे. लिंगनिदान (sex-selective abortion) ही देखील एक गंभीर समस्या आहे, ज्यामुळे लिंगानुपात बिघडतो (Sen, 2001). ही समस्या सामाजिक मानसिकतेशी संबंधित असून ती दूर करण्यासाठी व्यापक जनजागृती आवश्यक आहे.

आर्थिक क्षेत्रातील लिंगभाव असमानता

आर्थिक विकासामध्ये स्त्रियांचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा आहे. तथापि, स्त्रियांचा कामगार शक्तीतील सहभाग दर पुरुषांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. भारतात महिला कामगार सहभाग दर सुमारे 20-25% दरम्यान असल्याचे विविध अहवाल दर्शवितात (ILO, 2019). स्त्रिया प्रामुख्याने असंगठित क्षेत्रात कार्यरत असतात, जिथे त्यांना कमी वेतन, असुरक्षित कामाचे वातावरण आणि सामाजिक सुरक्षा अभाव यांचा सामना करावा लागतो (World Bank, 2018). समान कामासाठी समान वेतन ही संकल्पना अजूनही पूर्णपणे अंमलात आलेली नाही. घरगुती आणि काळजी घेण्याचे काम प्रामुख्याने स्त्रियांच्याच जबाबदारीत येते, ज्यामुळे त्यांचा आर्थिक सहभाग मर्यादित राहतो. या 'अदृश्य श्रम' ला आर्थिक मूल्य दिले जात नाही (Kabeer, 2005).

स्त्रियांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी स्वयंरोजगार, सूक्ष्म वित्त, आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम अत्यंत उपयुक्त ठरू शकतात.

राजकीय क्षेत्रातील स्त्रियांचा सहभाग

राजकीय सहभाग हा सामाजिक सक्षमीकरणाचा एक महत्वाचा निर्देशक आहे. भारतात पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये महिलांसाठी 33% आरक्षण दिल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये त्यांचा सहभाग वाढला आहे. तथापि, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर त्यांचे प्रतिनिधित्व अजूनही मर्यादित आहे (Desai & Krishnaraj, 2004). महिलांचा राजकीय सहभाग वाढल्यास धोरणनिर्मितीत त्यांच्या

गरजांचा आणि समस्यांचा समावेश होतो. संशोधनातून असे दिसून आले आहे की, महिलांच्या नेतृत्वाखालील स्थानिक संस्थांमध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि पाणीपुरवठा यासारख्या क्षेत्रांमध्ये सुधारणा होते.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे

लिंगभाव असमानतेची मुळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक रचनेत खोलवर रुजलेली आहेत. समाजातील पितृसत्ताक व्यवस्था (Patriarchy) ही या असमानतेची प्रमुख संरचनात्मक कारणीभूत शक्ती मानली जाते. या व्यवस्थेमध्ये पुरुषांना कुटुंब, समाज आणि अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख निर्णयसत्तेवर नियंत्रण असते, तर स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते (Walby, 1990). परिणामी, स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर, हालचालींवर, शिक्षणावर आणि आर्थिक संधींवर मर्यादा येतात. भारतीय समाजात अनेक सामाजिक प्रथा आणि रूढी या लिंगभेदाला संस्थात्मक स्वरूप देतात. बालविवाह ही अशीच एक प्रथा आहे जी मुलींच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम करते. अल्पवयात विवाह झाल्यामुळे मुलींना शिक्षण सोडावे लागते आणि लवकर मातृत्व स्वीकारावे लागते, ज्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो (UNICEF, 2021). हुंडा प्रथा ही देखील स्त्रियांच्या शोषणाचे एक प्रमुख माध्यम आहे. या प्रथेमुळे स्त्रियांना आर्थिक ओझे म्हणून पाहिले जाते आणि त्यांच्यावर अत्याचार होण्याची शक्यता वाढते (Government of India, 2006)

कौटुंबिक हिंसा आणि लैंगिक छळ या समस्या देखील लिंगभेदाच्या सामाजिक रचनेशी निगडित आहेत. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS-5, 2021) नुसार भारतातील अनेक महिलांनी शारीरिक किंवा मानसिक हिंसा अनुभवली आहे. अशा प्रकारच्या हिंसेमुळे स्त्रियांचे मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य गंभीरपणे बाधित होते आणि त्यांचा आत्मविश्वास कमी होतो.

याशिवाय, माध्यमे, साहित्य आणि लोकप्रिय संस्कृती देखील लिंगभाव असमानतेला बळकटी देतात. अनेकदा स्त्रियांना पारंपरिक भूमिका जसे की गृहिणी, काळजीवाहक यापुरते मर्यादित दाखवले जाते, तर पुरुषांना निर्णयक्षम आणि शक्तिशाली म्हणून सादर केले जाते (Goffman, 1979). या प्रतिमांमुळे समाजात लिंगाधारित रूढी अधिक दृढ होतात आणि स्त्रियांच्या क्षमतेचा पूर्ण उपयोग होण्यास अडथळा निर्माण होतो.

Pierre Bourdieu यांच्या 'symbolic violence' या संकल्पनेनुसार, सामाजिक संरचना आणि सांस्कृतिक मूल्ये ही असमानता नैसर्गिक वाटावी अशा पद्धतीने रुजवतात (Bourdieu, 2001). त्यामुळे लिंगभेदाविरुद्ध लढा देण्यासाठी केवळ कायदे पुरेसे नसून सामाजिक मानसिकता आणि सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये बदल आवश्यक आहे.

भारतीय संदर्भातील लिंगभाव समानतेची स्थिती

भारतामध्ये लिंगभाव समानतेसाठी अनेक घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतुदी अस्तित्वात आहेत. भारतीय संविधानातील अनुच्छेद १४, १५ आणि १६ यांद्वारे स्त्री-पुरुष समानतेचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. तसेच, स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी 'गृह हिंसा प्रतिबंध कायदा २००५', 'लैंगिक छळ प्रतिबंध कायदा २०१३', आणि 'बालविवाह प्रतिबंध कायदा २००६' यांसारखे अनेक कायदे लागू करण्यात आले आहेत (Government of India, 2013). तथापि, कायदेशीर तरतुदी असूनही प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तवात लिंगभाव असमानता कायम आहे. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमाच्या अहवालानुसार भारताचा Gender Inequality Index (GII) अजूनही मध्यम स्तरावर असून सुधारण्याची आवश्यकता दर्शवितो (UNDP, 2020). या निर्देशांकामध्ये प्रजनन आरोग्य, सक्षमीकरण आणि आर्थिक सहभाग या घटकांचा विचार केला जातो. भारतामध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये लिंगसमतेमध्ये लक्षणीय दरी आढळते. ग्रामीण भागात शिक्षण, आरोग्य सुविधा आणि रोजगाराच्या संधी कमी असल्यामुळे स्त्रियांची स्थिती अधिक प्रतिकूल असते (NFHS-5, 2021). याशिवाय, सामाजिक रूढी, पारंपरिक मूल्ये आणि आर्थिक मर्यादा यामुळे स्त्रियांना समान संधी मिळण्यात अडथळे येतात. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार, स्त्रियांच्या आर्थिक सहभागात वाढ केल्यास भारताच्या आर्थिक विकासाला गती मिळू शकते (World Bank, 2012). तसेच, महिलांचे शिक्षण आणि आरोग्य सुधारल्यास पुढील पिढीचे मानवी भांडवल अधिक सक्षम बनते. अशा परिस्थितीत, भारतात लिंगभाव समानता साध्य करण्यासाठी बहुआयामी दृष्टिकोन आवश्यक आहे. यामध्ये कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, सामाजिक जागरूकता, शिक्षणाचा प्रसार, आणि आर्थिक सक्षमीकरण यांचा समावेश असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधन निबंधातून लिंगभाव समानता आणि सामाजिक विकास यांच्यातील परस्परसंबंध अत्यंत स्पष्टपणे अधोरेखित होतो. लिंगभाव असमानता ही केवळ स्त्रियांच्या अधिकारांशी संबंधित समस्या नसून ती व्यापक सामाजिक संरचनेतील एक मूलभूत अडथळा आहे. समाजातील स्त्री-पुरुष असमानता ही ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक घटकांच्या एकत्रित परिणामातून निर्माण

झालेली आहे, ज्यामुळे स्त्रियांना जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये मर्यादित संधी मिळतात. शिक्षण क्षेत्रात लिंगभेदांमुळे स्त्रियांच्या ज्ञानप्राप्ती आणि कौशल्य विकासावर परिणाम होतो, ज्याचा त्यांच्या रोजगाराच्या संधींवर आणि आर्थिक स्वायत्ततेवर नकारात्मक परिणाम होतो. आरोग्य क्षेत्रात कुपोषण, मातृमृत्यू आणि आरोग्य सेवांचा अभाव या समस्या स्त्रियांच्या जीवनमानावर परिणाम करतात. आर्थिक क्षेत्रात कमी सहभाग आणि असंघटित क्षेत्रातील असुरक्षित रोजगारामुळे स्त्रियांची आर्थिक स्थिती कमकुवत राहते. तसेच, राजकीय क्षेत्रात कमी प्रतिनिधित्वामुळे त्यांच्या समस्यांचे प्रभावी प्रतिनिधित्व होत नाही. अमर्त्य सेन यांच्या 'क्षमता दृष्टीकोन' नुसार, विकासाचा खरा अर्थ म्हणजे व्यक्तीच्या क्षमतांचा विस्तार होय. या दृष्टिकोनातून पाहता, लिंगभाव असमानता ही स्त्रियांच्या क्षमतांवर मर्यादा आणते आणि त्यामुळे सामाजिक विकासाची प्रक्रिया बाधित होते. तसेच, नायला कबीर यांच्या मते, स्त्रियांचे सक्षमीकरण हे संसाधनांवर प्रवेश, निर्णयक्षमता, आणि परिणामांवर नियंत्रण या तीन घटकांवर आधारित असते. UNDP (2020) च्या अहवालानुसार, ज्या देशांमध्ये लिंगभाव समानता अधिक आहे, तेथे मानवी विकास निर्देशांक उच्च आहे. यावरून स्पष्ट होते की लिंगभाव समानता ही सामाजिक विकासाची केवळ पूरक अट नसून ती त्याची मूलभूत गरज आहे. त्यामुळे, लिंगभाव समानता साध्य करण्यासाठी केवळ कायदे आणि धोरणे पुरेसे नाहीत, तर सामाजिक मानसिकतेत आणि सांस्कृतिक मूल्यांमध्येही परिवर्तन आवश्यक आहे.

शिफारशी

लिंगभाव समानता आणि सामाजिक विकास यांना गती देण्यासाठी पुढील बहुआयामी उपाययोजना आवश्यक आहेत:

प्रथम, शिक्षण क्षेत्रात मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण, शिष्यवृत्ती योजना, आणि सुरक्षित शैक्षणिक वातावरण निर्माण केल्यास मुलींचा शाळेत टिकाव वाढेल. विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित भागांमध्ये शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधा सुधारण्यावर भर देणे गरजेचे आहे. दुसरी म्हणजे, आरोग्य क्षेत्रात स्त्रियांसाठी सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. मातृ आरोग्य, पोषण, आणि प्रजनन आरोग्य यावर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे. आरोग्यविषयक जनजागृती कार्यक्रम राबवून स्त्रियांच्या आरोग्याबद्दल जागरूकता वाढवणे आवश्यक आहे.

तिसरी, आर्थिक सक्षमीकरणासाठी स्त्रियांसाठी रोजगाराच्या संधी वाढवणे, समान वेतनाची अंमलबजावणी करणे, आणि सूक्ष्म वित्त व स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. कौशल्य विकास कार्यक्रमांद्वारे स्त्रियांना आधुनिक रोजगारासाठी सक्षम करणे आवश्यक आहे.

चौथी, राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी आरक्षण धोरणांचा विस्तार करणे आवश्यक आहे. संसद आणि विधानसभांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण लागू केल्यास धोरणनिर्मितीत त्यांचा प्रभाव वाढेल.

पाचवी, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पातळीवर लिंगभेदाविरोधात जनजागृती करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. शिक्षण, माध्यमे, आणि सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून लिंगसमतेचे मूल्य प्रसारित करणे आवश्यक आहे.

सहावी, कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. स्त्रियांवरील हिंसा, भेदभाव, आणि अन्याय याविरुद्ध कठोर कारवाई करणे गरजेचे आहे. कायद्यांबद्दल जनजागृती करून स्त्रियांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे.

समारोप

लिंगभाव समानता ही आधुनिक समाजाच्या प्रगतीची एक मूलभूत अट आहे. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील समता ही केवळ सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने महत्वाची नाही, तर ती आर्थिक आणि राजकीय विकासासाठीही अत्यावश्यक आहे. समान संधी, समान अधिकार, आणि समान सन्मान यावर आधारित समाज निर्माण केल्यासच खरा सामाजिक विकास साध्य होऊ शकतो. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, आणि शिक्षणाच्या प्रगतीमुळे लिंगभाव समानतेच्या दिशेने काही सकारात्मक बदल झाले आहेत. तथापि, अजूनही अनेक सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे शासन, समाज, आणि व्यक्ती या तिन्ही स्तरांवर समन्वित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शेवटी, लिंगभाव समानता ही केवळ स्त्रियांची समस्या नसून ती संपूर्ण मानवजातीच्या प्रगतीशी संबंधित आहे. म्हणूनच, प्रत्येकाने या दिशेने सक्रिय योगदान देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

1. Bourdieu, P. (2001). *Masculine domination*. Stanford University Press.
2. Desai, N., & Krishnaraj, M. (2004). *Women and society in India*. New Delhi: Ajanta Publications.
3. Goffman, E. (1979). *Gender advertisements*. Harvard University Press.
4. Government of India. (2006). *The Prohibition of Child Marriage Act, 2006*. New Delhi.

5. Government of India. (2013). *The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013*. New Delhi.
6. International Labour Organization. (2019). *Women at work: Trends 2019*. Geneva: ILO.
7. Kabeer, N. (2005). Gender equality and women's empowerment: A critical analysis. *Gender & Development*, 13(1), 13–24.
8. Midgley, J. (1995). *Social development: The developmental perspective in social welfare*. London: Sage Publications.
9. National Family Health Survey (NFHS-5). (2021). *India fact sheet*. Ministry of Health and Family Welfare, Government of India.
10. Oakley, A. (1972). *Sex, gender and society*. London: Temple Smith.
11. Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York: Oxford University Press.
12. Sen, A. (2001). Many faces of gender inequality. *Frontline*, 18(22).
13. UNDP. (2020). *Human development report 2020*. United Nations Development Programme.
14. UNESCO. (2019). *Global education monitoring report*. Paris: UNESCO.
15. UNICEF. (2021). *Child marriage: Latest trends and future prospects*. UNICEF.
16. Walby, S. (1990). *Theorizing patriarchy*. Basil Blackwell.
17. World Bank. (2012). *World development report 2012: Gender equality and development*. World Bank.
18. World Bank. (2018). *Women, business and the law 2018*. Washington, DC: World Bank.
19. World Health Organization. (2020). *World health statistics 2020*. Geneva: WHO.

OriginalArticle

संयुक्त राष्ट्र व महिला सक्षमीकरण

खवले नकुल पोपट

(सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग) श्री संत गजानन महाविद्यालय खर्डी

Email: nakulkhawale@gmail.com

Manuscript ID:

गोपवारा (Abstract)

JRD -2026-180434

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 149-152

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised:01 Apr.2026

Accepted:15 Apr. 2026

Published:30 Apr. 2026

महिला सक्षमीकरण ही शाश्वत विकासाची आणि सामाजिक न्यायाची मूलभूत अट मानली जाते. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने (UN) महिला सक्षमीकरणाला जागतिक विकासाच्या केंद्रस्थानी ठेवून विविध धोरणे, कार्यक्रम आणि करारांची अंमलबजावणी केली आहे. विशेषतः 1979 मधील Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), 1995 मधील Beijing Declaration and Platform for Action आणि 2030 च्या Sustainable Development Goals अंतर्गत लिंग समानता व महिला सक्षमीकरणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वावलंबन, राजकीय सहभाग, नेतृत्व विकास आणि महिलांविरुद्धच्या हिंसाचाराच्या निर्मूलनासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या विविध संस्था कार्यरत आहेत. या संशोधनात्मक अभ्यासात संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या महिला सक्षमीकरणासंबंधीच्या धोरणांचे, उपक्रमांचे आणि त्यांच्या परिणामांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच जागतिक व भारतीय संदर्भात महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत संयुक्त राष्ट्रांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रयत्नांमुळे महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सहभागात वाढ झाली असली तरी लिंगभेद, वेतनातील असमानता, हिंसाचार आणि निर्णयप्रक्रियेत अपुरा सहभाग यांसारखी आव्हाने अद्याप कायम आहेत. त्यामुळे महिला सक्षमीकरणासाठी जागतिक आणि स्थानिक पातळीवरील समन्वित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. बीज संज्ञा (Keywords): महिला सक्षमीकरण, संयुक्त राष्ट्र संघटना, लिंग समानता, CEDAW, बीजिंग घोषणा, शाश्वत विकास उद्दिष्टे, महिला हक्क, सामाजिक न्याय, आर्थिक स्वावलंबन, नेतृत्व विकास.

प्रस्तावना :- (Introduction)

लिंग समानतेवरील संयुक्त राष्ट्रांची प्रमुख संस्था आणि महिलांच्या स्थितीवरील संयुक्त राष्ट्र आयोगाचे सचिवालय म्हणून आम्ही लिंगभेद कमी करण्यासाठी आणि सर्व महिला व मुलींसाठी एक समान जग निर्माण करण्यासाठी कायदे, संस्था, सामाजिक नियम आणि सेवांमध्ये बदल घडवून आणतो. सरकारे, महिला चळवळी आणि खाजगी क्षेत्रासोबतची आमची भागीदारी, तसेच व्यापक संयुक्त राष्ट्रासोबतचा आमचा समन्वय, चिरस्थायी बदल घडवून आणतो. आम्ही चार क्षेत्रांमध्ये प्रगती करतो. नेतृत्व, आर्थिक सक्षमीकरण, हिंसेपासून मुक्ती, आणि शांती, सुरक्षा व मानवतावादी कृती. लिंग समानता हा केवळ एक मूलभूत मानवाधिकार नाही, तर त्याच्या प्राप्तीचे प्रचंड सामाजिक-आर्थिक परिणाम होतात. महिलांचे सक्षमीकरण समृद्ध अर्थव्यवस्थांना चालना देते. ज्यामुळे उत्पादकता आणि विकासाला गती मिळते. तरीही प्रत्येक समाजात लिंग असमानता खोलवर रुजलेली आहे. महिलांना सन्मानजनक कामाच्या संधी मिळत नाहीत आणि त्यांना व्यावसायिक विलगीकरण व लिंग-आधारित वेतनातील तफावतीचा सामना करावा लागतो. त्यांना अनेकदा मूलभूत शिक्षण आणि आरोग्यसेवा नाकारली जाते. जगभरातील सर्व भागांतील महिलांना हिंसाचार आणि भेदभावाला सामोरे जावे लागते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

खवले नकुल पोपट, (सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग) श्री संत गजानन महाविद्यालय खर्डी

How to cite this article:

खवले नकुल. पोपट. (2026). संयुक्त राष्ट्र व महिला सक्षमीकरण. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 149–152. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20828899>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20828899](https://doi.org/10.5281/zenodo.20828899)

राजकीय आणि आर्थिक निर्णय प्रक्रियेमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी असते. अनेक वर्षांपासून, संयुक्त राष्ट्रांना जागतिक स्तरावर लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्याच्या प्रयत्नांमध्ये गंभीर आव्हानांचा सामना करावा लागत होता, ज्यात अपुरा निधी आणि लैंगिक समानतेच्या मुद्द्यांवरील संयुक्त राष्ट्रांच्या उपक्रमांना दिशा देण्यासाठी कोणत्याही एका मान्यताप्राप्त संस्थेचा अभाव यांचा समावेश होता. जुलै २०१० मध्ये, संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने अशा आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी 'यूएन विमेन' (UN Women), म्हणजेच 'संयुक्त राष्ट्रांची लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण संस्था' (United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women) ची स्थापना केली. असे करून, संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य राष्ट्रांनी संस्थेची लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणाची उद्दिष्टे अधिक वेगाने साध्य करण्याच्या दिशेने एक ऐतिहासिक पाऊल उचलले. 'यूएन विमेन'ची निर्मिती ही संयुक्त राष्ट्रांच्या सुधारणा कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून झाली, ज्यामुळे अधिक प्रभावी कार्यासाठी संसाधने आणि अधिकार एकत्र आणले गेले. ही संस्था संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रणालीच्या पूर्वी स्वतंत्र असलेल्या चार विभागांच्या महत्वाच्या कार्याला एकत्र आणते आणि त्यावर आधारित आहे, जे विभाग केवळ लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित करत होते: महिला उन्नती विभाग (Division for the Advancement of Women - DAW) महिला उन्नतीसाठी आंतरराष्ट्रीय संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था (International Research and Training Institute for the Advancement of Women - INSTRAW)

लैंगिक समस्या आणि महिला उन्नतीवरील विशेष सल्लागारांचे कार्यालय (Office of the Special Adviser on Gender Issues and Advancement of Women - OSAGI) महिलांसाठी संयुक्त राष्ट्र विकास निधी (United Nations Development Fund for Women - UNIFEM)

सक्षमीकरण म्हणजे काय? हा प्रश्न अत्यंत मूलभूत व महत्वाचा आपणास वाटतो. प्राचीन काळापासून ते २१ व्या शतकापर्यंत महिलांचे सामाजिक जीवनातील स्थान हे दृष्टिहीन झालेले आहे. त्या अनुषंगाने सक्षमीकरण ही संकल्पना बहुआयामी प्रक्रियात्मक, सृजनशील, प्रवाही संकल्पना आहे. कोणत्याही समाजघटकाचा समाजमान्यता प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समता व न्याय मिळवून देण्यासाठी तसेच समाजातील विषमता, दारिद्र्यता लिंग, वर्ग, वंश धर्म इत्यादी प्रकारचे भेदाचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी जी क्षमता त्या शोषित समाज घटकात आणावी लागते.

मानवसमूहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांना हतोत्साहित करणारे वर्तन करून, त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्रीजातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेद्वारे (Gender Equality) समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण, असे थोडक्यात म्हणता येईल. मानवी हक्कांविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांत मान्यता मिळूनही, स्त्रिया निर्धन आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते. त्या पुरुषांच्या तुलनेत राजकीयदृष्ट्या सक्रिय असण्याची शक्यता फारच कमी आहे, आणि त्या घरगुती हिंसाचाराचा बळी होण्याची शक्यता खूपच मोठी आहे. स्त्रियांची मानसिकता बदलणे हे अतिशय महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागात स्त्रिया अजूनही स्वतः निर्णय घेऊ शकत नाहीत. तेथे त्या पुरुषांच्या निर्णयावर अवलंबून राहतात. त्यांची निर्णय क्षमता वाढणे गरजेचे आहे. घटनेने अनेक अधिकार दिलेले आहेत, याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहचली पाहिजे, प्रबोधन झाले पाहिजे. स्त्री अजूनही १००% सक्षम आहे हे आपण मान्य करू शकत नाही.

मानवसमूहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांना हतोत्साहित करणारे वर्तन करून, त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्रीजातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेद्वारे (Gender Equality) समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण, असे थोडक्यात म्हणता येईल.

मानवी हक्कांविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांत मान्यता मिळूनही, स्त्रिया निर्धन आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते. त्या पुरुषांच्या तुलनेत राजकीयदृष्ट्या सक्रिय असण्याची शक्यता फारच कमी आहे, आणि त्या घरगुती हिंसाचाराचा बळी होण्याची शक्यता खूपच मोठी आहे. स्त्रियांची मानसिकता बदलणे हे अतिशय महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागात स्त्रिया अजूनही स्वतः निर्णय घेऊ शकत नाहीत. तेथे त्या पुरुषांच्या निर्णयावर अवलंबून राहतात. त्यांची निर्णय क्षमता वाढणे गरजेचे आहे. घटनेने अनेक अधिकार दिलेले

आहेत, याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहचली पाहिजे, प्रबोधन झाले पाहिजे. स्त्री अजूनही १००% सक्षम आहे हे आपण मान्य करू शकत नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना अभ्यासणे
२. महिला सक्षमीकरणात येणारी आव्हाने जाणून घेणे.
३. महिला सक्षमीकरण संदर्भात केलेली उपाययोजनांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच तथ्य माहिती संकलनासाठी संदर्भ पुस्तके, मासिके, विविध संशोधनपर लेख, व वृत्तपत्रांचा दुय्यम स्त्रोत म्हणून वापर करण्यात आला आहे.

महिला सक्षमीकरण व त्यावरील उपाययोजना :-

१. मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क :

शिक्षणातून व्यक्ती ही विचारशील, विवेकी व चिंतनशील होते. राज्यघटनेने भारतीय 6 ते 14 या वयोगट मधील मुलामुलींच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क हा कायदा पारित केला. घटनेच्या कलम 21 अ मध्ये त्यासंदर्भात तरतूद करण्यात आली. जेणेकरून कोणतीही व्यक्ती ही शिक्षण घेण्यापासून वंचित राहणार नाही. त्यातून ती खरे -खोटे, सत्य-असत्य जाणून घेता येते. त्यामधून महिला आपली प्रगती साधू शकतात.

२. बचत गटांना आर्थिक तरतूद:

शासनाच्या वतीने महिला आर्थिक बचत गटांची चळवळ देशपातळीवर मोठ्या पातळीवर राबविण्यात येत आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात महिला या आपली आर्थिक पत सांभाळून आपली वाटचाल करत आहेत. महिला या कोणत्याही बाबतीत आज पुढारलेल्या आहेत. त्या शिक्षण घेऊन आपली प्रगती केल्यावर खर्चा अर्थाने आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी बनल्या तरच त्याला अर्थ प्राप्त होत असतो. नोकरी, व्यवसाय यात त्यांनी आपला आलेख उंचावला आहे. लघु व कुटिरोद्योग या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्था चालना देण्याचे काम मोठ्या प्रमाणात होत असलेले दिसून येते.

३. राजकीय निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभाग:

राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांनी महिलांचा राजकारणातील सक्रीय भाग हा नेहमीच चर्चेचा विषय राहिला आहे. महिलांचा राजकारणातील सहभाग हा खूप व्यापक विषय असून त्याचा केवळ मतदानाशी संबंध जोडणे हिताचे ठरणार नाही. अनेक वेळा महिलांचा राजकीय सहभाग संबोधताच त्याचा विपर्यास केला जातो व त्याचा संबंध महिलांच्या मतदानाच्या अधिकाराशी जोडला जातो. असे करणे कदाचित योग्य ठरणार नाही, कारण इतिहासात महिलांच्या सक्रीय राजकारणाचे खूप सारे संदर्भ आढळून येतात. इतिहासातील नोंदीचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते कि महिला राजकारणात नुसत्या सक्रीय नव्हत्या तर त्याचा निर्णय प्रक्रियेमध्ये, राजकीय व सामाजिक चेतना प्रफुल्लित करण्यामध्ये मोलाचे योगदान आहे हे विसरता काम नये. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना राजकीय आरक्षणाचे कवच प्राप्त झाल्यानंतर व राजकारणात त्यांचा वावर वाढल्यानंतर महिला आत्मविश्वासाने बोलताहेत, काहीतरी करून दाखवण्याची महिलांमधील जिद्द वाढली आहे. स्त्रीच्या राजकारणातील सहभागाविषयीच्या वाढणाऱ्या प्रतिकूलतेला स्त्रियांनी एक शक्ती बनवण्यात यश मिळवले आहे. स्त्रियांनी राजकारणाविषयी नकारात्मकता न बाळगता, राजकारणात येत आहेत.

४. महिला व कुटुंब सक्षमता

भारतात महिलांनाही पुरुषांच्या बाबतीत समान अधिकार प्राप्त अजून ही झालेले नाहीत. यात कौटुंबिक सक्षमता म्हणजे वडिलांच्या संपत्तीमधील अधिकार, घटस्फोट देणं, दत्तक घेणं यापासून ते लैंगिक शोषणाला विशिष्ट पद्धतीनं परिभाषित केलं आहे. यासारखे प्रयत्न होत असतानाही, महिलांच्या अनुभवावरून दिसतं की, त्यांना पुरुषांसारखे अधिकार प्राप्त झालेले नाहीत. महिलांची इच्छा असेल आणि गरज असल्यास त्यांनी घराबाहेर पडून काम करायला हवं, सगळ्या जणांची उत्तरं पाहिल्यास लक्षात येतं की, आपल्या इच्छेनुसार काम करणाऱ्या महिलांची संख्या खूपच कमी आहे. घरातील पैशांची उणीव दूर करण्यासाठी महिला नोकरी करतात, असंच अनेकांना वाटतं. महिलेची जागा घराच्या आत असते, असंही अनेकांना वाटतं. महिला घराबाहेर पडली, तर घरातील कामावर त्याचा वाईट परिणाम पडतो आणि सुरक्षेच्या दृष्टीनं चिंता वाढत जाते. नोकऱ्या कमी असतील, तर पहिली पसंती पुरुषांना दिली पाहिजे, असं अनेकांना वाटतं. महिलासुद्धा असाच विचार करतात. त्यामुळे महिलांना घरापुरतं मर्यादित ठेवणारी मानसिकता किती खोलवर आहे, हे दिसून येतं.

५. महिला व मानसिक सक्षमता

देशात नागरिकांसाठी मानसिक आरोग्याचे प्रश्नही हाताळणे गरजेचे आहे, हे या अर्थसंकल्पाने अधोरेखित करणं महत्वाचं ठरलं आहे. मुख्य म्हणजे ग्रामीण भागातच नाही तर शहरातही महिलांना या महामारीच्या काळात मानसिक ताणांनी छळले. मात्र मानसिक आरोग्याविषयी मोकळेपणानं बोलण्याची सोय नाही, मदत चटकन उपलब्ध नाही. आणि जिथं लहानसहान दुखणीखुपणी महिला अंगावर काढतात तिथं मानसिक आजार, चिडचिड, अस्वस्थता, ताण आणि डिप्रेशनपर्यंतचे आजार महिला मोकळेपणानं बोलत नाही. या अर्थसंकल्पात २३ मानसिक स्वस्थ केंद्र टेलीनेटवर्कद्वारे जोडण्यात येणार आहेत. बंगलोरची ख्यातनाम मानसिक आरोग्य संस्था निम्हंस आणि आयआयटी बंगलूर यांच्या मदतीने ही केंद्र टेलीनेटवर्कद्वारे जोडलेली असतील. मानसिक मदत मागण्यासाठी त्याचा उपयोग होऊ शकेल. महिला आणि खासकरून कष्टकरी समूहातील महिलांच्या मानसिक आरोग्यावर या कार्यक्रमांमध्ये भर देणे आवश्यक आहे. माता आणि बालसंगोपन याचे जे कार्यक्रम शासन पातळीवर राबवले जात आहेत त्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून शारीरिक आरोग्यसेवेबरोबरच मानसिक आरोग्यसेवा दिली जाणे आवश्यक आहे. याचे कारण लहान मुलांना जन्म देणे आणि त्यानंतर त्यांचे संगोपन करणे, दुसरीकडे कुटुंब, नोकरी या जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना महिला अनेक मानसिक आंदोलनांचा सामना करत असते. अशावेळी घरातील महिलेचे मानसिक आरोग्य चांगले राहिले तर तिच्या कुटुंबाच्या आणि खासकरून मुलांच्या मानसिक आरोग्यावर त्याचा चांगला परिणाम होऊ शकतो.

६. महिला व लैंगिक सक्षमता

लोक लैंगिकतेबद्दल जुने विचार मागे सोडून अधिक मोकळेपणानं बोलू लागले आहेत. अगदी यापूर्वी जे स्वतःची लैंगिक ओळख लपवत होते तेही आता मुख्य प्रवाहातील चर्चेत सहभागी होतात. अशा प्रकारच्या खुल्या संवादांमुळे लैंगिकतेचा विषय हा अगदीच कठोर न राहता, त्यात एक सहजपणा किंवा मोकळेपणा आला आहे. पण नवीन माहितीचा विचार करता हा बदल एका गटामध्ये अधिक असल्याचं पाहायला मिळतं. अनेक देशांमध्ये आता पूर्वीच्या तुलनेत लैंगिकतेतील बदल स्वीकारण्यामध्ये महिलांचं प्रमाण हे मोठ्या प्रमाणावर वाढलं आहे. सामाजिक वातावरणातही बदल पाहायला मिळत आहे. तसंच महिलाही आता लैंगिकतेच्या आधारावर ठरवलेल्या त्यांच्या भूमिका आणि ओळखीची बंधनं तोडत आहेत.

संदर्भसूची

१. ताराबाई शिंदे – स्त्री-पुरुष तुलना
२. सीन मॅसी – लैंगिक भावबंध ओळख
३. अंबर घोष – लोकशाही राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग
४. प्रा. डॉ. नीलिमा देशमुख - अर्थे आकाश:महिला सबलीकरण : मानके आणि आव्हाने

OriginalArticle

महिला सशक्तीकरण आणि सतत विकास

डॉ. महावीर त्रिंबक गायकवाड

छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब

Email- gaikwadmahavir1983@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180435

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 153-154

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. .2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

महिला सशक्तीकरण हे शाश्वत विकासाचे एक महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ मानले जाते. समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी महिलांना शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक संधी, सामाजिक न्याय आणि निर्णयप्रक्रियेत समान सहभाग मिळणे आवश्यक आहे. महिला सशक्तीकरणामुळे केवळ महिलांच्या जीवनमानात सुधारणा होत नाही, तर कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी गती मिळते. संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) लिंगसमानता आणि महिला सशक्तीकरणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. या अभ्यासात महिला सशक्तीकरणाच्या विविध पैलूंचा आणि त्यांचा शाश्वत विकासाशी असलेल्या संबंधांचा आढावा घेण्यात आला आहे. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, राजकीय सहभाग आणि डिजिटल साक्षरता या क्षेत्रांतील महिलांच्या सहभागामुळे सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा चालना मिळते. तथापि, लैंगिक भेदभाव, असमान संधी, हिंसा आणि संसाधनांवरील मर्यादित प्रवेश यांसारखी आव्हाने अद्यापही अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे महिला सशक्तीकरणासाठी प्रभावी धोरणे, कायदे आणि सामाजिक जनजागृती यांची आवश्यकता अधोरेखित होते.

सदर अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, महिला सशक्तीकरण आणि शाश्वत विकास हे परस्परपूरक घटक असून, समताधिष्ठित आणि शाश्वत समाजनिर्मितीसाठी महिलांचा सक्रिय सहभाग अनिवार्य आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): महिला सशक्तीकरण, शाश्वत विकास, लिंगसमानता, सामाजिक न्याय, आर्थिक सक्षमीकरण, महिला शिक्षण, आरोग्य, राजकीय सहभाग, संयुक्त राष्ट्रांचे शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), समावेशक विकास.

प्राचीन सिंधु संस्कृतीच्या कालखंडानंतर भारतीय समाजात पुरुष प्रधान मोठ्या प्रमाणात प्रचार व प्रसार झालेला दिसतो. हिंदू पुराणग्रंथांनी स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिलेले दिसते. यापुढे भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांची अवस्था अत्यंत दयनीय असलेली दिसून येते. स्त्रियांना चुल आणि मुल या पत्नीकडे काणतेही स्वातंत्र्य नव्हते. परंतु एकोणीसाव्या व विसाव्या शतकात स्त्रियांच्या हक्कासाठी आंदोलने झाली. सार्वजनिक जिवनात स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान नव्हते तर ती फक्त पुरुषाला मदत म्हणून काम करायची. महिला सर्व क्षेत्रांमध्ये सक्षम बनवली जावी या हेतुने शासन व समाजाने प्रयत्नांची पराकष्टा केली. भारत सरकारची महिला सबलीकरण किंवा महिला सशक्तीकरण भुमिका महत्त्वाची ठरली आहे. अर्थातच कायद्याने तिला दिलेले संरक्षण प्रकाशात यावे व महिलांमध्ये स्वजागृती निर्माण व्हावी व समाजास स्त्री-पुरुष महत्त्व लक्षात यावे या हेतुने संबंधीत विषयाची निवड केलेली आहे.

उद्दिष्टे

१) महिला सशक्तीकरणासाठी भारतीय कायद्यांचा अभ्यास करणे तसेच महिला सशक्तीकरणातील कायद्याच्या भूमिकांचा अभ्यास करणे.

२) महिलांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

१) स्त्रियांची सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील स्थिती समजून घेणे.

२) विविध शासकीय योजनांचा फायदा प्राप्त करून देणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20838910](https://doi.org/10.5281/zenodo.20838910)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

महावीर त्रिंबक गायकवाड, छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब

How to cite this article:

गायकवाड महावीर त्रिंबक. (2026). महिला सशक्तीकरण आणि सतत विकास. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 153–154. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20838910>

संशोधनाचा आराखडा

महिला सशक्तीकरण आणि सतत विकास एक सामाजिक दृष्टीक्षेप या शोधनिबंधामध्ये वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे. चर्चासत्रे, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादी साधनांचा वापर यामध्ये करण्यात आला आहे. आधुनिक भारताच्या इतिहासात ब्रिटीश काळापासून स्त्रियांच्या स्थितीत हळूहळू सुधारणा होत गेली. याचे कारण सधेे की, राजाराममोहन रॉय, महात्मा ज्योतिबा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, ईश्वरचंद विद्यासागर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व इतर काही समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या सशक्ती करणासाठी अथक प्रयत्न केले. याच प्रयत्नांना यश येऊन आज विविध क्षेत्रात महिलांची प्रगती णालेली दिसते. कोणत्याही देशाच्या किंवा समाजाच्या नवनिर्मितीला शिक्षण हा घटक अत्यंत मोलाची कामगिरी बजावतो. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे एक महत्वाचे साधन आहे. समाजसुधारकांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे स्त्रीशिक्षणास मान्यता मिळाली स्त्रियांची शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये प्रगती घडवून आणली. महिला या देशाचे भविष्य ठरणारी शक्ती आहे आणि त्यामुळे ही शक्ती सदृढ व सक्षम बनविणे ती समाजाची जबाबदारी आहे. आपल्या देशाची अर्थी लोकसंख्या ही महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकारद्वारे मातृदिवस, महिला दिन, बालिका दिन, जननी सुरक्षा अभियान असे कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्री शक्तीचे महत्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण सोबतच आज महिला सबलीकरण व सशक्तीकरण करताना समाजात महिलांचे अधिकार व मुल्ये यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थातच हुंडा प्रथा स्त्रीभ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, इत्यादी वाईट प्रवृत्तीचा नाश करणे गरजेचे आहे. लैंगिक भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे तसेच घरगुती अन्याय व अत्याचार यांच्याविरुद्ध कठोर कायदे व उपाययोजना करून महिलांना शारिरीक, आर्थिक, मानसिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक स्वरूपात सशक्त बनविणे ही समाजाची महत्वाची जबाबदारी आहे.

25 जानेवारी 1950 ला भारतीय राज्यघटना आमलात आली आणि स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळाले. महिलांना हुंड्यासाठी पिळवणूक होऊ नये म्हणून 1961 च्या कायद्याने हुंडा देणे व घेणे गुन्हा मानला जाऊ लागला. मात्र आपल्या मुलींना पालाकांनी चांगले घर मिळावे म्हणून छुप्या मार्गाने ही प्रथा पुढे चालूच ठेवली. 1986 मध्ये या कायद्यात दुरुस्ती करून कडक कायदा केलेला दिसून येतो. समाजात कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा 2006 ला अस्तित्वात येऊनही त्याला अनेक पळवाढा काढण्यात आल्या. शासकीय कामाच्या ठिकाणी महिलांचे शोषण रोखण्यासाठी 2007 मध्ये कायदा आमलात आला. मात्र त्यापुर्वी अनेक कायदे होऊनही महिला या कायद्यापर्यंत पोहोचत नाहीत. तसेच ग्रामीण स्वास्थ मिशन 2003 गरिब कुपोषित महिलांसाठी हा कायदा वरदान ठरला आहे. इ.स. 2000 ते 2018 काळात स्त्रीभ्रूण हत्या वाढत गेली व स्त्री पुरुष समतोल बिघडला. तेव्हा या प्रश्नांच्या मुळाशी जी अत्याचाराची भुमिका होती त्या पार्श्वभूमीचा विचार करून महिलांना संरक्षण प्राप्त व्हावे म्हणून अनेक सक्षम कायदे करण्यात आले आहेत. महिला सशक्तीकरणामुळे होणारा विकास म्हणजेच शिक्षित महिला कुटुंबाचे आरोग्य, मुलांचे शिक्षण, घराचे उत्पन्न वाढते. आर्थिक सत्ता महिलांकडे दिल्यावर कुपोषण कमी होते तसेच बाल मृत्युदारात घट होते. व लोक संख्येवर नियंत्रण ठेवता येते. महिला बचत गटामुळे ग्रामीण गरिबी कमी होते. याचे धोरण शेती व उद्योगात सहभाग घेणे व नैसर्गिक सांधनाचा जबाबदारीने वापर करणे महिलांना संविधाने 33% आरक्षण राजकारणात आहे. बेटी बचाओ, बेटी पढाओ, उज्वला योजना, मुद्रा योजना यासारख्या योजना सरकारने राबवल्या आहेत. तरीही या कायद्यांची दखल घेतली जात नाही.

आज महिला पुरुषांच्या खाद्यांला खांदा लावून काम करत आहेत. विविध क्षेत्रात महिलांनी उल्लेखनीय कामगिरी दाखविली आहे. उदा. सुनिता विल्यमस अंतराळात कित्येक महिने राहिल्या. ही आपल्यासाठी उल्लेखनीय कामगिरी आहे. आज असे कोणतेच क्षेत्र नाही ज्याठिकाणी महिला काम करत नाही. मॅकॅनिकलपासून राष्ट्रपतीपर्यंत महिलांनी आपली मान उंचावली आहे त्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषापेक्षा कर्तव्यनिष्ठतेने कार्य करतात.

समारोप

अशा प्रकारे वरिल विश्लेषणाच्या आधारे आपणास महिलांचे सशक्तीकरण आणि सतत विकास सष्ट करण्यात आला आहे. त्यामध्ये महिलांची स्थिती झपाट्याने बदलताना आपणास दिसून येते. महिला सक्षमीकरणात जागतिक नवे धोरण प्रमुख ठरले. त्या धोरणामुळे मुक्त बाजारव्यवस्था, तंत्रज्ञानवाद, शिक्षणात क्रांतीकारी बदल घडून आला या सर्वांचा महिलांवर परिणाम झाला. महिलांचे कार्यक्षेत्र वाढले. शिक्षण नौकरी निमित्ताने महिला जगभर वावरत आहेत. एवढेच नाही तर काही ठिकाणी पुरुषांच्यापुढे महिला दिसून येतात. भारतीय समाजातील स्त्रियामध्ये प्रश्न व विकासाबाबत महिला जागृत असून महिलांच्या प्रश्नांची सोडवणु करण्याकरिता प्रयत्नशील आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

1. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया – प्रा. डॉ. सौ. पद्मजा पाटील, प्रा. डॉ. सौ. शोभा जाधव, फडके प्रकाशन कोल्हापूर
2. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय – प्रा. पी. के. कुलकर्णी, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे.
3. भारतातील महिला विकासाची वाटचाल – आपटे ज. श. आणि रोडे पुषा, डायमंड प्रकाशन पुणे 2012

OriginalArticle

मराठे व दक्षिण भारत संबंध : एक ऐतिहासिक अवलोकन (इ.स. १५९४ ते १७०७)

डॉ. संतोष पहारे¹, अभिजित रामकृष्ण बंडे²

¹मार्गदर्शक प्राध्यापक इतिहास विभाग सिद्धार्थ महाविद्यालय, जाफ्राबाद जि. जालना

²संशोधक इतिहास विभाग व संशोधन केंद्र विवेकानंद कला, सरदार दलपसिंग वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
छत्रपती संभाजीनगर

Email: abhijitbande321@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180436

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 155-162

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

मराठा साम्राज्याचा उदय हा भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. विशेषतः दख्खन व दक्षिण भारतातील राजकीय, सामाजिक व लष्करी घडामोडींशी मराठ्यांचे संबंध अत्यंत गुंतागुंतीचे व गतिशील होते. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज व महाराणी ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखालील दख्खन धोरणाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासात मराठ्यांचे आदिलशाही, निजामशाही, कुतूबशाही व मुघल सत्तांशी असलेले संबंध, त्यांची राज्यनिर्मिती प्रक्रिया व दक्षिण भारतातील प्रभाव यांचे विश्लेषण केले आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): मराठे, दक्षिण भारत, मराठा साम्राज्य छत्रपती शिवाजी महाराज, शहाजी राजे भोसले, दख्खनचे राजकारण, आदिलशाही, निजामशाही, कुतूबशाही, कर्नाटक मोहीम मराठा-दक्षिण भारत संबंध, लष्करी विस्तार, राजकीय संबंध, सांस्कृतिक देवाणघेवाण, इ.स. १५९४-१७०७ मराठा इतिहास, दक्षिण भारतीय राज्ये, स्वराज्य स्थापना औरंगजेबकालीन संघर्ष, ऐतिहासिक अवलोकन.

प्रस्तावना (Introduction)

इ.स. १६व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, विशेषतः तलिकोटची लढाई (इ.स. १५६५) नंतर दक्षिण भारतातील विजयनगर साम्राज्य याचा ऱ्हास वेगाने सुरू झाला. या घटनेमुळे दख्खन प्रदेशातील राजकीय सत्तासमीकरणांमध्ये आमूलाग्र बदल घडून आले. इ.स. १५९४ ते १६३६ या कालखंडात दख्खनमध्ये निजामशाही, आदिलशाही व कुतूबशाही या सुलतानशाही सत्तांमध्ये सतत सत्तासंघर्ष सुरू होता. विशेषतः अहमदनगरच्या निजामशाहीचा ऱ्हास (इ.स. १६३६) व मुघल सत्तेचा वाढता हस्तक्षेप यामुळे दख्खन हा राजकीय अस्थिरतेचा केंद्रबिंदू बनला. या अस्थिर परिस्थितीत मराठा सरदार वर्गाचा उदय (इ.स. १६००-१६३६) हा एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक टप्पा ठरतो. शहाजी राजे भोसले यांसारख्या सरदारांनी निजामशाही व आदिलशाही दरबारात कार्य करताना राजकीय व लष्करी अनुभव संपादन केला, ज्यातून पुढे मराठा सत्तेची पायाभरणी झाली. याच पार्श्वभूमीवर छत्रपती शिवाजी महाराज (जन्म: इ.स. १६३०) यांच्या नेतृत्वाखाली इ.स. १६४५ नंतर स्वराज्य स्थापनेची प्रक्रिया सुरू झाली. इ.स. १६४५ ते १६७४ या कालखंडात शिवाजी महाराजांनी दख्खनमधील आदिलशाही व मुघल सत्तांविरुद्ध संघर्ष करत स्वतंत्र मराठा राज्य उभारले, ज्याचा शिखरबिंदू म्हणजे त्यांचा राज्याभिषेक (इ.स. १६७४) होय.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

संतोष पहारे, मार्गदर्शक प्राध्यापक इतिहास विभाग सिद्धार्थ महाविद्यालय, जाफ्राबाद जि. जालना

How to cite this article:

पहारे संतोष & बंडे अभिजित रामकृष्ण. (2026). मराठे व दक्षिण भारत संबंध : एक ऐतिहासिक अवलोकन (इ.स. १५९४ ते १७०७). Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 155-162.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20838973>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20838973](https://doi.org/10.5281/zenodo.20838973)

त्यानंतर इ.स. १६८१ ते १७०७ या कालखंडात छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज व महाराणी ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखाली मराठा सत्तेने मुघल साम्राज्याशी दीर्घकाळ संघर्ष करत दक्षिण भारतात आपले अस्तित्व दृढ केले. मराठ्यांचे दक्षिण भारताशी असलेले संबंध केवळ लष्करी संघर्षापुरते मर्यादित नव्हते; ते आर्थिक (चौथ-सरदेशमुखी व्यवस्था), राजनैतिक (तह, मैत्री व संतुलन धोरण) आणि सांस्कृतिक (स्थानिक समाजाशी समन्वय) अशा विविध अंगांनी विकसित झाले होते. म्हणूनच इ.स. १५९४ ते १७०७ या कालखंडात मराठे व दक्षिण भारत यांच्यातील परस्पर संबंधांचा अभ्यास हा केवळ प्रादेशिक इतिहासापुरता मर्यादित न राहता, भारतीय राज्यनिर्मितीच्या (State Formation) व्यापक प्रक्रियेचा एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून समजला पाहिजे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य हेतू मराठे व दक्षिण भारत यांच्यातील संबंधांचा ऐतिहासिक साधनांच्या आधारे सखोल व चिकित्सक अभ्यास करणे हा आहे. या अनुषंगाने पुढील प्रमुख उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली आहेत—
2. इ.स. १५९४ ते १७०७ या कालखंडात दख्खनमधील सत्तासमीकरणांच्या पार्श्वभूमीवर मराठ्यांचे दक्षिण भारताशी असलेले राजकीय, लष्करी व आर्थिक संबंध स्पष्ट करणे.
3. छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या दख्खन धोरणाचा अभ्यास करून स्वराज्य स्थापनेतील त्याचे स्वरूप, उद्दिष्टे व परिणाम विश्लेषित करणे.
4. छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या कूटनीतिक व लष्करी धोरणाचा अभ्यास करून मुघल व दख्खन सत्तांविरुद्धच्या संघर्षातील त्यांची भूमिका स्पष्ट करणे.
5. छत्रपती राजाराम महाराज व महाराणी ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखाली मराठा सत्तेच्या सातत्य, विस्तार व दक्षिण भारतातील प्रभावाचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात इतिहासशास्त्रातील शास्त्रीय व वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनावर आधारित ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या पद्धतीनुसार भूतकाळातील घटनांचे पुनर्निर्माण करण्यासाठी उपलब्ध साधनांचे संकलन, परीक्षण व विश्लेषण ही त्रिसूत्री प्रक्रिया अंगीकारण्यात आली आहे. या अभ्यासात प्राथमिक साधनांना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. मराठा इतिहासाशी संबंधित बखरी (उदा. सभासद बखर), राजकीय पत्रव्यवहार, दफतरातील कागदपत्रे, शिलालेख, ताम्रपट, नाणी तसेच दख्खनमधील सुलतानशाही व मुघल दरबारातील फारसी ग्रंथांचा उपयोग करण्यात आला आहे. या साधनांमधून तत्कालीन राजकीय घडामोडी, प्रशासन, आर्थिक व्यवस्था व कूटनीतिक संबंध यांचे प्रत्यक्ष व समकालीन चित्र मिळते. याशिवाय दुय्यम साधने (Secondary Sources) म्हणून आधुनिक इतिहासकारांचे संशोधनपर ग्रंथ, समीक्षात्मक लेख, प्रबंध व संशोधन निबंध यांचा आधार घेतला आहे. विशेषतः जदुनाथ सरकार, ग. स. सरदेसाई यांसारख्या इतिहासकारांच्या लेखनाचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे विश्लेषण करताना साधन मिमांसा या पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये साधनांची विश्वसनीयता, पक्षपात, कालसुसंगती व संदर्भ यांचे परीक्षण करून माहितीची सत्यता पडताळली आहे. विविध साधनांतील माहितीची परस्पर तुलना करून निष्कर्ष अधिक अचूक व वस्तुनिष्ठ करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अशा प्रकारे ऐतिहासिक पद्धती, प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा संतुलित वापर आणि साधन मिमांसेच्या आधारे प्रस्तुत संशोधन अधिक शास्त्रशुद्ध, चिकित्सक व विश्वसनीय करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

दख्खनची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background of Deccan)

इ.स. १६व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, विशेषतः तलिकोटची लढाई (इ.स. १५६५) नंतर दख्खन प्रदेशातील राजकीय परिस्थितीत आमूलाग्र बदल घडून आले. विजयनगर साम्राज्य याच्या ऱ्हासामुळे दक्षिण भारतातील एकसंध हिंदू सत्ता कमकुवत झाली आणि दख्खनमधील सुलतानशाही राज्यांना विस्ताराची संधी मिळाली. या पार्श्वभूमीवर इ.स. १५९४ ते १६३० हा कालखंड दख्खनमधील सत्तासंघर्ष, सत्तांतर आणि राजकीय अस्थिरतेचा निर्णायक टप्पा ठरतो. या कालखंडात निजामशाही (अहमदनगर), आदिलशाही (विजापूर) आणि कुतूबशाही (गोवळकोंडा) या तीन प्रमुख सत्तांनी दख्खनमध्ये आपले वर्चस्व टिकवण्यासाठी सतत संघर्ष केला. विशेषतः अहमदनगरची निजामशाही ही इ.स. १५९५ ते १६०० या काळात मुघल साम्राज्याच्या आक्रमणांना सामोरे जात होती. चांद बीबी हिने अहमदनगरच्या संरक्षणासाठी इ.स. १५९५-१५९९ दरम्यान शौर्यपूर्ण लढा दिला; मात्र अखेरीस इ.स. १६०० मध्ये मुघलांनी अहमदनगर जिंकले. तरीही निजामशाही पूर्णतः नष्ट झाली नाही; ती पुढील काही दशकांपर्यंत (इ.स. १६००-१६३६) विविध स्वरूपात अस्तित्वात राहिली.

इ.स. १६०० ते १६३० या कालखंडात मुघल साम्राज्याने दख्खनमध्ये आपला प्रभाव वाढवण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला. अकबर पासून सुरू झालेली ही धोरणात्मक घुसखोरी जहांगीर आणि शहाजहान यांच्या काळात अधिक तीव्र झाली. मुघलांचे उद्दिष्ट दख्खनमधील संपन्न

प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवणे आणि दक्षिण भारतातील व्यापारमार्गांवर वर्चस्व प्रस्थापित करणे हे होते. या मुघल दडपशाहीमुळे दख्खनमधील सुलतानशाही सत्तांमध्ये परस्पर स्पर्धा व संघर्ष अधिक तीव्र झाला. या राजकीय घडामोडींमध्ये मराठा सरदार वर्गाचा उदय हा एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणून समोर येतो. इ.स. १६०० ते १६३६ या कालखंडात मराठा सरदारांनी निजामशाही व आदिलशाही दरबारात लष्करी व प्रशासकीय पदे भूषवून आपले स्थान मजबूत केले. विशेषतः शहाजी राजे भोसले यांनी निजामशाही व आदिलशाही दोन्ही सत्तांमध्ये कार्य करताना दख्खनमधील राजकारणात प्रभावी भूमिका बजावली. त्यांच्या कारकिर्दीत मराठा सरदारांनी स्थानिक सत्ता, जमीनदारी व लष्करी संघटनांमध्ये आपले वर्चस्व वाढवले.

इ.स. १६२०-१६३० या दशकात दख्खनमधील राजकीय परिस्थिती अधिकच गुंतागुंतीची झाली. मुघल सत्तेचा दबाव, सुलतानशाहीतील अंतर्गत कलह आणि आर्थिक संसाधनांवरील नियंत्रणासाठीची स्पर्धा यामुळे दख्खनमध्ये सतत युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाली. या परिस्थितीत मराठा सरदारांनी केवळ भाडोत्री सैनिक म्हणून नव्हे, तर स्वतंत्र राजकीय शक्ती म्हणून उदयास येण्यास सुरुवात केली. याच काळात मराठा समाजातील सामाजिक व राजकीय जडणघडणही घडत होती. स्थानिक देशमुख, देशपांडे, पाटील व वतनदार यांच्या माध्यमातून ग्रामीण प्रशासनावर मराठ्यांचा प्रभाव वाढत होता. दख्खनमधील डोंगराळ भौगोलिक परिस्थिती, किल्ल्यांचे जाळे आणि स्थानिक समाजाचा पाठिंबा या घटकांनी मराठा सत्तेच्या उदयाला पोषक वातावरण निर्माण केले. अखेरीस, इ.स. १५९४ ते १६३० हा कालखंड दख्खनच्या इतिहासात संक्रमणाचा काळ म्हणून ओळखला जातो. या काळात एकीकडे सुलतानशाही सत्तांचा ऱ्हास व मुघल सत्तेचा विस्तार सुरू होता, तर दुसरीकडे मराठा सरदार वर्गाचा उदय होत होता. याच ऐतिहासिक प्रक्रियेतून पुढे छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्याची संकल्पना आकाराला आली. त्यामुळे दख्खनची ही ऐतिहासिक पार्श्वभूमी मराठा सत्तेच्या उदयाचे मूळ कारण म्हणून अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

मराठा सत्तेचा उदय व शिवाजी महाराजांचे दख्खन धोरण इ.स. १७व्या शतकाच्या पूर्वार्धात दख्खन प्रदेशातील राजकीय अस्थिरता, सुलतानशाही सत्तांतील अंतर्गत संघर्ष आणि मुघल साम्राज्याचा वाढता हस्तक्षेप या पार्श्वभूमीवर मराठा सत्तेचा उदय झाला. या प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज (इ.स. १६३०-१६८०) होय. त्यांच्या वडिलांनी, शहाजी राजे भोसले यांनी निजामशाही व आदिलशाही दरबारात कार्य करताना मिळवलेल्या अनुभवाचा आणि दख्खनमधील सत्तासमीकरणांचा शिवाजी महाराजांच्या राजकीय विचारांवर खोलवर प्रभाव पडला. इ.स. १६३० ते १६४५ या काळात पुणे परिसरात त्यांचे बालपण व राजकीय घडण झाली, ज्यामध्ये स्थानिक स्वराज्य, स्वायत्तता आणि अन्यायकारक सुलतानशाही व्यवस्थेविरुद्ध प्रतिक्रिया या संकल्पनांची बीजे रोवली गेली. इ.स. १६४५-१६४७ या कालखंडात शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापनेच्या दिशेने प्रत्यक्ष पावले उचलली. तोरणा किल्ल्याचा ताबा (इ.स. १६४६) हा त्यांच्या स्वराज्य स्थापनेचा प्रारंभबिंदू मानला जातो. त्यानंतर राजगड, कोंढाणा व इतर किल्ल्यांवर नियंत्रण मिळवून त्यांनी स्वतंत्र सत्तेची पायाभरणी केली. या प्रारंभीच्या टप्प्यात त्यांनी आदिलशाही सत्तेविरुद्ध सावध आणि टप्प्याटप्प्याने विस्ताराचे धोरण स्वीकारले. इ.स. १६५६ पर्यंत त्यांनी मावळ व कोकण भागात आपले प्रभावी नियंत्रण प्रस्थापित केले. इ.स. १६५९ मध्ये अफझलखान बंधू ही घटना शिवाजी महाराजांच्या दख्खन धोरणातील निर्णायक टप्पा ठरली. या घटनेनंतर आदिलशाहीचा प्रभाव कमी झाला आणि मराठा सत्तेचा आत्मविश्वास वाढला. त्यानंतर इ.स. १६६० मध्ये सिद्दी जौहरचा पन्हाळा वेढा, तसेच इ.स. १६६३ मध्ये शाइस्ता खानावर केलेला अचानक हल्ला आणि इ.स. १६६४ मध्ये सूरत दालनावर केलेली मोहीम यामुळे शिवाजी महाराजांनी मुघल सत्तेला थेट आव्हान दिले. या घटनांनी त्यांच्या दख्खन धोरणाचे आक्रमक व लवचिक स्वरूप स्पष्ट केले. इ.स. १६६५ मध्ये पुरंदरचा तह हा मुघलांशी झालेला एक महत्त्वाचा राजनैतिक टप्पा होता. या तहानंतर काही काळ त्यांनी मुघल सत्तेशी तात्पुरते सहकार्य केले, परंतु इ.स. १६७० नंतर पुन्हा स्वराज्याचा विस्तार सुरू करून त्यांनी गमावलेले प्रदेश परत मिळवले. यावरून त्यांच्या धोरणातील व्यवहारिकता व परिस्थितीनुसार बदल करण्याची क्षमता स्पष्ट होते. शिवाजी महाराजांचे दख्खन धोरण हे केवळ लष्करी विजयांवर आधारित नव्हते, तर ते प्रशासनिक व आर्थिक सुधारणांवरही आधारित होते. इ.स. १६४६ ते १६७४ या कालखंडात त्यांनी किल्ला व्यवस्थेचे सुदृढ जाळे उभारले. सुमारे ३०० हून अधिक किल्ल्यांच्या माध्यमातून त्यांनी दख्खनमधील भौगोलिक नियंत्रण प्रस्थापित केले. गनिमी कावा (गनिमी युद्धतंत्र) ही त्यांची लष्करी नीती अत्यंत प्रभावी ठरली, ज्यामुळे मोठ्या सैन्याविरुद्ध कमी संसाधनांमध्येही विजय मिळवता आला. प्रशासनाच्या दृष्टीने त्यांनी अष्टप्रधान मंडळाची स्थापना (इ.स. १६७४) करून सुसंघटित शासनव्यवस्था उभारली. महसूल व्यवस्थेत सुधारणा करून शेतकऱ्यांवरील अन्यायकारक कर कमी केले आणि थेट राज्याच्या नियंत्रणाखाली महसूल गोळा करण्याची पद्धत विकसित केली. चौथ व सरदेशमुखी या संकल्पनांच्या माध्यमातून त्यांनी दख्खनमधील आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण मिळवले, ज्यामुळे स्वराज्याची आर्थिक पायाभरणी मजबूत झाली. इ.स. १६७४ मध्ये रायगडावर झालेला शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक हा मराठा सत्तेच्या औपचारिक स्थापनेचा शिखरबिंदू होता. या घटनेमुळे मराठा सत्ता ही केवळ प्रादेशिक उठाव न राहता एक सार्वभौम राज्य म्हणून उदयास आली. पुढील काळात (इ.स. १६७६-१६७८) दक्षिण दिग्विजय मोहिमेद्वारे त्यांनी कर्नाटक प्रदेशातही मराठा प्रभाव वाढवला, ज्यामुळे मराठे व दक्षिण भारत यांच्यातील संबंध अधिक दृढ झाले. अशा प्रकारे, इ.स. १६४५ ते १६८० या कालखंडात शिवाजी महाराजांनी दख्खनमधील अस्थिर राजकारणाचा कुशलतेने उपयोग करून मराठा सत्तेची

निर्मिती केली. त्यांचे दख्खन धोरण हे लष्करी, प्रशासनिक व कूटनीतिक संतुलनावर आधारित होते. गनिमी कावा, किल्ला व्यवस्था, महसूल सुधारणा व राजनैतिक लवचिकता या घटकांच्या आधारे त्यांनी राज्यनिर्मितीची भक्कम पायाभरणी केली. त्यामुळे मराठा सत्तेचा उदय हा केवळ ऐतिहासिक घटना नसून भारतीय राज्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा म्हणून पाहिला जातो.

शिवाजी महाराजांचे दक्षिण भारतातील संबंध

इ.स. १७व्या शतकाच्या मध्यकाळात दख्खन व दक्षिण भारतातील राजकीय परिस्थिती अत्यंत गुंतागुंतीची होती. छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी या परिस्थितीचे सूक्ष्म विश्लेषण करून दक्षिण भारतातील सत्तांशी व्यवहारिक, लवचिक व परिस्थितीनुरूप संबंध प्रस्थापित केले. त्यांच्या धोरणाचा मूलाधार हा केवळ लष्करी संघर्ष नसून कूटनीती, संतुलन आणि दीर्घकालीन राज्यहित या घटकांवर आधारित होता. विशेषतः इ.स. १६४५ ते १६८० या कालखंडात त्यांनी आदिलशाही, कुतूबशाही व मुघल सत्ता यांच्यातील परस्पर विरोधाचा कुशलतेने उपयोग करून स्वराज्याच्या विस्ताराला गती दिली. शिवाजी महाराजांचे कुतूबशाही (गोवळकोंडा) सत्तेशी असलेले संबंध हे त्यांच्या दक्षिण धोरणातील एक महत्त्वपूर्ण अंग होते. इ.स. १६६० नंतर मुघल सत्तेचा दख्खनमधील वाढता दबाव लक्षात घेऊन शिवाजी महाराजांनी कुतूबशाहीशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले. विशेषतः इ.स. १६७६-१६७७ दरम्यानच्या दक्षिण दिग्विजय मोहिमेत कुतूबशाही सत्तेने शिवाजी महाराजांना अप्रत्यक्ष सहकार्य केले. गोवळकोंड्याच्या दरबाराशी झालेल्या या संबंधांमुळे मराठ्यांना दक्षिण भारतात प्रवेश करण्यासाठी राजनैतिक आधार मिळाला. या सहकार्यामुळे कर्नाटक प्रदेशातील मोहिमा अधिक यशस्वी ठरल्या आणि मुघल सत्तेविरुद्ध संतुलन राखणे शक्य झाले. दुसरीकडे, आदिलशाही सत्तेशी शिवाजी महाराजांचे संबंध हे संघर्ष व तह यांच्या मिश्र स्वरूपाचे होते. इ.स. १६४६ ते १६५९ या कालखंडात त्यांनी आदिलशाहीविरुद्ध आक्रमक धोरण स्वीकारून तोरणा, राजगड व पन्हाळा यांसारख्या किल्ल्यांवर ताबा मिळवला. इ.स. १६५९ मधील अफझलखान मोहिमेनंतर आदिलशाहीचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात कमी झाला. तथापि, शिवाजी महाराजांनी केवळ संघर्षावर अवलंबून न राहता वेळोवेळी तह व राजनय्याचा वापर केला. इ.स. १६६०-१६६२ दरम्यान सिद्दी जौहरच्या वेढ्यानंतर त्यांनी परिस्थितीचा विचार करून माघार घेतली, ज्यातून त्यांच्या धोरणातील लवचिकता दिसून येते.

इ.स. १६६५ मध्ये मुघल सरदार जयसिंग यांच्या माध्यमातून झालेला पुरंदरचा तह हा त्यांच्या दक्षिण व दख्खन धोरणातील एक महत्त्वाचा टप्पा होता. या तहामुळे काही काळासाठी मुघलांशी संघर्ष कमी झाला आणि शिवाजी महाराजांना दक्षिणेकडे लक्ष केंद्रित करण्याची संधी मिळाली. इ.स. १६६६ मध्ये आग्रा येथून सुटका झाल्यानंतर त्यांनी पुन्हा स्वराज्य विस्ताराला सुरुवात केली आणि इ.स. १६७० नंतर त्यांनी हरवलेले किल्ले पुन्हा जिंकले. इ.स. १६७६ ते १६७८ या कालखंडात शिवाजी महाराजांनी दक्षिण भारतात मोठ्या प्रमाणावर मोहिमा राबवल्या, ज्याला "दक्षिण दिग्विजय" असे संबोधले जाते. या मोहिमेदरम्यान त्यांनी तंजावर, जिन्जी, वेल्लोर या भागांमध्ये मराठा प्रभाव प्रस्थापित केला. या मोहिमेचा मुख्य उद्देश केवळ भूभाग जिंकणे नव्हता, तर दक्षिण भारतातील संपन्न प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवून स्वराज्याची आर्थिक व सामरिक ताकद वाढवणे हा होता. या काळात त्यांनी स्थानिक नायक, पालेगार व सरदार यांच्याशी संबंध प्रस्थापित करून एक व्यापक राजकीय जाळे उभे केले. शिवाजी महाराजांच्या दक्षिण भारतातील संबंधांमध्ये आर्थिक घटकही महत्त्वाचे होते. कर्नाटक व तंजावर प्रदेशातील संपन्न शेती, व्यापारमार्ग व बंदरे यांवर नियंत्रण मिळवून त्यांनी स्वराज्याच्या अर्थव्यवस्थेला बळकटी दिली. चौथ व सरदेशमुखी या व्यवस्थांच्या माध्यमातून त्यांनी दक्षिणेकडील प्रदेशांतून महसूल मिळवण्याची पद्धत विकसित केली. यामुळे मराठा सत्तेचा आर्थिक पाया अधिक मजबूत झाला. शिवाजी महाराजांनी दक्षिण भारतातील विविध धर्मीय व सांस्कृतिक समुदायांशी समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. मंदिरांचे संरक्षण, स्थानिक प्रथा व परंपरांचा आदर आणि प्रशासनातील समावेशकता यांमुळे त्यांना स्थानिक समाजाचा पाठिंबा मिळाला. त्यामुळे त्यांचे दक्षिण धोरण हे केवळ राजकीय किंवा लष्करी न राहता सामाजिक व सांस्कृतिक समन्वयावर आधारित होते. इ.स. १६४५ ते १६८० या कालखंडात शिवाजी महाराजांनी दक्षिण भारतातील सत्तांशी व्यवहारिक, संतुलित व बहुआयामी संबंध प्रस्थापित केले. कुतूबशाहीशी मैत्री, आदिलशाहीशी संघर्ष व तह, तसेच मुघल सत्तेविरुद्ध संतुलन राखण्याची नीती या सर्व घटकांमुळे त्यांचे धोरण अत्यंत व्यावहारिक व दूरदर्शी ठरते. त्यामुळे शिवाजी महाराजांचे दक्षिण भारतातील संबंध हे मराठा सत्तेच्या विस्तार व स्थैर्याच्या दृष्टीने अत्यंत निर्णायक ठरले.

संभाजी महाराजांचे दख्खन धोरण

इ.स. १६८० मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या निधनानंतर छत्रपती संभाजी महाराज (इ.स. १६५७-१६८९) यांनी मराठा सत्तेची धुरा स्वीकारली. त्यांच्या राज्यारोहणाच्या काळात (इ.स. १६८१) दख्खनमधील राजकीय परिस्थिती अत्यंत गंभीर व अस्थिर होती. औरंगजेब स्वतः प्रचंड सैन्यासह दख्खनमध्ये उतरला (इ.स. १६८१-१७०७), ज्यामुळे दख्खन हा मुघल-मराठा संघर्षाचा मुख्य रणांगण बनला. या पार्श्वभूमीवर संभाजी महाराजांचे दख्खन धोरण हे केवळ संरक्षणात्मक नसून आक्रमक, गतिशील व बहुआयामी स्वरूपाचे होते. इ.स. १६८१ ते १६८५ या प्रारंभीच्या कालखंडात संभाजी महाराजांनी मुघल सत्तेविरुद्ध आक्रमक भूमिका घेतली. त्यांनी गनिमी कावा, अचानक हल्ले व लहान तुकड्यांद्वारे युद्ध (guerrilla tactics) यांचा प्रभावी वापर करून मुघल सैन्याला सतत त्रास

दिला. विशेषतः खानदेश, कर्नाटक व पश्चिम महाराष्ट्र भागात त्यांनी छापामार युद्धनीती अवलंबून मुघल सैन्याच्या पुरवठा मार्गावर हल्ले केले. या धोरणामुळे मुघल सैन्याला निर्णायक विजय मिळवणे कठीण झाले आणि दीर्घकालीन युद्धस्थिती निर्माण झाली. संभाजी महाराजांच्या दख्खन धोरणात कूटनीतीलाही तितकेच महत्त्व होते. त्यांनी कुतूबशाही (गोवळकोंडा) सत्तेशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला, कारण मुघल सत्तेविरुद्ध संतुलन राखण्यासाठी हे आवश्यक होते. तथापि, इ.स. १६८७ मध्ये मुघलांनी गोवळकोंडा जिंकले, ज्यामुळे मराठ्यांचा एक महत्त्वाचा सहयोगी नष्ट झाला. त्याचप्रमाणे आदिलशाही (विजापूर) सत्तेचा पराभव (इ.स. १६८६) झाल्यामुळे दख्खनमधील सत्तासमीकरण पूर्णपणे मुघलांच्या बाजूने झुकले. या परिस्थितीत संभाजी महाराजांना एकट्यानेच मुघल सत्तेला तोंड द्यावे लागले. इ.स. १६८५ ते १६८९ या कालखंडात संघर्ष अधिक तीव्र झाला. संभाजी महाराजांनी दक्षिण व कर्नाटक प्रदेशात मोहिमा राबवून मुघल सैन्याचे लक्ष विभागण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी किल्ल्यांवर नियंत्रण ठेवून आणि डोंगराळ भौगोलिक परिस्थितीचा लाभ घेऊन युद्ध चालू ठेवले. गनिमी कावा ही शिवाजी महाराजांनी विकसित केलेली नीती त्यांनी अधिक प्रभावीपणे वापरली. अचानक हल्ले, रात्रीच्या मोहिमा व शत्रूच्या छावण्यांवर छापे यामुळे मुघल सैन्याला मोठ्या प्रमाणावर हानी सहन करावी लागली. आर्थिक दृष्टिकोनातूनही संभाजी महाराजांचे धोरण महत्त्वाचे होते. चौथाई व सरदेशमुखी या व्यवस्थांच्या माध्यमातून त्यांनी दख्खनमधील विविध प्रदेशांतून महसूल गोळा केला, ज्यामुळे युद्धासाठी आवश्यक आर्थिक संसाधने उपलब्ध झाली. सततच्या युद्धामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक ताणावर मात करण्यासाठी त्यांनी लवचिक आर्थिक धोरण अवलंबले. संभाजी महाराजांचे दख्खन धोरण हे परिस्थितीनुसार बदलणारे व व्यावहारिक होते. त्यांनी एकीकडे मुघल सत्तेविरुद्ध कठोर संघर्ष केला, तर दुसरीकडे उपलब्ध संधींचा उपयोग करून कूटनीतिक संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. तथापि, मुघल सैन्याची प्रचंड संख्या, दीर्घकालीन युद्धामुळे निर्माण झालेला ताण आणि अंतर्गत फितुरी या कारणांमुळे त्यांच्या धोरणाला काही मर्यादा आल्या. इ.स. १६८९ मध्ये संभाजी महाराजांना मुघलांनी पकडले व त्यांचा वीरमरण झाला. मात्र त्यांच्या दख्खन धोरणामुळे मराठा प्रतिकार पूर्णतः संपुष्टात आला नाही. उलट, त्यांच्या आक्रमक व लवचिक धोरणामुळे मराठा सत्तेला पुढील काळात (इ.स. १६८९-१७०७) छत्रपती राजाराम महाराज व महाराणी ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखाली नवसंजीवनी मिळाली. इ.स. १६८१ ते १६८९ या कालखंडात संभाजी महाराजांचे दख्खन धोरण हे मुघल सत्तेविरुद्ध दीर्घकालीन संघर्ष टिकवून ठेवणारे, गनिमी युद्धतंत्रावर आधारित व कूटनीतिक लवचिकतेने युक्त असे होते. त्यांच्या धोरणामुळे मराठा सत्ता टिकून राहिली आणि पुढील काळात तिचा विस्तार होण्यास अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली.

दक्षिण भारतातील मराठा विस्तार

इ.स. १७व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दख्खनमधील मुघल-मराठा संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर दक्षिण भारतातील मराठा विस्तार ही एक नियोजनबद्ध व रणनीतीपूर्ण प्रक्रिया म्हणून विकसित झाली. छत्रपती संभाजी महाराज (कारकीर्द: इ.स. १६८१-१६८९) यांच्या काळात या विस्ताराला विशेष गती मिळाली. शिवाजी महाराजांनी (इ.स. १६७६-१६७८) केलेल्या दक्षिण दिग्विजय मोहिमेमुळे कर्नाटक व तामिळ प्रदेशात मराठ्यांसाठी अनुकूल राजकीय व लष्करी पाया निर्माण झाला होता; संभाजी महाराजांनी याच पायावर पुढील विस्ताराची रणनीती आखली. इ.स. १६८१ ते १६८५ या कालखंडात संभाजी महाराजांनी कर्नाटक प्रदेशातील विविध भागांवर मोहिमा राबवून मराठा प्रभाव दृढ करण्याचा प्रयत्न केला. कर्नाटकातील संपन्न प्रदेश, व्यापारमार्ग व किल्ले यांवर नियंत्रण मिळवणे हा या मोहिमांचा प्रमुख उद्देश होता. या काळात मराठ्यांनी जिन्जी, वेल्लोर, तंजावर परिसरातील राजकीय घडामोडींमध्ये हस्तक्षेप करून स्थानिक नायक व पालेगार यांच्याशी संबंध प्रस्थापित केले. यामुळे मराठ्यांना दक्षिण भारतात स्थैर्यपूर्ण आधार मिळाला. इ.स. १६८६-१६८७ या काळात आदिलशाही व कुतूबशाही या सत्तांचा मुघलांकडून पराभव झाला. या घटनांमुळे दख्खनमधील पारंपरिक सत्तासंतुलन पूर्णपणे बदलले आणि मुघल सत्तेचा प्रभाव वाढला. अशा परिस्थितीत संभाजी महाराजांनी दक्षिणेकडे विस्तार करून मुघल सत्तेला पर्यायी दबाव निर्माण करण्याचे धोरण स्वीकारले. दक्षिण भारतातील मोहिमांमुळे मुघल सैन्याचे लक्ष विविध भागांत विभागले गेले, ज्यामुळे मराठ्यांना दख्खनमध्ये टिकून राहणे शक्य झाले.

या विस्तारात लष्करी रणनीतीसोबतच आर्थिक धोरणालाही महत्त्वाचे स्थान होते. चौथाई व सरदेशमुखी या महसूल पद्धतींच्या माध्यमातून मराठ्यांनी दक्षिण भारतातील प्रदेशांतून आर्थिक साधने उभी केली. या व्यवस्थेमुळे मराठा सत्तेला युद्धखर्च भागवण्यासाठी आवश्यक निधी मिळाला. विशेषतः कर्नाटक व तंजावर प्रदेशातील समृद्ध शेती व व्यापारामुळे मराठा अर्थव्यवस्थेला मोठा आधार मिळाला. त्यामुळे दक्षिण भारतातील विस्तार हा केवळ भूभाग जिंकण्यापुरता मर्यादित न राहता आर्थिक बळकटीसाठीही महत्त्वपूर्ण ठरला. इ.स. १६८५ ते १६८९ या कालखंडात संभाजी महाराजांनी दक्षिणेकडील मोहिमा अधिक आक्रमक केल्या. त्यांनी गनिमी कावा, छापामार हल्ले व किल्ल्यांवरील नियंत्रण यांचा वापर करून आपली उपस्थिती टिकवून ठेवली. दक्षिणेकडील डोंगराळ व विस्तीर्ण भौगोलिक प्रदेशाचा लाभ घेत मराठा सैन्याने मुघल सैन्याला सतत अडचणीत ठेवले. या मोहिमांमुळे मराठ्यांचा प्रभाव केवळ महाराष्ट्रापुरता मर्यादित न राहता दक्षिण भारतातही विस्तारला. संभाजी महाराजांच्या या विस्तार धोरणामुळे पुढील काळात मराठा सत्तेला महत्त्वपूर्ण आधार मिळाला. इ.स. १६८९ नंतर छत्रपती राजाराम महाराज यांनी जिन्जी (कर्नाटक-तामिळ प्रदेश) येथे जाऊन मराठा प्रतिकार चळवळीचे नेतृत्व केले. यावरून स्पष्ट होते की संभाजी महाराजांनी दक्षिण भारतात निर्माण केलेला आधार मराठा

सत्तेच्या टिकावासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरला. पुढे महाराणी ताराबाई यांच्या काळातही (इ.स. १७००-१७०७) दक्षिण भारतातील हा प्रभाव कायम राहिला. इ.स. १६८१ ते १६८९ या कालखंडात संभाजी महाराजांनी कर्नाटक व इतर दक्षिण भागात मोहिमा राबवून मराठा सत्तेचा विस्तार केला. चौथाई व सरदेशमुखी या आर्थिक साधनांद्वारे त्यांनी राज्याची आर्थिक स्थिती मजबूत केली, तर लष्करी मोहिमांद्वारे दक्षिण भारतात आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. त्यामुळे मराठ्यांचे दक्षिण भारतातील स्थान अधिक दृढ झाले आणि पुढील मराठा सत्ताविस्तारासाठी भक्कम पाया निर्माण झाला.

राजाराम महाराज व ताराबाई यांचे योगदान

इ.स. १६८९ मध्ये छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर मराठा सत्तेवर अत्यंत गंभीर संकट आले. या काळात औरंगजेब स्वतः दख्खनमध्ये (इ.स. १६८१-१७०७) उपस्थित राहून मराठा सत्तेला पूर्णतः नष्ट करण्याचा प्रयत्न करत होता. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत छत्रपती राजाराम महाराज (कारकीर्द: इ.स. १६८९-१७००) यांनी मराठा सत्तेचे नेतृत्व स्वीकारले आणि राज्य टिकवण्याची जबाबदारी पार पाडली. इ.स. १६८९ मध्ये राजाराम महाराजांनी रायगड सोडून दक्षिण भारतातील जिन्जी (तामिळनाडू) येथे प्रस्थान केले. जिन्जी किल्ला (इ.स. १६८९-१६९८) हा मराठा प्रतिकाराचा केंद्रबिंदू बनला. या ठिकाणाहून त्यांनी मुघल सत्तेविरुद्ध लढा चालू ठेवला. जिन्जीवरील मुघल वेढा (इ.स. १६९०-१६९८) दीर्घकाळ चालला, परंतु मराठ्यांनी गनिमी काव्याच्या माध्यमातून मुघल सैन्याला सतत अडचणीत ठेवले. या काळात संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांसारख्या मराठा सरदारांनी छापामार युद्धनीतीचा प्रभावी वापर करून मुघल सैन्याला मोठे नुकसान पोहोचवले.

राजाराम महाराजांचे धोरण हे विखुरलेल्या स्वरूपातील प्रतिकारावर आधारित होते. त्यांनी मराठा सत्तेला एका ठिकाणी केंद्रीत न ठेवता विविध भागांतून लढा चालू ठेवण्याची नीती अवलंबली. यामुळे मुघल सैन्याला मराठ्यांचा पूर्णतः पराभव करणे अशक्य झाले. इ.स. १६९८ मध्ये जिन्जी किल्ला मुघलांच्या ताब्यात गेला, तरीही मराठा प्रतिकार थांबला नाही; उलट तो महाराष्ट्र व दक्षिण भारताच्या विविध भागांत अधिक व्यापक स्वरूपात सुरू राहिला. इ.स. १७०० मध्ये राजाराम महाराजांचे निधन झाल्यानंतर मराठा सत्तेचे नेतृत्व महाराणी ताराबाई (कारकीर्द: इ.स. १७००-१७०७) यांच्या हाती आले. या काळात ताराबाईंनी आपल्या अल्पवयीन पुत्र शिवाजी (दुसरे) यांच्या नावाने राज्यकारभार चालवला. अत्यंत कठीण परिस्थितीत त्यांनी मराठा सत्तेला नवसंजीवनी दिली आणि मुघल सत्तेविरुद्ध संघर्ष अधिक तीव्र केला. ताराबाईंच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी दख्खन व दक्षिण भारतात प्रभावी प्रतिकार चालू ठेवला. त्यांनी मराठा सरदारांना एकत्र ठेवून लष्करी मोहिमा सातत्याने राबवल्या. विशेषतः इ.स. १७०० ते १७०७ या कालखंडात मराठ्यांनी मुघल छावण्यांवर छापे टाकून त्यांच्या पुरवठा व्यवस्थेला बाधा आणली. गनिमी कावा, जलद हालचाली व स्थानिक भौगोलिक परिस्थितीचा उपयोग करून मराठा सैन्याने मुघल सत्तेला सतत त्रास दिला. ताराबाईंचे धोरण हे केवळ लष्करी नव्हते, तर कूटनीतिक व प्रशासनिकही होते. त्यांनी विविध मराठा सरदारांमध्ये समन्वय राखला आणि स्वराज्याच्या उद्दिष्टांना प्राधान्य दिले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठा सत्ता महाराष्ट्राबरोबरच कर्नाटक व दक्षिण भारतातील काही भागांतही प्रभावी राहिली. यामुळे मराठा सत्तेचा भौगोलिक विस्तार व राजकीय प्रभाव अधिक व्यापक झाला.

या कालखंडात मराठा सत्तेची वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे तिची लवचिक व विकेंद्रित रचना होय. राजाराम महाराज व ताराबाई यांनी केंद्राभिमुख सत्तेपेक्षा विखुरलेल्या स्वरूपातील प्रतिकाराला प्राधान्य दिले, ज्यामुळे मराठा सत्ता टिकून राहिली. मुघल सत्तेच्या प्रचंड दबावाखालीही मराठ्यांनी आपले अस्तित्व कायम ठेवले, हे त्यांच्या नेतृत्वाचे महत्त्वपूर्ण यश मानले जाते.

इ.स. १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मुघल सत्तेचा दख्खनमधील प्रभाव कमी झाला आणि मराठा सत्तेला पुन्हा विस्ताराची संधी मिळाली. या परिस्थितीची पायाभरणी राजाराम महाराज व ताराबाई यांच्या संघर्षशील व दूरदर्शी नेतृत्वामुळे झाली होती.

अशा प्रकारे, इ.स. १६८९ ते १७०७ या कालखंडात राजाराम महाराज व महाराणी ताराबाई यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत मराठा सत्तेला टिकवून ठेवले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठा प्रतिकार अधिक संघटित व व्यापक झाला आणि दक्षिण भारतातही मराठा प्रभाव कायम राहिला. त्यामुळे या काळातील त्यांचे योगदान मराठा इतिहासातील एक निर्णायक टप्पा म्हणून मानले जाते.

मराठे व दख्खनी सत्ताधीश यांच्यातील संबंध

इ.स. १५९४ ते १७०७ या कालखंडात दख्खनमधील राजकीय घडामोडींच्या केंद्रस्थानी मराठे व विविध दख्खनी सत्ताधीश यांच्यातील परस्पर संबंध होते. या संबंधांचे स्वरूप एकरेणीय नसून ते संघर्ष, तह आणि सहकार्य या तिन्ही घटकांवर आधारित होते. आदिलशाही (विजापूर), निजामशाही (अहमदनगर), कुतूबशाही (गोवळकोंडा) तसेच मुघल साम्राज्य या सत्तांशी मराठ्यांचे संबंध काळानुसार बदलत गेले आणि त्यातून दख्खनमधील सत्तासमीकरण सतत परिवर्तित होत राहिले.

इ.स. १६०० ते १६३६ या कालखंडात मराठा सरदारांनी निजामशाही व आदिलशाही दरबारात लष्करी व प्रशासकीय सेवा बजावत आपले स्थान निर्माण केले. विशेषतः शहाजी राजे भोसले यांनी या सत्तांमध्ये कार्य करताना मराठा शक्तीची पायाभरणी केली. या टप्प्यावर मराठे हे स्वतंत्र सत्ताधीश नसून दख्खनी सत्तांचे सहयोगी किंवा अधीनस्थ घटक म्हणून कार्यरत होते; परंतु याच प्रक्रियेत त्यांनी राजकीय व लष्करी अनुभव मिळवून पुढील स्वराज्य स्थापनेचा मार्ग मोकळा केला. इ.स. १६४५ नंतर छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या

नेतृत्वाखाली मराठा सत्तेचा स्वतंत्र उदय झाला. या काळात आदिलशाहीशी त्यांचा संघर्ष (इ.स. १६४६-१६५९) तीव्र झाला; तथापि, त्यांनी केवळ युद्धावर भर न देता तह व राजनयाचाही वापर केला. इ.स. १६६५ मधील पुरंदरचा तह हा मुघल सत्तेशी झालेला महत्वाचा समझोता होता, ज्यातून त्यांच्या धोरणातील व्यवहारिकता दिसून येते. दुसरीकडे, कुतूबशाहीशी त्यांनी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवून मुघलांविरुद्ध संतुलन साधले, विशेषतः इ.स. १६७६-१६७८ च्या दक्षिण मोहिमेदरम्यान या संबंधांचा फायदा झाला. इ.स. १६८१ ते १६८९ या कालखंडात छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या कारकिर्दीत मराठा-मुघल संघर्ष अधिक तीव्र झाला. औरंगजेब यांच्या दख्खन मोहिमेमुळे आदिलशाही (इ.स. १६८६) व कुतूबशाही (इ.स. १६८७) या सत्तांचा अस्त झाला, ज्यामुळे दख्खनमधील सत्तासंतुलन पूर्णतः बदलले. या परिस्थितीत मराठ्यांना मुघल सत्तेशी थेट संघर्ष करावा लागला; तरीही त्यांनी छापामार युद्धनीती, तह आणि कूटनीती यांचा वापर करून आपले अस्तित्व टिकवले. इ.स. १६८९ ते १७०७ या कालखंडात छत्रपती राजाराम महाराज व महाराणी ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी विखुरलेल्या स्वरूपातील प्रतिकार सुरू ठेवला. या काळात मराठ्यांचे मुघल सत्तेशी संबंध मुख्यतः संघर्षात्मक असले, तरी स्थानिक स्तरावर तात्पुरते समझोते व सहकार्यही दिसून येते. या लवचिक धोरणामुळे मराठा सत्ता पूर्णतः नष्ट होण्यापासून वाचली. मराठे व दख्खन सत्ताधीश यांच्यातील या बदलत्या संबंधांमुळे दख्खनमधील सत्तासमीकरण सतत गतिशील राहिले. मराठ्यांनी या परिस्थितीचा कुशलतेने उपयोग करून कधी संघर्ष, कधी तह तर कधी सहकार्य यांचा अवलंब केला. परिणामी, त्यांनी केवळ स्वतःचे अस्तित्व टिकवले नाही, तर पुढे एक प्रभावी व व्यापक राज्य उभारण्यासही यश मिळवले. त्यामुळे मराठे व दख्खन सत्ताधीश यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास हा मराठा सत्तेच्या उदय व विस्तार समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

राज्यनिर्मिती (State Formation) व मराठा सत्ता

इ.स. १७व्या शतकात दख्खनमधील राजकीय अस्थिरता, सुलतानशाही सत्तांचा ऱ्हास आणि मुघल साम्राज्याचा वाढता दबाव या पार्श्वभूमीवर मराठा सत्तेचा उदय हा केवळ प्रतिकार चळवळीचा परिणाम नव्हता, तर तो एक सुसंघटित व नियोजनबद्ध राज्यनिर्मिती (State Formation) प्रक्रियेचा भाग होता. छत्रपती शिवाजी महाराज (इ.स. १६३०-१६८०) यांनी इ.स. १६४५ ते १६७४ या कालखंडात स्वराज्य स्थापनेच्या माध्यमातून या प्रक्रियेची ठोस पायाभरणी केली. त्यांच्या कार्यात लष्करी, प्रशासनिक, आर्थिक आणि सामाजिक घटकांचा समन्वय दिसून येतो, ज्यामुळे मराठा सत्ता एक संस्थात्मक स्वरूपात विकसित झाली. लष्करी दृष्टिकोनातून पाहता, शिवाजी महाराजांनी गनिमी कावा (छापामार युद्धनीती), किल्ला व्यवस्था आणि जलद हालचाली यांचा प्रभावी वापर करून मराठा सैन्याला सक्षम बनवले. इ.स. १६४६ मध्ये तोरणा किल्ल्याच्या जिंकण्यापासून सुरू झालेली ही प्रक्रिया पुढे सुमारे ३०० किल्ल्यांच्या सुदृढ जाळ्यापर्यंत पोहोचली. या किल्ल्यांनी केवळ संरक्षणात्मक भूमिका बजावली नाही, तर ते प्रशासनिक केंद्रे म्हणूनही कार्यरत होते. यामुळे दख्खनच्या भौगोलिक परिस्थितीचा योग्य उपयोग करून मराठा सत्तेने आपले अस्तित्व टिकवले आणि विस्तार साधला. प्रशासनाच्या दृष्टीने शिवाजी महाराजांनी केंद्रीकृत व शिस्तबद्ध शासनव्यवस्था उभारली. इ.स. १६७४ च्या राज्याभिषेकानंतर अष्टप्रधान मंडळाची स्थापना करून त्यांनी विविध प्रशासकीय कार्यांची विभागणी केली. यामध्ये पेशवा, अमात्य, सुमंत, सेनापती इत्यादी पदांचा समावेश होता. या व्यवस्थेमुळे राज्यकारभार अधिक कार्यक्षम व उत्तरदायी बनला. स्थानिक प्रशासनात देशमुख, देशपांडे व गावपातळीवरील यंत्रणांचा उपयोग करून त्यांनी शासनाची पोहोच ग्रामीण भागापर्यंत वाढवली. आर्थिक दृष्टिकोनातून महसूल व्यवस्था ही राज्यनिर्मितीची एक महत्त्वपूर्ण कडी होती. शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर आधारित महसूल पद्धती विकसित करून अन्यायकारक करप्रणालीत सुधारणा केली. चौथ व सरदेशमुखी या व्यवस्थांद्वारे त्यांनी दख्खनमधील इतर प्रदेशांतून महसूल मिळवण्याची पद्धत निर्माण केली, ज्यामुळे राज्याच्या आर्थिक साधनांमध्ये वाढ झाली. ही आर्थिक स्थिरता लष्करी मोहिमा व प्रशासनिक खर्च भागवण्यासाठी अत्यंत आवश्यक ठरली. सामाजिक व सांस्कृतिक पातळीवरही मराठा राज्यनिर्मितीची प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण होती. शिवाजी महाराजांनी विविध जाति-धर्मीय समाजांना एकत्र आणून सामाजिक समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. धार्मिक सहिष्णुता, स्थानिक परंपरांचा आदर आणि लोकाभिमुख प्रशासन यांमुळे त्यांना व्यापक लोकसमर्थन मिळाले. त्यामुळे मराठा सत्ता ही केवळ राजकीय न राहता सामाजिक आधार असलेली राज्यव्यवस्था बनली. इ.स. १६८० नंतर छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज आणि महाराणी ताराबाई यांच्या काळात ही राज्यनिर्मिती प्रक्रिया अधिक विकसित झाली. विशेषतः इ.स. १६८१ ते १७०७ या कालखंडात मुघल सत्तेविरुद्धच्या दीर्घकालीन संघर्षांमुळे मराठा सत्तेने लवचिक व विकेंद्रित स्वरूप स्वीकारले. विविध सरदारांच्या माध्यमातून चालणारी ही व्यवस्था मुघल सत्तेला प्रभावीपणे आव्हान देणारी ठरली. अशा प्रकारे, मराठा सत्ता ही केवळ परकीय सत्तेविरुद्धची प्रतिक्रिया नव्हती, तर ती एक सुसंघटित, बहुआयामी व संस्थात्मक राज्यनिर्मिती प्रक्रिया होती. लष्करी शक्ती, प्रशासनिक कार्यक्षमता, आर्थिक स्थैर्य व सामाजिक समन्वय यांच्या आधारे मराठ्यांनी एक प्रभावी राज्य उभे केले. शिवाजी महाराजांनी घातलेली पायाभरणी पुढील काळात अधिक बळकट होत गेली आणि मराठा सत्ता भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण राज्यरचना म्हणून उदयास आली.

निष्कर्ष (Conclusion)

इ.स. १५९४ ते १७०७ या कालखंडात दख्खन व दक्षिण भारतातील राजकीय घडामोडींचा सखोल अभ्यास केल्यास मराठा सत्तेचा उदय हा कोणताही अपघाती किंवा आकस्मिक परिणाम नसून तो अत्यंत नियोजनबद्ध, टप्प्याटप्प्याने विकसित झालेला व परिस्थितीनुसार घडलेला ऐतिहासिक प्रक्रिया असल्याचे स्पष्ट होते. विजयनगर साम्राज्याच्या ऱ्हासानंतर (इ.स. १५६५) निर्माण झालेल्या सत्ताशून्यतेतून निजामशाही, आदिलशाही व कुतूबशाही या सत्तांचा उदय झाला; परंतु इ.स. १६०० ते १६३६ दरम्यान त्यांच्या अंतर्गत संघर्षांमुळे आणि मुघल सत्तेच्या हस्तक्षेपामुळे दख्खनमध्ये दीर्घकालीन अस्थिरता निर्माण झाली. याच अस्थिरतेचा परिणाम म्हणून मराठा सरदार वर्गाचा उदय झाला आणि पुढे या प्रक्रियेतून स्वतंत्र राज्यनिर्मितीची संकल्पना विकसित झाली. या ऐतिहासिक प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज होय. इ.स. १६४५ ते १६७४ या कालखंडात त्यांनी स्वराज्य स्थापनेद्वारे दख्खनमधील सत्तासमीकरणांना नवे वळण दिले. आदिलशाही व मुघल सत्तेविरुद्ध संघर्ष करताना त्यांनी केवळ लष्करी शक्तीवर अवलंबून न राहता कूटनीती, तह व संतुलन धोरणाचा प्रभावी वापर केला. किल्ला व्यवस्था, गनिमी कावा आणि महसूल सुधारणा यांच्या माध्यमातून त्यांनी राज्यनिर्मितीची भक्कम पायाभरणी केली. इ.स. १६७४ चा राज्याभिषेक हा या प्रक्रियेचा औपचारिक टप्पा ठरला, ज्यामुळे मराठा सत्ता एक सार्वभौम राज्य म्हणून उदयास आली. इ.स. १६८१ ते १६८९ या कालखंडात छत्रपती संभाजी महाराज यांनी मुघल सत्तेविरुद्ध कठोर व सातत्यपूर्ण संघर्ष चालू ठेवला. औरंगजेब यांच्या दख्खन मोहिमेमुळे दख्खन हे मुख्य रणांगण बनले असताना संभाजी महाराजांनी आक्रमक व संरक्षणात्मक दोन्ही प्रकारचे धोरण अवलंबले. गनिमी कावा, छापामार हल्ले व कूटनीतिक लवचिकता यांच्या माध्यमातून त्यांनी मराठा सत्तेचा टिकाव राखला. जरी त्यांच्या काळात आदिलशाही (१६८६) व कुतूबशाही (१६८७) सत्तांचा अंत झाला, तरीही मराठा प्रतिकार मोडला गेला नाही. इ.स. १६८९ ते १७०७ या कालखंडात छत्रपती राजाराम महाराज व महाराणी ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखाली मराठा सत्तेने नवसंजीवनी प्राप्त केली. जिन्जी (१६८९-१६९८) येथून चालवलेला संघर्ष, विखुरलेल्या स्वरूपातील प्रतिकार आणि गनिमी युद्धनीती यामुळे मुघल सत्तेला निर्णायक विजय मिळवता आला नाही. विशेषतः ताराबाईंच्या नेतृत्वाखाली (इ.स. १७००-१७०७) मराठा सत्ता अधिक संघटित झाली आणि दक्षिण भारतात तिचा प्रभाव टिकून राहिला. मराठे व दख्खनी सत्ताधीश यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केल्यास हे स्पष्ट होते की हे संबंध केवळ संघर्षात्मक नव्हते, तर ते तह, सहकार्य व राजनैतिक संतुलन यांवरही आधारित होते. मराठ्यांनी आदिलशाही, कुतूबशाही व मुघल सत्तांमधील परस्पर विरोधाचा कुशलतेने उपयोग करून स्वतःचे राज्य मजबूत केले. या प्रक्रियेत लष्करी शक्ती (गनिमी कावा व किल्ला व्यवस्था), आर्थिक साधने (चौथ-सरदेशमुखी) आणि कूटनीतिक लवचिकता या तिन्ही घटकांचा समन्वय स्पष्टपणे दिसून येतो. याशिवाय, मराठा राज्यनिर्मिती ही केवळ राजकीय किंवा लष्करी घटना नव्हती, तर ती सामाजिक व प्रशासनिक परिवर्तनाचीही प्रक्रिया होती. स्थानिक समाजाचा सहभाग, ग्रामीण प्रशासनाची पुनर्रचना आणि लोकाभिमुख धोरणे यांच्या माध्यमातून मराठा सत्ता एक स्थिर व संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त करू शकली. अखेरीस, इ.स. १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मुघल सत्तेचा दख्खनमधील प्रभाव कमी झाला आणि मराठा सत्तेला विस्ताराची नवी संधी मिळाली. या संपूर्ण कालखंडाचा विचार केल्यास मराठा सत्तेचा उदय, विस्तार व टिकाव हा अत्यंत नियोजनबद्ध, बहुआयामी व ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया असल्याचे स्पष्ट होते. त्यामुळे मराठे व दक्षिण भारत यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास हा भारतीय इतिहासातील राज्यनिर्मितीच्या व्यापक प्रक्रियेचा एक महत्त्वपूर्ण व अभ्यासनीय अध्याय ठरतो.

संदर्भ सूची,

1. Jadunath Sarkar. Shivaji and His Times. New Delhi: Orient Longman, 1961, pp. 45-120.
2. Jadunath Sarkar. History of Aurangzib, Vol. V. Kolkata: M.C. Sarkar & Sons, 1924, pp. 210-350.
3. G. S. Sardesai. New History of the Marathas, Vol. I: Shivaji and His Line (1600-1707). Bombay: Phoenix Publications, 1946, pp. 80-200.
4. G. S. Sardesai. मराठ्यांचा इतिहास, खंड १. मुंबई: केशव भिकाजी ढवळे, १९६८, पृ. १००-२५०.
5. Setu Madhavrao Pagdi. Shivaji. Pune: National Book Trust, 1974, pp. 60-150.
6. Setu Madhavrao Pagdi. मराठ्यांचे स्वराज्य. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, १९७८, पृ. ७५-१८०.
7. Stewart Gordon. The Marathas 1600-1818. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp. 30-120.
8. Satish Chandra. Medieval India: From Sultanat to the Mughals, Part II. New Delhi: Har-Anand Publications, 2005, pp. 150-280.
9. Irfan Habib. The Agrarian System of Mughal India. New Delhi: Oxford University Press, 1999, pp. 200-320.
10. Surendra Nath Sen. Administrative System of the Marathas. Calcutta: University of Calcutta, 1925, pp. 50-140.
11. Sabhasad Bakhar. सभासद बखर. संपादक: के. अ. केळुसकर. पुणे: १९६०, पृ. २५-९०.
12. Chitnis Bakhar. चितणीस बखर. पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंडळ, १९७५, पृ. ४०-११०.
13. V. K. Rajwade. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने. पुणे: भारत इतिहास संशोधक मंडळ, १९०३, पृ. १०-२००.
14. Bharat Itihas Sanshodhak Mandal. मराठा दफतर संग्रह. पुणे: १९२०, पृ. ५०-३००.
15. K. K. Datta. Shivaji. Calcutta: University of Calcutta, 1952, pp. 70-160.
16. R. C. Majumdar. The Mughal Empire. Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan, 1974, pp. 300-420.
17. Dennis Kincaid. The Grand Rebel. London: Oxford University Press, 1937, pp. 90-200.
18. Grant Duff. A History of the Mahrattas. London: 1826, pp. 150-300.
19. A. R. Kulkarni. Maharashtra in the Age of Shivaji. Pune: Deshmukh & Co., 1969, pp. 80-210.
20. A. R. Kulkarni. मराठ्यांचा इतिहास. पुणे: डायमंड प्रकाशन, २००१, पृ. १२०-३००.

आरोग्य, पर्यावरण आणि शाश्वतता (Health, Environment and Sustainability)

डॉ. शिवकुमार शामराव खबाले

शारिरीक शिक्षण विभाग छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब

Email: shivkumarkhabale77777@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश :

JRD -2026-180437

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 163-169

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मानवी आरोग्य, सभोवतालचे पर्यावरण आणि शाश्वत जीवनशैली यांच्यातील अतूट संबंधांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. वाढत्या शहरीकरणामुळे आणि औद्योगिकरणामुळे निसर्गाचा समतोल विघडला असून, त्याचा थेट परिणाम मानवी आरोग्यावर श्वसनाचे विकार, जीवनशैलीजन्य आजार आणि संसर्गजन्य रोगांच्या स्वरूपात होत आहे. आरोग्य, पर्यावरण आणि शाश्वतता यांचा परस्परांशी असलेला संबंध आपण सेंद्रिय आहाराच्या उदाहरणावरून सहज समजू शकतो. जेव्हा आपण रासायनिक खतांशिवाय पिकवलेले नैसर्गिक अन्न निवडतो, तेव्हा आपल्या शरीरात जाणारे घातक विषारी घटक थांबतात आणि आपली रोगप्रतिकारशक्ती नैसर्गिकरीत्या बळकट होते. ही प्रक्रिया केवळ आपल्या वैयक्तिक आरोग्यापुरती मर्यादित नसून, ती जमिनीचा कस टिकवून ठेवते आणि भूगर्भातील पाणी प्रदूषित होण्यापासून वाचवते. अशा प्रकारे, स्वतःच्या निरोगी आयुष्यासाठी घेतलेला एक छोटासा निर्णय हा पर्यावरणाचे रक्षण करणारा आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी नैसर्गिक संसाधने सुरक्षित ठेवणारा एक 'शाश्वत' मार्ग ठरतो. थोडक्यात सांगायचे तर, निसर्गाचा आदर करणारी जीवनशैलीच आपल्याला दीर्घकालीन आणि व्याधीमुक्त आरोग्य देऊ शकते. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश पर्यावरणाची गुणवत्ता सुधारून शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून सार्वजनिक आरोग्य कसे सुरक्षित राखता येईल, हे अभ्यासणे आहे. नैसर्गिक संसाधनांचा मर्यादित वापर आणि सेंद्रिय जीवनपद्धतीचा अवलंब हाच निरोगी भविष्याचा एकमेव मार्ग असल्याचे या संशोधनातून स्पष्ट होते.

Keywords (बीज संज्ञा): आरोग्य, पर्यावरण, शाश्वतता शाश्वत विकास, सार्वजनिक आरोग्य, पर्यावरणीय आरोग्य, हवामान बदल, जैवविविधता, प्रदूषण नियंत्रण, स्वच्छता व स्वच्छ पर्यावरण, नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन, हरित जीवनशैली, पर्यावरण संरक्षण, आरोग्यदायी जीवनशैली, नवीकरणीय ऊर्जा, अन्नसुरक्षा, जलसुरक्षा, पर्यावरणीय न्याय, सामाजिक कल्याण, शाश्वत आरोग्य व्यवस्था.

प्रस्तावना

मानवी आरोग्य, पर्यावरण आणि शाश्वतता हे तीनही घटक एकाच साखळीचे दुवे आहेत, ज्यांच्या समन्वयावर मानवाचे अस्तित्व अवलंबून आहे. आजच्या आधुनिक युगात आपण भौतिक प्रगतीकडे धाव घेत असताना, आपल्या आरोग्याचा मूळ आधार असलेल्या निसर्गाकडे दुर्लक्ष केले आहे. शुद्ध हवा, स्वच्छ पाणी आणि विषमुक्त अन्न या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत, परंतु वाढते प्रदूषण आणि निसर्गाचा विघडलेला समतोल यामुळे मानवी आरोग्यासमोर गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. जेव्हा आपण पर्यावरणाची हानी करतो, तेव्हा त्याचे थेट परिणाम संसर्गजन्य रोग, श्वसनाचे विकार आणि मानसिक तणाव या रूपाने आपल्या शरीरावर उमटतात. आरोग्य टिकवण्यासाठी केवळ औषधे किंवा व्यायाम पुरेसे नसून, आपल्या सभोवतालचे वातावरण शुद्ध असणे ही पहिली अट आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शिवकुमार शामराव खबाले, शारिरीक शिक्षण विभाग छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब

How to cite this article:

खबाले शिवकुमार शामराव. (2026). आरोग्य, पर्यावरण आणि शाश्वतता (Health, Environment and Sustainability). *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), . 163–169.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20839044>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20839044](https://doi.org/10.5281/zenodo.20839044)

इथेच 'शाश्वतता' या संकल्पनेचे महत्त्व अधोरेखित होते. शाश्वत जीवनशैली म्हणजे निसर्गाकडून जेवढे घेतो, तेवढेच त्याला परत देण्याची वृत्ती आणि नैसर्गिक संसाधनांचा असा वापर करणे, ज्यामुळे भविष्यातील पिढ्यांचे नुकसान होणार नाही. जेव्हा आपण सेंद्रिय शेतीचा आधार घेतो, सौर ऊर्जेचा वापर करतो किंवा प्लास्टिकचा त्याग करतो, तेव्हा आपण केवळ पर्यावरणाचे रक्षण करत नाही, तर आपल्या शरीरातील विषारी घटकांचे प्रमाण कमी करून दीर्घायुष्याची पायाभरणी करत असतो. सध्याच्या काळात नैसर्गिक जीवनशैलीचा स्वीकार करणे ही चैन नसून काळाची गरज बनली आहे. आपण निसर्गाचा जितका आदर करू, तितकेच निसर्ग आपल्याला उत्तम आरोग्य आणि सुरक्षित भविष्य देईल. शाश्वततेचा मार्ग हा निसर्ग आणि मानव यांच्यातील तुटलेला संवाद पुन्हा जोडण्याचा प्रयत्न आहे. जर आपल्याला येणारी पिढी सुदृढ आणि रोगमुक्त पाहायची असेल, तर आजच पर्यावरणाशी मैत्री करून शाश्वत पावले उचलणे अनिवार्य आहे. शेवटी, 'निरोगी पृथ्वी' हीच 'निरोगी मानवा'ची खरी गुरुकिल्ली आहे, कारण निसर्ग वाचला तरच मानवाचे आरोग्य आणि अस्तित्व टिकून राहील. आरोग्य ही केवळ रोगाची अनुपस्थिती नसून ती शारीरिक, मानसिक आणि पर्यावरणीय सुस्थिती आहे. पर्यावरण हा मानवी जीवनाचा आधारस्तंभ असून शुद्ध हवा, पाणी आणि सकस अन्न या घटकांवर मानवी कार्यक्षमता अवलंबून असते. मात्र, मानवाच्या हव्यासामुळे निसर्गातील चक्र विस्कळीत झाले आहे. हवामान बदल आणि जागतिक तापमानवाढ (Global Warming) यांमुळे आरोग्याच्या नवीन समस्या निर्माण होत आहेत. शाश्वतता ही संकल्पना केवळ पर्यावरणापुरती मर्यादित नसून, ती मानवी अस्तित्वाच्या रक्षणासाठी आवश्यक असलेली कृती आहे. निसर्गाकडून मिळणाऱ्या संसाधनांचा असा वापर करणे ज्यामुळे भविष्यातील गरजांशी तडजोड होणार नाही, हेच शाश्वततेचे मूळ तत्व आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश मानवी आरोग्य आणि बदलत्या पर्यावरणाचा परस्पर संबंध वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून तपासणे हा आहे. यामध्ये प्रामुख्याने वायू आणि जल प्रदूषणाचा विविध वयोगटातील लोकांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम अभ्यासला जाईल. तसेच, शाश्वत जीवनशैली—जसे की सेंद्रिय आहार आणि प्रदूषणमुक्त राहणीमान—यामुळे मानवी रोगप्रतिकारशक्तीमध्ये नेमकी किती सुधारणा होते, याचे विश्लेषण करणे हा या संशोधनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. याव्यतिरिक्त, पर्यावरणाचे रक्षण करून भविष्यातील पिढ्यांसाठी आरोग्यदायी संसाधने कशी जतन करता येतील आणि शाश्वत विकासाच्या प्रारूपांमुळे (Models) सार्वजनिक आरोग्य खर्चात किती कपात होऊ शकते, हे शोधणे या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

संशोधनाची गृहितके

या संशोधनासाठी काही महत्त्वाची गृहितके मांडण्यात आली आहेत.

ज्या लोकांच्या जीवनशैलीत निसर्गाचा सहभाग जास्त आहे आणि जे शाश्वत पद्धतींचा अवलंब करतात, त्यांचे सरासरी आयुर्मान आणि रोगप्रतिकारशक्ती ही रासायनिक जीवनशैली जगणाऱ्या लोकांपेक्षा अधिक असते.

पर्यावरणाचा त्रास आणि वाढते प्रदूषण यामुळे केवळ शारीरिक व्याधीच नव्हे, तर मानसिक तणाव आणि नैराश्याचे प्रमाणही मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे.

जर समाजाने सेंद्रिय शेती आणि शून्य-कचरा (Zero Waste) यांसारख्या शाश्वत मार्गांचा अवलंब केला, तर जीवनशैलीजन्य आजारांचे (उदा. मधुमेह, उच्च रक्तदाब) प्रमाण ५०% पर्यंत कमी होऊ शकते.

आरोग्य, पर्यावरण आणि शाश्वतता हे तीनही विषय एकमेकांत घट्ट गुंफलेले आहेत. आपले उत्तम आरोग्य हे पूर्णपणे आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. जेव्हा आपण शाश्वत जीवनशैलीचा स्वीकार करतो, तेव्हा आपण केवळ निसर्गाचे रक्षण करत नाही, तर स्वतःच्या दीर्घायुष्याची आणि निरोगी आयुष्याची पायाभरणी करत असतो.

पर्यावरण आणि आपले आरोग्य:

पर्यावरण आणि आपले आरोग्य हे दोन घटक एकमेकांवर पूर्णपणे अवलंबून आहेत. मानवाचे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक आरोग्य हे त्याच्या सभोवतालच्या पर्यावरणाच्या गुणवत्तेवरून ठरते. जेव्हा पर्यावरण शुद्ध आणि संतुलित असते, तेव्हा मानवी जीवन आरोग्यदायी असते, परंतु पर्यावरणाचा समतोल बिघडल्यास त्याचे गंभीर परिणाम आपल्या आरोग्यावर होतात.

खालील माहितीद्वारे पर्यावरण आणि आरोग्याचा संबंध सविस्तरपणे समजून घेता येईल:

शुद्ध हवा आणि श्वसनाचे आरोग्य

हवा हा आपल्या जगण्याचा मुख्य आधार आहे. शुद्ध हवा हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक असून ती आपल्या श्वसनसंस्थेच्या आरोग्याचा मुख्य आधार आहे. आपण दिवसाकाठी हजारो वेळा श्वास घेतो आणि या प्रक्रियेत फुफ्फुसे रक्ताला ऑक्सिजन पुरवण्याचे

अत्यंत महत्वाचे काम करतात. जेव्हा ही हवा शुद्ध आणि नैसर्गिक असते, तेव्हा शरीरातील प्रत्येक पेशीला पुरेसा उत्साह मिळतो, ज्यामुळे आपली कार्यक्षमता वाढते आणि रोगप्रतिकारशक्ती मजबूत राहते. निसर्गातील झाडे आणि वनस्पती हवेतील कार्बन डायऑक्साइड शोषून घेऊन आपल्याला प्राणवायू देतात, ज्यामुळे श्वसनमार्ग मोकळा राहण्यास मदत होते.

मात्र, सध्याच्या शहरीकरणात वाहनांचा धूर, कारखान्यांचे उत्सर्जन आणि बांधकामातून उडणारी धूळ यामुळे हवेची गुणवत्ता कमालीची खालावली आहे. जेव्हा आपण प्रदूषित हवेत श्वास घेतो, तेव्हा हवेतील सूक्ष्म धूलिकण आणि विषारी वायू थेट आपल्या फुफ्फुसांच्या खोलवर शिरतात. यामुळे फुफ्फुसांच्या कार्यावर मर्यादा येतात आणि दम्यासारखे विकार बळावतात. दीर्घकाळ प्रदूषित हवेच्या संपर्कात राहिल्याने केवळ श्वसनाचेच नव्हे, तर रक्ताभिसरणाचे आणि हृदयाचे आजारही उद्भवू शकतात. विशेषतः लहान मुले आणि वृद्धांच्या नाजूक श्वसनसंस्थेवर याचा अत्यंत घातक परिणाम होतो, ज्यामुळे वारंवार खोकला, सर्दी आणि कफ यांसारख्या समस्या जाणवतात. म्हणूनच, श्वसनाचे आरोग्य टिकवण्यासाठी शुद्ध हवेचे संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे. जास्तीत जास्त वृक्षारोपण करणे, घराभोवती हिरवळ राखणे आणि प्रदूषणाचे स्रोत कमी करणे यातूनच आपण शुद्ध हवा मिळवू शकतो. पहाटेची शुद्ध हवा फुफ्फुसांना ताजेतवाने करते आणि प्राणायामासारख्या सवयींमुळे श्वसनमार्गाची शुद्धी होते. थोडक्यात सांगायचे तर, जितकी हवा शुद्ध असेल, तितकीच आपली फुफ्फुसे सक्षम राहतील आणि आपण एक आनंदी, दीर्घायुषी जीवन जगू शकू.

स्वच्छ पाणी आणि पचनसंस्था

स्वच्छ पाणी हा आपल्या पचनसंस्थेचा मुख्य आधार असून शरीरातील चयापचय प्रक्रिया सुरळीत पार पाडण्यासाठी ते अत्यंत आवश्यक असते. आपण जे अन्न खातो, त्याचे ऊर्जेत रूपांतर करण्यासाठी आणि अन्नातील पोषक घटक शोषून घेण्यासाठी पाण्याची भूमिका मोलाची ठरते. जेव्हा आपण पुरेसे आणि शुद्ध पाणी पितो, तेव्हा लाळ ग्रंथींपासून ते आतड्यांपर्यंतची संपूर्ण पचनसंस्था सक्रिय राहते. अन्नाचे पचन सुलभ होण्यासाठी आणि शरीरातील टाकाऊ पदार्थ उत्सर्जित करण्यासाठी स्वच्छ पाणी नैसर्गिक 'डिटॉक्स' (विषहरण) म्हणून काम करते, ज्यामुळे बद्धकोष्ठता किंवा गॅसेस यांसारख्या समस्या उद्भवत नाहीत. मात्र, जर हेच पाणी दूषित असेल, तर त्याचे गंभीर परिणाम आपल्या पचनसंस्थेवर होतात. जलस्रोतांमध्ये मिसळणारे सांडपाणी, रसायने किंवा सूक्ष्म जंतू (बॅक्टेरिया) थेट आपल्या अन्नाच्या नलिकेत शिरतात. यामुळे कॉलरा, टायफॉइड आणि अतिसारासारखे आजार उद्भवतात, जे आपल्या आतड्यांच्या कार्यावर हल्ला करतात. दूषित पाण्यामुळे पोटाचे विकार जडतातच, पण दीर्घकाळ अशा पाण्याचा वापर केल्यास यकृत आणि मूत्रपिंडांच्या कार्यक्षमतेवरही ताण येतो. रसायने मिश्रित पाणी शरीरातील उपयुक्त जीवाणूंना (Good Bacteria) नष्ट करते, ज्यामुळे अन्नाचे योग्य शोषण होत नाही आणि शरीराला पोषक तत्वे मिळत नाहीत.

पचनसंस्था सुदृढ ठेवायची असेल, तर केवळ सकस आहार पुरेसा नसून पिण्याच्या पाण्याची शुद्धता तपासणे अनिवार्य आहे. पाणी उकळून पिणे किंवा नैसर्गिक गाळण प्रक्रिया वापरणे हे पोटाच्या आजारांपासून दूर राहण्याचे सोपे मार्ग आहेत. तांबे किंवा मातीच्या माठातील पाणी पचनास हलके आणि गुणकारी मानले जाते, जे शरीराचे तापमान संतुलित राखण्यासही मदत करते. थोडक्यात, आपल्या पोटाचे आरोग्य हे आपण पिणाऱ्या पाण्याच्या गुणवत्तेचे प्रतिबिंब असते, म्हणूनच स्वच्छ पाणी हेच खऱ्या अर्थाने पचनसंस्थेचे अमृत आहे.

दिवसभरात किती पाणी प्यावे, हे पूर्णपणे व्यक्तीचे वय, शारीरिक कष्ट, हवामान आणि वजनावर अवलंबून असते.

पाण्याचे प्रमाण: एका निरोगी प्रौढ व्यक्तीने दिवसाकाठी साधारणपणे २.५ ते ३.५ लिटर (८ ते १० ग्लास) पाणी पिणे आवश्यक आहे. हे प्रमाण व्यक्तीचे वजन, शारीरिक कष्ट आणि हवामानानुसार बदलू शकते.

सकाळची सुरुवात: सकाळी उठल्याबरोबर उपाशी पोटी १-२ ग्लास कोमट पाणी प्यावे. यामुळे रात्री शरीरात साठलेले विषारी घटक (Toxins) बाहेर पडण्यास मदत होते आणि पचनसंस्था सक्रिय होते.

जेवणाची वेळ: जेवणापूर्वी अर्धा तास आणि जेवणानंतर किमान ४५ मिनिटांनी पाणी पिणे उत्तम असते. जेवताना लगेच पाणी प्यायल्याने पचनशक्ती मंदावते.

पिण्याची पद्धत: पाणी नेहमी बसून आणि घोटघोट (Sips) करून प्यावे. उभे राहून वेगाने पाणी प्यायल्याने सांधेदुखी किंवा पोटाचे विकार होण्याची शक्यता असते.

तहान आणि शरीराचे संकेत: तहान लागण्याची वाट न पाहता थोड्या थोड्या वेळाने पाणी प्यावे. लघवीचा रंग गडद पिवळा असल्यास ते शरीरात पाणी कमी असल्याचे लक्षण आहे.

ऋतूनुसार बदल: उन्हाळ्यात किंवा जास्त व्यायाम केल्यावर शरीरातील पाणी घामावाटे बाहेर जाते, अशा वेळी पाण्याचे प्रमाण थोडे वाढवावे.

नैसर्गिक साठा: मातीच्या माठातील पाणी पचनासाठी हलके आणि नैसर्गिकरीत्या थंड असते, जे शरीराचे तापमान संतुलित राखण्यास मदत करते.

मातीची सुपीकता आणि अन्नाची गुणवत्ता

मातीची सुपीकता आणि आपण खात असलेल्या अन्नाची गुणवत्ता यांचा अत्यंत जवळचा आणि थेट संबंध आहे, कारण आपल्या ताटातील प्रत्येक अन्नाचा कण हा जमिनीच्या आरोग्यातून जन्म घेतो. सुपीक माती म्हणजे केवळ धूळ नसून ती लाखो सूक्ष्मजीव, खनिजे आणि पोषक तत्वांनी भरलेली एक जिवंत परिसंस्था आहे. जेव्हा माती नैसर्गिकरीत्या समृद्ध असते, तेव्हा त्यातून उगवणाऱ्या पिकांमध्ये लोह, कॅल्शियम, जीवनसत्त्वे आणि प्रथिने यांचे प्रमाण भरपूर असते. अशा सकस जमिनीतून मिळणारे अन्न आपल्या शरीरातील पेशींचे पोषण करते, आपली रोगप्रतिकारशक्ती वाढवते आणि आपल्याला विविध आजारांपासून दूर ठेवते. थोडक्यात, माती जितकी कसदार असेल, तितकेच आपले शरीर सुदृढ आणि उत्साही राहते.

मात्र, गेल्या काही दशकांत अधिक उत्पादनाच्या हव्यासापोटी रासायनिक खतांचा आणि कीटकनाशकांचा प्रचंड वापर वाढला आहे, ज्यामुळे मातीचा नैसर्गिक पोत पूर्णपणे बिघडला आहे. जमिनीतील उपयुक्त सूक्ष्मजीव नष्ट झाल्यामुळे माती मृत होत चालली आहे, परिणामी पिकांमधील पोषक तत्वांचे प्रमाण घटले असून त्याऐवजी घातक रसायनांचे अंश अन्नात शिरत आहेत. असे रासायनिक अंश असलेले अन्न खाल्ल्यामुळे मानवी शरीरात रक्ताचे विकार, कर्करोग, पचनाच्या समस्या आणि हार्मोनल असंतुलन यांसारखे गंभीर आजार बळावत आहेत. आपण अन्नाद्वारे केवळ पोट भरतोय, पण शरीराला आवश्यक असलेले खरे 'पोषण' या रासायनिक चक्रामुळे हरवत चालले आहे. म्हणूनच, अन्नाची गुणवत्ता सुधारायची असेल तर पुन्हा एकदा सेंद्रिय आणि नैसर्गिक शेतीकडे वळणे अनिवार्य आहे. शेणखत, कंपोस्ट आणि नैसर्गिक पालापाचोळा वापरून मातीची सुपीकता टिकवून ठेवल्यास त्यातून मिळणारे अन्न खऱ्या अर्थाने 'अमृत' ठरेल. सुपीक जमीन ही केवळ शेतकऱ्याची संपत्ती नसून ती संपूर्ण मानवजातीच्या आरोग्याची खात्री आहे. आपण जेव्हा स्थानिक आणि सेंद्रिय अन्नाची निवड करतो, तेव्हा आपण अप्रत्यक्षपणे जमिनीचा कस जपण्यास मदत करतो आणि स्वतःसाठी एका आरोग्यदायी भविष्याची निवड करतो.

हवामान बदल आणि नवीन आजार

जागतिक तापमानवाढ (Global Warming) आणि हवामान बदलामुळे नैसर्गिक आपत्तींचे प्रमाण वाढले आहे.

उष्णतेच्या लाटा: अति उष्णतेमुळे उष्माघात (Heat Stroke) आणि डिहायड्रेशनच्या समस्या वाढतात.

संसर्गजन्य रोग: बदलत्या हवामानामुळे डेंग्यू, मलेरिया यांसारखे कीटकजन्य आजार पसरण्यास अनुकूल वातावरण मिळते. तसेच, वन्यजीवांच्या अधिवासावर आक्रमण झाल्यामुळे प्राण्यांकडून माणसांना होणाऱ्या (Zoonotic) नवीन विषाणूंचा धोका वाढला आहे.

मानसिक आरोग्य आणि निसर्ग

मानसिक आरोग्य आणि निसर्ग यांचा संबंध अतिशय सखोल असून निसर्ग हा मानवी मनासाठी एका नैसर्गिक औषधासारखा काम करतो. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात, जिथे सततचा गोंगाट, कामाचा ताण आणि डिजिटल उपकरणांचा अतिवापर यामुळे मानसिक थकवा जाणवतो, तिथे निसर्गाचा सहवास मनाला पुन्हा ताजेतवाने करतो. जेव्हा आपण एखाद्या बागेत, जंगलात किंवा समुद्रकिनार्यावर वेळ घालवतो, तेव्हा आपल्या मेंदूतील ताण निर्माण करणारी संप्रेरके (Cortisol) कमी होतात आणि आनंदाची भावना निर्माण करणारी संप्रेरके वाढतात. निसर्गातील हिरवा आणि निळा रंग डोळ्यांना शांतता देतो, ज्यामुळे मनातील विचारांचा गोंधळ थांबून एक प्रकारची स्थिरता जाणवू लागते. निसर्गाच्या सानिध्यात राहिल्याने आपली एकाग्रता वाढते आणि सर्जनशीलता बहरते. केवळ झाडांकडे पाहणे किंवा पक्ष्यांचा आवाज ऐकणे ही प्रक्रिया सुद्धा आपल्या मज्जासंस्थेला शांत करण्याचे काम करते. जपानमध्ये याला 'फॉरेस्ट बाथिंग' म्हटले जाते, ज्याचा अर्थ निसर्गाच्या ऊर्जेने स्वतःला न्हाऊ घालणे असा होतो. निसर्ग आपल्याला वर्तमानात जगायला शिकवतो; ऋतूंचे बदलणे आणि झाडांची संथ वाढ आपल्याला संयम आणि स्वीकृतीची जाणीव करून देते. ज्या व्यक्ती निसर्गाशी जोडलेल्या असतात, त्यांच्यामध्ये नैराश्य आणि चिंतेचे प्रमाण खूप कमी आढळते, कारण निसर्ग आपल्याला आपल्या समस्या विसरून एका मोठ्या विश्वाचा भाग असल्याची जाणीव करून देतो. थोडक्यात सांगायचे तर, सुदृढ मानसिक आरोग्यासाठी निसर्ग ही चैनीची गोष्ट नसून ती एक गरज आहे. मातीचा सुगंध, ताज्या हवेचा स्पर्श आणि सूर्यप्रकाश हे घटक आपल्या मानसिक स्वास्थ्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. आपण जितके निसर्गाच्या जवळ जाऊ, तितकेच आपले मन प्रसन्न, शांत आणि संतुलित राहील. निसर्ग हा केवळ आपल्या शरीराला प्राणवायू देत नाही, तर तो आपल्या आत्म्याला आणि मनाला शांततेचा खरा आधार देतो.

शाश्वततेचे महत्त्व (Importance of Sustainability)

शाश्वतता म्हणजे केवळ पर्यावरण वाचवणे नव्हे, तर नैसर्गिक संसाधनांचा असा जबाबदार वापर करणे ज्यामुळे आजच्या गरजा तर पूर्ण होतीलच, पण भविष्यातील पिढ्यांसाठीही पृथ्वीवरील साधनसंपत्ती सुरक्षित राहील. आजच्या काळात शाश्वततेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे, कारण मानवी हव्यासामुळे निसर्गाचा समतोल वेगाने बिघडत चालला आहे. जर आपण आज निसर्गाकडून घेताना त्याचा पुनर्वापर किंवा संवर्धन केले नाही, तर येणाऱ्या पिढ्यांना शुद्ध हवा, पाणी आणि सुपीक जमीन मिळणे अशक्य होईल.

शाश्वततेचा सर्वात मोठा फायदा मानवी आरोग्याला होतो. जेव्हा आपण शाश्वत शेती किंवा ऊर्जेचा वापर करतो, तेव्हा प्रदूषणाचे प्रमाण घटते आणि आपल्याला विषमुक्त अन्न व शुद्ध हवा मिळते. हे केवळ शारीरिक व्याधी दूर ठेवत नाही, तर मानवाचे आयुर्मान वाढवण्यासही मदत करते. याशिवाय, शाश्वतता ही आर्थिक स्थिरतेसाठीही महत्त्वाची आहे. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा किंवा पाण्याचे नियोजन यांसारखे शाश्वत मार्ग दीर्घकाळात कमी खर्चात जास्त फायदा देतात, ज्यामुळे नैसर्गिक आपत्तींमुळे होणारे आर्थिक नुकसान टाळता येते. पर्यावरणाच्या दृष्टीने पाहिल्यास, शाश्वतता ही जैवविविधता टिकवून ठेवण्याचे एकमेव साधन आहे. जंगलतोड थांबवणे आणि वन्यजीवांचे रक्षण करणे यामुळे निसर्गाचे चक्र सुरळीत चालते, ज्याचा परिणाम हवामान बदलाचा (Climate Change) वेग मंदावण्यात होतो. थोडक्यात सांगायचे तर, शाश्वतता हा भविष्यातील संकटांपासून वाचण्याचा एक 'सुरक्षा कवच' आहे. आपण निसर्गाचा जितका आदर करू आणि संसाधने जपून वापरू, तितकीच ही पृथ्वी मानवी निवासासाठी अधिक काळ पोषक आणि सुरक्षित राहील.

शाश्वततेचे दोन बदल 1) आर्थिक फायद्यांबद्दल 2) दैनंदिन जीवनातील शाश्वत बदल

आर्थिक फायद्यांबद्दल

शाश्वत जीवनशैलीचा स्वीकार करणे हे केवळ पर्यावरणासाठीच नाही, तर आपल्या खिशासाठी म्हणजेच आर्थिकदृष्ट्याही अत्यंत फायदेशीर ठरते. जेव्हा आपण संसाधनांचा विचारपूर्वक वापर करतो, तेव्हा दीर्घकाळात मोठी बचत होते. सर्वात मोठा आर्थिक फायदा ऊर्जा बचतीतून मिळतो. सौर ऊर्जेचा (Solar Energy) वापर केल्यास सुरुवातीला थोडा खर्च झाला तरी, पुढील अनेक वर्षे विजेचे बिल नगण्य येते. तसेच, घरात एलईडी (LED) बल्ब वापरणे किंवा नैसर्गिक प्रकाशाचा जास्तीत जास्त वापर करणे यांमुळे वीज बिलात मोठी कपात होते. शाश्वततेचा दुसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे कमी कचरा (Zero Waste) जीवनशैली. वस्तूंचा पुनर्वापर (Reuse) केल्यामुळे नवीन वस्तू खरेदी करण्याचा अनावश्यक खर्च वाचतो. उदाहरणार्थ, प्लास्टिकच्या बाटल्यांऐवजी काचेच्या किंवा तांब्याच्या बाटल्या वापरणे दीर्घकाळात स्वस्त पडते. आरोग्यावरील खर्च कमी होणे हा शाश्वततेचा सर्वात मोठा अदृश्य आर्थिक फायदा आहे. जेव्हा आपण सेंद्रिय आणि स्थानिक अन्न खातो, तेव्हा रासायनिक अन्नामुळे होणाऱ्या गंभीर आजारांचा धोका टळतो. यामुळे हॉस्पिटलचे बिल आणि औषधांचा खर्च वाचतो, जो आजच्या काळात मध्यमवर्गीयांसाठी मोठा आर्थिक भार असतो. तसेच, पाण्याचे नियोजन आणि पुनर्वापर केल्यामुळे टँकर किंवा विकतच्या पाण्यावर होणारा खर्च कमी होतो.

शाश्वतता आपल्याला 'गरज' आणि 'हव्यास' यातील फरक शिकवते. अनावश्यक वस्तूंची खरेदी टाळल्यामुळे बचतीचे प्रमाण वाढते. व्यवसायाच्या दृष्टीने पाहिले तर, जे उद्योग शाश्वत पद्धती वापरतात त्यांना सरकारकडून सबसिडी मिळते आणि कच्चा माल कमी लागत असल्यामुळे त्यांचा नफाही वाढतो. थोडक्यात, शाश्वतता ही भविष्यातील आर्थिक संकटांपासून वाचवणारी एक भक्कम 'फिक्स्ड डिपॉझिट' आहे. घरातील वीज किंवा पाण्याचे बिल कमी करण्यासाठी काही विशिष्ट तांत्रिक वस्तूंचा उपयोग होतो (उदा. सोलर पॅनेल किंवा रेन वॉटर हार्वेस्टिंग).

दैनंदिन जीवनातील शाश्वत बदल

दैनंदिन जीवनात शाश्वत बदल करणे म्हणजे आपल्या जगण्याच्या पद्धतीत असे छोटे बदल करणे, ज्यामुळे पर्यावरणाचे नुकसान कमी होईल आणि आपले आरोग्य सुधारेल. हे बदल करण्यासाठी मोठ्या खर्चाची गरज नसते, तर केवळ सवयींमध्ये सुधारणा करणे पुरेसे असते. सर्वात महत्त्वाचा बदल म्हणजे कचरा व्यवस्थापन. घरात ओला आणि सुका कचरा वेगळा करणे आणि प्लास्टिक पिशव्यांऐवजी कापडी पिशव्यांचा वापर करणे, हे पर्यावरणासाठी अत्यंत प्रभावी ठरते. प्लास्टिकचा वापर टाळल्यामुळे रासायनिक घटकांचा अन्नाशी संपर्क येत नाही, जो आपल्या आरोग्यासाठीही हितकारक आहे. तसेच, पाण्याचा आणि विजेचा जपून वापर करणे ही शाश्वततेची दुसरी महत्त्वाची पायरी आहे. नळ चालू न ठेवणे, सौर ऊर्जेचा वापर वाढवणे किंवा गरज नसताना दिवे-पंखे बंद ठेवणे यांमुळे नैसर्गिक

संसाधनांची बचत होते. आहाराच्या बाबतीत स्थानिक आणि हंगामी फळे-भाज्या खाण्याला प्राधान्य द्यावे. लांबून येणाऱ्या अन्नापेक्षा आपल्या जवळच्या परिसरात पिकवलेले अन्न ताजे असते आणि ते वाहतुकीमुळे होणारे प्रदूषणही कमी करते. शक्य असल्यास घरच्या घरी सेंद्रिय खताचा वापर करून छोटी 'किचन गार्डन' करणे हा एक शाश्वत आणि आनंददायी पर्याय आहे. प्रवासासाठी वैयक्तिक वाहनांऐवजी सार्वजनिक वाहतूक, सायकल किंवा पायी चालण्याचा पर्याय निवडल्यामुळे प्रदूषणात घट होते आणि आपल्या शरीराचा व्यायामही होतो. हे छोटे बदल एकत्रितपणे पृथ्वीचे रक्षण करण्यासाठी आणि आपल्याला निरोगी ठेवण्यासाठी मोठे योगदान देतात.

बदलाची गरज

बदलाची गरज आज केवळ चर्चेचा विषय नसून ती काळाची आणीबाणी आहे. ज्या वेगाने आपण नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करत आहोत, त्या तुलनेत निसर्गाची पुनरुज्जीवन करण्याची क्षमता क्षीण होत चालली आहे. वाढते प्रदूषण, अनपेक्षित हवामान बदल आणि अन्नातील रसायनांचा अतिवापर यामुळे मानवी आरोग्यावर गंभीर परिणाम होत आहेत, ज्यामुळे नवीन व्याधी आणि जीवनशैलीशी संबंधित आजार वाढत आहेत. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी आपल्याला आपल्या उपभोगवादी प्रवृत्तीकडून 'शाश्वत' जीवनशैलीकडे वळणे अनिवार्य आहे. बदलाची ही गरज प्रामुख्याने आपल्या सवयींमध्ये सुधारणा करण्यापासून सुरू होते. आपल्याला ऊर्जेच्या पारंपरिक स्रोतांकडून सौर किंवा पवन ऊर्जेसारख्या अक्षय स्रोतांकडे वळावे लागेल, जेणेकरून पर्यावरणाची हानी कमी होईल. तसेच, रासायनिक शेतीऐवजी सेंद्रिय आणि स्थानिक उत्पादनांना प्राधान्य देणे हे केवळ जमिनीचा कस टिकवण्यासाठीच नाही, तर आपल्या शरीरातील विषारी घटकांचे प्रमाण कमी करण्यासाठीही आवश्यक आहे. कचरा व्यवस्थापन आणि पाण्याचा काटकसरीने वापर यांसारख्या छोट्या बदलांतून आपण मोठ्या पर्यावरणीय समस्यांवर मात करू शकतो. अखेर, निसर्ग आणि मानव यांचे नाते पुन्हा प्रस्थापित करण्याची हीच योग्य वेळ आहे. आपण हे समजून घेतले पाहिजे की निसर्ग मानवाशिवाय जगू शकतो, पण मानव निसर्गाशिवाय जगू शकत नाही. त्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण करणे म्हणजे स्वतःच्या अस्तित्वाचे रक्षण करणे होय. हा बदल केवळ वैयक्तिक स्तरावर नव्हे, तर सामाजिक आणि जागतिक स्तरावर घडवून आणणे हीच भविष्यातील सुदृढ पिढीसाठीची खरी गुंतवणूक ठरेल.

बदलासाठी काही ठोस कृती आराखडा (Action Plan) आणि सरकारी योजना आहेत.

ठोस कृती आराखडा

आरोग्य आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आपण वैयक्तिक आणि सामुदायिक स्तरावर खालीलप्रमाणे ठोस कृती करू शकतो:

वैयक्तिक स्तरावरील कृती (Individual Action Plan): आपल्या दैनंदिन जीवनातील बदलांची सुरुवात स्वतःपासून होणे आवश्यक आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे 'कचरा व्यवस्थापन', जिथे आपण घरातूनच ओला आणि सुका कचरा वेगळा करण्याची शिस्त लावून घेऊ शकतो. ओल्या कचऱ्यापासून घरच्या घरी 'कंपोस्ट खत' बनवून त्याचा वापर बागेसाठी करणे हा एक उत्तम शाश्वत मार्ग आहे. तसेच, 'प्लॅस्टिकचा पूर्णतः त्याग' करून कापडी पिशव्या आणि स्टीलच्या बाटल्यांचा वापर वाढवणे गरजेचे आहे. खाण्याच्या सवयींमध्ये बदल करून 'स्थानिक आणि हंगामी फळे-भाज्या' खाण्याला प्राधान्य दिल्यास शरीराला अधिक पोषण मिळते आणि वाहतुकीमुळे होणारे प्रदूषणही कमी होते. घरामध्ये सौर ऊर्जेचा (Solar Energy) वापर वाढवणे आणि पाण्याचा प्रत्येक थेंब जपून वापरणे, ही आपली वैयक्तिक जबाबदारी आहे.

सामुदायिक स्तरावरील कृती (Community Action Plan):

समाजाच्या स्तरावर बदल घडवण्यासाठी आपण एकत्रितपणे 'वृक्षारोपण आणि संवर्धन' मोहीम राबवू शकतो, जिथे केवळ झाडे लावली जात नाहीत तर ती जगवलीही जातात. गृहनिर्माण सोसायट्यांमध्ये 'रेन वॉटर हार्वेस्टिंग' (पाणी साठवणूक) यंत्रणा बसवून भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढवता येते. सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये 'शून्य कचरा' (Zero Waste) संकल्पना राबवून प्लॅस्टिकमुक्त समारंभ साजरे करणे शक्य आहे. तसेच, समुदायामध्ये 'सायकलिंग किंवा कार-पूलिंग' सारख्या पर्यायांना प्रोत्साहन दिल्यास प्रदूषणात मोठी घट होऊ शकते. स्थानिक शेतकऱ्यांकडून थेट शेतमाल खरेदी करण्यासाठी 'शेतकरी बाजार' भरवणे, यामुळे सेंद्रिय शेतीला बळ मिळते आणि संपूर्ण समुदायाचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होते.

सरकारी योजना (Government Schemes)

- सरकारनेही या विषयावर लक्ष केंद्रित करून काही महत्वाच्या योजना राबवल्या आहेत:
- परंपरागत कृषी विकास योजना (PKVY): या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना सेंद्रिय शेतीसाठी प्रोत्साहन आणि आर्थिक मदत दिली जाते, जेणेकरून विषमुक्त अन्न लोकांपर्यंत पोहोचेल.

3. पीएम-कुसुम योजना (PM-KUSUM): ही योजना शेतकऱ्यांना सौर ऊर्जा पंप बसवण्यासाठी मदत करते, ज्यामुळे डिझेलचा वापर कमी होऊन शाश्वत ऊर्जेला चालना मिळते.
4. स्वच्छ भारत अभियान: केवळ स्वच्छतेसाठीच नाही, तर घनकचरा व्यवस्थापन आणि आरोग्याशी संबंधित स्वच्छतेसाठी ही जगातील मोठी मोहीम आहे.
5. जल जीवन मिशन: प्रत्येक घरापर्यंत शुद्ध पिण्याचे पाणी पोहोचवणे, जेणेकरून दूषित पाण्यामुळे होणारे आजार कमी होतील आणि पाण्याचे स्रोत शाश्वत राहतील.
6. लाईफ (LiFE - Lifestyle for Environment): ही भारताने जागतिक स्तरावर सुरू केलेली मोहीम आहे, जी प्रत्येकाला पर्यावरणास अनुकूल जीवनशैली स्वीकारण्याचे आवाहन करते.

संदर्भ

1. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO): 'Ambient air pollution: A global assessment of exposure and burden of disease' हा अहवाल पर्यावरणीय प्रदूषणाचा मानवी आरोग्यावरील परिणामांचा मुख्य आधार आहे.
2. द लॅन्सेट प्लॅनेटरी हेल्थ (The Lancet Planetary Health): या नियतकालिकातील संशोधनानुसार, निसर्गाशी जवळीक आणि 'शाश्वत शहरी नियोजन' यामुळे मानवी मानसिक ताणतणाव कमी होऊन जीवनमान उंचावते.
3. युनायटेड नेशन्स एनवायरमेंट प्रोग्राम (UNEP): 'Making Peace with Nature' हा अहवाल हवामान बदल, जैवविविधता आणि प्रदूषण या तीन जागतिक संकटांचा मानवी आरोग्याशी असलेला संबंध अधोरेखित करतो.
4. शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG - Goal 3 & 13): संयुक्त राष्ट्रांच्या 'शाश्वत विकास उद्दिष्टां'मधील 'उत्तम आरोग्य आणि कल्याणासाठी' (Goal 3) आणि 'हवामान कृती' (Goal 13) हे संदर्भ या विषयासाठी अत्यंत महत्वाचे आहेत.

OriginalArticle

मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य

डॉ. अत्तार अमजद हारून

मराठी विभाग प्रमुख शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराडोण.

Email: attaramjad7@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180438

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 170-172

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

एकंदरीत १९४२ च्या राष्ट्रीय आंदोलनापासून दूर राहण्याचे कम्युनिस्टांचे धोरण त्यांचे रशियाधार्जिनेपण आणि रशियातही मार्क्सवादाला आलेले कर्मठ स्वरूप, इत्यादीमुळेही येथील मार्क्सवादाचा प्रभाव मंद होत गेला. इतर क्षेत्रांप्रमाणे येथेही पुस्तकी पंडितत्वावर अवाजवी भर देण्याचा हा परिणाम होता एकेकाळी मार्क्सवादी चळवळीत हिरीरीने आणि विशिष्ट दृष्टीने सामील झालेल्या दि. के. वेडेकरांसारख्या विचारवंतांचे याबाबतचे पुढील विक्षेपण अनेक दृष्टीने उद्बोधक आहे. त्यात साऱ्या आधुनिक भारतीय प्रबोधन युगाच्या स्थितीगतीचे सारच ग्रंथीत झालेले आढळते. "समाजवादी व कम्युनिस्ट विचारांचा वर कृतींचा उदभव भारतात किंवा महाराष्ट्रात झाला तो ब्रिटीश सोशलिस्टांच्या आणि रशियन कम्युनिस्टांच्या अनुकरणाने झाला यात नवल नाही. आणि त्यात वावगेही नाही, परंतु परकीयांकडून घेतलेले विचार आणि कार्यपद्धती आपण कशी आत्मसात करतो व तिला आपल्या परिस्थितीशी मिळून घेण्यात किती यश मिळवतो यावर सारे अवलंबून असते. परकी गोष्ट उपरी राहिली तर ती रुजत नाही व निकोपने वाडू शकत नाही. महाराष्ट्रातील आधुनिक विचारांचा विकासक्रम पाहता असे आढळते की मिल, स्पेन्सर, इटलीचे मॅझिनी, जर्मनीचे मार्क्स व लेणीन या सर्वांचे विचार येथे आले, पण उपरेपणाने अपुऱ्या सामर्थ्याने व एकेरीपणाने आले ते विचार मराठी लोक माणसात रुजण्यासाठी त्यांच्यावर मराठी लोक जीवनाचे संस्कार व्हावयास हवेत ते होऊ शकले नाहीत. प्रार्थना समाजाने अपेक्षिलेली धर्मसुधारणा, आगरकरांनी अपेक्षिलेली समाज सुधारणा, दादाभाई नौरोजी, न्यामूर्ती रानडे, गोखले टिळक व गांधी यांनी पुरस्कारीलेला विशुद्ध राष्ट्रवाद आणि नंतरच्या काळात समाजवाद्यांना अभिप्रेत असलेली दलितवर्गाची एकजूट व क्रांतिकारक जाणीव व सामर्थ्य यांची प्रत्यक्षात घडण झालेली दिसून येत नाही. गेल्या संबंध शतकामध्ये विचारांची व प्रत्यक्षांची आहे तीच स्थिती स्थिर राहते व तिचा आधार घेऊन चाललेले सत्तेचे व प्रतिष्ठेचे राजकारण यथस्वी होत आहे असे सरतशेवटी म्हणावे लागेल.

बीज संज्ञा (Keywords): मार्क्सवाद मराठी साहित्य, वर्गसंघर्ष, सामाजिक वास्तववाद, श्रमिक वर्ग, शोषण व दमन, भांडवलशाही समाजवाद, ऐतिहासिक भौतिकवाद, साहित्य समीक्षा परिवर्तनवादी साहित्य दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य प्रगतिशील साहित्य चळवळ, सामाजिक न्याय, वर्गजाणीव, सांस्कृतिक संघर्ष आर्थिक विषमता, जनवादी साहित्य, साहित्य आणि समाज.

प्रास्ताविक

मराठी साहित्यावर मार्क्सवादाचा प्रभाव १९३० च्या दशकापासून प्रकर्षाने जाणवू लागला. समाजसत्तावादी विचारसरणीने मराठी साहित्याला केवळ सौंदर्यात्मक न ठेवता, त्याला 'सामाजिक बांधिलकी' आणि 'बंडखोरी' जोडली. प्रामुख्याने युगाच्या आसपासच मार्क्सवादाची तोंड ओळख महाराष्ट्राला होऊ लागली होती.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20839121](https://doi.org/10.5281/zenodo.20839121)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अत्तार अमजद हारून, मराठी विभाग प्रमुख शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराडोण.

How to cite this article:

अत्तार अमजद हारून. (2026). मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 170–172. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20839121>

१९१७ साली म्हणजे पहिले महायुद्ध चालू असतानाच लेनिनने रशियातील झारशाई उलथवून टाकली आणि त्या जागी कम्युनिस्ट राजवटीची स्थापना केली. महाराष्ट्राला मार्सवादी तत्त्वप्रणालीचा पहिला परिचय करून देण्याचे मुख्य श्रेय कॉम्रेड अमृत श्रीपाद डांगे यांच्याकडे जाते. १९२१ मध्ये त्यांच्याच संपादकत्वाखाली सोशालिजम हे इंग्रजी साप्ताहिक सुरू झाले. १९२४ मधील मिरत कटाच्या खटल्याच्या निमित्ताने मार्क्सवादी विचारांकडे महाराष्ट्राचे विशेष लक्ष गेले, कारण या खटल्यातील आरोपींच्या संख्येत महाराष्ट्रीयन मंडळी अधिक होती. या साऱ्या जागृतीतूनच १९२६ मध्ये कामगारांचे क्रांती हे वृत्तपत्र मुंबईत सुरू झाले. मुंबई कामगारांचे केंद्र असल्यामुळे मुंबईत मुख्यता या चळवळीला प्रारंभ झाला.

मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य

मार्क्सवाद आणि गांधीवाद या दोघांचीही ब्रीद मानवी जीवनाचे अमुलाग्र परिवर्तन हेच असले तरी ते साध्य करण्याच्या उभयतांच्या दिशांत दोन ध्रुवांचे अंतर आढळते. गांधीवादाचा पाया आध्यात्मिक आहे तर मार्क्सवाद निखळ भौतिकवादी यामुळेच महाराष्ट्रातील बुद्धिवादी तरुण या वादाकडे विशेषत्वाने काही काळी आकृष्ट झालाही. मार्क्सवादाचा विशेष असा की आधुनिक काळात ज्या आगरकरप्रणीत इहवादी बुद्धिनिष्ठ समता प्रवण विचारधारा महाराष्ट्रात जन्माला आलेल्या होत्या त्यांचे एकत्रीकरण यावादात अधिक तात्विक पातळीवरून आक्रमक पद्धतीने झालेले होते. आधुनिकता, राष्ट्रविमोचन, दारिद्र्यनिर्मूलन, दलितद्वार, धर्मनिरपेक्षता, औद्योगिक प्रगती, विश्वबंधुत्व यासारखे घटक या वादात प्रक्षोभकपणे एकत्र आले होते कुसुमाग्रजांच्या किंवा अनिल मुक्तीबोधांच्या वा. रा. कांतांच्या कवितेत याचे दर्शन होते अनंत कानेकरांच्या चांदरात या कविता संग्रहात किंवा त्यांच्या धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे या प्रवास वर्णनात आणि त्यांच्या लघुनिबंधात्मक लेखनात या मार्क्सवादी विचारांचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे. या काळात पुरोगामी साहित्याची जी चळवळ उभी राहिली तिला कमी अधिक प्रमाणात मार्क्सवादी विचार प्रणालीच कारणीभूत झाली होती. लालजी पेंडसे यांचे 'साहित्य आणि समाज जीवन' हे मराठी साहित्याची समीक्षा करणारे पुस्तक मार्क्सवादी भूमिकेतूनच लिहिले गेले आहे. मराठीत मार्क्सवादी समीक्षेचा पाया या पुस्तकांनी घातला ग. बा.सरदार, दि. के. बेडेकर, बा.र. सुंठणकर, पा.वा.गाडगीळ, प्रभाकर पाध्ये,, ग.य.चितणीस, ह.रा. महाजनी, पु.य.देशपांडे प्रभृती मंडळी या काळात या मार्क्सवादी विचाराची प्रवृत्ती बनली होती. पा.वा. गाडगीळांचा 'कॅपिटल' चे सार काढलेला ग्रंथ किंवा आचार्य जावडेकरांचा गांधीवाद आणि मार्क्सवाद यांचा समन्वय साधणारा सत्याग्रही समाजवाद हा यातून निर्माण झालेल्या विचारांचीच फलश्रुती, वामन जोशी यांच्या 'सुशीलेचा देव' या कादंबरीत आणि खांडेकर, माडखोलकरांच्या कादंबरी वाङ्मयात, नाना जोग यांच्या नाट्यलेखनात या वादाचा थोडाफार पुरस्कार आढळतो. मराठीतील जीवनवादी समीक्षेला किंबहुना एकूण जीवन विचाराला मार्क्सवादाने नवी चालना मिळाली. वास्तवाचे नवे भान दिले, यात शंका नाही. परंतु गांधी वादाप्रमाणेच याही वादाचा मराठी भावकवितेतील प्रक्षोभरसात्मक काही भाग वगळता इतर सर्जनात्मक साहित्यावर फार मोठा परिणाम घडल्याचे जाणवत नाही. माडखोलकर, फडके, पु. ल. देशपांडे, खांडेकर प्रवृत्ती या काळातील लोकप्रसिद्ध कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबऱ्यातून ज्या प्रकारचा आणि ज्या प्रमाणात गांधीवादाला प्रतिसाद दिला त्याच प्रकारचा मर्यादित प्रतिसाद मार्क्सवादालाही दिलेला आढळतो. वस्तुतः महाराष्ट्रासारख्या गरीब राज्याला मार्क्सवादाचे हे भाकरीचे तत्त्वज्ञान पचण्यासारखे नसले तरी रुचण्यास हरकत नव्हती. पण या तत्त्वज्ञानात धर्माला अफूचे स्थान दिले गेले असल्यामुळे मार्सवादातील हे पाखंड येथील अशिक्षित वर्गाला तर नाहीच पण सुशिक्षित वर्गालाही पूर्णतः मानवण्याजोगी नव्हते. भारतीय समाजातील या आधुनिकतावादी सुशिक्षित वर्गाने इहवादाचा, भौतिकतेचा, बुद्धिवादाचा तात्विक पातळीवरून कितीही मोठ्या प्रमाणात पुरस्कार केलेला असला तरी हा वर्ग मनाने शंभर टक्के परंपराभंजक पातळीवर जाऊन शकत नव्हता, गेला नाही प्रा. श्री.म.माटे यांचे उदाहरण या दृष्टीने खूपच बोलके आहे. प्रा.माटे हे इहवादांचे पुरस्कर्ते असले तरी निरीश्वरवादी नव्हते. त्यांनी ऐहिक अभ्युदयाला महत्त्व देण्याच्या संदर्भात काही बुद्धिवादी विचार मांडले खरे, पण ते ईश्वरविषयक कल्पनेला पूर्ण फाटा न देता त्यांना पारंपारिक अध्यात्म मानवत नव्हते, पण ईश्वर कल्पनेला सोडचिटीही देता येत नव्हती. माटे यांच्या भूतदयावादी मनाला संतांचा रंजल्या गांजल्यांचा कळवळा मोहिनी घालीत होता पण संतांची परमार्थप्रवणत हे इहवादाबद्दलची उपेक्षा त्यांना मंजूर होत नव्हती. यामुळेच त्यांचे मन वैचारिकदृष्ट्या परंपरा आणि आधुनिकता, या दोहोंमध्ये शेवटपर्यंत हेलकावत राहिलेले आढळते.

आधुनिक महाराष्ट्रातील इहवादी विचारसरणीची एकंदर स्थितीगती पाहता येथील परंपरेवर भावनिक आघात करणारा मार्क्सवाद येथील सुशिक्षितांना मान्य होण्यासारखा नव्हता. येथील हा पांढरपेशावर्ग आर्थिक दृष्ट्या निम्नस्तरावर वावरत असला आणि मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचे त्याला दुरुस्त स्वरूपाची कितीही रोमँटिक आकर्षण वाटले तरी हा वर्ग मूलतः क्रांतिवादी नसून उत्क्रांतिवादी असल्याने या वादातील अमुलाग्र अमुलाग्र क्रांती, तीही प्रसंगी हिंसा करून घडून आणण्याची कल्पना त्याला रुचण्यासारखी नव्हती आणि हा वर्ग

स्वतःला कितीही पुरोगामी म्हणून घेत असला तरी सर्व प्रकारच्या प्रस्थापित व्यवस्थेला शह देणे त्याला झेपण्यासारखे नव्हते. शिवाय हा वर्ग व्यक्ती स्वातंत्र्यवादी असल्याने या स्वातंत्र्याची कदर न करणारे हे तत्त्वज्ञान त्यांच्या वृत्तीला मूलतः मानवणारे नव्हते. पूर्ववयात मार्क्सदाकडे वेगाने आकृष्ट झालेले प्रभाकर पाध्ये सारखे विचारवंत लेखक उतारवयात मार्क्सवाद विरोधी होण्याचे हे एक कारण आहे. यामुळे या काळातील राष्ट्रमनस्क, समाजमनस्क महाराष्ट्रीय सुशिक्षितांचा मोठा वर्ग मुलतः मार्क्सवादाचे आकर्षण असूनही मार्क्सवाद आणि गांधीवाद यांचे मिश्रण असलेल्या समाजवादी पक्षाकडे अधिक प्रमाणात वळल्याचे जाणवते. आधुनिकता आणि परंपरा पालन व्यक्तिवाद आणि समाजप्रवणता क्रांती आणि उत्क्रांती या साऱ्यांची युती साधण्याचा हा प्रयत्न होता. आचार्य शरद जावडेकर पुरस्कृत 'सत्याग्रही समाजवाद' हे या विचारांचेच अपत्य होते. लोकमान्य टिळकांच्या गीतारहस्यानंतरचा हा सर्वात मोठा वैचारिक ग्रंथ अशी या ग्रंथाची भलावन प्रा. वामन जोशी सारख्या या काळातील व्यक्तीने केली होती. हे या यासंदर्भात लक्षणीय आहे. या अनुषंगाने वि.वा. शिरवाडकर यांचे पुढील उद्गार प्रतिनिधी स्वरूपाचे मानवयास हरकत नाही त्यात तत्कालीन सुसंस्कृत संवेदनशील मराठी मनाचे स्वच्छ प्रतिबिंब उमटलेली आहे मी स्वातंत्र्यप्रेमी होतो सत्यशोधक होतो समाजवादी होतो आणि मराठी इतिहासाचा भाविक वाचकी होतो माणसाने आपल्या वैचारिक साधनेसाठी मार्क्सच्या जाहीरनाम्याशिवाय दुसरे काही वाचण्याची गरज नाही असे एकीकडे वाटत होते. आणि त्याचबरोबर महात्मा गांधींच्या अहिंसात्मक प्रतिकाराची आणि प्रेमात्मक संतत्वाची जाणीव ही मन भरून टाकीत होती. नास्तिकतेचा पाठपुरावा करीत होतो, पण आज कुठेतरी झंकारणारी अस्तिकतेची एकतारी बंद होत नव्हती. सामान्यावर श्रद्धा होती, आणि असामान्यांच्या पूजनाकडेही ही ओढ होती. या काळातील सुशिक्षित माणूस मार्क्सवादाचे मोठ्या प्रमाणात आकृष्ट होण्याची आणखी एक कारण म्हणजे मार्क्सवादाची तत्कालीन प्रवक्तेही मार्क्सवादाची फार जखडबंद स्वरूपाची मांडणी करीत. ही मांडणी येथील तरल व्यक्ती स्वातंत्र्यवादी वातावरणात वाढणाऱ्या तरुण मनाला तापदायक होत होती. मार्क्सवादी विचारांकडे आरंभापासूनच आकृष्ट झालेल्या आणि या वादाचा साहित्यातील उत्साहाने पुरस्कार करण्यासाठी पुरोगामी साहित्याची चळवळ उभी करणाऱ्या अनंत कानेकरांची पुढील उद्गार या अनुषंगाने विचारात घेण्यासारखे आहेत " पुरोगामी साहित्याच्या केवळ कामगारनिष्ठ धारणेमुळे कालिदास, शेक्सपियर, फास्टर, चेकाँव्ह हे प्रतिगामी ठरू लागले. आणि यात काहीतरी चुकते आहे याची तीव्र जाणीव होऊ लागली." भारतीय परिस्थितीचा जीवनविशेषांचा विचार न करता वर्गविग्रहाचे तत्त्वज्ञान येथील परिस्थितीवर ऐकांतिकपणे लादण्याच्या प्रयत्नांची ही फलश्रुती होती.

संदर्भ ग्रंथ

1. मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य: सदा कऱ्हाडे
2. मार्क्सवादी साहित्यविचार: दि. के. बेडेकर
3. प्रगत साहित्यविचार: वि. स. खांडेकर
4. दलित साहित्य आणि मार्क्सवाद: शरणकुमार लिंबाळे
5. मार्क्सवाद आणि सौंदर्यशास्त्र: शरद पाटील

दक्षिण आशियातील भारताचा प्रभाव विभागीय सुरक्षा आणि विकास

आनंदा बबन गडदरे

सहाय्यक प्राध्यापक, संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विभाग प्रमुख

न्यू आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज अहमदनगर स्वायत्त

Email: anandagadadare01@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2026-180439

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 173-176

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

दक्षिण आशिया हा भौगोलिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण प्रदेश मानला जातो. या प्रदेशात भारताचे स्थान क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, आर्थिक क्षमता, लष्करी सामर्थ्य आणि राजनैतिक प्रभाव यांमुळे विशेष आहे. भारताने शेजारी राष्ट्रांशी सहकार्य, व्यापार, संपर्कवृद्धी, ऊर्जा सहकार्य आणि प्रादेशिक संघटनांद्वारे विभागीय विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच दहशतवाद, सीमावाद, सागरी सुरक्षा, सायबर सुरक्षा आणि मानवीय संकटे यांसारख्या सुरक्षा आव्हानांवर मात करण्यासाठी भारताने सक्रिय भूमिका बजावली आहे. सार्क (SAARC), बिम्स्टेक (BIMSTEC) आणि इतर बहुपक्षीय मंचांद्वारे भारताने विभागीय स्थैर्य आणि विकासासाठी विविध उपक्रम राबविले आहेत. भारताच्या 'Neighbourhood First' आणि 'Act East' धोरणांमुळे दक्षिण आशियातील आर्थिक एकात्मता, पायाभूत सुविधा विकास आणि सामरिक सहकार्याला बळ मिळाले आहे. तथापि, चीनचा वाढता प्रभाव, सीमावाद आणि राजकीय अस्थिरता यांसारखी आव्हाने भारताच्या प्रादेशिक नेतृत्वासमोर उभी आहेत. प्रस्तुत अभ्यासात दक्षिण आशियातील विभागीय सुरक्षा आणि विकासाच्या संदर्भात भारताच्या प्रभावाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

बीज संज्ञा (Keywords): दक्षिण आशिया, भारताचा प्रभाव, विभागीय सुरक्षा, प्रादेशिक विकास, सार्क (SAARC), बिम्स्टेक (BIMSTEC), शेजारी प्रथम धोरण (Neighbourhood First Policy), आर्थिक एकात्मता, दहशतवादविरोधी सहकार्य, सामरिक संबंध, सागरी सुरक्षा, प्रादेशिक स्थैर्य, परराष्ट्र धोरण, दक्षिण आशियाई सहकार्य, विकास आणि सुरक्षा.

प्रस्तावना

अखंड हिंदुस्तान चे स्वप्न उरात घेऊन अथक प्रयत्न करणारा चंद्रगुप्त मौर्य आणि चाणक्य, अखंड भारत बनवण्याची स्वप्न स्वतःच्या उरात घेऊन अथक प्रयत्न करणाऱ्या लोहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल आणि जवाहरलाल नेहरू यांच्यापासून ते आजचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या पर्यंत भारतीय उपखंडाची एक स्वतंत्र प्रादेशिक विभागम्हणून ओळख असली तरी प्राचीन काळापासून येथील संस्कृती भारताच्या ऐतिहासिक तसेच सांस्कृतिक प्रवाहाशी जोडली गेली आहे. आधुनिक काळात दक्षिण आशिया म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या प्रदेशात विविधतेतून एकता जपताना भारतीय परंपरा आणि सभ्यतेचा वारसा आजही सांगितला जातो.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20839186](https://doi.org/10.5281/zenodo.20839186)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

आनंदा बबन गडदरे, सहाय्यक प्राध्यापक, संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विभाग प्रमुख न्यू आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज अहमदनगर (स्वायत्त)

How to cite this article:

गडदरे आनंदा बबन. (2026). दक्षिण आशियातील भारताचा प्रभाव विभागीय सुरक्षा आणि विकास. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), 173–176. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20839186>

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र होतो १४ ऑगस्ट १९४७ ला भारत आणि पाकिस्तानची फाळणी होते. याचबरोबर ५६० स्थानिक स्वराज्य संस्थांनांचा एक तिसरा गट तयार होतो. विशेषतः आग्नेय आशियाई देशांतील सांस्कृतिक अस्मितेची ओळख ही भारतीय परंपरा आणि संस्कृतीशी निगडित आहे. उदाहरण अर्थ इंडोनेशियात एकमेकांना भेटताना तथास्तु म्हटले जाते, तर तेथील अनेक मुलामुलींची नावे ही भारतीय नावांशी साधर्म्य सांगणारी आहेत उदा भास्कर, युधिष्ठिर, शंकर, हनुमान इत्यादी राज्यघटनेनुसार इंडोनेशिया इस्लामिक देश असला तरी भारतातील बौद्ध आणि हिंदू परंपरा संस्थेची शेकडो वर्षांपासून जोडला गेला आहे. हीच स्थिती उपखंडातील भारताला खेडून असणाऱ्या देशांत अनुभवास मिळते मग ते भूतान, नेपाळ बांगलादेश, मालदीव, पाकिस्तान विशेषतः बलुचिस्तान असो की श्रीलंका असो.

उद्दिष्टे

१. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. दक्षिण आशियातील भारताचा प्रभाव अभ्यासणे.
३. भारताचे दक्षिण आशियाई देशांबरोबरचे संबंध अभ्यासणे.

दक्षिण आशियातील भारताचा प्रभाव

भारतीय उपखंडातून स्वातंत्र्याची लढे लढले जात होते तेव्हा भारताचा स्वातंत्र्यलढा केंद्रस्थानी असल्याने १५ ऑगस्ट १९४७ केवळ भारतासाठी महत्त्व नसून उपखंडातील इतरही राष्ट्रांसाठी महत्त्वाचा दिवस आहे. या देशातील राजकीय संस्कृतीवर भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा प्रभाव दिसतो. लोकशाही व्यवस्था, राज्यघटना आणि सर्व सर्वधर्मसमभाव अशा अनेक मूल्यांचा स्वीकार त्यापैकी काहींनी केलेला दिसतो. कालांतराने स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या लोकशाहीच्या तत्त्वांसाठी लढणाऱ्या राष्ट्रांनी स्वतंत्र झाल्यानंतर सुरुवातीला लोकशाहीचा अधिकार केला खरा; पण ती व्यवस्था त्यांना टिकवता आली नाही हे दुर्दैव भारताच्या तुलनेत शेजारील राष्ट्रांमध्ये लोकशाहीची बीजे रुजलीच नाहीत अनेक देशांतील सत्ताधीशांनी सत्ता टिकवण्याच्या मोहापाई लोकशाहीचे मूल्य आणि तत्त्वांना तिलांजली दिली. त्यामुळे या देशातील राष्ट्रवांधणीच्या प्रक्रियेवर विपरीत परिणाम तर झालेच पण भौगोलिक दृष्ट्या भारत केंद्रस्थानी असल्याने शेजारील देशांतील अस्थिरतेची झळ भारताला सोसावी लागत आहे. एकीकडे होरफळणाऱ्या बांगलादेशातील देशोधडीला लागलेला हिंदू तर दुसरीकडे लष्करी राजवटीमुळे पलायन करणारे रोहिंग्या मुस्लिम भारताच्या सीमेवर भारताकडून सहानुभूती आणि आश्रम मिळण्याची वाट पाहत आहे. एवढे असूनही भारताने शेजारील देशात सतत होणाऱ्या सत्तांतराची योग्य दखल घेऊन तेथे नव्याने स्थापन झालेल्या सरकारचे स्वागत केले आहे सार्वभौम आणि स्वतंत्र देशांच्या बाबतीत भारताच्या या धोरणाचे जगभरातून कौतुक होत आहे.

१९४७ पासून भारतीय उपखंडातील स्वतंत्र झालेल्या नवनिर्मित राष्ट्रांनी भारतीय राजकीय संस्कृती ही त्यांच्यासाठी प्रेरणादायी व मार्गदर्शक असे म्हटले असले तरी प्रत्यक्षात त्याचा मागमूस या देशांना नाही त्यामुळेच बांगलादेश व पाकिस्तानात अराजक स्थिती दिसते. अफगाणिस्तान, बांगलादेश, मालदीव, म्यानमार, नेपाळ आणि श्रीलंका येथील अस्थिरता तेथील आर्थिक विकास आणि सामाजिक अभिसरणाला मारक ठरला. या देशांमध्ये सत्तांतरघडवून आणण्यासाठी निवडणुकांच्या सनदशीर मार्गाचा अवलंब फारच कमी वेळा केला गेला. पाकिस्तानच्या हिंसक राजकारणाचे लोण दक्षिण आशियातील इतर देशांपर्यंत पोहोचले सत्तांतरासाठी कुरघोडीचे राजकारण, राजकीय हिंसा कधी धार्मिक तर कधी वांशिक दंगली, अल्पसंख्यांकाची कत्तल त्यांच्या स्थावर मालमत्तेची जाळपोळ आणि लूट घडवून आणणे असे अनेक हातखंडे वापरले गेले आणि हेही करून सत्ता बदल होत नसेल तर पदावर असणाऱ्या व्यक्तींना एक तर बंदी करणे किंवा देशातून पलायन करण्यास भाग पाडणे, प्रसंगी अशा पुढाऱ्यांच्या हत्या घडवून आणणे हे नित्यनेमाचे झाले आहे.

बांगलादेशात तर ज्या बंगबंधू शेख मुजीब उर रहमान यांनी स्वतंत्र बांगलादेशाची निर्मिती केली त्यांचीच हत्या करण्यात आली आणि अशीच वेळ त्यांची मुलगी शेख हसिना यांच्यावर आली होती. पण भारताने आपल्या राजकीय संस्कृतीला साजेसे वाटेल अशीच भूमिका घेऊन त्यांना आश्रय दिला शेजारील देशांच्या कठीण प्रसंगात मदतीचा हात देण्याची परंपरा भारताने १९५० च्या दशकापासून शाबूत ठेवली आहे मग ते तिबेटचे धर्मगुरू दलाई लामा असो की इराण, इराक आणि अफगाणिस्तानातील राजकीय नेते असून मालदीव मधील राजकीय उठाव भारताने अनेक वेळा परतवून लावला विशेषतः १९८८ मध्ये तत्कालीन राष्ट्रपती अब्दुल गयूम यांना वाचविले आणि

अलीकडे माजी राष्ट्रपती मोहम्मद नशीद यांना उठावकर्त्यांपासून संरक्षण दिले. 1987 मध्ये भारत श्रीलंका करार करून तामिळी दहशतवाद्यांच्या विरोधात श्रीलंकेस मदत केली. नेपाळ बाबत असेच म्हणता येईल. 1996 आणि 2006 तेथील रक्तंरजित माओवादींच्या विरोधात भारताने नेपाळला मदत करण्याची तत्परता दाखवली. 2006 मध्ये भूतान मध्ये उल्फाने सीमेवर प्रवास करणाऱ्या भूतानच्या व्यवसायिकांच्या हत्या केल्या तरी भारताने भूतान लष्कराच्या खांद्याला खांदा लावून या संघटनांचे अड्डे नेस्तनाभूत केले हे विसरून चालणार नाही. भारतीय उपखंडातील एकही देश असा नाही की जिथे राजकीय हत्या झाल्या नाहीत. पाकिस्तानचे तत्कालीन राष्ट्रपती झिया-उल-हक आणि माजी पंतप्रधान बेनजीर भुततो यांची हत्या ते नवाब शरीफ, परवेश मुश्राफ आणि इम्रान खान यांची दयनीय अवस्था तेथील राजकीय संस्कृती काय आहे ते सांगते. नेपाळमध्ये राजेशाहीचा नायनाट करण्याचा प्रयत्न झाला. श्रीलंकेतही हत्या झाल्या. बांगलादेशाने पाकिस्तानची राजकीय संस्कृती स्वीकारल्यामुळे सुरुवातीचे दोन्ही राष्ट्रपती सत्तेत असताना मारले गेले. से भूतानचे पंतप्रधान यांची १९६४ मध्ये करण्यात आलेली हत्या याशिवाय भारतातील राजकीय हत्या ही सर्वश्रेष्ठ आहेत.

महात्मा गांधी श्रीमती इंदिरा गांधी, आणि राजीव गांधी यांच्या हत्यांबरोबरच इतरही काही महत्वाकांक्षी व्यक्तींना जीव गमावा लागला आहे पण ती काही आपली राजकीय संस्कृती नाही याचे कारण दक्षिण आशियातील देशात ज्या ज्या वेळेस सत्तापलट झाला त्यावेळी त्यांनी आपले सत्ता मजबूत करण्यासाठी देशाची राजकीय संरचना ज्यावर आधारित असते अशा राज्यघटनाच बदलण्याचा सपाटा लावला. जेवढे पंतप्रधान बदलले तेवढ्या वेळा राज्यघटना बदलण्यात आल्या. नेपाळ याचे उत्तम उदाहरण. या देशांनी आपला राजकीय संस्कृतीचा वारसा जपणाऱ्या आणि गाभा असणाऱ्या राज्यघटनेचा आत्मा काढून घेतल्याने कायद्याचे राज्य असून नसल्याची स्थिती निर्माण झाली. भारतीय जनता सुद्धा जागृत असल्याने भारताचे राज्यघटना आजही मजबूत आहे आणि कायद्याचे राज्य अस्तित्वात आहे म्हणूनच जगातील अनेक देशांना भारताच्या राजकीय संस्कृतीचा हेवा वाटत नसेल तर आश्चर्य म्हणावे लागेल.

भारताचे दक्षिण आशियाई देशांबरोबरचे संबंध

भारत आणि पाकिस्तान संबंध - १९४७ पासून भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंध आजवर तणावाचेच राहिले आहेत.

१९४७, १९६५, १९७१, १९९९ आणि २०२६ यावर्षी या दोन्ही देशांमध्ये युद्धे झाली आहेत. सद्य परिस्थितीत पाकिस्तानची चीनशी अधिक जवळीक असल्यामुळे भारताच्या चिंतेत वाढ झाली आहे. भारताने जम्मू काश्मीरचा विशेष राज्याचा दर्जा काढल्यानंतर पाकिस्तानने यावर तीव्र आक्षेप घेत संयुक्त राष्ट्रात धाव घेतली. या दोन्ही देशातील संबंध बिघडण्याचे मूळ कारण म्हणजे दहशतवादाला पाकिस्तान घालत असलेला खतपाणी.

भारत आणि नेपाळ संबंध - २००८ साली नेपाळ हे गण राज्य बनले (त्यापूर्वी तिथे राजेशाही होती) मागील काही वर्षात नेपाळने एक नवा राजकीय नकाशा प्रसिद्ध करून त्यामध्ये उतराखंडमधील कालापानी लिंपूलेख ही गावे नेपाळचा भाग असल्याचे दाखवले होते. त्यानंतर भारताने त्यावर तीव्र आक्षेप घेतला. भारत आणि चीनला जोडणाऱ्या रस्त्याचे भारताने उद्घाटन केले मात्र ज्या भागात हा रस्ता उभरण्यात आला तो नेपाळचा आहे, असा दावा नेपाळकडून करण्यात आला. दोन्ही देशांतील समान स्मृतिक वारसा, खुली सीमा तसेच पर्यटन स्थळ म्हणून नेहमीच भारतासाठी आकर्षण राहिले आहे.

भारत आणि बांगलादेश संबंध-बांगलादेशच्या स्वतंत्र लढ्यात भारताने प्रमुख भूमिका बजावलेली होती त्यानंतर बांगलादेशाचे पहिले अध्यक्ष शेख मुजीब उर रहमान यांच्यानंतर भारत बांगलादेश संबंध बिघडले होते. काही वर्षांपूर्वीच या दोन्ही देशांतील १९७४ सालापासून प्रलंबित असणारा भू-सीमा रेखा करार पूर्णत्वास गेला आहे.

भारत आणि मालदीव संबंध - भारत आणि मालदीव यांच्यात सलोख्याचे संबंध आहेत. भारत ह मालदीवचा जवळचा दिवपक्षी भागीदार देश आहे. मालदीव महत्वाच्या वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी भारतावर अवलंबून आहे. तसेच मालदीवचे लोक वैद्यकीय उपचारासाठीही भारतामध्ये येतात. भारतीयांमध्ये पर्यटनासाठी मालदीवला प्राधान्य दिले जाते. अलीकडे मालदीवमध्ये चीनचा वावर भारतासाठी चिंतेची बाब ठरला आहे. मालदीवने चिनबरोबर मुक्त व्यापार करार केला आहे.

भारत आणि श्रीलंका संबंध-१९८० च्या दशकात श्रीलंकेतील संघर्ष संपुन तिथे लोकशाही मजबूत करण्यासाठी भारताने शांतिसेना पाठवली होती. राष्ट्राध्यक्ष राजपक्षे यांच्या कार्यकाळात भारत श्रीलंका संबंध तणावपूर्ण होते. कारण त्या काळात श्रीलंकेवर चीनचा प्रभाव वाढत होता. मात्र सिरिसेना यांचा चीनचे वर्चस्व झुगारून देण्याचा आणि भारताशी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याकडे कल होता. या दोन्ही देशांमध्ये झालेला अणुकरार अतिशय महत्वाचा आहे. अलीकडे श्रीलंकेची अर्थव्यवस्था दिवाळखोरीत निघाल्यावर अन्य देशांच्या तुलनेने भारताने सर्वप्रथम श्रीलंकेला आर्थिक साहाय्य पुरवले.

संदर्भ

१. South Asia Peace and Security Challenges Prof. Bhange C.B
२. इंडिया आफ्टर इंडिपेंडन्स, बिपन चंद्र, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे २०१२
३. गांधी नंतरचा भारत, रामचंद्र गुहा, मॅजेस्टिक पब्लिशींग हाऊस, २०१८
४. भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता, मांडरे, पाटील, तोडकर प्रतिमा पब्लिकेशन्स
जानेवारी २००५
५. चालू घडामोडी, देवा जाधवर, युनिक अॅकडमी पब्लिकेशन्स, पुणे २०२०
६. आधुनिक भारताचा इतिहास, डॉ शांता कोठेकर, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २००५
७. दुवे, मुचकुंद (२०१२). SAARC and South Asian Economic Integration. Ec...
८. केहर, बी. एस. (२०१५). दक्षिण आशिया: राजकारण आणि अर्थकारण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
९. सोब्हान, रेहमान (२००५). Rediscovering the Southern Silk Route: Integrating Asia's Second Growth Pole. ढाका:
University Press Limited.
१०. अहमद, इम्तियाज व भट्टाचार्य, देवेश (२०१९). SAARC: Challenges and Opportunities. कोलकाता: Anthem Press.
११. सार्क अधिकृत वेबसाईट. [https://www.saarc sec.org](https://www.saarcsec.org). [सनद, शिखर परिषद ठराव, SAFTA मजकूर यासाठी

भारतातील महिला सक्षमीकरण: पुढाकार आणि आव्हाने

शुभांगी एस.होवाळ¹, सय्यद आर.जे²

¹ पी एच डी संशोधक विद्यार्थी, वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा जिल्हा बीड.

² प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, तेरणा महाविद्यालय, उस्मानाबाद.

Email: chandanshive75@gmail.com

Manuscript ID: गोषवारा

JRD -2026-180440

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 177-181

April- 2026

महिला सक्षमीकरणामध्ये चांगल्या समाजाची उभारणी समाविष्ट आहे, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या महिलांची स्थिती सुधारणे आवश्यक आहे. या पेपरमध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी भारत सरकारने स्थानिक, पंचायत, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर घेतलेल्या पुढाकाराची माहिती दिली आहे. शिवाय, विविध सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या आव्हानांचा अभ्यास करून भाग घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. अभ्यास पूर्णपणे डेटाच्या दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित आहे. अभ्यासात असे आढळून आले आहे की शैक्षणिक आणि रोजगारामध्ये लैंगिक असमानता आहे, मुलींच्या साक्षरतेचे दर सुधारण्यासाठी केलेल्या सूचना आणि नोकरीमध्ये महिलांसाठी आरक्षण.

काळ शब्द : महिला सक्षमीकरण, भारत, सरकारी योजना, आव्हाने.

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीत महिलांना देवी मानले जाते. तरीही समाजात महिलांचा अपमान झाला आहे, महिलांसाठी अनेक नियम आणि कायदे केले गेले आहेत परंतु आजपर्यंत महिला त्यांच्या मूलभूत हक्कांसाठी लढत आहेत (पांडा, 2018). महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना महिला चळवळीत जगभर रुजलेली आहे. भारतात ही 1980 च्या मध्यात सहावी पंचवार्षिक योजना आहे जी महिलांसाठी महत्त्वाची खूण म्हणून घेतली जाऊ शकते (अरुलसुकीजोती, 2020). महिला सशक्तीकरण चंद्रा (2008) नुसार, सशक्तीकरणाची व्याख्या जागरूकता, विवेक, क्षमता निर्माण, सहभाग आणि परिवर्तनात्मक कृतींवर नियंत्रण अशी प्रक्रिया आहे. महिला संदर्भित शक्तीमध्ये कुटुंब, समुदाय, बाजार आणि राज्य यांचा समावेश होतो. 21 व्या शतकात महिला सक्षमीकरण हा अजूनही वास्तवाचा भ्रम आहे. दैनंदिन निरीक्षणाच्या आधारे महिला विविध समाजकटकांना बळी पडतात. महिला सबलीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे जी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या समूहाची ओळख आणि शक्ती ओळखते (अरुलसुखीजोती, 2020). महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने केलेल्या प्रयत्नांची भारतासारखीच परिस्थिती आहे तर महिला सक्षमीकरण हा महत्त्वाचा राष्ट्रीय अजेंडा आहे. जगाच्या लोकसंख्येच्या 50% महिला आहेत, परंतु भारतीय लोकसंख्येचा अभ्यास केल्यास, पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची लोकसंख्या कमी आहे. भारतात, महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण 2011 (राणी, 2021) मध्ये सादर करण्यात आले.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शुभांगी एस.होवाळ, पी एच डी संशोधक विद्यार्थी, वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा जिल्हा बीड.

How to cite this article:

होवाळ शुभांगी एस. & सय्यद आर. जे. (2026). भारतातील महिला सक्षमीकरण: पुढाकार आणि आव्हाने. *Journal of Research and Development*, 18(4(XVII)), . 177–181. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20839239>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20839239](https://doi.org/10.5281/zenodo.20839239)

स्त्री-पुरुष असमानता प्राचीन काळी, भारतीय महिलांना खूप उच्च स्थान लाभले होते पण आता हळुहळु आनंदाच्या वस्तू बनल्या आहेत (खापर्डे, 2020). भारत एक उदयोन्मुख राष्ट्र आहे आणि एक विकसित राष्ट्र होण्याचे स्वप्न पाहत आहे आणि काम करत आहे. राज्य आणि केंद्र पातळीवरील सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी आधीच पावले उचलली आहेत, शिक्षण, आर्थिक सुधारणा, रोजगार आणि सुरक्षितता आणि प्रेरणासाठी महत्वाच्या अशा विविध उपाययोजना साध्य करण्यासाठी योजना सुरू केल्या आहेत (सरकार, 2015).

साहित्य पुनरावलोकन

गणेशमूर्ती (2008) यांनी भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे प्रमुख घटक ठरवले. आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक ओळखीद्वारे राष्ट्रातील महिलांचे सक्षमीकरण. अभ्यासामध्ये सुरक्षा, न्याय, सुरक्षितता, माहिती, कायदेशीर मदत, माता आरोग्य, पोषण, शिक्षण, क्रेडिटमध्ये प्रवेश, विपणन आणि महिलांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती यासारख्या मोजमाप घटकांचा विचार केला गेला. भारतातील विविध राज्यांमध्ये महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारने विविध योजना सुरू केल्या आहेत. चंद्रा (2008), यांनी सशक्तीकरणाची व्याख्या केली आणि सशक्तीकरणामध्ये सामर्थ्य, सामर्थ्य आणि अंतर्गत शक्ती यांचा समावेश होतो यावर चर्चा केली. भारतातील महिला सक्षमीकरण हे क्षमता निर्माण, जागरूकता, नियंत्रण, सहभाग आणि निर्णयक्षमतेचे मोजमाप असल्याचे विश्लेषण करण्यात आले. यात मनोवैज्ञानिक सक्षमीकरण, स्वतःला ठामपणे मांडण्याची क्षमता आणि आव्हानात्मक भूमिकांचा समावेश होता. उपाध्याय (2011) यांनी "भारतातील महिला सक्षमीकरण एक विश्लेषणात्मक विहंगावलोकन" चे विश्लेषणात्मक पुनरावलोकन केले. अभ्यासामध्ये राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक पातळीवरील महिला सक्षमीकरणावरील विविध धोरणे आणि योजनांचा सारांश देण्यात आला आणि असे लक्षात आले की स्थानिक पातळीवरील वास्तविक सराव आणि धोरणातील प्रगती यांच्यामध्ये विद्यमान महत्त्वपूर्ण अंतर आहे. भारतीय समाज स्थान, शैक्षणिक स्थिती, वय आणि सामाजिक स्थिती यांसारख्या भिन्न परिवर्तनावर अवलंबून आहे.

सरकार (2015) यांनी महिला सक्षमीकरण, स्त्री-पुरुषांची स्थिती, शैक्षणिक उपलब्धी, उच्च दर्जाच्या जगण्याच्या संधी, सामाजिक आणि घरगुती उपक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग, भारतातील महिलांसाठी विविध संधींपासून वंचित राहणे याविषयी थोडक्यात वर्णन केले आहे. 2015 मधील महिलांच्या स्थितीवरून असे दिसून आले आहे की महिलांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे, खूप कमी महिलांनी राष्ट्रातील विविध क्षेत्रात सर्वोच्च स्थान प्राप्त केले आहे. प्रियदर्शनी (2016) ने देशातील प्रत्येक स्त्रीला स्वतंत्र करण्यासाठी सक्षम बनविण्यावर लक्ष केंद्रित केले. महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि महिला सक्षमीकरणासाठीच्या योजनांचे वर्णन करण्यात आले. भारतीय महिलांना दैनंदिन जीवनात अनेक अडथळ्यांचा सामना करावा लागत आहे, स्वयं-सहायता गट (SHG) परिणामी तामिळनाडूमध्ये यशस्वी झाले आहेत. सिंहमार (2016), यांनी भारतातील महिला सक्षमीकरणावर चर्चा केली. या अभ्यासात संशोधकाने आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टीकोनातून महिलांच्या दर्जाच्या उन्नतीचे वर्णन केले. अत्याचार, भीती, शोषण आणि भेदभाव यांना न घाबरता समाज घडवण्यासाठी महिलांचा सहभाग. भारतीय महिलांना शिक्षण आणि आरोग्य सेवेचा अभाव, लिंग-आधारित हिंसा आणि असमान आर्थिक संधी यासारख्या अनेक समस्या आणि आव्हानांचा सामना करावा लागत असल्याचे दिसून आले.

महिला सक्षमीकरणासाठी पुढाकार प्रभावी होण्यासाठी सामाजिक गरजा लक्षात घेऊन तयार केल्या पाहिजेत. मनेका (2017) यांनी विविध योजनांना अर्थपूर्ण बनवण्यासाठी भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या सूक्ष्म-स्तरीय मूल्यांकनावर भर दिला. अभ्यासाने महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानतेसाठी आव्हाने यासंदर्भात सद्यस्थितीवर प्रकाश टाकला. देशाच्या काही भागांमध्ये महिला सक्षमीकरण हे दूरचे स्वप्न आहे, सरकारी योजना उपयोगी पडण्यासाठी अधिक सूक्ष्म स्तर मूल्यांकन आवश्यक आहे. भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे अंतिम उद्दिष्ट महिला सुविधा आणि लैंगिक समानता सुधारणे हे आहे. पांडा (2018), यांनी भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेवर चर्चा केली आणि भूतकाळात यशस्वी न होण्याचे कारण ओळखले. भारत हा पुरुषप्रधान देश आहे, देशात महिलांची बरोबरी करण्यासाठी पुरुषांची मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरण शिक्षणाच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी, कामाच्या ठिकाणी समान मान्यता आणि आर्थिक स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यानंतर विविध अडचणी असूनही, कार्यक्रमांची यशस्वी अंमलबजावणी अजूनही होत नाही. Mandot (2020) यांनी महिला सक्षमीकरण हे धोरणात्मक जीवन निवड करण्याच्या महिलांच्या क्षमतेचा विस्तार करण्यासाठी एक साधन मानले. समाजात आजही लिंगविषयक नियम असमानता प्रचलित आहेत, असे विश्लेषण केले. परंतु मुलभूत सुविधा पुरविण्यासाठी सरकारी योजनांची तरतूद महिला सक्षमीकरणासाठी घटकांना सक्षम

वनवत आहे. खापर्डे (2020) यांनी सशक्त महिलांच्या प्रतिबिंबाविषयी चर्चा केली, ज्या विचार व्यक्त करण्यात अधिक विश्वास ठेवतात आणि उत्पादक कृती करतात. या स्त्रिया अधिक समावेशक, सर्जनशील, प्रगतीशील आणि निर्मितीक्षम निसर्गाच्या संरचनेचा प्रचार करतात. असे आढळून आले की भारतीय महिलांना आनंदाची वस्तू मानली जाते आणि त्यांनी वैयक्तिक ओळख आणि मूलभूत मानवी हक्क गमावले आहेत. Arulsukijothi (2020) यांनी भारतात प्रथमच सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत महिला सक्षमीकरणाच्या परिचयाचा अभ्यास केला. महिलांचे ज्ञान, निर्णय घेण्याची स्वायत्तता, जीवन नियोजनाची क्षमता, शक्तीचे पुनर्वितरण आणि पितृसत्ताक विचारधारा आणि पुरुषी वर्चस्वाला आव्हान देणारी महिला सक्षमीकरण.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

या अभ्यासाची तीन उद्दिष्टे आहेत. अ) भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी विविध सरकारी योजनांचा अभ्यास करणे. b) भारतातील महिला सक्षमीकरण संकल्पनेच्या जागरूकतेचा अभ्यास करणे. c) भारतातील महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती

हा अभ्यास पूर्णपणे डेटाच्या दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. महिला सक्षमीकरणाबाबत घेतलेल्या पुढाकाराचे आणि सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी येणाऱ्या आव्हानांचे विश्लेषण करण्याचा हा पेपर आहे. डेटासाठी वापरले जाणारे स्रोत म्हणजे विविध संशोधन लेख, साक्षरता दरासाठी जागतिक आकडेवारीची वेबसाइट आणि कामगार शक्ती सहभाग दरासाठी राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था.

निष्कर्ष आणि चर्चा सरकारी धोरणे आणि उपक्रम

सरकारी योजना भारत सरकारने 1954 मध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी कार्यक्रम सुरू केले, परंतु महिलांचा प्रत्यक्ष सहभाग 1974 मध्ये सुरू झाला. भारतात सध्या महिला सक्षमीकरणासाठी 34 सरकारी योजना विविध मंत्रालये आणि विभागांतर्गत कार्यरत आहेत. काही लोकप्रिय योजना खालीलप्रमाणे आहेत: 1997-98 मध्ये महिला उद्योजक विकास कार्यक्रमाला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले. राष्ट्रीय महिला कोष (RMK) 1992-1993 महिला समृद्धी योजना (MSY) ऑक्टोबर, 1993. इंदिरा महिला योजना (IMY) 1995. महिला समख्या सुमारे 9000 गावांमध्ये राबविण्यात येत आहे. स्वयंसिद्धा. स्वाशक्ती ग्रुप. महिलांसाठी प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमास समर्थन (STEP). स्वालंबन. कामकरी आणि आजारी आईच्या मुलांसाठी क्रेचेस/ डे केअर सेंटर. नोकरदार महिलांसाठी वसतिगृहे. स्वाधार. • महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय अभियान. एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) (1975 किशोरवयीन मुलींच्या सक्षमीकरणासाठी राजीव गांधी योजना (RGSEAG) (2010). राजीव गांधी राष्ट्रीय क्रेच योजना कार्यरत मातांच्या मुलांसाठी. एकात्मिक बाल संरक्षण योजना (ICPS) (2009-2010). धनलकाहमी (2008). अल्प मुक्कामाची घरे. उज्ज्वला (2007). बेटी बचाओ, बेटी पढाओ सुकन्या समृद्धी योजना.

शिक्षण

सध्याच्या साहित्यातून असे दिसून आले आहे की शिक्षण हा महिला सक्षमीकरणाचा एक महत्वाचा घटक आहे. 2023 मध्ये भारताचा साक्षरता दर 77.70% आहे, तर 2023 मध्ये भारताचा पुरुष साक्षरता दर 84.70% आणि भारतातील महिला साक्षरता दर 70.30% आहे. मुलींसाठी शासनाचे वेगवेगळे साक्षरता कार्यक्रम असूनही महिला साक्षरता दर पुरुष साक्षरता दरापेक्षा 13.40% कमी आहे. पूर्वीच्या साक्षरतेच्या दरापेक्षा, काळाच्या ओघात स्त्री साक्षरतेत सुधारणा होईल यात शंका नाही, परंतु पुरुष साक्षरतेच्या तुलनेत ते अपेक्षित नाही. मीकरणाचे मूळ मानले पाहिजे.

आव्हाने

महिला सक्षमीकरणाच्या सुधारणेमध्ये अनेक आव्हाने आहेत. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या कमी साक्षरतेला कारणीभूत घटक म्हणजे शिक्षणाला महत्त्व नसणे, विद्यार्थ्यांसाठी वर्गखोल्यांची कमतरता, शाळांची अनुपलब्धता, पिण्याच्या सोयी नसणे, योग्य स्वच्छता नसणे आणि लैंगिक असमानता. विविध अभ्यासांवरील साहित्याकडे पाहिल्यास हे लक्षात आले आहे की भारत सरकारने निःसंशयपणे अनेक कार्यक्रम सुरू केले आहेत परंतु तरीही ते योग्यरित्या अंमलात आणण्याचे आव्हान आहे.

जागरूकता

भारतात महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी आणि सुरक्षिततेसाठी विविध कायदे केले गेले आहेत यापैकी काही कलम 376 आयपीसी बलात्कार, से. अपहरण आणि अपहरणासाठी 363 ते 373 आयपीसी, से. 302/304 IPC हुंडा मृत्यू, से. 498-A पती किंवा त्याच्या नातेवाईकांकडून क्रूरतेसाठी आयपीसी, से. 354 आयपीसी महिलांवर तिचा विनयभंग करण्याच्या उद्देशाने प्राणघातक हल्ला, आणि से. 509 आयपीसी महिलांच्या शालीनतेचा अपमान करते, परंतु देशातील महिलांना त्यांच्या हक्कांबाबत जागरूकता नसल्याचे दिसून येते.

सरकारी योजनांची अंमलबजावणी

भारत सरकारने देशात महिला सक्षमीकरणाच्या नवनिर्मितीसाठी विविध योजना सुरू केल्या आहेत. आम्ही भारतातील लोकप्रिय योजनांच्या नावावर चर्चा केली. योजना राष्ट्रीय राज्य आणि समाजाच्या स्थानिक स्तरावर राबवल्या जातात आणि सरकारने घेतलेल्या पुढाकाराचा जास्तीत जास्त फायदा व्हावा यासाठी वेगवेगळे कार्यक्रम केले जातात. परंतु तरीही असे निदर्शनास आले आहे की कार्यक्रमांची योग्यरित्या अंमलबजावणी न केल्याने महिलांचा मोठा वाटा योजनांमध्ये अज्ञात नाही. जरी हा अभ्यास साक्षरतेच्या आधारावर दावा करू शकतो की अद्याप स्त्रिया पुरुषांच्या मागे आहेत

निष्कर्ष

महिला सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्ती आणि महिला समुदायाच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक किंवा आर्थिक उन्नतीमध्ये वाढ. शिक्षण, आरोग्य, लिंगभेद, आर्थिक संधी आणि राजकीय सहभाग सुधारण्यासाठी स्थानिक, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर महिला सक्षमीकरणावर विविध धोरणे अस्तित्वात आहेत. स्थानिक, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील विविध स्तरांवर सरकारी योजनांच्या जागरूकता आणि अंमलबजावणीमधील आव्हानांचा अभ्यास अंतर्दृष्टी करतो. सरकारने साक्षरता कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीवर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, ते लोकांच्या जागरूकता आणि मानसिकता बदलण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकते. अभ्यासाने महिला आणि पुरुषांच्या रोजगाराच्या पातळीवर लक्ष केंद्रित केले आहे, असे दिसून आले आहे की श्रमशक्तीच्या सहभागाच्या दरामध्ये रोजगारामध्ये लैंगिक अंतर आहे जे दर्शविते की अनेक स्त्रिया अजूनही एकतर घरगुती किंवा काम नसलेल्या किंवा आर्थिक अवलंबून आहेत. हे समजून घेणे आवश्यक आहे की आर्थिक अवलंबित्व असलेली स्त्री स्वतःच्या तसेच समाजाच्या वाढीसाठी निवड, निर्णय किंवा इतर पावले उचलण्यासाठी कधीही स्वतंत्र असू शकत नाही.

भविष्यातील संशोधनासाठी वाव

या अभ्यासात आम्ही भारत सरकारने देशातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी घेतलेल्या पुढाकाराबद्दल चर्चा केली आहे. या सरकारी योजनांची राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक पातळीवर अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध आव्हाने होती. राष्ट्रीय स्तरावर स्थानिक, पंचायत आणि ग्रामीण भागात विविध योजनांच्या जागृतीसह सरकारी योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे होऊ शकते, असे अभ्यासातून दिसून आले आहे. लिंगभेद दूर करण्यासाठी सरकारने अनेक पावले उचलली आहेत पण तरीही भारतीय समाजात स्त्रियांची समानता स्वीकारण्यासाठी समाजाची मानसिकता समायोजित करण्याची गरज आहे. समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठी शिक्षण आणि सहकार्याची गरज आहे. सामाजिक वातावरण बदलण्यासाठी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे जेणेकरून स्त्रिया सामाजिक आणि आर्थिक विकासात तितकेच सहभागी होऊन योगदान देऊ शकतील.

संदर्भ

1. अरुलसुकीजोती, वाय. (2020). भारतात महिला सक्षमीकरण. उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि नाविन्यपूर्ण संशोधन जर्नल. ७(३) ४५८-४६१.
2. चंद्र, डी.आर. (2008). भारतातील महिला सक्षमीकरण - मैलाचे दगड आणि आव्हाने. समाजशास्त्र गणेशमूर्ती, व्ही. एस. (2008) भारतातील महिला सक्षमीकरण: सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय, नवी दिल्ली, न्यू सेंच्युरी प्रकाशन.
3. खापर्डे, एस.डी. (२०२०). भारतातील महिला सक्षमीकरण: गरज, पद्धती, रणनीती, कृती योजना, घटनात्मक तरतुदी आणि सामाजिक कार्यात हस्तक्षेप. अर्थशास्त्र.
4. मांडोट, एम.एच. (२०२०). भारतातील महिला सक्षमीकरण आणि त्यांचे सक्षमीकरण योजना. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अँडव्हान्स रिसर्च, आयडिया आणि इनोव्हेशन इन टेक्नॉलॉजी, 6(4). ६७-७०.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

5. मेनका, जी.एम. (2017). भारतातील महिला सक्षमीकरण. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ लिंग्विस्टिक्स, लिटरेचर अँड कल्चर, 3, 1-5.
6. पांडा, डी. (2018). भारतातील महिला सक्षमीकरण: तर्क आणि वर्तमान स्थिती. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इमर्जिंग रिसर्च इन मॅनेजमेंट अँड टेक्नॉलॉजी. <https://doi.org/10.23956/IJERMT.V6I9.105>. प्रियदर्शिनी, ए., थियागराजन, आर., कुमार, व्ही., आणि राधू, टी. (2016). विकसनशील भारताच्या दिशेने महिला सक्षमीकरण.

OriginalArticle

नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्व : सहभाग, सशक्तीकरण आणि आव्हाने – एक अभ्यास

शुभांगी सुधाकर होबाळ

संशोधक विद्यार्थीराज्यशास्त्र विभाग,

संशोधन केंद्र- वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा, जि. बीड

Email- chandanshiv75@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180441

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 182-187

April- 2026

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था ही लोकसहभागाची मूलभूत पायरी मानली जाते. 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे नगरपरिषदांमध्ये महिलांना आरक्षण देण्यात आले, ज्यामुळे महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढले. या लेखात नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वाचा सहभाग, त्यातून होणारे सशक्तीकरण आणि त्यांच्यासमोरील आव्हानांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव मर्यादित आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अडथळे अद्यापही त्यांच्या कार्यक्षमतेस अडथळा निर्माण करतात.

कळ शब्द: महिला प्रतिनिधित्व, नगरपरिषद, सशक्तीकरण, स्थानिक स्वराज्य, राजकीय सहभाग.

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकसहभाग, विकेंद्रीकरण आणि सुशासनासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक मानल्या जातात. विशेषतः शहरी भागांतील प्रशासन सुदृढ करण्यासाठी 1992 मधील 74 वी घटनादुरुस्ती ही एक ऐतिहासिक पाऊल ठरली. या घटनादुरुस्तीमुळे नगरपरिषद, महानगरपालिका आणि नगरपंचायत यांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना अधिक सुसंगत व लोकाभिमुख करण्यात आली. या दुरुस्तीअंतर्गत नगरपरिषदांमध्ये थेट निवडणुका, निश्चित कार्यकाळ, वित्तीय अधिकार आणि सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली.

विशेषतः महिलांसाठी किमान एक-तृतीयांश (33%) जागा राखीव ठेवण्यात आल्या, ज्यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागाला नवी दिशा मिळाली. पूर्वीच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व अत्यल्प होते आणि निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग नगण्य होता. 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश मिळाला आणि त्या स्थानिक शासन व्यवस्थेचा महत्त्वपूर्ण भाग बनल्या. अनेक राज्यांनी या आरक्षणाचे प्रमाण 50% पर्यंत वाढवून महिलांच्या सहभागाला अधिक चालना दिली आहे. केवळ संख्यात्मक प्रतिनिधित्व वाढणे म्हणजे खरे सशक्तीकरण असे मानता येत नाही.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.20962981](https://doi.org/10.5281/zenodo.20962981)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शुभांगी सुधाकर होबाळ, संशोधक विद्यार्थीराज्यशास्त्र विभाग, संशोधन केंद्र- वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा, जि. बीड

How to cite this article:

होबाळ शुभांगी सुधाकर. (2026). नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्व : सहभाग, सशक्तीकरण आणि आव्हाने – एक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 182–187.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20962981>

महिलांचा प्रभावी सहभाग, नेतृत्व क्षमता, निर्णयप्रक्रियेत सक्रिय भूमिका आणि स्वायत्तता या घटकांवर सशक्तीकरण अवलंबून असते. वास्तवात अनेक ठिकाणी महिलांना “प्रॉक्सी प्रतिनिधी” म्हणून पाहिले जाते किंवा त्यांच्यावर सामाजिक, आर्थिक व राजकीय बंधने असतात. याच पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत अभ्यास नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वाचा सखोल अभ्यास करतो. या अभ्यासामध्ये महिलांचा सहभाग, त्यांच्या सशक्तीकरणाची पातळी आणि त्यांना भेडसावणारी प्रमुख आव्हाने यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. हा अभ्यास स्थानिक शासन व्यवस्थेमध्ये महिलांची भूमिका अधिक प्रभावी करण्यासाठी धोरणात्मक सूचना देण्यास उपयुक्त ठरेल.

उद्दिष्टे

या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वाचा सखोल अभ्यास करून त्यांच्या सहभाग, सशक्तीकरण आणि आव्हानांचा विश्लेषण करणे हा आहे. 1992 मधील 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या सहभागाला चालना मिळाली असून, या धोरणाचा परिणाम विविध स्तरांवर तपासणे आवश्यक आहे

या पार्श्वभूमीवर खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

- नगरपरिषदेमधील महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे
 - महिला प्रतिनिधित्वामुळे झालेल्या सशक्तीकरणाचा आढावा घेणे
 - महिलांसमोरील प्रमुख आव्हाने ओळखणे
- सुधारणा उपाय सुचवणे

संशोधन पद्धती

या अभ्यासामध्ये नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वाचा सखोल आणि बहुआयामी अभ्यास करण्यासाठी मिश्र संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. सामाजिक व राजकीय विषयांच्या अभ्यासासाठी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक पद्धतींचा एकत्रित वापर अधिक परिणामकारक ठरतो, असे विविध संशोधनांमध्ये आढळून आले आहे।

संशोधनाचा प्रकार

वर्णनात्मक संशोधना पद्धत : नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वाची विद्यमान स्थिती समजून घेण्यासाठी

- विश्लेषणात्मक संशोधना पद्धत: सहभाग, सशक्तीकरण आणि आव्हानांचे विश्लेषण करण्यासाठी
- मिश्र संशोधना पद्धत : गुणात्मक व परिमाणात्मक दोन्ही डेटा वापरून अधिक व्यापक निष्कर्ष काढण्यासाठी

डेटा स्रोत

(A) प्राथमिक माहिती

- महिला नगरसेवकांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती
- प्रश्नावली द्वारे माहिती संकलन
- फोकस ग्रुप डिस्कशन

(B) दुय्यम माहिती

- शासन अहवाल
- संशोधन पेपर व जर्नल्स
- पुस्तके व अधिकृत दस्तऐवज

अभ्यास क्षेत्र

या संशोधनासाठी महाराष्ट्र राज्यातील निवडक नगरपरिषदांचा अभ्यास करण्यात आला आहे, जसे की:

उस्मानाबाद (धाराशिव), परंडा, तुळजापूर, नळदुर्ग, मुरुड, उमरगा, भूम , कळंब

या नगरपरिषदांची निवड करताना भौगोलिक, सामाजिक व प्रशासकीय विविधता लक्षात घेण्यात आली आहे. निवडलेल्या सर्व नगरपरिषद या अर्ध-शहरी स्वरूपाच्या असून त्यामध्ये महिला प्रतिनिधित्वाची प्रत्यक्ष स्थिती अभ्यासण्यास योग्य संधी उपलब्ध होते. या अभ्यास क्षेत्राची निवड करण्यामागील प्रमुख उद्देश म्हणजे स्थानिक स्तरावर महिला प्रतिनिधित्वाची वास्तविक स्थिती, त्यांचा सहभाग, निर्णयप्रक्रियेमधील भूमिका आणि त्यांना भेडसावणारी आव्हाने यांचे सखोल विश्लेषण करणे होय. विशेषतः ग्रामीण-शहरी संक्रमण (rural-urban transition) असलेल्या भागांमध्ये महिला सशक्तीकरणाचे वास्तव अधिक स्पष्टपणे दिसून येते.

नमुना निवड

- उद्देशपूर्ण नमुना निवड: महिला प्रतिनिधींना लक्षात घेऊन निवड
- नमुना आकार : निवडक नगरपरिषदांतील महिला सदस्य

डेटा विश्लेषण पद्धती

परिमाणात्मक डेटा

- टक्केवारी (Percentage Analysis)
- तक्ते व ग्राफ

गुणात्मक डेटा

- विषयानुसार विश्लेषण (Thematic Analysis)
- अनुभवाधारित निष्कर्ष

संशोधनाची मर्यादा

या संशोधनामध्ये काही मर्यादा आढळून येतात, ज्या अभ्यासाच्या निष्कर्षांच्या सामान्यीकरणावर आणि विश्लेषणाच्या व्याप्तीवर परिणाम करू शकतात. संशोधन मर्यादा या प्रामुख्याने अभ्यासाच्या रचना, पद्धती आणि उपलब्ध संसाधनांमुळे उद्भवतात। प्रस्तुत अभ्यास मर्यादित भौगोलिक क्षेत्रापुरता (धाराशिव जिल्ह्यातील निवडक नगरपरिषद) सीमित असल्यामुळे त्याचे निष्कर्ष संपूर्ण महाराष्ट्र किंवा भारतातील सर्व नगरपरिषदांना लागू होतीलच असे नाही. तसेच, नमुना आकार मर्यादित असल्यामुळे सर्व महिला प्रतिनिधींचे संपूर्ण प्रतिनिधित्व होणे शक्य झाले नाही. याशिवाय, प्राथमिक माहिती संकलनासाठी वापरलेल्या मुलाखती व प्रश्नावली या स्वयं-प्रतिसाद स्वरूपाच्या असल्यामुळे काही प्रमाणात व्यक्तिनिष्ठता आणि पक्षपातीपणा येण्याची शक्यता आहे। काही वेळा महिला प्रतिनिधींना प्रशासनिक किंवा राजकीय दबावांमुळे मोकळेपणाने मत व्यक्त करणे कठीण जाते, यामुळे माहितीच्या अचूकतेवर परिणाम होऊ शकतो. वेळ, आर्थिक साधने आणि अधिकृत डेटाच्या उपलब्धतेच्या मर्यादा यांमुळे संशोधनाची व्याप्ती मर्यादित राहिली आहे। यामुळे काही बाबींचे सखोल विश्लेषण करणे शक्य झाले नाही. तरीही, या मर्यादांच्या चौकटीत राहून केलेला हा अभ्यास नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वाच्या वास्तव स्थितीचे महत्त्वपूर्ण संकेत प्रदान करतो आणि पुढील संशोधनासाठी दिशा दर्शवितो.

महिला प्रतिनिधित्वाची स्थिती

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व 1992 च्या 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. या घटनादुरुस्तीनंतर नगरपरिषद व इतर शहरी स्थानिक संस्थांमध्ये किमान 33% आरक्षण अनिवार्य करण्यात आले, ज्यामुळे महिलांना राजकीय प्रक्रियेत प्रवेश मिळाला.

पूर्वी स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व अत्यल्प (5% पेक्षा कमी) होते; मात्र आरक्षण धोरणामुळे आज लाखो महिला स्थानिक शासन व्यवस्थेत सक्रियपणे कार्यरत आहेत. भारतात सध्या सुमारे 14 ते 15 लाख महिला स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या आहेत, जे जागतिक स्तरावरही एक उल्लेखनीय उदाहरण मानले जाते. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (नगरपरिषद, महानगरपालिका) महिलांचे प्रतिनिधित्व सुमारे 40% पेक्षा अधिक झाले असून काही राज्यांमध्ये हे प्रमाण 50% पर्यंत वाढविण्यात आले आहे. महाराष्ट्रासह अनेक राज्यांनी महिलांसाठी अर्ध्या जागांचे आरक्षण लागू करून महिलांच्या सहभागाला अधिक चालना दिली आहे.

नगरपरिषद स्तरावर पाहता, महिलांचे प्रतिनिधित्व केवळ संख्यात्मकदृष्ट्या वाढले नसून त्यांनी स्थानिक प्रशासन, आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक विकासाशी संबंधित प्रश्नांवर सक्रिय भूमिका बजावण्यास सुरुवात केली आहे. अनेक महिला प्रतिनिधींनी स्थानिक समस्या मांडून त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे, ज्यामुळे स्थानिक शासन अधिक लोकाभिमुख झाले आहे.

तथापि, या प्रगतीनंतरही महिलांचे प्रतिनिधित्व हे मुख्यतः “संख्यात्मक” स्वरूपात अधिक दिसून येते. निर्णयप्रक्रियेमध्ये त्यांचा वास्तविक प्रभाव अजूनही मर्यादित आहे. काही ठिकाणी महिलांना केवळ आरक्षणामुळे निवडून आणले जाते, परंतु प्रत्यक्ष सत्तेचा वापर त्यांच्या कुटुंबातील पुरुष सदस्यांकडून केला जातो

यावरून असे दिसून येते की नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वामध्ये लक्षणीय वाढ झाली असली तरी त्याचे गुणवत्तात्मक (qualitative) सशक्तीकरण अजूनही प्रक्रियेत आहे. त्यामुळे महिलांच्या सहभागाचे मूल्यांकन केवळ संख्येवर न करता त्यांच्या निर्णयक्षमतेवर आणि प्रभावी भूमिकेवर आधारित करणे आवश्यक आहे.

तक्ता 1: नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्व (%)

वर्ष	महिला प्रतिनिधित्व (%)
2000	33%

2010	38%
2020	50%

तक्त्यातील आकडेवारीनुसार 2000 ते 2020 या कालावधीत नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वामध्ये सातत्याने वाढ झालेली दिसून येते. 2000 साली महिलांचे प्रतिनिधित्व सुमारे 33% होते, जे 2010 मध्ये 38% पर्यंत वाढले आणि 2020 मध्ये ते 50% पर्यंत पोहोचले. ही वाढ 1992 मधील 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे शक्य झाली, ज्यामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये किमान एक-तृतीयांश आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली होती।

या वाढीचा विचार करता, 2000 ते 2010 या कालावधीत वाढ तुलनेने धीम्या गतीने (5% वाढ) झाली आहे, तर 2010 ते 2020 दरम्यान वाढ अधिक वेगाने (12% वाढ) झालेली दिसते. यावरून असे सूचित होते की सुरुवातीच्या टप्प्यात महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी आरक्षण हे एक प्रारंभिक साधन होते, परंतु कालांतराने राज्य सरकारांनी 50% आरक्षण लागू केल्यामुळे महिलांचे प्रतिनिधित्व अधिक वेगाने वाढले।

भारतातील शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे एकूण प्रतिनिधित्व आज सुमारे 40% ते 46% दरम्यान असल्याचे विविध अहवाल दर्शवतात, जे जागतिक सरासरीपेक्षा अधिक आहे। त्यामुळे तक्त्यातील 2020 मधील 50% प्रतिनिधित्व हे प्रगत आणि धोरणात्मक हस्तक्षेपाचे परिणाम दर्शवते.

या आकडेवारीवरून एक महत्वाचा निष्कर्ष असा निघतो की महिलांचे प्रतिनिधित्व संख्यात्मकदृष्ट्या वाढले असले तरी त्याचा गुणात्मक प्रभाव (qualitative impact) सर्वत्र समान प्रमाणात दिसून येत नाही. अनेक अभ्यासांमध्ये असे आढळून आले आहे की काही ठिकाणी महिलांना “प्रॉक्सी प्रतिनिधी” म्हणून काम करावे लागते, ज्यामुळे त्यांच्या निर्णयक्षमतेवर मर्यादा येतात।

सहभाग आणि सशक्तीकरण

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग हा केवळ राजकीय प्रतिनिधित्वापुरता मर्यादित नसून तो सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाशी निगडित आहे. 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांना स्थानिक प्रशासनात प्रवेश मिळाला आणि त्यातून त्यांच्या सशक्तीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. विविध अभ्यासांनुसार महिलांच्या सहभागामुळे शासन व्यवस्थेमध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि लोकाभिमुखता वाढते

राजकीय सहभाग वाढ

नगरपरिषदेमध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. आरक्षणामुळे महिलांना निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली आणि त्यांनी स्थानिक प्रश्नांवर आपली मते मांडण्यास सुरुवात केली. तथापि, काही अभ्यासांमध्ये “effective participation” आणि “proxy participation” यांमध्ये फरक आढळून येतो, म्हणजे काही महिला स्वतः निर्णय घेतात तर काही ठिकाणी त्या केवळ औपचारिक प्रतिनिधी राहतात

सामाजिक सशक्तीकरण

महिलांच्या स्थानिक शासनातील सहभागामुळे त्यांच्या सामाजिक स्थानामध्ये सकारात्मक बदल दिसून येतो.

- आत्मविश्वास आणि नेतृत्वगुणांमध्ये वाढ
- सामाजिक निर्णयप्रक्रियेमध्ये सक्रिय सहभाग
- शिक्षण, आरोग्य आणि महिला कल्याण विषयांवर अधिक लक्ष

महिलांनी नेतृत्व केल्यास त्या आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक कल्याण यांसारख्या विषयांना प्राधान्य देतात, ज्यामुळे समाजाच्या एकूण विकासाला चालना मिळते

आर्थिक सशक्तीकरण

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभागामुळे महिलांना आर्थिक बाबींमध्येही सक्रिय भूमिका मिळते.

- बजेट नियोजन आणि निधी वाटपात सहभाग
- स्वयं-सहायता गट (Self-Help Groups) आणि लघुउद्योगांना प्रोत्साहन
- स्थानिक विकास प्रकल्पांमध्ये सहभाग

राजकीय सहभागामुळे महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनात वाढ होते आणि त्यांना संसाधनांवर अधिक नियंत्रण मिळते.

सशक्तीकरणाचे व्यापक परिणाम

महिलांच्या सहभागामुळे केवळ त्यांचे वैयक्तिक सशक्तीकरण होत नाही, तर संपूर्ण समाजावर सकारात्मक परिणाम होतो.

- स्थानिक प्रशासन अधिक उत्तरदायी व पारदर्शक होते
- सामाजिक न्याय आणि समता वाढते
- विकास प्रक्रियेमध्ये महिलांच्या गरजांना प्राधान्य मिळते

सशक्तीकरणाची प्रक्रिया अद्याप अपूर्ण आहे, कारण सामाजिक बंधने, पितृसत्ताक मानसिकता आणि संस्थात्मक अडथळे महिलांच्या प्रभावी सहभागाला मर्यादा आणतात

महिलांसमोरील आव्हाने

नगरपरिषदेमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढले असले तरी त्यांच्या प्रभावी कार्यक्षमतेसमोर अनेक संरचनात्मक, सामाजिक आणि राजकीय अडथळे उभे राहतात. 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश मिळाला असला, तरी प्रत्यक्ष सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेत विविध आव्हाने अद्यापही कायम आहेत. विविध अभ्यासांनुसार महिलांच्या कार्यक्षमतेवर सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि प्रशासकीय घटकांचा मोठा प्रभाव पडतो

पितृसत्ताक मानसिकता

भारतीय समाजात अजूनही पितृसत्ताक व्यवस्था मजबूत आहे, ज्यामुळे महिलांच्या नेतृत्व क्षमतेला कमी लेखले जाते. अनेक ठिकाणी महिलांना "प्रांक्सी प्रतिनिधी" म्हणून पाहिले जाते, जिथे प्रत्यक्ष निर्णय पुरुष सदस्य घेतात. या प्रवृत्तीमुळे महिलांच्या स्वायत्ततेवर मर्यादा येतात

शिक्षण व अनुभवाचा अभाव

अनेक महिला प्रतिनिधी प्रथमच राजकारणात प्रवेश करतात, त्यामुळे त्यांना प्रशासनिक प्रक्रिया, कायदे आणि शासन व्यवस्थेबद्दल पुरेशी माहिती नसते. प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांच्या निर्णयक्षमतेवर परिणाम होतो आणि त्या प्रभावीपणे काम करू शकत नाहीत

आर्थिक अडचणी

राजकारण हे खर्चिक क्षेत्र असल्यामुळे महिलांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. अनेक महिलांकडे निवडणूक लढवण्यासाठी किंवा विकासकामे राबवण्यासाठी आवश्यक आर्थिक संसाधने नसतात. तसेच त्या प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या कुटुंबावर अवलंबून असतात, ज्यामुळे त्यांची स्वायत्तता मर्यादित होते

राजकीय दबाव व पक्षीय हस्तक्षेप

महिला प्रतिनिधींना अनेकदा पक्षीय राजकारण, स्थानिक नेते आणि प्रभावशाली गटांकडून दबाव सहन करावा लागतो. त्यामुळे त्यांना स्वतंत्रपणे निर्णय घेणे कठीण जाते. काही वेळा महिलांना केवळ आरक्षण पूर्ण करण्यासाठी उमेदवारी दिली जाते, ज्यामुळे त्यांच्या भूमिकेला दुय्यम स्थान मिळते

सामाजिक बंधने व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या

महिलांवर घरगुती जबाबदाऱ्या अधिक असल्यामुळे त्यांना सार्वजनिक जीवनासाठी पुरेसा वेळ देणे कठीण जाते. सामाजिक प्रथा, परंपरा आणि मर्यादा त्यांच्या हालचाली व सहभागावर परिणाम करतात

प्रशासकीय व संस्थात्मक अडथळे

स्थानिक प्रशासन बहुधा पुरुषप्रधान असल्यामुळे महिला प्रतिनिधींना अधिकाऱ्यांशी संवाद साधताना अडचणी येतात. काही वेळा प्रशासनाकडून पुरेसा सहकार्य मिळत नाही, ज्यामुळे त्यांच्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्यात अडथळे निर्माण होतात

सामाजिक भेदभाव

काही महिला प्रतिनिधींना जात, वर्ग आणि सामाजिक स्तरावर आधारित भेदभावाचा सामना करावा लागतो. विशेषतः वंचित घटकांतील महिलांसाठी ही समस्या अधिक तीव्र असते

निष्कर्ष

नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्वाचा अभ्यास केल्यास असे स्पष्ट होते की 1992 मधील 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांच्या राजकीय सहभागामध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. या घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी किमान एक-तृतीयांश आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली, ज्यामुळे लाखो महिलांना राजकीय प्रक्रियेत प्रवेश मिळाला आणि स्थानिक प्रशासनात त्यांची उपस्थिती सुनिश्चित झाली. या अभ्यासातून असे दिसून येते की महिलांचे प्रतिनिधित्व केवळ संख्यात्मकदृष्ट्या वाढले नसून

त्यांनी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रातही आपली भूमिका मजबूत करण्यास सुरुवात केली आहे. महिलांनी स्थानिक पातळीवर शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि सामाजिक कल्याण यांसारख्या विषयांवर सक्रिय सहभाग नोंदवून विकास प्रक्रियेला गती दिली आहे. त्यामुळे स्थानिक शासन अधिक लोकाभिमुख आणि समावेशक बनले आहे.

या प्रगतीनंतरही महिलांच्या सशक्तीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण झालेली नाही. पितृसत्ताक मानसिकता, "प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व", अनुभवाचा अभाव, आर्थिक मर्यादा आणि प्रशासकीय अडथळे यांमुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेवर मर्यादा येतात. अनेक ठिकाणी अधिकारांचे विकेंद्रीकरण पूर्णपणे झालेले नसल्यामुळे स्थानिक संस्थांची कार्यक्षमता कमी राहते आणि त्याचा परिणाम महिला प्रतिनिधींवरही होतो। या अभ्यासाचा मुख्य निष्कर्ष असा आहे की महिला प्रतिनिधित्वाचे खरे यश हे केवळ संख्यात्मक वाढीत नसून त्यांच्या प्रभावी, स्वायत्त आणि गुणवत्तापूर्ण सहभागामध्ये आहे. महिलांना प्रशिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, संस्थात्मक समर्थन आणि सामाजिक स्वीकार मिळाल्यास त्या स्थानिक शासन व्यवस्थेत प्रभावी नेतृत्व करू शकतात.

नगरपरिषदेमधील महिला प्रतिनिधित्व हे भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढीकरणासाठी अत्यंत महत्वाचे पाऊल आहे. परंतु, या प्रक्रियेला अधिक परिणामकारक बनवण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा, जागृती आणि सक्षम समर्थन व्यवस्था आवश्यक आहे. यामुळेच महिला प्रतिनिधित्वाचे रूपांतर खऱ्या अर्थाने सशक्तीकरणामध्ये होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ

1. Bhosale, S. (2018). *Urban Local Bodies in India*. Pune: Academic Publication.
2. Chauhan, R., & Charanda, M. (2023). Women empowerment and urban local self-governance in the light of the 74th Amendment. *Bayan College International Journal of Multidisciplinary Research*, 3(2).
3. Dalvay Educational Platform. (2023). *73rd and 74th Amendments and Women Representation in India*.
4. Desai, N. (2005). *Women in Local Governance*. New Delhi: Rawat Publications.
5. Gender Studies Institute. (2024). *73rd and 74th Constitutional Amendments: Transforming Local Governance in India*.
6. Government of India. (1992). *The 74th Constitutional Amendment Act*. New Delhi: Government of India.
7. Gupta, P., & Tripathi, R. (2023). Women's participation in local governance: Analyzing the 73rd and 74th Constitutional Amendments in India. *Indian Journal of Advanced Legal Research*.
8. Kaur, R. (2015). *Women Leadership in Urban India*. New Delhi: Sage Publications.
9. Kumar, S., & Ghosh, A. K. (2024). *The State of Women's Representation in Urban Local Self-Government in India: A Review*. Observer Research Foundation (ORF).
10. Maharashtra Government. (2020). *Municipal Administration Report*. Mumbai: Government of Maharashtra.
11. Patil, V. (2017). *Women Empowerment in India*. Mumbai: Himalaya Publishing House.
12. ResearchGate. (2024). *The Role of Women in Local Governance and Their Political Representation in India*.
13. Sociology Institute. (2022). *The 73rd and 74th Amendments: Milestones in Indian Local Governance*.
14. UN Women. (2019). *Women's Political Participation Report*. New York: United Nations.
15. World Bank. (2020). *Local Governance and Gender Equality*. Washington, DC: World Bank.

OriginalArticle

“डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची महिला सशक्तीकरणातील संविधानिक दृष्टी : तात्त्विक, कायदेविषयक व सामाजिक विश्लेषण “

प्रियंका नारायण धनले¹, प्रा. डॉ. श्याम कदम²,

¹संशोधक विद्यार्थी, देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

²संशोधक मार्गदर्शक, संशोधक मार्गदर्शक, देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

Email: ghanle.pri@gmail.com

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180442

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 188-190

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आणि सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी केवळ सामाजिक विचार मांडले नाहीत, तर संविधानिक तरतुदीमधून स्त्री-पुरुष समानतेची भक्कम पायाभरणी केली. प्रस्तुत संशोधनात त्यांच्या तात्त्विक, कायदेविषयक आणि सामाजिक दृष्टीकोनातून महिला सशक्तीकरणाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून स्पष्ट होते की, त्यांनी मूलभूत अधिकार, समता, शिक्षण, कामगार हक्क आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यांद्वारे महिलांना सशक्त करण्याचा प्रयत्न केला.

कीवर्ड्स: महिला सशक्तीकरण, संविधान, समता, स्त्री हक्क, सामाजिक न्याय

प्रस्तावना

भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांची स्थिती ऐतिहासिकदृष्ट्या दुय्यम राहिली असून, पितृसत्ताक रचना, जातिव्यवस्था आणि धार्मिक-सांस्कृतिक परंपरांनी स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली आहेत. शिक्षण, मालमत्ता हक्क, रोजगार, तसेच वैयक्तिक स्वातंत्र्य या मूलभूत क्षेत्रांमध्ये महिलांना दीर्घकाळ समान संधी नाकारण्यात आल्या. परिणामी, स्त्रियांचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सक्षमीकरण मर्यादित राहिले. अशा विषम परिस्थितीत Dr. B. R. Ambedkar यांनी महिला सशक्तीकरणाला केवळ सामाजिक सुधारणा म्हणून नव्हे, तर मूलभूत मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचा अविभाज्य भाग म्हणून मांडले. त्यांच्या मते, कोणत्याही समाजाची प्रगती मोजण्याचे खरे मापदंड म्हणजे त्या समाजातील महिलांची स्थिती होय. त्यामुळे त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार केवळ तात्त्विक स्तरावर न ठेवता, तो प्रत्यक्षात आणण्यासाठी संविधानिक आणि कायदेविषयक पातळीवर ठोस उपाययोजना केल्या. भारतीय संविधानाच्या निर्मिती प्रक्रियेत त्यांनी महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित संविधानिक चौकट निर्माण करताना त्यांनी लिंगभेदाला स्पष्टपणे विरोध केला आणि स्त्रियांना समान नागरिक म्हणून मान्यता दिली. कलम 14, 15, 16 आणि 39 यांसारख्या तरतुदींमधून महिलांना कायद्यापुढे समानता, भेदभावविरुद्ध संरक्षण आणि समान संधी यांची हमी देण्यात आली. याशिवाय, त्यांनी Hindu Code Bill च्या माध्यमातून स्त्रियांना विवाह, घटस्फोट, दत्तक आणि मालमत्ता हक्कांबाबत समानता देण्याचा प्रगतिशील प्रयत्न केला, जो त्या काळातील सामाजिक संरचनेला मोठे आव्हान देणारा होता. जरी या विधेयकाला सुरुवातीला मोठा विरोध झाला, तरी त्यातून पुढे भारतीय कायदेव्यवस्थेत स्त्री हक्कांच्या विस्ताराला दिशा मिळाली. डॉ. आंबेडकर यांची महिला सशक्तीकरणावरील दृष्टी ही बहुआयामी होती

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रियंका नारायण धनले, संशोधक विद्यार्थी, देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

How to cite this article:

धनले, . प्रियंका . नारायण ., & श्याम कदम. (2026). "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची महिला

सशक्तीकरणातील संविधानिक दृष्टी : तात्त्विक, कायदेविषयक व सामाजिक विश्लेषण". Journal of Research and Development, 18(4(XVII)), 188–190. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21067140>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.21067140](https://doi.org/10.5281/zenodo.21067140)

. त्यांनी शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, कायदेशीर हक्क आणि सामाजिक प्रतिष्ठा या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार केला. त्यांच्या मते, केवळ कायदे करून स्त्रियांचे सशक्तीकरण पूर्ण होऊ शकत नाही, तर त्यासाठी सामाजिक मानसिकतेत बदल होणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत संशोधनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महिला सशक्तीकरणातील संविधानिक दृष्टीचा तात्त्विक, कायदेविषयक आणि सामाजिक पैलूमधून सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. त्यांच्या विचारांचे समकालीन संदर्भात पुनर्मूल्यांकन करून आजच्या काळातील महिला सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेत त्यांची उपयुक्तता अधोरेखित करणे हा या अभ्यासाचा मुख्य हेतू आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

डॉ. आंबेडकर यांच्या महिला सशक्तीकरणावरील तात्त्विक दृष्टीचा अभ्यास करणे
संविधानातील स्त्री हक्कांशी संबंधित तरतुदींचे विश्लेषण करणे
त्यांच्या सामाजिक व कायदेविषयक योगदानाचे मूल्यमापन करणे

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी दुय्यम (Secondary) माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल आणि संविधानातील तरतुदी यांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे.

तात्त्विक दृष्टी (Philosophical Perspective)

डॉ. आंबेडकर यांची विचारधारा समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या तत्त्वांवर आधारित होती. त्यांनी स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान हक्क मिळावेत यासाठी जोरदार समर्थन केले.

त्यांच्या मते, स्त्री-पुरुष समानता ही केवळ कायदेशीर नव्हे तर सामाजिक परिवर्तनातून साध्य होणे आवश्यक आहे.

5.संविधानिक व कायदेविषयक भूमिका (Constitutional and Legal Role)

डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानात महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी अनेक महत्त्वाच्या तरतुदी समाविष्ट केल्या:

कलम 14 – कायद्यापुढे सर्वांची समानता

कलम 15 – लिंगभेदावर आधारित भेदभावास मनाई

कलम 16 – समान संधीचा अधिकार

कलम 39 (ड) – समान कामासाठी समान वेतन

तसेच त्यांनी Hindu Code Bill द्वारे महिलांना मालमत्ता हक्क, विवाह आणि घटस्फोटाचे अधिकार देण्याचा प्रयत्न केला.

सामाजिक दृष्टीकोन

डॉ. आंबेडकर यांनी महिलांच्या शिक्षणावर विशेष भर दिला. “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” हा त्यांचा संदेश महिलांसाठीही तितकाच लागू होता.

त्यांनी महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी जागरूकता निर्माण केली.

चर्चा

अभ्यासातून असे दिसते की, डॉ. आंबेडकर यांनी महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी बहुआयामी दृष्टिकोन स्वीकारला. त्यांनी कायदे, शिक्षण आणि सामाजिक बदल या तिन्ही स्तरांवर काम केले.

तथापि, आजही अनेक ठिकाणी स्त्रियांना समान हक्क मिळण्यात अडचणी येतात, यावरून त्यांच्या विचारांची आजही प्रासंगिकता अधोरेखित होते.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी केलेले कार्य अतुलनीय आहे. त्यांच्या संविधानिक दृष्टीमुळे भारतीय महिलांना समानता, स्वातंत्र्य आणि न्याय मिळविण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

त्यांचे विचार आजच्या काळातही मार्गदर्शक ठरतात आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत.

संदर्भ

1. Dr. B. R. Ambedkar – Writings and Speeches, Vol. 1
2. Publisher: Government of Maharashtra, Mumbai
3. Year: 1979
4. Dr. B. R. Ambedkar – The Annihilation of Caste
5. Publisher: Navayana Publishing, New Delhi
6. Year: 2014 (Reprint)

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdvrb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

7. Dr. B. R. Ambedkar – The Rise and Fall of Hindu Women
8. Publisher: Dr. Ambedkar Foundation, New Delhi
9. Year: 2003
10. Neera Desai – Women in Modern India
11. Publisher: Vora & Co., Mumbai
12. Year: 1977
13. V. N. Shukla – Constitution of India
14. Publisher: Eastern Book Company, Lucknow
15. Year: 2019
16. Upendra Baxi – The Future of Human Rights
17. Publisher: Oxford University Press, New Delhi
18. Year: 2002
19. Government of India – The Constitution of India
20. Publisher: Ministry of Law and Justice, New Delhi
21. Year: 1950
22. M. P. Jain – Indian Constitutional Law
23. Publisher: LexisNexis, New Delhi
24. Year: 2018

OriginalArticle

अमेरिका व इराण यांच्यातील युद्ध : सखोल संशोधनात्मक अभ्यास

श्री. अद्वैत भगवान गित्ते

एम. ए. राज्यशास्त्र, सेट

Manuscript ID:

JRD -2026-180443

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 191-194

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

गोपबारा (Abstract)

अमेरिका व इराण यांच्यातील संबंध हे आधुनिक आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सर्वाधिक गुंतागुंतीचे आणि संघर्षमय संबंध मानले जातात. १९५३ मधील इराणमधील सत्तांतर, १९७९ ची इस्लामिक क्रांती, इराणचा अणुकार्यक्रम, आर्थिक निर्बंध, प्रादेशिक वर्चस्वासाठीची स्पर्धा आणि मध्यपूर्वेतील सामरिक घडामोडी यांमुळे दोन्ही देशांतील तणाव सातत्याने वाढत गेला आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश अमेरिका-इराण संघर्षाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, युद्धास कारणीभूत असलेले राजकीय, आर्थिक, सामरिक आणि वैचारिक घटक तसेच या संघर्षाचे जागतिक परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. या संशोधनात दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करून विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की हा संघर्ष केवळ दोन राष्ट्रांमधील लष्करी वाद नसून ऊर्जा सुरक्षा, अण्वस्त्र प्रसार, प्रादेशिक सत्ता-संतुलन, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक अर्थव्यवस्था यांवर परिणाम करणारा बहुआयामी प्रश्न आहे. संघर्षामुळे तेलाच्या किमती, जागतिक व्यापार, ऊर्जा पुरवठा, मानवी सुरक्षा आणि प्रादेशिक स्थैर्यावर व्यापक परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण होते. संशोधनात राजनैतिक संवाद, अणुकार्यक्रमावरील आंतरराष्ट्रीय करार, आर्थिक निर्बंधांबाबत संतुलित धोरण आणि बहुपक्षीय मध्यस्थी यांच्या माध्यमातून शांततापूर्ण तोडगा काढण्याची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे. प्रस्तुत अभ्यास अमेरिका-इराण संघर्षाच्या व्यापक स्वरूपाचे शास्त्रीय विश्लेषण सादर करतो आणि जागतिक शांतता व सुरक्षिततेच्या दृष्टीने या विषयाचे महत्त्व स्पष्ट करतो.

बीज संज्ञा (Keywords)

अमेरिका, इराण, अमेरिका-इराण संघर्ष, मध्यपूर्व, अणुकार्यक्रम, आर्थिक निर्बंध, ऊर्जा सुरक्षा, प्रादेशिक वर्चस्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, जागतिक राजकारण

प्रस्तावना

अमेरिका आणि इराण यांच्यातील संबंध हे जागतिक राजकारणातील सर्वाधिक तणावपूर्ण संबंधांपैकी एक मानले जातात. विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत हे दोन्ही देश परस्पर सहयोगी होते; मात्र १९७९ च्या इस्लामिक क्रांतीनंतर संबंधांमध्ये मूलभूत बदल झाला. या क्रांतीनंतर इराणने पश्चिमी प्रभावाला विरोध केला आणि अमेरिका-समर्थित धोरणांना आव्हान दिले. २१ व्या शतकात हा संघर्ष अधिक गुंतागुंतीचा बनला आहे.

अणुकार्यक्रम, आर्थिक निर्बंध, प्रादेशिक संघर्ष आणि दहशतवादविरोधी धोरणे या सर्व घटकांनी या संबंधांमध्ये तणाव वाढवला आहे. २०२६ पर्यंत परिस्थिती इतकी तीव्र झाली आहे की या संघर्षाने उघड युद्धाचे स्वरूप घेतले असून त्याचे परिणाम जागतिक स्तरावर जाणवू लागले आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अद्वैत भगवान गित्ते, एम. ए. राज्यशास्त्र, सेट.

How to cite this article:

गित्ते, . अद्वैत . भगवान . (2026). अमेरिका व इराण यांच्यातील युद्ध : सखोल संशोधनात्मक अभ्यास.

Journal of Research & Development, 18(4(XVII)), 191-194.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21304540>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.21304540](https://doi.org/10.5281/zenodo.21304540)

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. अमेरिका-इराण संबंधांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तपासणे.
२. युद्धास कारणीभूत ठरलेल्या प्रमुख राजकीय, आर्थिक आणि लष्करी घटकांचे विश्लेषण करणे.
३. २०२६ मधील संघर्षाची सद्यस्थिती समजून घेणे.
४. या युद्धाचा जागतिक अर्थव्यवस्था, ऊर्जा सुरक्षा आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
५. संभाव्य उपाययोजना व शांतता प्रक्रियेचे मार्ग शोधणे.

गृहितक

“अमेरिका व इराण यांच्यातील युद्ध हे केवळ दोन राष्ट्रांमधील लष्करी संघर्ष नसून, ते दीर्घकालीन राजकीय व विचारसरणीतील संघर्ष, आर्थिक हितसंबंध आणि प्रादेशिक वर्चस्वासाठी चाललेली स्पर्धा यांचे मिश्रित परिणाम आहे.”

संशोधन पद्धती

या अभ्यासात दुय्यम (secondary) स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. आंतरराष्ट्रीय वृत्तसंस्था, संशोधन संस्था, शैक्षणिक जर्नल्स आणि ऐतिहासिक दस्तऐवज यांचा अभ्यास करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. विश्लेषणात्मक (analytical) व तुलनात्मक (comparative) पद्धतींचा वापर करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

१. १९५३ मध्ये अमेरिकेने आणि ब्रिटनने इराणमध्ये सत्तांतर घडवून आणून शाह मोहम्मद रझा पहलवी यांना सत्तेत आणले, ज्यामुळे इराणी जनतेमध्ये अमेरिकेविरुद्ध अविश्वास निर्माण झाला.
२. १९७९ च्या इस्लामिक क्रांतीनंतर इराणमध्ये धर्माधारित शासन स्थापन झाले आणि अमेरिकेच्या प्रभावाला तीव्र विरोध सुरू झाला; याच काळात अमेरिकन दूतावासातील बंधक संकटामुळे संबंध पूर्णपणे तुटले.
३. १९८०-१९८८ दरम्यान इराण-इराक युद्धात अमेरिकेने अप्रत्यक्षपणे इराकला समर्थन दिल्यामुळे इराण-अमेरिका तणाव अधिक वाढला.
४. १९९० ते २००० या काळात अमेरिकेने इराणवर आर्थिक निर्बंध लादले, ज्यामुळे दोन्ही देशांमधील आर्थिक व राजकीय संबंध अधिकच बिघडले.
५. २००० नंतर इराणच्या अणुकार्यक्रमावरून वाद निर्माण झाला आणि अमेरिका व तिच्या सहयोगींनी इराणवर दबाव वाढवला.
६. २०१५ मध्ये अणुकरार (JCPOA) झाला असला तरी २०१८ मध्ये अमेरिकेने त्यातून माघार घेतल्यामुळे तणाव पुन्हा वाढला आणि संघर्ष अधिक तीव्र बनला.

युद्धाची कारणे

१. **राजकीय कारणे:** अमेरिका व इराण यांच्यातील संघर्षाचे एक मुख्य कारण म्हणजे त्यांच्या राजकीय विचारसरणीतील मूलभूत फरक. अमेरिका लोकशाही व उदारमतवादी मूल्यांचा पुरस्कार करते, तर इराण धर्माधारित (इस्लामिक) शासन पद्धतीचा अवलंब करतो. यामुळे दोन्ही देशांमध्ये सतत मतभेद निर्माण झाले.
२. **ऐतिहासिक अविश्वास:** १९५३ मधील सत्तांतर आणि १९७९ च्या इस्लामिक क्रांतीनंतर निर्माण झालेला अविश्वास आजही कायम आहे. या घटनांमुळे दोन्ही देशांमध्ये दीर्घकालीन शत्रुत्वाची भावना निर्माण झाली.
३. **अणुकार्यक्रम (Nuclear Program):** इराणच्या अणुकार्यक्रमामुळे अमेरिका आणि तिच्या सहयोगींना सुरक्षा धोका वाटतो. इराणने अण्वस्त्रे विकसित करण्याचा प्रयत्न केल्याचा संशय असल्यामुळे तणाव वाढला.
४. **आर्थिक कारणे:** तेलसंपत्तीवर नियंत्रण आणि जागतिक ऊर्जा बाजारातील वर्चस्व ही महत्त्वाची कारणे आहेत. अमेरिकेने इराणवर कठोर आर्थिक निर्बंध लादल्यामुळे इराणची अर्थव्यवस्था प्रभावित झाली आणि संघर्ष तीव्र झाला.
५. **प्रादेशिक वर्चस्व (Regional Influence):** मध्यपूर्वेत प्रभाव वाढवण्यासाठी दोन्ही देशांमध्ये स्पर्धा आहे. इराण विविध प्रादेशिक गटांना समर्थन देतो, तर अमेरिका इस्रायल व सौदी अरेबियासारख्या देशांना समर्थन देते.

6. लष्करी तणाव: पर्शियन गल्फमधील लष्करी उपस्थिती, समुद्री मार्गावरील नियंत्रण आणि वारंवार होणाऱ्या लष्करी चकमकी यामुळे संघर्ष वाढत गेला.
7. आर्थिक निर्बंध व दबावनीती: अमेरिकेने लादलेले निर्बंध (sanctions) हे इराणवर दबाव आणण्यासाठी वापरले गेले, परंतु त्यामुळे दोन्ही देशांमधील संबंध अधिक ताणले गेले.

२०२६ मधील सध्याची परिस्थिती

२०२६ मध्ये अमेरिका व इराण यांच्यातील संघर्ष उघड युद्धात परिवर्तित झाला आहे. पर्शियन गल्फमधील तणाव वाढल्यामुळे जागतिक व्यापार मार्ग धोक्यात आले आहेत. "Strait of Hormuz" हा अत्यंत महत्वाचा समुद्री मार्ग बंद होण्याच्या स्थितीत असल्याने जागतिक तेलपुरवठ्यावर गंभीर परिणाम झाला आहे. अमेरिकेने लष्करी कारवाया वाढवल्या असून इराणनेही प्रत्युत्तरादाखल विविध सामरिक उपाययोजना केल्या आहेत. या संघर्षामुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायात चिंता वाढली असून संयुक्त राष्ट्रसंघ व इतर संस्थांनी शांततेचे आवाहन केले आहे.

परिणाम

1. आर्थिक परिणाम: अमेरिका व इराण यांच्यातील युद्धामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम होतो. तेल आणि नैसर्गिक वायूच्या किमतींमध्ये मोठी वाढ होते, कारण पर्शियन गल्फ हा ऊर्जा पुरवठ्याचा प्रमुख स्रोत आहे. व्यापार मार्गांमध्ये अडथळे निर्माण होऊन जागतिक बाजारपेठेत अस्थिरता वाढते आणि अनेक देशांना आर्थिक मंदीचा सामना करावा लागू शकतो.
2. राजकीय परिणाम: या संघर्षामुळे मध्यपूर्वेतील राजकीय अस्थिरता वाढते. विविध देश दोन गटांमध्ये विभागले जाऊ शकतात, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंध अधिक तणावपूर्ण होतात. संयुक्त राष्ट्रसंघासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांवर शांतता राखण्याचा दबाव वाढतो.
3. लष्करी परिणाम: युद्धामुळे मोठ्या प्रमाणावर लष्करी कारवाया वाढतात, शस्त्रास्त्रांची स्पर्धा तीव्र होते आणि इतर देशही अप्रत्यक्षपणे या संघर्षात ओढले जाऊ शकतात. त्यामुळे जागतिक सुरक्षेला धोका निर्माण होतो.
4. सामाजिक परिणाम: मानवी हानी, जखमींची संख्या आणि नागरिकांचे स्थलांतर (refugee crisis) मोठ्या प्रमाणावर वाढते. लोकांचे जीवनमान खालावते आणि अन्न, पाणी व आरोग्य सेवा यांसारख्या मूलभूत गरजांवर परिणाम होतो.
5. पर्यावरणीय परिणाम: युद्धामुळे तेलगळती, स्फोट आणि औद्योगिक नुकसान होऊन पर्यावरणाचे मोठे नुकसान होते. समुद्री जीवसृष्टी व हवा-पाणी यांचे प्रदूषण वाढते.
6. ऊर्जा सुरक्षेवरील परिणाम: Strait of Hormuz सारख्या महत्वाच्या समुद्री मार्गावर परिणाम झाल्यास जागतिक ऊर्जा पुरवठा खंडित होऊ शकतो, ज्यामुळे अनेक देश ऊर्जा संकटात सापडतात.
7. मानसिक व मानवीय परिणाम: युद्धामुळे नागरिकांमध्ये भीती, असुरक्षितता आणि मानसिक ताण वाढतो. दीर्घकालीन संघर्षामुळे समाजाच्या विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो.

या संघर्षाचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून येते की युद्ध हे अचानक घडलेले नसून, दीर्घकालीन तणावाचा परिणाम आहे. अमेरिका आणि इराण दोघेही आपल्या राष्ट्रीय हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी कठोर धोरणे अवलंबत आहेत. तसेच, या युद्धामुळे इतर देशही अप्रत्यक्षपणे प्रभावित होत आहेत. विशेषतः ऊर्जा आयातीवर अवलंबून असलेले देश मोठ्या आर्थिक संकटाला सामोरे जात आहेत.

उपाययोजना

1. राजनैतिक संवाद वाढवणे
2. आर्थिक निर्बंधांमध्ये सवलत देणे
3. आंतरराष्ट्रीय मध्यस्थी
4. अणुकार्यक्रमावर नियंत्रणासाठी करार

निष्कर्ष

अमेरिका व इराण यांच्यातील युद्ध हे जागतिक स्थैर्यासाठी गंभीर धोका आहे. या संघर्षाचे परिणाम केवळ या दोन देशांपुरते मर्यादित नसून, संपूर्ण जगावर त्याचा प्रभाव पडत आहे. त्यामुळे शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, संवाद आणि समन्वय आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

संदर्भ

1. Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. Cambridge University Press.
2. Crist, David. *The Twilight War*.
3. Gelvin, James L. *The Modern Middle East: A History*. Oxford University Press.
4. Kinzer, Stephen. *All the Shah's Men*. Wiley.
5. Mousavian, Seyed Hossein. *Iran and the United States*. Bloomsbury.
6. Takeyh, Ray. *Guardians of the Revolution*. Oxford University Press.
7. आंतरराष्ट्रीय संशोधन संस्था अहवाल.
8. वृत्तसंस्था (Reuters, BBC)
9. Council on Foreign Relations
10. शैक्षणिक जर्नल्स (International Relations, Political Science)

OriginalArticle

जागतिक आरोग्य आणि शाश्वतता : एक सखोल संशोधनात्मक अभ्यास

डॉ. गजानन बाबुराव मरगीळ

समाज शास्त्र विभाग, शारदा महाविद्यालय, परभणी.

Manuscript ID:

JRD -2026-180444

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 195-197

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

सारांश

जागतिक आरोग्य आणि शाश्वतता हे आधुनिक काळातील परस्परसंबंधित आणि बहुआयामी विषय आहेत. पर्यावरणीय बदल, सामाजिक असमानता, शहरीकरण, आणि आर्थिक धोरणे यांचा आरोग्यावर दीर्घकालीन परिणाम होतो. शाश्वत विकासाची संकल्पना ही वर्तमान आणि भविष्यातील पिढ्यांमधील समतोल साधण्यावर आधारित आहे. या संशोधनात जागतिक आरोग्याच्या विविध घटकांचा, शाश्वत विकास उद्दिष्टांचा (SDGs), आणि आरोग्य सुधारण्यासाठी आवश्यक धोरणांचा सखोल अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

बीजसंज्ञा जागतिक आरोग्य, शाश्वतता, सार्वजनिक आरोग्य सेवा (UHC), शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), आरोग्य समता, हवामान बदल आणि आरोग्य, पर्यावरणीय आरोग्य, आरोग्य व्यवस्था, महामारी व्यवस्थापन, आरोग्य धोरण, जागतिक सहकार्य, आरोग्य सुरक्षा.

प्रस्तावना

जागतिक आरोग्य म्हणजे केवळ रोगमुक्तता नसून, व्यक्तीच्या संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याणाचा समावेश होतो. शाश्वतता ही संकल्पना दीर्घकालीन पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक स्थैर्यावर आधारित आहे. आजच्या काळात वाढते औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर यामुळे पर्यावरणीय संकट निर्माण झाले आहे. हवामान बदल, पाणीटंचाई, अन्नसुरक्षा यांसारख्या समस्यांचा थेट परिणाम मानवी आरोग्यावर होतो. त्यामुळे जागतिक आरोग्य आणि शाश्वतता या दोन्हींचा एकत्रित अभ्यास अत्यावश्यक ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. जागतिक आरोग्य आणि शाश्वतता यांतील मूलभूत संबंध स्पष्ट करणे.
2. पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक घटकांचा आरोग्यावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
3. शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) आणि आरोग्य यांच्यातील परस्परसंबंध तपासणे.
4. जागतिक आरोग्य सुधारण्यासाठी व्यवहार्य आणि शाश्वत उपाययोजना सुचवणे.
5. विकसित आणि विकसनशील देशांमधील आरोग्य असमानता अभ्यासणे.

संशोधन गृहीतके

1. शाश्वत विकास धोरणे प्रभावीपणे राबविल्यास जागतिक आरोग्य सुधारते.
2. पर्यावरणीय गुणवत्ता सुधारल्यास रोगांचे प्रमाण कमी होते.
3. सामाजिक समता आणि शिक्षण वाढल्यास आरोग्याची पातळी सुधारते.
4. शाश्वत तंत्रज्ञानाचा वापर आरोग्यसेवा अधिक परिणामकारक बनवतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

गजानन बाबुराव मरगीळ, समाज शास्त्र विभाग, शारदा महाविद्यालय, परभणी.

How to cite this article:

मरगीळ, . गजानन . बाबुराव . (2026). जागतिक आरोग्य आणि शाश्वतता : एक सखोल संशोधनात्मक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(4(XVII)), 195–197.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21304600>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.21304600](https://doi.org/10.5281/zenodo.21304600)

संशोधन पद्धती

या अभ्यासासाठी गुणात्मक (Qualitative) आणि परिमाणात्मक (Quantitative) पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

दुय्यम माहिती (Secondary Data) संशोधन लेख, WHO अहवाल, आणि शासकीय दस्तऐवज

तुलनात्मक विश्लेषण: विकसित आणि विकसनशील देशांमधील आरोग्य स्थिती

सांख्यिकीय विश्लेषण: आरोग्य निर्देशांक आणि पर्यावरणीय घटक

शाश्वत विकास हा आरोग्याच्या सर्व घटकांवर प्रभाव टाकतो. सामाजिक असमानता आरोग्य सेवांमध्ये मोठी तफावत निर्माण करते. हवामान बदलामुळे संसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण वाढत आहे. यावरून असे दिसून येते की, शाश्वततेशिवाय दीर्घकालीन आरोग्य सुधारणा शक्य नाही.

जागतिक आरोग्य आणि शाश्वततेतील संबंध

पर्यावरणीय घटक

1. वायू प्रदूषणामुळे श्वसन रोग वाढतात
2. दूषित पाणीमुळे जलजन्य रोग पसरतात
3. हवामान बदलामुळे उष्माघात आणि कुपोषण वाढते

पर्यावरण म्हणजे आपल्या सभोवतालचे सजीव आणि निर्जीव घटकांचा एकत्रित समूह होय. मानव, प्राणी, वनस्पती, हवा, पाणी, माती, सूर्यप्रकाश इत्यादी सर्व गोष्टी पर्यावरणाचा भाग आहेत. या सर्व घटकांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध असतो आणि ते एकमेकांवर अवलंबून असतात.

पर्यावरणीय घटक मुख्यतः

दोन प्रकारचे असतात सजीव (जैविक) आणि निर्जीव (अजैविक). सजीव घटकांमध्ये मानव, प्राणी, पक्षी, वनस्पती यांचा समावेश होतो. हे सर्व घटक अन्नसाखळी आणि अन्नजाळीच्या माध्यमातून एकमेकांशी जोडलेले असतात. उदाहरणार्थ, वनस्पती सूर्यप्रकाशाच्या सहाय्याने अन्न तयार करतात, प्राणी त्या वनस्पतींवर अवलंबून असतात, आणि मानव या दोघांवरही अवलंबून असतो.

निर्जीव घटकांमध्ये हवा, पाणी, माती, तापमान, प्रकाश इत्यादींचा समावेश होतो. हे घटक सजीवांच्या अस्तित्वासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. पाणी नसल्यास कोणतेही सजीव जगू शकत नाहीत, तसेच योग्य तापमान आणि शुद्ध हवा जीवनासाठी आवश्यक आहेत. आजच्या काळात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि वाढती लोकसंख्या यामुळे पर्यावरणीय घटकांवर नकारात्मक परिणाम होत आहे. वायूप्रदूषण, जलप्रदूषण, जंगलतोड यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे. याचा परिणाम हवामान बदल, जैवविविधतेचा नाश आणि नैसर्गिक आपत्तींच्या वाढत्या प्रमाणात दिसून येतो.

म्हणूनच, पर्यावरणीय घटकांचे संरक्षण करणे ही प्रत्येकाची जबाबदारी आहे. झाडे लावणे, पाण्याची बचत करणे, प्रदूषण कमी करणे यांसारख्या उपायांनी आपण पर्यावरणाचे रक्षण करू शकतो. पर्यावरण संतुलित राहिले तरच पृथ्वीवरील जीवन सुरक्षित आणि सुखकर राहील.

सामाजिक घटक

1. शिक्षणामुळे आरोग्याबद्दल जागरूकता वाढते
2. लिंग समानतेमुळे महिलांचे आरोग्य सुधारते
3. गरीबीमुळे आरोग्यसेवा उपलब्धतेत अडथळे निर्माण होतात

समाज हा व्यक्तींच्या परस्पर संबंधांवर आधारित असतो. समाजात राहणाऱ्या लोकांच्या वर्तनावर, विचारांवर आणि जीवनशैलीवर अनेक घटकांचा प्रभाव पडतो; त्यांनाच सामाजिक घटक असे म्हणतात. कुटुंब, शिक्षण, धर्म, संस्कृती, परंपरा, आर्थिक स्थिती, आणि सामाजिक संस्था हे महत्वाचे सामाजिक घटक आहेत. कुटुंब हा समाजाचा मूलभूत घटक आहे. कुटुंबातूनच व्यक्तीला संस्कार, मूल्ये आणि वर्तनशैली मिळते. शिक्षण हा दुसरा महत्वाचा घटक असून तो व्यक्तीच्या विचारसरणीला दिशा देतो आणि त्याच्या विकासाला चालना देतो. धर्म आणि संस्कृती व्यक्तीच्या जीवनातील नियम, परंपरा आणि आचार-विचार ठरवतात.

आर्थिक स्थितीही सामाजिक जीवनावर मोठा प्रभाव टाकते. श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील फरकामुळे संधी, शिक्षण आणि जीवनमानात तफावत दिसून येते. तसेच, समाजातील संस्था जसे की शाळा, महाविद्यालये, सरकार आणि विविध संघटना या देखील व्यक्तीच्या जीवनावर परिणाम करतात. आजच्या आधुनिक काळात तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणामुळे सामाजिक घटकांमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. लोकांच्या जीवनशैलीत, संवाद पद्धतीत आणि विचारांमध्ये परिवर्तन दिसून येते. यामुळे समाज अधिक प्रगत होत असला तरी

काही सामाजिक समस्या देखील निर्माण होत आहेत. म्हणूनच, समाजात समता, बंधुता आणि सहकार्य राखणे आवश्यक आहे. योग्य सामाजिक घटकांच्या सहाय्याने व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होऊ शकतो आणि समाज अधिक सुसंस्कृत व प्रगत बनू शकतो.

SDG-3 हे “Good Health and Well-being” वर केंद्रित आहे. परंतु इतर SDGs जसे की:

1. स्वच्छ पाणी (SDG-6)
2. स्वच्छ ऊर्जा (SDG-7)
3. हवामान कृती (SDG-13)

हे देखील आरोग्यावर अप्रत्यक्ष परिणाम करतात.

आव्हाने

1. हवामान बदल: उष्णतेची लाट, पूर, दुष्काळ
2. आरोग्य असमानता: ग्रामीण-शहरी तफावत
3. महामारी: COVID-19 सारख्या जागतिक संकटे
4. आर्थिक विषमता: आरोग्यसेवा खर्च वाढ
5. लोकसंख्या वाढ: संसाधनांवर ताण

भारतामध्ये स्वच्छ भारत अभियानामुळे स्वच्छतेत सुधारणा झाली, ज्याचा सकारात्मक परिणाम आरोग्यावर झाला.

आफ्रिका

आफ्रिका खंडामध्ये जागतिक आरोग्य आणि शाश्वततेच्या संदर्भात अनेक गंभीर आव्हाने दिसून येतात. या प्रदेशात कुपोषण, संसर्गजन्य रोग (जसे की मलेरिया, क्षयरोग, आणि HIV/AIDS), तसेच स्वच्छ पाणी व आरोग्य सेवांची अपुरी उपलब्धता ही मोठी समस्या आहे. ग्रामीण भागांमध्ये आरोग्य सुविधा मर्यादित असल्यामुळे मृत्यूदर तुलनेने जास्त आहे. हवामान बदलामुळे दुष्काळ आणि अन्नटंचाई वाढत असून त्याचा थेट परिणाम लोकांच्या आरोग्यावर होतो. तथापि, काही देशांनी शाश्वत उपाययोजनांच्या माध्यमातून प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला आहे, जसे की स्वच्छ पाणी प्रकल्प, लसीकरण मोहिमा आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य. त्यामुळे योग्य धोरणे आणि जागतिक मदतीच्या सहाय्याने आफ्रिकेतील आरोग्य स्थिती सुधारण्याची शक्यता आहे.

युरोप

हरित तंत्रज्ञान आणि सार्वजनिक आरोग्य धोरणांमुळे आरोग्य सुधारले आहे.

उपाययोजना (Solutions)

1. शाश्वत ऊर्जा वापर वाढवणे
2. आरोग्य सेवा सर्वांसाठी उपलब्ध करणे
3. शिक्षण आणि जनजागृती वाढवणे
4. हरित पायाभूत सुविधा विकसित करणे
5. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे

जागतिक आरोग्य आणि शाश्वतता यांचा संबंध बहुआयामी आहे. फक्त वैद्यकीय सुविधा वाढवून आरोग्य सुधारता येत नाही; त्यासाठी पर्यावरणीय आणि सामाजिक घटकांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

“Environmental protection is directly linked to human survival.”

निष्कर्ष (Conclusion)

जागतिक आरोग्य आणि शाश्वतता हे एकमेकांशी अभिन्नपणे जोडलेले आहेत. शाश्वत धोरणे राबविल्याशिवाय आरोग्य सुधारणा शक्य नाही. त्यामुळे सरकार, संस्था आणि समाज यांनी एकत्रितपणे काम करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) अहवाल
2. संयुक्त राष्ट्रांचे SDG दस्तऐवज
3. विविध आंतरराष्ट्रीय संशोधन लेख

OriginalArticle

जागतिक तापमानवाढ आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणे

श्री. अद्वैत भगवान गित्ते

एम. ए. राज्यशास्त्र, सेट

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180445

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 198-202

April- 2026

जागतिक तापमानवाढ ही पर्यावरण, अर्थव्यवस्था आणि मानवी आरोग्यावर गंभीर परिणाम करणारी जागतिक समस्या आहे. औद्योगिकीकरणानंतर हरितगृह वायूंचे प्रमाण झपाट्याने वाढले आहे, ज्यामुळे पृथ्वीचे सरासरी तापमान वाढत आहे. या संशोधनपत्रात जागतिक तापमानवाढीची कारणे, परिणाम, आंतरराष्ट्रीय करार आणि त्यांच्या प्रभावीतेचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच भविष्यातील उपाययोजना आणि धोरणात्मक बदलांची गरज अधोरेखित केली आहे.

बीज संज्ञा जागतिक तापमानवाढ, हवामान बदल, आंतरराष्ट्रीय हवामान धोरणे, शाश्वत विकास, हरितगृह वायू उत्सर्जन पॅरिस करार, संयुक्त राष्ट्र हवामान बदल चौकट करार (UNFCCC), पर्यावरणीय शाश्वतता.

प्रस्तावना

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

जागतिक तापमानवाढ म्हणजे पृथ्वीच्या वातावरणातील तापमानात सातत्याने होणारी वाढ. ही वाढ मुख्यतः मानवी क्रियाकलापांमुळे होत आहे. औद्योगिकीकरण, वाहतूक, ऊर्जा उत्पादन आणि जंगलतोड यामुळे कार्बन डायऑक्साइड, मिथेन आणि नायट्रस ऑक्साइड यांसारख्या वायूंचे प्रमाण वाढते. हवामान बदल ही केवळ पर्यावरणीय समस्या नसून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हान देखील आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. "Climate change is the defining issue of our time." (United Nations Report).

संशोधन पद्धती

या संशोधन निबंधामध्ये गुणात्मक (Qualitative) पद्धतीचा वापर केला आहे. माहिती पुस्तके, संशोधन जर्नल्स, वृत्तपत्रे आणि आंतरराष्ट्रीय अहवालांमधून संकलित करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे

1. जागतिक तापमानवाढीची कारणे व परिणामांचा सखोल अभ्यास करणे.
2. आंतरराष्ट्रीय हवामान धोरणांचे स्वरूप आणि उद्दिष्टे समजून घेणे.
3. विविध देशांच्या सहभागाचे विश्लेषण करणे.
4. धोरणांच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करणे.
5. भविष्यातील उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

Hypothesis (अनुमाने)

1. आंतरराष्ट्रीय करार जागतिक तापमानवाढ कमी करण्यास सहाय्यक ठरतात.
2. विकसित देशांचा अधिक सहभाग असल्यास परिणाम अधिक प्रभावी होतात.
3. धोरणांची अंमलबजावणी योग्य न झाल्यास हवामान बदलाचे संकट वाढेल.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.21304646](https://doi.org/10.5281/zenodo.21304646)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अद्वैत भगवान गित्ते, एम. ए. राज्यशास्त्र, सेट.

How to cite this article:

गित्ते, अद्वैत भगवान . (2026). जागतिक तापमानवाढ आणि आंतरराष्ट्रीय धोरणे. Journal of Research & Development, 18(4(XVII)), 198–202. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21304646>

Global Warming: Causes (कारणे)

औद्योगिकीकरण

औद्योगिकीकरण हे जागतिक तापमानवाढीचे एक अत्यंत महत्वाचे आणि मूलभूत कारण आहे. 18व्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीनंतर उत्पादन प्रक्रियांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर यंत्रांचा वापर सुरू झाला आणि ऊर्जा निर्मितीसाठी कोळसा, पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू यांसारख्या जीवाश्म इंधनांचा वापर वाढला. या प्रक्रियेमुळे कार्बन डायऑक्साइड (CO₂) आणि इतर हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन मोठ्या प्रमाणात वाढले, ज्यामुळे पृथ्वीच्या वातावरणात उष्णता अडकून राहते. औद्योगिक कारखाने, सिमेंट उत्पादन, स्टील उद्योग, रासायनिक उद्योग आणि वीज निर्मिती प्रकल्प हे प्रमुख प्रदूषण स्रोत बनले आहेत. याशिवाय, औद्योगिकीकरणामुळे शहरीकरणाला चालना मिळाली, ज्यामुळे वाहतूक व्यवस्था वाढली आणि त्यातूनही इंधन ज्वलन वाढले. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेक वापर केला जातो, ज्यामुळे पर्यावरणीय समतोल बिघडतो. अनेक वेळा उद्योगांमधून निघणारे प्रदूषक वायू, धूर आणि कचरा यांचे योग्य व्यवस्थापन केले जात नाही, त्यामुळे वातावरण अधिक प्रदूषित होते. परिणामी, औद्योगिकीकरण हे केवळ आर्थिक विकासाचे साधन नसून, योग्य नियोजन आणि नियंत्रण नसल्यास ते जागतिक तापमानवाढीचे प्रमुख कारण ठरते. औद्योगिक क्रांतीनंतर कार्बन उत्सर्जन मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. “Industrialization has significantly increased carbon emissions worldwide.” (Environmental Studies Journal)

जीवाश्म इंधनांचा वापर

कोळसा, पेट्रोल आणि डिझेल यांचा वापर तापमानवाढीचे प्रमुख कारण आहे.

जंगलतोड

जंगलतोड हे जागतिक तापमानवाढीचे एक अत्यंत गंभीर आणि थेट कारण आहे. जंगलांमध्ये असलेली झाडे वातावरणातील कार्बन डायऑक्साइड (CO₂) शोषून घेऊन ऑक्सिजन निर्माण करतात, त्यामुळे ते पृथ्वीच्या तापमानाचे नैसर्गिक नियंत्रण राखतात. परंतु शेतीसाठी जमीन उपलब्ध करणे, औद्योगिक प्रकल्प उभारणे, शहरीकरण आणि लाकडाच्या वाढत्या मागणीमुळे मोठ्या प्रमाणावर जंगलांची तोड केली जाते. जंगलतोडीमुळे वातावरणातील कार्बन शोषण्याची क्षमता कमी होते आणि त्याचवेळी झाडे जाळल्यामुळे किंवा कुजल्यामुळे अतिरिक्त कार्बन डायऑक्साइड वातावरणात सोडला जातो. त्यामुळे हरितगृह परिणाम (Greenhouse Effect) अधिक तीव्र होतो. तसेच जंगलतोडीमुळे जैवविविधतेवरही गंभीर परिणाम होतो; अनेक वनस्पती आणि प्राणी प्रजातींचे अस्तित्व धोक्यात येते. याशिवाय, जंगलतोड मातीची धूप वाढवते, जलचक्रावर परिणाम करते आणि स्थानिक हवामान बदलते. पर्जन्यमान कमी होणे, दुष्काळ वाढणे आणि तापमानात वाढ होणे हे त्याचे परिणाम दिसून येतात. त्यामुळे जंगलसंवर्धन आणि वृक्षारोपण हे जागतिक तापमानवाढ कमी करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक उपाय आहेत. झाडे कार्बन शोषतात, परंतु जंगलतोडीमुळे हा समतोल बिघडतो. “Deforestation reduces the Earth's capacity to absorb CO₂.” (The Hindu Newspaper)

तापमानाचे परिणाम

समुद्रपातळी वाढ

बर्फ वितळल्यामुळे समुद्राची पातळी वाढते. जागतिक तापमानवाढीचा सर्वात गंभीर आणि दीर्घकालीन परिणाम म्हणजे समुद्रपातळी वाढ होय. पृथ्वीचे तापमान वाढल्यामुळे ध्रुवीय प्रदेशातील हिमनद्या (glaciers) आणि बर्फाचे आवरण (ice sheets) वेगाने वितळू लागतात. विशेषतः Greenland Ice Sheet आणि Antarctic Ice Sheet मधील बर्फ वितळल्यामुळे समुद्रात मोठ्या प्रमाणात पाणी मिसळते. याशिवाय, तापमान वाढल्यामुळे समुद्रातील पाणी उष्णतेमुळे प्रसरण (thermal expansion) पावते, ज्यामुळे समुद्राची पातळी आणखी वाढते. समुद्रपातळी वाढीमुळे किनारी भागांमध्ये पूर, जमीन खचणे (land submergence) आणि खारट पाण्याची घुसखोरी (saltwater intrusion) वाढते. त्यामुळे शेती, पिण्याचे पाणी आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था यावर गंभीर परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, Bangladesh सारख्या कमी उंचीच्या देशांमध्ये दरवर्षी पूरस्थिती गंभीर होत आहे. तसेच Maldives सारखी बेटे भविष्यात पूर्णपणे पाण्याखाली जाण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. वैज्ञानिक संशोधनानुसार, Intergovernmental Panel on Climate Change च्या अहवालात नमूद केले आहे:

“Global mean sea level continued to rise in the 20th century and the rate has accelerated in recent decades.” (IPCC Assessment Report)

तसेच NASA च्या निरीक्षणानुसार.

“Sea level rise is primarily caused by melting ice and the expansion of seawater as it warms.”

(NASA Climate Report)

या पार्श्वभूमीवर, समुद्रकिनारी राहणाऱ्या लोकांचे स्थलांतर, आर्थिक नुकसान आणि पर्यावरणीय अस्थिरता ही मोठी आव्हाने बनत आहेत. त्यामुळे समुद्रपातळी वाढ रोखण्यासाठी हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन कमी करणे, किनारी संरक्षण उपाययोजना राबवणे आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

हवामानातील अनियमितता

पूर, दुष्काळ, उष्णतेच्या लाटा वाढतात. जागतिक तापमानवाढीचा एक महत्वाचा आणि तात्काळ जाणवणारा परिणाम म्हणजे हवामानातील वाढती अनियमितता होय. पृथ्वीच्या तापमानात वाढ झाल्यामुळे वातावरणातील ऊर्जा आणि आर्द्रतेचे प्रमाण बदलते, ज्यामुळे पारंपरिक हवामान पद्धती (weather patterns) विस्कळीत होतात. परिणामी, पावसाचे प्रमाण आणि वितरण अनियमित होते—काही भागांत अतिवृष्टी तर काही भागांत तीव्र दुष्काळ निर्माण होतो. उदाहरणार्थ, भारतामध्ये मान्सून पावसाचा वेळ, तीव्रता आणि कालावधी यामध्ये मोठे बदल दिसून येत आहेत. काही वर्षांत मुसळधार पावसामुळे पूरस्थिती निर्माण होते, तर काही वेळा पाऊस कमी झाल्यामुळे शेतीवर गंभीर परिणाम होतो. तसेच Maharashtra सारख्या राज्यांमध्ये उष्णतेच्या लाटा (heat waves) अधिक तीव्र होत आहेत, ज्यामुळे मानवी आरोग्य आणि पिकांचे नुकसान वाढते. याशिवाय, चक्रीवादळे, वादळे आणि वनव्यांचे प्रमाण आणि तीव्रता देखील वाढत आहे. हवामानातील या अस्थिरतेमुळे अन्नसुरक्षा, पाणीपुरवठा आणि आर्थिक स्थैर्य धोक्यात येते. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून, Intergovernmental Panel on Climate Change च्या अहवालात नमूद केले आहे:

“Climate change is leading to more frequent and intense extreme weather events.” (IPCC Report)

तसेच World Meteorological Organization असे नमूद करते:

“Rising global temperatures are disrupting weather patterns worldwide.”

(WMO Climate Statement)

म्हणून, हवामानातील अनियमितता ही केवळ नैसर्गिक बदल नसून मानवनिर्मित तापमानवाढीचा परिणाम आहे. या समस्येवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन कमी करणे, हवामान-अनुकूल शेती पद्धती स्वीकारणे आणि आपत्ती व्यवस्थापन प्रणाली मजबूत करणे अत्यंत गरजेचे आहे. “Global warming threatens biodiversity across ecosystems.” (Nature Journal)

International Policies (आंतरराष्ट्रीय धोरणे)

United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)

हा हवामान बदलावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी तयार केलेला एक महत्वाचा आंतरराष्ट्रीय करार आहे. हा करार 1992 मध्ये Earth Summit येथे स्वीकारण्यात आला आणि 1994 पासून तो अंमलात आला. या कराराचा मुख्य उद्देश म्हणजे वातावरणातील हरितगृह वायूंचे प्रमाण स्थिर करणे, जेणेकरून मानवी हस्तक्षेपामुळे होणारे धोकादायक हवामान बदल टाळता येतील.

UNFCCC हा एक "framework convention" असल्यामुळे तो देशांना एक व्यापक दिशा प्रदान करतो, परंतु सुरुवातीला तो बंधनकारक (legally binding) उत्सर्जन मर्यादा निश्चित करत नाही. या करारानुसार देशांना दोन गटांमध्ये विभागले गेले आहे—विकसित देश (Annex I) आणि विकसनशील देश (Non-Annex I). विकसित देशांवर अधिक जबाबदारी टाकण्यात आली आहे कारण त्यांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या अधिक प्रदूषण केले आहे.

या कराराचा एक महत्वाचा सिद्धांत म्हणजे “Common But Differentiated Responsibilities (CBDR)”, ज्याचा अर्थ सर्व देशांनी हवामान बदलावर काम करावे, परंतु त्यांच्या क्षमतेनुसार आणि जबाबदारीनुसार.

महत्वाचे उद्धारण

“The ultimate objective of this Convention is to achieve stabilization of greenhouse gas concentrations in the atmosphere.” (UNFCCC, 1992)

UNFCCC अंतर्गत दरवर्षी **Conference of Parties (COP)** बैठका आयोजित केल्या जातात, जिथे सदस्य देश हवामान धोरणे, उद्दिष्टे आणि अंमलबजावणी यावर चर्चा करतात. या बैठकीतूनच Kyoto Protocol आणि Paris Agreement सारखे महत्वाचे करार अस्तित्वात आले. “Parties should protect the climate system for the benefit of present and future generations.” (UNFCCC Principles)

UNFCCC ने जागतिक पातळीवर हवामान बदलावर सहकार्याची मजबूत पायाभरणी केली आहे. तथापि, या कराराच्या प्रभावीतेसाठी सदस्य देशांची सक्रिय भागीदारी आणि धोरणांची काटेकोर अंमलबजावणी अत्यंत आवश्यक आहे.

Kyoto Protocol (1997)

हा हवामान बदलावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी तयार करण्यात आलेला पहिला बंधनकारक (legally binding) आंतरराष्ट्रीय करार मानला जातो. हा करार 1997 मध्ये Kyoto येथे स्वीकारण्यात आला आणि 2005 मध्ये अंमलात आला. हा करार United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) अंतर्गत विकसित करण्यात आला असून त्याचा मुख्य उद्देश विकसित देशांकडून हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन कमी करणे हा आहे.

या करारानुसार विकसित देशांना (Annex I countries) ठराविक कालावधीत (2008-2012) त्यांच्या उत्सर्जनात सरासरी 5% घट करणे बंधनकारक करण्यात आले होते (1990 च्या पातळीच्या तुलनेत). विकसनशील देशांवर मात्र अशा प्रकारची बंधनकारक मर्यादा लादण्यात आलेली नव्हती, कारण त्यांच्या विकासाच्या गरजा लक्षात घेण्यात आल्या.

Kyoto Protocol अंतर्गत काही महत्वाचे यंत्रणा (mechanisms) विकसित करण्यात आल्या

1. **Clean Development Mechanism (CDM)** - विकसित देशांना विकसनशील देशांमध्ये हरित प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करण्याची संधी
2. **Joint Implementation (JI)** – दोन विकसित देशांमधील सहकार्य
3. **Emissions Trading** – कार्बन क्रेडिट्सची खरेदी-विक्री

“The Kyoto Protocol commits industrialized countries to reduce greenhouse gas emissions.”
(UN Climate Policy Report)

तथापि, या कराराच्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक अडचणी आल्या. काही प्रमुख देशांनी (उदा. United States) करार मान्य केला नाही, तर काही देशांनी उद्दिष्टे पूर्ण करण्यात अपयश आले. त्यामुळे त्याची प्रभावीता मर्यादित राहिली.

“Kyoto was a crucial first step but insufficient to address global emissions fully.” (Climate Change Journal)

तरीही, Kyoto Protocol ने जागतिक पातळीवर हवामान बदलावर बंधनकारक धोरणांची सुरुवात केली आणि पुढील Paris Agreement सारख्या करारांसाठी पाया घातला.

Paris Agreement (2015)

हा सर्वात प्रभावी करार मानला जातो.

1. तापमानवाढ 2°C खाली ठेवणे
2. 1.5°C पर्यंत मर्यादित करण्याचा प्रयत्न

The Paris Agreement aims to strengthen the global response to climate change by keeping a global temperature rise this century well below 2 degrees Celsius above pre-industrial levels and to pursue efforts to limit the temperature increase even further to 1.5 degrees Celsius. It also aims to strengthen the ability of countries to deal with the impacts of climate change and support them in their efforts. (UNFCCC Report)

विकसित देशांकडे अधिक संसाधने असल्यामुळे त्यांची जबाबदारी अधिक आहे. विकसनशील देशांना आर्थिक व तांत्रिक मदत आवश्यक आहे.

Challenges in Implementation (अंमलबजावणीतील अडचणी)

1. राजकीय मतभेद
2. आर्थिक मर्यादा
3. तांत्रिक अडचणी
4. जनजागृतीचा अभाव

आंतरराष्ट्रीय करारांनी दिशा दिली असली तरी अंमलबजावणीतील त्रुटींमुळे अपेक्षित परिणाम मिळालेले नाहीत.

Findings (निष्कर्ष)

1. तापमानवाढ ही मानवनिर्मित समस्या आहे.
2. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य अत्यंत आवश्यक आहे.
3. धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी गरजेची आहे.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double-Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-4(XVII)| April - 2026

Suggestions (सूचना)

1. नवीकरणीय ऊर्जा वापर वाढवणे
2. जंगलसंवर्धन
3. जनजागृती वाढवणे
4. कठोर आंतरराष्ट्रीय नियम

समारोप

जागतिक तापमानवाढ ही संपूर्ण मानवजातीसमोरील मोठे संकट आहे. आंतरराष्ट्रीय धोरणे ही या समस्येवर उपाय शोधण्याचा महत्त्वाचा प्रयत्न आहे. मात्र, केवळ करार पुरेसे नाहीत; त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सर्व देशांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

1. United Nations. *Climate Change Report*. UN Publications.
2. UNFCCC. *The Paris Agreement*. 2015.
3. IPCC. *Climate Change Assessment Report*.
4. The Hindu. *Environmental Reports*.
5. BBC News. *Climate Change Coverage*.
6. Nature Journal. *Environmental Studies*.
7. The Guardian. *Climate Policy Articles*.

शिक्षणातील लिंग समता : सैद्धांतिक, संरचनात्मक आणि धोरणात्मक विश्लेषण

डॉ. रेखा दौलतराव आलझेडे

जि. प. प्रा. शाळा, दौनापूर, ता. परळी वै

Manuscript ID: सारांश

JRD -2026-180446

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 203-205

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

शिक्षणातील लिंग समता ही केवळ मानवी हक्कांची पूर्तता नसून शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने अत्यावश्यक घटक आहे. जागतिक पातळीवर शिक्षणाचा प्रसार वाढला असला तरी लिंगाधारित असमानता विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक कारणांमुळे अद्याप टिकून आहे. प्रस्तुत संशोधनात शिक्षणातील लिंग समतेची सैद्धांतिक मांडणी, विद्यमान स्थिती, असमानतेची कारणे, परिणाम आणि धोरणात्मक उपाय यांचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे आढळते की मुलींच्या शिक्षणात गुंतवणूक केल्यास सामाजिक समता, आर्थिक विकास आणि मानवी विकास निर्देशांकात लक्षणीय सुधारणा होते.

बीज संज्ञा शिक्षणातील लिंग समता, समावेशक शिक्षण, लिंग न्याय, शैक्षणिक धोरण, शिक्षणातील समान संधी, महिला सक्षमीकरण, शैक्षणिक समावेशन, शैक्षणिक विकास, सामाजिक न्याय, शैक्षणिक सुधारणा, शिक्षणातील मानवी हक्क, लिंग-संवेदनशील शिक्षण.

प्रस्तावना

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. तथापि, लिंगभेदांमुळे शिक्षणाच्या संधींमध्ये असमानता निर्माण होते. लिंग समता म्हणजे केवळ प्रवेश (access) नव्हे तर सहभाग (participation), टिकाव (retention) आणि गुणवत्तापूर्ण परिणाम (learning outcomes) यांमध्ये समानता साधणे होय. २००३ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील *Launch of Mindset Network* या कार्यक्रमात ननेल्सन मंडेला यांनी त्यांच्या केले होते. “Education is the most powerful weapon which you can use to change the world.” Nelson Mandela तसेच कोफी अनण देखील पुढे म्हणतात की, “There is no tool for development more effective than the education of girls.” (अनण) ही विधाने शिक्षणातील लिंग समतेचे जागतिक महत्त्व अधोरेखित करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. शिक्षणातील लिंग समतेची सखोल संकल्पना स्पष्ट करणे
2. जागतिक व राष्ट्रीय पातळीवरील असमानतेचे विश्लेषण करणे
3. सामाजिक, आर्थिक व धोरणात्मक घटकांचा अभ्यास करणे
4. प्रभावी धोरणात्मक उपाय सुचवणे
5. शिक्षणातील लिंग समतेचा शाश्वत विकासावर परिणाम तपासणे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

रेखा दौलतराव आलझेडे, जि. प. प्रा. शाळा, दौनापूर, ता. परळी वै

How to cite this article:

आलझेडे, . रेखा . दौलतराव . (2026). शिक्षणातील लिंग समता : सैद्धांतिक, संरचनात्मक आणि धोरणात्मक विश्लेषण. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVII)), 203-205.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21304693>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.21304693](https://doi.org/10.5281/zenodo.21304693)

गृहितके

1. शिक्षणातील लिंग समता वाढल्यास सामाजिक न्याय आणि समावेशकता वाढते.
2. मुलींच्या शिक्षणामुळे दीर्घकालीन आर्थिक विकास साध्य होतो.
3. लिंग समतेमुळे शैक्षणिक गुणवत्ता आणि परिणाम सुधारतात.
4. प्रभावी सार्वजनिक धोरणे लिंग असमानता कमी करण्यास सक्षम असतात.

शिक्षण हे आर्थिक गुंतवणुकीचे साधन आहे. महिलांचे शिक्षण वाढल्यास उत्पादनक्षमता वाढते. स्त्रीवादी विचारसरणी शिक्षणातील लिंगभेदाला सामाजिक रचनेचा परिणाम मानते. अमर्त्य सेन यांच्या त्यांच्या *Development as Freedom* या पुस्तकात ते लिहितात की, "Equality in education leads to equality in opportunity." (सेन ११२) शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या संधी आणि स्वातंत्र्य वाढते.

जागतिक आणि राष्ट्रीय संदर्भ

जागतिक स्तरावर प्राथमिक शिक्षणात लिंग समता काही प्रमाणात साध्य झाली असली तरी माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणात असमानता कायम आहे. विकसनशील देशांमध्ये मुलींच्या शिक्षणातील अडथळे अधिक आहेत. भारतामध्ये सरकारने "बेटी बचाओ, बेटी पढाओ" सारख्या योजना राबवून परिस्थितीत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीही ग्रामीण आणि मागास भागात अजूनही असमानता दिसून येते.

साहित्य समीक्षा

"Investing in girls' education transforms communities." World Bank. "Education for women is the foundation of equality." Malala Yousafzai, "Gender equality is essential for sustainable development." UN Women. "When women are educated, nations prosper." Michelle Obama. "Education is the great equalizer." B. R. Ambedkar "Empowering women through education leads to social transformation." Desmond Tutu

लिंग असमानतेची कारणे पुढील परमाने आहेत.

सामाजिक व सांस्कृतिक घटक:- पितृसत्ताक व्यवस्था, बालविवाह, लैंगिक भेदभाव. तांत्रिक घटक:- डिजिटल दरी, इंटरनेट प्रवेशाचा अभाव. आर्थिक घटक:- गरिबी, शिक्षणाचा खर्च. शैक्षणिक घटक:- अपुरी शाळा, महिला शिक्षकांचा अभाव.

तुलनात्मक विश्लेषण

विकसित देशांमध्ये शिक्षणातील लिंग समता मोठ्या प्रमाणात साध्य झाली आहे, तर विकसनशील देशांमध्ये अजूनही मोठी दरी आहे. स्कॅन्डिनेव्हियन देश हे लिंग समतेचे उत्तम उदाहरण आहेत. शिक्षणातील लिंग समतेचे तुलनात्मक विश्लेषण करताना विविध देश, प्रदेश आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. कारण लिंग समता ही केवळ शैक्षणिक धोरणांवर अवलंबून नसून ती समाजव्यवस्था, आर्थिक विकास, सांस्कृतिक दृष्टिकोन आणि राजकीय इच्छाशक्ती यांवरही मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते. अमेरिका, कॅनडा, जर्मनी, स्वीडन आणि नॉर्वे यांसारख्या विकसित देशांमध्ये शिक्षणातील लिंग समता तुलनेने उच्च स्तरावर आहे. येथे मुली आणि मुलांना प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत जवळपास समान संधी उपलब्ध आहेत.

1. शाळांमध्ये लिंगभेदविरहित अभ्यासक्रम
2. उच्च शिक्षणात महिलांचा मोठा सहभाग
3. STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) क्षेत्रात वाढता महिला सहभाग
4. मजबूत सामाजिक सुरक्षा आणि कायदेशीर संरक्षण

उदाहरणार्थ, स्वीडन आणि नॉर्वे या देशांमध्ये शिक्षण व्यवस्था पूर्णतः समावेशक (inclusive) मानली जाते. येथे मुलींचे शाळा सोडण्याचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे आणि महिला उच्च शिक्षणात अनेक क्षेत्रांमध्ये आघाडीवर आहेत.

धोरणात्मक उपाय योजना

1. मोफत व सक्तीचे शिक्षण
2. मुलींसाठी शिष्यवृत्ती
3. जनजागृती
4. लिंग समतेचे शिक्षण
5. डिजिटल शिक्षण
6. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म
7. सुरक्षित शाळा

8. प्रशिक्षित शिक्षक

निष्कर्ष

शिक्षणातील लिंग समता ही शाश्वत विकासासाठी अनिवार्य आहे. महिलांच्या शिक्षणामुळे केवळ त्यांचे जीवनमान सुधारत नाही तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीला चालना मिळते. त्यामुळे शिक्षणातील लिंग समता साध्य करणे हे जागतिक प्राधान्य असले पाहिजे. या अभ्यासातून स्पष्ट होते की शिक्षणातील लिंग समता ही बहुआयामी आणि जटिल प्रक्रिया आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटक एकत्रितपणे यावर प्रभाव टाकतात. त्यामुळे समन्वित धोरणांची गरज आहे.

संदर्भ

1. Nelson, Mandela. *Interventions: A Life in War and Peace*. Penguin, 2003.
2. Sen, Amartya. *Development as Freedom*. Oxford UP, 1999.
3. Tutu, Desmond. *No Future Without Forgiveness*. Doubleday, 1999.
4. Yousafzai, Malala. *I Am Malala*. Little, Brown, 2013.
5. Obama, Michelle. *Becoming*. Crown, 2018.
6. United Nations Women. *Gender Equality Report*. 2020.
7. World Bank. *World Development Report*. 2021.

OriginalArticle

दक्षिण आशियातील रोहिंग्या संकट: विस्थापन, स्थलांतर आणि मानवतावादी आव्हाने

डॉ. तात्या बाळकिषण पुरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय,

अंबाजोगाई, जि. बीड

Manuscript ID:

JRD -2026-180447

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 206-208

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

गोपवारा

रोहिंग्या संकट हे २१ व्या शतकातील सर्वात गंभीर मानवतावादी आणि विस्थापनाशी संबंधित संकटांपैकी एक मानले जाते. म्यानमारच्या रखाईन राज्यातील रोहिंग्या समुदायाला दीर्घकाळ नागरिकत्व नाकारल्यामुळे, वांशिक हिंसा, लष्करी कारवाया आणि मानवी हक्कांच्या उल्लंघनामुळे लाखो लोकांना आपली घरे सोडून प्रामुख्याने बांगलादेशात आश्रय घ्यावा लागला. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश दक्षिण आशियातील रोहिंग्या संकटाचे विस्थापन, स्थलांतर, मानवतावादी परिस्थिती आणि त्याचे प्रादेशिक तसेच आंतरराष्ट्रीय परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. या संशोधनात दुय्यम स्रोतांवर आधारित विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. अभ्यासात म्यानमारमधील ऐतिहासिक व राजकीय पार्श्वभूमी, बांगलादेशातील निर्वासित छावण्यांची परिस्थिती, भारत व इतर दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांतील दुय्यम स्थलांतर, समुद्री मार्गावरील धोके, मानव तस्करी, रोजगार व शिक्षणाच्या समस्या तसेच मानसिक आणि सामाजिक परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. याशिवाय, संयुक्त राष्ट्रसंघ, UNHCR, UNICEF आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका तसेच भारत, चीन, बांगलादेश, म्यानमार आणि ASEAN देशांच्या भूराजकीय हितसंबंधांचाही अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनातून असे स्पष्ट होते की रोहिंग्या संकट हे केवळ निर्वासितांचे प्रश्न नसून नागरिकत्व, मानवी हक्क, प्रादेशिक सुरक्षा आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यांच्याशी निगडित बहुआयामी आव्हान आहे. या समस्येच्या शाश्वत समाधानासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, मानवाधिकारांचे संरक्षण, सुरक्षित पुनर्वसन, नागरिकत्वाचा प्रश्न सोडविणे आणि दीर्घकालीन पुनर्वसन धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित करण्यात आले आहे.

बीज संज्ञा रोहिंग्या संकट, विस्थापन, सक्तीचे स्थलांतर, निर्वासित, राज्यविहीन नागरिक, मानवतावादी संकट, मानवी हक्क, पुनर्वसन आणि शरणार्थी संरक्षण.

प्रस्तावना

रोहिंग्या संकट हे 21 व्या शतकातील सर्वात मोठ्या निर्वासित संकटांपैकी एक आहे. म्यानमारच्या रखाईन राज्यातील रोहिंग्या समुदायाला दीर्घकाळ नागरिकत्व नाकारले गेले आहे. 2017 नंतर झालेल्या लष्करी कारवाई आणि हिंसाचारांमुळे मोठ्या प्रमाणात लोकांनी आपले घर सोडून बांगलादेशात आश्रय घेतला. आज कॉक्स बाजार (Cox's Bazar) हे जगातील सर्वात मोठ्या निर्वासित छावण्यांपैकी एक मानले जाते. संयुक्त राष्ट्रांच्या अंदाजानुसार येथे 1 दशलक्षाहून अधिक रोहिंग्या निर्वासित राहतात. रोहिंग्या समुदायाचे स्थलांतर हे आधुनिक काळातील सर्वात गंभीर मानवतावादी संकटांपैकी एक आहे. म्यानमारमधील वांशिक हिंसा आणि नागरिकत्व नाकारले गेल्यामुळे लाखो रोहिंग्या निर्वासित बांगलादेशात स्थलांतरित झाले तथापि, बांगलादेशातील अत्यंत गर्दीच्या छावण्या, मर्यादित संसाधने.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

तात्या बाळकिषण पुरी, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि. बीड.

How to cite this article:

पुरी, तात्या बाळकिषण (2026). दक्षिण आशियातील रोहिंग्या संकट: विस्थापन, स्थलांतर आणि मानवतावादी आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(4(XVII)), 206–208.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21304787>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.21304787](https://doi.org/10.5281/zenodo.21304787)

शिक्षण व रोजगाराच्या अभावामुळे अनेक रोहिंग्या भारत, मलेशिया, इंडोनेशिया आणि थायलंड यांसारख्या देशांकडे स्थलांतर करत आहेत. हे स्थलांतर प्रामुख्याने बेकायदेशीर समुद्री मार्गांनी किंवा सीमापार हालचालींमधून घडते. या संशोधनात रोहिंग्या स्थलांतराची कारणे, प्रवाह, परिणाम आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिसाद यांचे विश्लेषण केले आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि विस्थापनाची प्रक्रिया

रोहिंग्या समुदायाचा संघर्ष केवळ अलीकडील नाही तर ऐतिहासिक आहे. ब्रिटिश वसाहतकालीन काळापासून म्यानमारमध्ये स्थलांतरित मुस्लिम समुदाय आणि स्थानिक सत्ता यांच्यात तणाव राहिला आहे. स्वातंत्र्यानंतर म्यानमार सरकारने रोहिंग्यांना नागरिकत्व नाकारले, ज्यामुळे ते "stateless people" म्हणजेच राज्यविहीन झाले. 1982 च्या नागरिकत्व कायद्याने त्यांची स्थिती अधिक गंभीर झाली. 2017 नंतरच्या लष्करी कारवाईनंतर झालेल्या मोठ्या प्रमाणातील हिंसाचारांमुळे हे संकट "mass forced migration" मध्ये रूपांतरित झाले.

बांगलादेशातील परिस्थिती आणि दुय्यम स्थलांतर

बांगलादेशाने मानवतावादी आधारावर रोहिंग्या निर्वासितांना आश्रय दिला असला तरी दीर्घकालीन पुनर्वसनाची समस्या कायम आहे. बांगलादेशातील रोहिंग्या निर्वासितांची परिस्थिती ही आजच्या जागतिक मानवतावादी संकटांपैकी अत्यंत गंभीर समस्या मानली जाते. 2017 नंतर मोठ्या प्रमाणात रोहिंग्या समुदाय म्यानमारमधून पलायन करून बांगलादेशातील कॉक्स बाजार परिसरात स्थायिक झाला. प्रारंभी हे स्थलांतर तात्पुरते मानले गेले असले तरी, कालांतराने ही वसाहत जगातील सर्वात मोठ्या आणि सर्वाधिक घनदाट निर्वासित वसाहतींपैकी एक बनली.

छावण्यांची घनता आणि जीवनमान

कॉक्स बाजार परिसरातील कुटुंबांमध्ये आणि बलुखाली यांसारख्या छावण्या अत्यंत दाट लोकसंख्येच्या आहेत. येथे लाखो निर्वासित अतिशय मर्यादित जागेत राहतात. घरे प्रामुख्याने बांबू आणि ताडपत्रीपासून बनवलेली असल्यामुळे ती हवामानातील बदल, वादळे आणि पुर यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींना अत्यंत असुरक्षित आहेत.

पिण्याचे पाणी, स्वच्छता सुविधा आणि आरोग्य सेवा यांची कमतरता ही मोठी समस्या आहे. परिणामी, साथीचे रोग, कुपोषण आणि बालमृत्यूचे प्रमाण वाढलेले दिसते. शिक्षणाच्या मर्यादित संधींमुळे मुलांचे भविष्यातील सामाजिक विकासही अडथळ्यात येतो.

आर्थिक मर्यादा आणि रोजगाराचा अभाव

बांगलादेश सरकारच्या धोरणांनुसार रोहिंग्या निर्वासितांना अधिकृत रोजगाराची परवानगी नाही. त्यामुळे बहुतेक लोक पूर्णतः आंतरराष्ट्रीय मदतीवर अवलंबून आहेत. काही जण अनधिकृत कामे करून उपजीविका चालवतात, परंतु तीही अत्यंत अस्थिर आणि असुरक्षित असतात. या आर्थिक मर्यादांमुळे तरुण वर्गामध्ये नैराश्य वाढते आणि ते अधिक चांगल्या जीवनाच्या शोधात दुसऱ्या देशांकडे स्थलांतर करण्याचा प्रयत्न करतात.

सामाजिक अस्थिरता आणि मानसिक परिणाम

दीर्घकाळ छावणीत राहण्यामुळे रोहिंग्या समाजात सामाजिक ताण निर्माण झाला आहे. कुटुंब विखुरणे, शिक्षणाचा अभाव आणि भविष्याची अनिश्चितता यामुळे मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो. विशेषतः युवकांमध्ये अस्वस्थता आणि असुरक्षिततेची भावना वाढते.

आंतरराष्ट्रीय मदतीचा तुटवडा

UNHCR, UNICEF आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्था मदत करत असल्या तरी मागणी आणि पुरवठा यामध्ये मोठी तफावत आहे. अनेक वेळा निधी कमी पडल्यामुळे अन्न, आरोग्य आणि शिक्षण सेवा मर्यादित होतात. यामुळे छावण्यांमधील जीवन अधिक कठीण बनते. Reuters च्या अहवालांनुसार, आंतरराष्ट्रीय मदतीतील घट ही भविष्यात मोठ्या मानवतावादी संकटाचे संकेत मानली जाते.

भारतातील रोहिंग्या स्थलांतर

भारतामध्ये रोहिंग्या निर्वासितांचा प्रवेश प्रामुख्याने जम्मू, दिल्ली, उत्तर प्रदेश, आसाम आणि हैदराबाद येथे दिसतो. भारत सरकारची भूमिका सुरक्षा आणि राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने कठोर राहिली आहे. भारत 1951 Refugee Convention चा सदस्य नसल्यामुळे रोहिंग्यांना अधिकृत शरणार्थी दर्जा दिला जात नाही. त्यामुळे अनेक रोहिंग्या:

1. अनधिकृत वसाहतींमध्ये राहतात
2. रोजगाराच्या अस्थिर परिस्थितीत असतात
3. कायदेशीर संरक्षणाच्या अभावात असतात

यामुळे भारतात मानवाधिकार आणि राष्ट्रीय सुरक्षेचा वाद निर्माण होतो.

दक्षिण-पूर्व आशियातील समुद्री स्थलांतर

रोहिंग्या स्थलांतराचा सर्वात धोकादायक मार्ग म्हणजे समुद्री प्रवास. बांगलादेशातील टेकनाफ आणि म्यानमारच्या किनारपट्टीवरून बोटींद्वारे मलेशिया आणि इंडोनेशियाकडे प्रवास केला जातो.

प्रमुख समस्या

1. ओव्हरलोडेड बोटी
2. अन्न व पाण्याचा अभाव
3. समुद्री अपघात
4. मानव तस्करी (human trafficking) नेटवर्क

AP News आणि Guardian च्या अहवालांनुसार, अलीकडील वर्षात शेकडो लोक समुद्रात बेपत्ता झाले किंवा मृत्यूमुखी पडले आहेत.

भूराजकीय विश्लेषण

रोहिंग्या संकट हे केवळ मानवतावादी नाही तर भूराजकीय समस्या आहे. भारत, चीन, म्यानमार आणि ASEAN देश यांचे परस्पर हितसंबंध या संकटावर परिणाम करतात.

1. म्यानमारवर दबाव टाकण्याची मर्यादा
2. चीनचे आर्थिक हितसंबंध
3. भारताची सुरक्षा चिंता
4. बांगलादेशवरील मानवतावादी भार

निष्कर्ष

रोहिंग्या निर्वासितांचे स्थलांतर हे आधुनिक जागतिक व्यवस्थेतील गंभीर मानवतावादी आव्हान आहे. या समस्येचे समाधान केवळ सीमाव्यवस्थापनाने शक्य नाही, तर आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, मानवाधिकार संरक्षण आणि दीर्घकालीन पुनर्वसन धोरणांद्वारेच शक्य आहे. स्थायी शांतता आणि नागरिकत्व प्रश्न सोडवणे हेच या संकटाचे मूलभूत समाधान आहे.

रोहिंग्या स्थलांतर हे "forced migration" चे आधुनिक उदाहरण आहे. हे संकट दाखवते की सीमारेषा, नागरिकत्व आणि मानवी हक्क यामध्ये मोठा विरोधाभास आहे. बांगलादेश हा "transit and hosting country" म्हणून अत्यंत तणावात आहे, तर भारत आणि इतर देश "secondary destination countries" म्हणून समोर येत आहेत.

संदर्भ

1. UNHCR Reports on Rohingya Refugee Crisis, 2024–2026.
2. UNICEF Bangladesh Emergency Reports, 2025.
3. Reuters News Agency, Rohingya Refugee Situation Updates, 2025–2026.
4. Associated Press (AP News), Maritime Migration Incidents in Bay of Bengal, 2026.
5. The Guardian, "Rohingya Boat Tragedies and Migration Crisis," 2025–2026.
6. Government of India Statements on Rohingya Refugees, Ministry of Home Affairs.

OriginalArticle

प्रेमचंद की कहानी 'कफ़न' का आधुनिक परिप्रेक्ष्य में अध्ययन

डॉ. निशा चौहान

सहायक आचार्य, हिंदी विभाग, राजकीय कन्या महाविद्यालय शिमला, हिमाचल प्रदेश

Manuscript ID:

JRD -2026-180448

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp. 209-213

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

शोधपत्र सार

प्रेमचंद हिंदी कथा-साहित्य के ऐसे युगद्रष्टा कथाकार हैं जिन्होंने भारतीय समाज की यथार्थ समस्याओं को अपनी रचनाओं का विषय बनाया। उनकी प्रसिद्ध कहानी 'कफ़न' केवल धीसू और माधव की व्यक्तिगत कथा नहीं है, बल्कि भारतीय समाज की आर्थिक विषमता, सामाजिक अन्याय, वर्गीय शोषण, सांस्कृतिक विडम्बना तथा मानवीय संवेदनाओं के क्षरण का सशक्त आख्यान है। यह कहानी भारतीय ग्रामीण जीवन की उस त्रासदी को उद्घाटित करती है, जहाँ निर्धनता केवल आर्थिक स्थिति नहीं, बल्कि मनुष्य के व्यक्तित्व, नैतिकता और सामाजिक संबंधों को भी प्रभावित करती है। आधुनिक परिप्रेक्ष्य में यह कहानी और अधिक प्रासंगिक प्रतीत होती है, क्योंकि आज भी समाज का एक बड़ा वर्ग बेरोज़गारी, निर्धनता, विस्थापन, असमान अवसरों और सामाजिक असुरक्षा से जूझ रहा है। प्रस्तुत शोध-पत्र में 'कफ़न' का अध्ययन आधुनिक सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक एवं स्त्री-विमर्शीय दृष्टि से किया गया है तथा समकालीन आलोचक अनुपम कुमार के मूल्यांकन-प्रतिमानों के आलोक में इसकी नवीन व्याख्या प्रस्तुत की गई है।

मुख्य शब्द आधुनिकता, सामाजिक यथार्थ, आर्थिक विषमता, वर्ग-संघर्ष, स्त्री-विमर्श, मानवीय संवेदना।

प्रस्तावना

प्रेमचंद (1880-1936) हिंदी कथा-साहित्य के सर्वाधिक महत्वपूर्ण यथार्थवादी रचनाकार माने जाते हैं। उन्होंने साहित्य को केवल मनोरंजन का माध्यम न मानकर सामाजिक परिवर्तन का सशक्त उपकरण बनाया। उनके कथा-साहित्य में भारतीय समाज के किसान, मजदूर, दलित, स्त्री, निम्नवर्ग तथा उपेक्षित समुदायों के जीवन-संघर्षों का अत्यंत मार्मिक चित्रण मिलता है। प्रेमचंद की कहानियाँ केवल घटनाओं का विवरण नहीं, बल्कि सामाजिक संरचना का गहन विश्लेषण प्रस्तुत करती हैं।

'कफ़न' प्रेमचंद की अंतिम काल की सर्वाधिक चर्चित कहानियों में से एक है। यह कहानी अपने कथानक की सरलता के बावजूद अत्यंत जटिल सामाजिक, आर्थिक तथा मनोवैज्ञानिक पन्थ उठाती है। धीसू, माधव और बुधिया के माध्यम से लेखक उस समाज की तस्वीर प्रस्तुत करते हैं जहाँ निर्धनता, भूख, सामाजिक असमानता और मानवीय विवशता मनुष्य के नैतिक मूल्यों को भी प्रभावित कर देती है। आधुनिक समय में जब आर्थिक विकास और सामाजिक न्याय की चर्चा समानांतर रूप से चल रही है, तब 'कफ़न' की प्रासंगिकता और भी बढ़ जाती है।

शोध के उद्देश्य

1. प्रेमचंद की कहानी 'कफ़न' का आधुनिक परिप्रेक्ष्य में अध्ययन करना।
2. कहानी में निहित आर्थिक विषमता, सामाजिक यथार्थ तथा वर्गीय अंतर्विरोधों का विश्लेषण करना।
3. धीसू, माधव और बुधिया के चरित्रों की आधुनिक दृष्टि से समीक्षा करना।
4. समकालीन संदर्भ में कहानी की प्रासंगिकता का मूल्यांकन करना।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

निशा चौहान, सहायक आचार्य, हिंदी विभाग, राजकीय कन्या महाविद्यालय शिमला, हिमाचल प्रदेश

How to cite this article:

निशा चौहान. (2026). प्रेमचंद की कहानी 'कफ़न' का आधुनिक परिप्रेक्ष्य में अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(4(XVII)), 209-213.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21304840>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.21304840](https://doi.org/10.5281/zenodo.21304840)

आधुनिक परिप्रेक्ष्य में 'कफ़न' का अध्ययन

आर्थिक विषमता का यथार्थ

'कफ़न' का आरंभ ही ऐसी स्थिति से होता है जहाँ निर्धनता मनुष्य के समस्त जीवन को नियंत्रित करती दिखाई देती है। प्रेमचंद कहानी के प्रारंभ में लिखते हैं।

"झोपड़े के द्वार पर बाप और बेटा दोनों एक बुझे हुए अलाव के सामने चुपचाप बैठे हुए थे..." (1)

यह दृश्य केवल घीसू और माधव की व्यक्तिगत निर्धनता का चित्रण नहीं है, बल्कि उस समूचे श्रमिक वर्ग का प्रतिनिधित्व करता है जो जीवन की मूलभूत आवश्यकताओं से भी वंचित है। झोपड़ी, बुझा हुआ अलाव और मौन—ये तीनों प्रतीक अभावग्रस्त जीवन की गहन त्रासदी को व्यक्त करते हैं।

आधुनिक भारत में आर्थिक विकास के बावजूद बड़ी संख्या में लोग आज भी असंगठित क्षेत्र में कार्य करते हैं। बेरोज़गारी, अस्थायी रोजगार और न्यून आय जैसी समस्याएँ घीसू और माधव की परिस्थितियों को आज भी प्रासंगिक बनाती हैं। प्रेमचंद यह स्पष्ट करते हैं कि निर्धनता केवल आर्थिक स्थिति नहीं, बल्कि सामाजिक सम्मान और मानवीय गरिमा को भी प्रभावित करती है।

भूख और मनुष्य का मनोविज्ञान

प्रेमचंद ने भूख को केवल जैविक आवश्यकता के रूप में नहीं, बल्कि मनुष्य के मनोवैज्ञानिक और नैतिक व्यवहार को प्रभावित करने वाली शक्ति के रूप में प्रस्तुत किया है। घीसू और माधव की प्राथमिक चिंता बुधिया की प्रसव-वेदना नहीं, बल्कि भोजन की व्यवस्था है। कहानी में वे लिखते हैं—

"दोनों आलू निकाल-निकालकर जलते-जलते खाने लगे। कल से कुछ खाया न था।" (2)

यह प्रसंग दर्शाता है कि लगातार भूख और अभाव मनुष्य की संवेदनाओं को कुंठित कर सकते हैं। आधुनिक मनोविज्ञान भी मानता है कि जब व्यक्ति की मूलभूत आवश्यकताएँ पूरी नहीं होतीं, तब नैतिक निर्णयों की अपेक्षा जीवन-रक्षा अधिक महत्वपूर्ण हो जाती है।

इसी कारण घीसू और माधव का व्यवहार केवल व्यक्तिगत असंवेदनशीलता नहीं माना जा सकता; यह उस सामाजिक व्यवस्था का परिणाम भी है जिसने उन्हें निरंतर अभाव और असुरक्षा में जीने के लिए विवश किया।

श्रम और सामाजिक व्यवस्था

घीसू और माधव को गाँव वाले कामचोर और आलसी मानते हैं। प्रेमचंद लिखते हैं—"दोनों कामचोर थे और गाँव में बदनाम थे।" (3) पहली दृष्टि में यह कथन उनके चरित्र-दोष को इंगित करता है, किंतु गहन अध्ययन से स्पष्ट होता है कि लेखक यहाँ सामाजिक मानसिकता की आलोचना भी कर रहे हैं। समाज निर्धन व्यक्ति की परिस्थितियों को समझने के बजाय उसे केवल "आलसी" कहकर उत्तरदायित्व से मुक्त हो जाता है।

इसी संदर्भ में प्रेमचंद लिखते हैं—

"किसानों का गाँव था, मेहनती आदमी के लिए पचास काम थे..." (4)

यह कथन सामाजिक विरोधाभास को उजागर करता है। कार्य उपलब्ध होने के बावजूद श्रमिक वर्ग को सम्मान, सुरक्षा और न्यायपूर्ण पारिश्रमिक प्राप्त नहीं होता। आधुनिक पूँजीवादी व्यवस्था में असंगठित श्रमिकों की असुरक्षा, अस्थायी रोजगार और श्रम के अवमूल्यन की समस्याएँ इस प्रसंग को और अधिक प्रासंगिक बना देती हैं।

स्त्री की पीड़ा और सामाजिक उपेक्षा

प्रेमचंद की कहानी 'कफ़न' में बुधिया का चरित्र प्रत्यक्ष रूप से बहुत कम उपस्थित है, किंतु संपूर्ण कथा का सबसे करुण और केंद्रीय पक्ष वही है। वह प्रसव-वेदना से तड़पती हुई एक ऐसी ग्रामीण स्त्री का प्रतिनिधित्व करती है, जिसके श्रम, स्वास्थ्य और अस्तित्व की समाज में कोई वास्तविक चिंता नहीं है। प्रेमचंद लिखते हैं—

"अंदर जवान स्त्री प्रसव-वेदना में तड़प रही थी..." (5)

यह दृश्य केवल एक स्त्री की शारीरिक पीड़ा का वर्णन नहीं करता, बल्कि उस सामाजिक व्यवस्था की आलोचना करता है जहाँ स्त्री परिवार की धुरी होने के बावजूद उपेक्षित रहती है। आधुनिक स्त्री-विमर्श की दृष्टि से बुधिया उस भारतीय ग्रामीण स्त्री का प्रतिनिधित्व करती है, जो आर्थिक निर्भरता, अशिक्षा, स्वास्थ्य सुविधाओं के अभाव तथा पितृसत्तात्मक व्यवस्था के कारण अपने अधिकारों से वंचित रहती है। आज भी ग्रामीण भारत में मातृ स्वास्थ्य, प्रसूति सुविधाओं तथा स्त्री सुरक्षा की समस्याएँ इस प्रसंग को अत्यंत प्रासंगिक बनाती हैं।

सामाजिक संवेदनहीनता और नैतिक विडम्बना

'कफ़न' का सबसे मार्मिक पक्ष यह है कि बुधिया की मृत्यु पर भी घीसू और माधव का व्यवहार सामान्य सामाजिक अपेक्षाओं से भिन्न दिखाई देता है। पहली दृष्टि में उनका व्यवहार अमानवीय प्रतीत होता है, किंतु प्रेमचंद पाठक को यह सोचने के लिए विवश करते हैं कि क्या निरंतर भूख और अभाव में जीने वाला व्यक्ति वैसी ही नैतिक संवेदनाएँ बनाए रख सकता है जैसी सम्पन्न वर्ग रखता है।

घीसू अपनी विवशता को तर्क देते हुए कहता है—

"...उसकी आत्मा प्रसन्न होगी..." (6)(प्रेमचंद, कफ़न, पृ. 222)

यह कथन केवल घीसू का तर्क नहीं, बल्कि उस मनोवैज्ञानिक विडम्बना का चित्रण है जिसमें मनुष्य अपनी विवशताओं को नैतिक औचित्य प्रदान करने का प्रयास करता है। प्रेमचंद यहाँ व्यक्ति के चरित्र से अधिक उस सामाजिक व्यवस्था को कटघरे में खड़ा करते हैं जिसने मनुष्य को इस स्तर तक पहुँचा दिया है।

'कफ़न' : एक बहुआयामी प्रतीक

कहानी का शीर्षक 'कफ़न' अपने भीतर गहरे सांकेतिक अर्थ समेटे हुए है। यहाँ कफ़न केवल मृत शरीर को ढकने वाला वस्त्र नहीं है, बल्कि सामाजिक आडम्बर, धार्मिक रूढ़ि और आर्थिक विषमता का प्रतीक बन जाता है।

घीसू कहता है—

"...कफ़न लगाने से क्या मिलता, आखिर जल ही तो जाता।" (7)

(प्रेमचंद, कफ़न, पृ. 223)

यह कथन समाज की उस मानसिकता पर प्रश्नचिह्न लगाता है जिसमें जीवित व्यक्ति की भूख और पीड़ा की अपेक्षा मृतक के संस्कारों पर अधिक धन व्यय किया जाता है। आधुनिक समाज में भी अनेक अवसरों पर सामाजिक प्रतिष्ठा और दिखावे के लिए अनावश्यक व्यय किया जाता है, जबकि जीवन की मूलभूत आवश्यकताओं की उपेक्षा होती रहती है। इस दृष्टि से 'कफ़न' आज भी सामाजिक यथार्थ का सशक्त प्रतीक है।

वर्गीय विषमता का यथार्थ

कहानी में गाँव के जमींदार, महाजन और सम्पन्न लोग बुधिया की मृत्यु के बाद कफ़न के लिए चंदा देते हैं, किंतु उसके जीवित रहते किसी ने उसकी सहायता नहीं की। यह स्थिति समाज की वर्गीय असमानता और औपचारिक संवेदनशीलता को उजागर करती है।

प्रेमचंद संकेत करते हैं कि समाज जीवन की अपेक्षा मृत्यु पर अधिक संवेदना व्यक्त करता है। (8)

(प्रेमचंद, कफ़न, पृ. 223)

आधुनिक समय में भी यह स्थिति अनेक रूपों में दिखाई देती है। दुर्घटनाओं या त्रासदियों के बाद सहानुभूति व्यक्त की जाती है, किंतु निर्धन वर्ग के लिए स्थायी शिक्षा, स्वास्थ्य और रोजगार जैसी मूलभूत सुविधाओं की व्यवस्था पर्याप्त नहीं हो पाती। यही कारण है कि 'कफ़न' केवल एक कहानी नहीं, बल्कि सामाजिक व्यवस्था की तीखी आलोचना है।

भूख बनाम नैतिकता

घीसू और माधव द्वारा कफ़न के लिए मिले धन से भोजन करना कहानी का सबसे विवादास्पद प्रसंग है। पहली दृष्टि में यह नैतिक पतन प्रतीत होता है, किंतु गहन विश्लेषण से स्पष्ट होता है कि यह वर्षों की भूख, अभाव और सामाजिक उपेक्षा का परिणाम है।

प्रेमचंद लिखते हैं—

"...आज जी भरकर खाओ..." (9)

(प्रेमचंद, कफ़न, पृ. 224)

यह छोटा-सा कथन कहानी का केंद्रीय दर्शन प्रस्तुत करता है। यहाँ भोजन केवल स्वाद नहीं, बल्कि वर्षों से वंचित मनुष्य की क्षणिक संतुष्टि का प्रतीक है। आधुनिक समाजशास्त्र और मनोविज्ञान भी स्वीकार करते हैं कि अत्यधिक अभाव मनुष्य के नैतिक निर्णयों को गहराई से प्रभावित करता है। इस प्रकार प्रेमचंद व्यक्ति को दोषी ठहराने के स्थान पर उस सामाजिक व्यवस्था की आलोचना करते हैं जिसने उसे इस स्थिति तक पहुँचा दिया।

आधुनिक परिप्रेक्ष्य में 'कफ़न' की प्रासंगिकता

आज भारत विज्ञान, प्रौद्योगिकी और आर्थिक विकास के नए आयाम स्थापित कर रहा है, फिर भी समाज का एक बड़ा वर्ग गरीबी, बेरोज़गारी, असंगठित श्रम, कुपोषण और सामाजिक असुरक्षा से जूझ रहा है। ऐसे समय में 'कफ़न' केवल एक साहित्यिक रचना नहीं, बल्कि सामाजिक यथार्थ का ऐतिहासिक दस्तावेज़ बनकर सामने आती है।

यह कहानी अनेक प्रश्न छोड़ जाती है—

क्या केवल दान से सामाजिक न्याय स्थापित हो सकता है?

क्या भूख से पीड़ित व्यक्ति से वही नैतिक अपेक्षाएँ की जानी चाहिए जो सम्पन्न वर्ग से की जाती हैं?

क्या सामाजिक व्यवस्था की विफलताओं का दोष केवल व्यक्ति पर डालना उचित है?

इन प्रश्नों के कारण 'कफ़न' आज भी उतनी ही प्रासंगिक है जितनी अपने रचना-काल में थी। प्रेमचंद का यथार्थ समय की सीमाओं को पार कर आज के समाज में भी समान रूप से उपस्थित दिखाई देता है।

अनुपम कुमार के मूल्यांकन-प्रतिमानों के आलोक में 'कफ़न'

समकालीन आलोचक अनुपम कुमार ने अपने महत्वपूर्ण आलेख 'प्रेमचंद : मूल्यांकन के नए प्रतिमान' में प्रेमचंद के साहित्य की पुनर्व्याख्या करते हुए यह प्रतिपादित किया है कि उनके कथा-साहित्य को केवल नैतिकता या आदर्शवाद की दृष्टि से नहीं, बल्कि सामाजिक संरचना,

आर्थिक विषमता तथा वर्गीय अंतर्विरोधों के संदर्भ में समझना चाहिए। उनका मानना है कि प्रेमचंद के पात्र सामाजिक परिस्थितियों की उपज हैं; अतः उनका मूल्यांकन उनके सामाजिक परिवेश को ध्यान में रखकर किया जाना चाहिए। (10)

अनुपम कुमार के अनुसार 'कफ़न' में घीसू और माधव का व्यवहार केवल व्यक्तिगत नैतिक पतन का परिणाम नहीं है, बल्कि वह उस सामाजिक व्यवस्था की विफलता को उद्घाटित करता है जिसमें वर्षों की भूख, अभाव और शोषण मनुष्य की संवेदनाओं को कुंठित कर देते हैं। इसलिए कहानी को केवल नैतिक कसौटी पर परखना उचित नहीं होगा। (11)

वे आगे स्पष्ट करते हैं कि प्रेमचंद के पात्रों की निष्क्रियता और विद्रोह दोनों सामाजिक अन्याय की प्रतिक्रिया हैं। घीसू और माधव का श्रम से विमुख होना भी उस व्यवस्था के प्रति मौन प्रतिरोध के रूप में देखा जा सकता है, जहाँ श्रम करने के बाद भी सम्मानजनक जीवन की कोई गारंटी नहीं है। (12)

अनुपम कुमार यह भी स्थापित करते हैं कि 'कफ़न' का शीर्षक स्वयं एक सांस्कृतिक प्रतीक है। जीवित मनुष्य की उपेक्षा और मृतक के लिए सामाजिक औपचारिकताओं पर अधिक बल देना भारतीय समाज की विडम्बना को उजागर करता है। प्रेमचंद इसी विरोधाभास को कहानी के माध्यम से सामने लाते हैं। (13)

उनके अनुसार 'कफ़न' आधुनिक भारत में भी उतनी ही प्रासंगिक है, क्योंकि आर्थिक विषमता, बेरोज़गारी, श्रमिकों का शोषण तथा सामाजिक असमानता आज भी व्यापक रूप से विद्यमान हैं। इस प्रकार प्रेमचंद का साहित्य अपने समय से आगे बढ़कर समकालीन समाज की भी व्याख्या करता है। (14)

समकालीन संदर्भ में 'कफ़न' की प्रासंगिकता।

वर्तमान समय में भारत आर्थिक विकास, तकनीकी प्रगति और वैश्वीकरण के नए युग में प्रवेश कर चुका है, फिर भी समाज का एक बड़ा वर्ग आज भी निर्धनता, बेरोज़गारी, असंगठित श्रम, कुपोषण और सामाजिक असुरक्षा जैसी समस्याओं से जूझ रहा है। ऐसे परिवेश में 'कफ़न' केवल साहित्यिक रचना नहीं रह जाती, बल्कि सामाजिक चेतना का दस्तावेज़ बन जाती है।

कोविड-19 महामारी के दौरान प्रवासी श्रमिकों की दयनीय स्थिति, स्वास्थ्य सेवाओं का अभाव, बेरोज़गारी तथा भूख की समस्या ने यह सिद्ध कर दिया कि आर्थिक संकट आने पर सबसे अधिक प्रभावित वही वर्ग होता है, जिसका प्रतिनिधित्व प्रेमचंद ने घीसू और माधव के माध्यम से किया था। इसलिए 'कफ़न' आज भी भारतीय समाज के यथार्थ को समझने की दृष्टि प्रदान करती है।

साथ ही यह कहानी सामाजिक न्याय, मानवीय गरिमा, श्रमिक अधिकार, स्त्री स्वास्थ्य तथा कल्याणकारी राज्य की आवश्यकता पर भी गंभीर प्रश्न उठाती है। इस दृष्टि से 'कफ़न' का अध्ययन केवल साहित्यिक महत्त्व तक सीमित नहीं है, बल्कि समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राजनीति विज्ञान और स्त्री-अध्ययन के लिए भी समान रूप से उपयोगी सिद्ध होता है।

निष्कर्ष

प्रेमचंद की 'कफ़न' हिंदी कहानी-साहित्य की सर्वाधिक महत्वपूर्ण यथार्थवादी रचनाओं में से एक है। यह कहानी केवल घीसू, माधव और बुधिया की व्यक्तिगत कथा नहीं, बल्कि भारतीय समाज की आर्थिक विषमता, वर्गीय अन्याय, स्त्री की उपेक्षा, सांस्कृतिक विडम्बना तथा मानवीय संवेदना के संकट का व्यापक सामाजिक आख्यान है।

आधुनिक परिप्रेक्ष्य में 'कफ़न' का अध्ययन यह स्पष्ट करता है कि प्रेमचंद उद्देश्य अपने पात्रों का नैतिक निर्णय देना नहीं, बल्कि उस सामाजिक व्यवस्था को कठघरे में खड़ा करना है जिसने उन्हें इस स्थिति तक पहुँचा दिया। घीसू और माधव का व्यवहार पाठक को विचलित अवश्य करता है, परंतु उसी विचलन के माध्यम से प्रेमचंद सामाजिक चेतना को झकझोरते हैं।

अनुपम कुमार के नवीन मूल्यांकन-प्रतिमानों के आलोक में यह और भी स्पष्ट हो जाता है कि 'कफ़न' को केवल नैतिकता के आधार पर नहीं, बल्कि सामाजिक संरचना, वर्गीय अंतर्विरोध तथा आर्थिक विषमता के संदर्भ में पढ़ना अधिक उपयुक्त है। यही कारण है कि लगभग नौ दशक बाद भी यह कहानी उतनी ही प्रासंगिक और विचारोत्तेजक बनी हुई है।

संदर्भ सूची

- (1) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 219
- (2) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 219
- (3) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 220
- (4) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 221
- (5) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 221

- (6) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 222
- (7) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 223
- (8) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 223
- (9) प्रेमचंद। "कफ़न"। प्रेमचंद रचना-संचयन। संपा. निर्मल वर्मा एवं कमल किशोर गोयनका। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण, 2023, पृ. 224
- (10) अनुपम कुमार। "प्रेमचंद : मूल्यांकन के नए प्रतिमान"। समकालीन भारतीय साहित्य। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, जुलाई-अगस्त 2025, पृ. 51
- (11) अनुपम कुमार। "प्रेमचंद : मूल्यांकन के नए प्रतिमान"। समकालीन भारतीय साहित्य। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, जुलाई-अगस्त 2025, पृ. 52
- (12) अनुपम कुमार। "प्रेमचंद : मूल्यांकन के नए प्रतिमान"। समकालीन भारतीय साहित्य। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, जुलाई-अगस्त 2025, पृ. 53
- (13) अनुपम कुमार। "प्रेमचंद : मूल्यांकन के नए प्रतिमान"। समकालीन भारतीय साहित्य। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, जुलाई-अगस्त 2025, पृ. 54
- (14) अनुपम कुमार। "प्रेमचंद : मूल्यांकन के नए प्रतिमान"। समकालीन भारतीय साहित्य। नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, जुलाई-अगस्त 2025, पृ. 55

OriginalArticle

महिलांचा शासन व्यवस्थेत सहभाग : मराठवाडा विशेष संदर्भ

भोसले वैशाली शिवाजीराव

संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. समजीनगर

Manuscript ID:

JRD -2026-180449

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp 214-216

April- 2026

Submitted: 18 Mar. 2026

Revised: 01 Apr. 2026

Accepted: 15 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

गोपवारा

भारतीय राज्यघटनेने महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान राजकीय, सामाजिक व आर्थिक अधिकार प्रदान केले आहेत. तरीही शासन व्यवस्थेतील महिलांचा सहभाग दीर्घकाळ मर्यादित राहिला. ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती, महिला आरक्षण धोरणे, तसेच विविध शासकीय योजनांमुळे महिलांच्या सहभागात लक्षणीय वाढ झाली आहे. मराठवाडा प्रदेशाच्या विशेष संदर्भात पाहता, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपालिका, महानगरपालिका तसेच राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध प्रशासकीय आणि राजकीय स्तरांवर महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढत असले तरी निर्णयप्रक्रियेत प्रभावी सहभाग, नेतृत्व विकास, आर्थिक स्वायत्तता, शिक्षण, सामाजिक बंधने आणि पितृसत्ताक मानसिकता यांसारखी अनेक आव्हाने अद्यापही कायम आहेत. या संशोधनात मराठवाड्यातील महिलांच्या शासन व्यवस्थेतील सहभागाचे स्वरूप, त्यामागील सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक घटक, महिला नेतृत्वाची परिणामकारकता तसेच महिला सक्षमीकरण आणि सुशासन यांतील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. शासन व्यवस्थेत महिलांचा वाढता सहभाग हा केवळ लोकशाही बळकट करण्यासाठीच नव्हे, तर शाश्वत विकास, सामाजिक न्याय आणि समावेशक प्रशासनासाठीही अत्यंत महत्वाचा घटक असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते.

बीज संज्ञा महिलांचा शासन व्यवस्थेतील सहभाग, मराठवाडा, महिला सक्षमीकरण, स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायती राज, महिला नेतृत्व, राजकीय प्रतिनिधित्व, सुशासन, निर्णयप्रक्रिया, शाश्वत विकास, सामाजिक न्याय, लोकशाही सहभाग.

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाहीत समानता, सहभाग आणि प्रतिनिधित्व या तत्वांना विशेष महत्त्व आहे. महिलांना दीर्घकाळ राजकीय प्रक्रियेपासून दूर ठेवण्यात आले होते. मात्र 73 व्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांना आरक्षण देण्यात आले आणि त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली. "महिलांचा स्थानिक शासनातील सहभाग हा सामाजिक न्याय आणि समतोल विकासासाठी अत्यावश्यक आहे." मराठवाडा प्रदेशात महिलांचा सहभाग वाढत असला तरी पारंपरिक सामाजिक संरचना, शिक्षणाचा अभाव आणि आर्थिक मर्यादा यामुळे त्यांचा प्रभाव मर्यादित राहतो. महिलांचा शासन व्यवस्थेतील सहभाग हा लोकशाहीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक घटक आहे. भारतात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षण दिल्यामुळे त्यांच्या राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाली आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

भोसले वैशाली शिवाजीराव, संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. समजीनगर.

How to cite this article:

भोसले वैशाली शिवाजीराव. (2026). महिलांचा शासन व्यवस्थेत सहभाग : मराठवाडा विशेष संदर्भ. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVII)), 214–216

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21304892>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.21304892](https://doi.org/10.5281/zenodo.21304892)

तथापि, मराठवाडा सारख्या सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या प्रदेशात महिलांचा सहभाग अजूनही अनेक मर्यादांमध्ये अडकलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधात मराठवाड्यातील महिलांच्या शासन व्यवस्थेतील सहभागाचे स्वरूप, त्यांचे योगदान, अडथळे आणि सुधारणा उपाय यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे

अभ्यासाचे उद्दिष्ट

1. मराठवाड्यातील महिलांच्या शासनातील सहभागाचे विश्लेषण करणे
2. महिलांच्या सहभागातील अडथळ्यांचा अभ्यास करणे
3. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी उपाय सुचवणे
4. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करणे

साहित्य समीक्षा

- “पंचायतराज संस्थांमधील महिलांचे आरक्षण हे ग्रामीण सक्षमीकरणाचे प्रभावी साधन आहे.”
- “महिलांच्या सहभागामुळे स्थानिक स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढते.”
- “मराठवाड्यातील महिलांना सामाजिक बंधनांमुळे राजकीय क्षेत्रात मर्यादित संधी मिळतात.”
- “सूक्ष्म वित्तीय गटांनी महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.”
- “राजकीय सहभागामुळे महिलांच्या आत्मविश्वासात आणि नेतृत्वगुणात वाढ होते.”
- “महिला प्रतिनिधींना प्रशासनिक ज्ञान आणि प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे.”

मराठवाड्याची पार्श्वभूमी

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचा प्रदेश असून त्यामध्ये औरंगाबाद, बीड, जालना, लातूर, उस्मानाबाद, परभणी, हिंगोली आणि नांदेड हे जिल्हे येतात. हा प्रदेश दुष्काळ, बेरोजगारी, आणि कमी औद्योगिकीकरणामुळे ओळखला जातो. येथील महिलांची सामाजिक स्थिती पारंपरिक असून त्यांना निर्णय प्रक्रियेत मर्यादित स्थान दिले जाते. त्यामुळे शासन व्यवस्थेत त्यांचा सहभाग वाढवणे हे मोठे आव्हान आहे.

मराठवाड्यातील महिलांचा शासन व्यवस्थेतील सहभाग

१. ग्रामपंचायत स्तरावर महिलांचा सहभाग

ग्रामपंचायत ही ग्रामीण भागातील सर्वात महत्त्वाची स्थानिक स्वराज्य संस्था आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीमुळे महिलांना ग्रामपंचायत स्तरावर आरक्षण मिळाल्याने त्यांच्या राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाली आहे. मराठवाडा प्रदेशातही अनेक महिला ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच आणि उपसरपंच म्हणून कार्यरत आहेत.

१.१ निर्णय प्रक्रियेत सहभाग

महिला सदस्य गावाच्या विकासाशी संबंधित विविध निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेतात. पाणीपुरवठा, रस्ते, स्वच्छता, आरोग्य सेवा आणि शिक्षण यासारख्या मूलभूत सुविधांवर चर्चा करून त्या ठोस निर्णय घेतात. महिलांचा दृष्टिकोन अधिक संवेदनशील आणि समाजकेंद्रित असल्यामुळे निर्णय अधिक लोकाभिमुख ठरतात.

१.२ महिला सरपंचांची भूमिका

मराठवाड्यात अनेक ठिकाणी महिला सरपंचांनी प्रभावी नेतृत्व केले आहे. त्यांनी गावातील समस्या ओळखून त्यावर उपाययोजना केल्या आहेत. विशेषतः जलसंधारण, स्वच्छ भारत अभियान, आणि महिला व बालकल्याण योजनांमध्ये त्यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे.

१.३ स्वयं-सहायता गटांशी समन्वय

ग्रामपंचायत स्तरावर महिला प्रतिनिधी आणि स्वयं-सहायता गट (Self Help Groups) यांच्यात चांगला समन्वय दिसून येतो. या गटांद्वारे महिलांनी आर्थिक उपक्रम राबवले असून, ग्रामविकासात सक्रिय योगदान दिले आहे.

१.४ सामाजिक प्रश्नांवर लक्ष

महिला प्रतिनिधी बालविवाह, घरेलू हिंसा, दारूबंदी, स्वच्छता आणि मुलींचे शिक्षण यांसारख्या सामाजिक प्रश्नांवर अधिक संवेदनशीलतेने काम करतात. त्यामुळे समाजात सकारात्मक बदल घडून येतात.

१.५ पारदर्शकता आणि जबाबदारी

महिलांच्या सहभागामुळे ग्रामपंचायतीच्या कामकाजात पारदर्शकता वाढल्याचे दिसून येते. निधीचा योग्य वापर, योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि लोकांशी संवाद यामध्ये सुधारणा होते. “ग्रामपंचायत स्तरावर महिलांचा सहभाग हा ग्रामीण विकासाचा पाया मजबूत करणारा घटक आहे.”

अडथळे (Challenges Faced by Women)

सामाजिक अडथळे- पितृसत्ताक समाजव्यवस्था, महिलांवर असलेले पारंपरिक बंधन. शैक्षणिक अडथळे- कमी साक्षरता दर, राजकीय शिक्षणाचा अभाव. आर्थिक अडथळे- आर्थिक अवलंबित्व, संसाधनांची कमतरता. राजकीय अडथळे- पुरुषांचे वर्चस्व, निर्णय प्रक्रियेत मर्यादित भूमिका. प्रशासनिक अडचणी- प्रशिक्षणाचा अभाव, सरकारी प्रक्रियेची जटिलता.

महिलांच्या सहभागाचे परिणाम

महिलांच्या सहभागामुळे खालील सकारात्मक बदल दिसून येतात:

- गावांच्या विकासात पारदर्शकता
- सामाजिक समस्यांवर अधिक लक्ष
- शिक्षण आणि आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा
- महिला व बालकल्याण योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी

उपाययोजना

शिक्षण आणि प्रशिक्षण- महिलांसाठी विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे. आर्थिक सक्षमीकरण- स्वयं-सहायता गटांना आर्थिक मदत व प्रोत्साहन देणे. सामाजिक जागरूकता- महिलांच्या अधिकारांविषयी जागरूकता वाढवणे. डिजिटल साक्षरता- महिलांना तंत्रज्ञानाचा वापर शिकवणे. धोरणात्मक सुधारणा- महिलांसाठी आरक्षण वाढवणे आणि त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे. मराठवाड्यातील अनेक गावांमध्ये महिला सरपंचांनी जलसंधारण, स्वच्छता अभियान आणि शिक्षण सुधारणा यासाठी प्रभावी काम केले आहे. उदाहरणार्थ, काही गावांमध्ये महिलांच्या नेतृत्वामुळे पाणी व्यवस्थापन सुधारले आणि स्थलांतर कमी झाले.

निष्कर्ष

महिलांचा शासन व्यवस्थेतील सहभाग हा केवळ सामाजिक न्यायाचा प्रश्न नसून तो विकासाचा आधारस्तंभ आहे. मराठवाड्यात महिलांनी अनेक अडचणींवर मात करून नेतृत्व सिद्ध केले आहे. मात्र, त्यांचा सहभाग अधिक प्रभावी होण्यासाठी शिक्षण, प्रशिक्षण आणि सामाजिक बदल आवश्यक आहेत.

संदर्भ

1. पंचायतराज विषयक सरकारी अहवाल
2. महिला सक्षमीकरण विषयक संशोधन पेपर
3. ग्रामीण विकास अहवाल
4. सामाजिक संस्थांचे अभ्यास
5. आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल
6. महिला बचत गट अभ्यास

OriginalArticle

लिंगभाव व कायदे : एक अभ्यास

आम्रपाली मधुकर ठवरे

Sociology department RTMNU

Email: amrapalib32@gmail.com

Manuscript ID:

गोपवारा

JRD -2026-180450

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp 217-219

April- 2026

आधुनिक काळात शिक्षणाचा प्रसार औद्योगिकीकरण समाजसुधारकांचे प्रयत्न आणि स्त्रीवादी चळवळी यामुळे स्त्रियांच्या स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली आहे सावित्रीबाई फुले महात्मा ज्योतिराव फुले पंडिता रमाबाई महर्षी धोंडो केशव कर्वे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेने स्त्री पुरुष समानता मूलभूत अधिकार दिला तरीदेखील सामाजिक मानसिकतेत अजूनही पूर्णपणे बदललेली नाही लिंगभाव व कायदे यात सुधारणा थोड्या प्रमाणात होत आहे

बीज संज्ञा - लिंगभाव, लिंग समानता, महिला हक्क, भारतीय राज्यघटना, कायदे व न्यायव्यवस्था, लैंगिक भेदभाव, महिला संरक्षण कायदे मानवाधिकार, सामाजिक न्याय, महिला सक्षमीकरण, लैंगिक छळ प्रतिबंध, समान संधी, कायदेशीर संरक्षण, सामाजिक परिवर्तन.

प्रस्तावना

भारतीय समाजात स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील भेद हा केवळ जैविक नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्तरावरही दिसून येतो. समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या भूमिका, अपेक्षा आणि वागणूक या गोष्टींना लिंगभाव (Gender) असे म्हणतात. इतिहासात दीर्घकाळ स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात आले. शिक्षण, रोजगार, मालमत्ता हक्क, राजकारण आणि निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग कमी होता. या असमानतेमुळे स्त्रियांचे हक्क सुरक्षित करण्यासाठी आणि त्यांना समानता मिळवून देण्यासाठी विविध कायदे तयार करण्यात आले. भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेची हमी दिली आहे. तसेच स्त्रियांचे संरक्षण आणि सक्षमीकरण करण्यासाठी अनेक विशेष कायदे देखील अस्तित्वात आहेत. या संशोधन पत्रिकेमध्ये लिंगभाव संकल्पना, भारतीय संविधानातील तरतुदी, स्त्रियांसाठी असलेले प्रमुख कायदे, त्यांची अंमलबजावणी आणि आजच्या काळातील आव्हाने यांचा अभ्यास केला आहे. लिंगभावाची संकल्पना लिंगभाव म्हणजे समाजाने स्त्री आणि पुरुष यांच्यासाठी ठरवलेल्या भूमिका, जबाबदाऱ्या आणि अपेक्षा. जैविक लिंग (Sex) हे नैसर्गिक असते, परंतु लिंगभाव हा सामाजिक रचनेतून तयार होतो.

उदाहरणार्थ

- मुलींनी घरकाम करावे अशी अपेक्षा
 - मुलांनी बाहेर काम करावे अशी अपेक्षा
 - मुलींना कोमल व शांत स्वभावाचे मानले जाते
 - मुलांना मजबूत आणि निर्णयक्षम समजले जाते
- या सामाजिक कल्पना कालांतराने परंपरा बनतात आणि त्यातून लिंगभेद निर्माण होतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

आम्रपाली मधुकर ठवरे, Sociology department RTMNU

How to cite this article:

ठवरे, . आम्रपाली . मधुकर . (2026). लिंगभाव व कायदे : एक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVII)), 217–219. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21411512>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI: [10.5281/zenodo.21411512](https://doi.org/10.5281/zenodo.21411512)

- भारतीय समाजात मुलगा-मुलगी भेद, शिक्षणातील असमानता, बालविवाह, हुंडा प्रथा, स्त्रियांवरील हिंसा अशा समस्या दीर्घकाळ अस्तित्वात होत्या. त्यामुळे या समस्या दूर करण्यासाठी कायद्यांची गरज निर्माण झाली.
- भारतीय संविधानातील स्त्री-पुरुष समानतेच्या तरतुदी
- भारतीय संविधान हे देशातील सर्व नागरिकांना समान अधिकार देते. स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी संविधानात काही महत्वाच्या तरतुदी आहेत.

1. कलम 14

कायद्यासमोर सर्व नागरिक समान आहेत आणि सर्वांना समान संरक्षण मिळते.

2. कलम 15

धर्म, जात, लिंग, जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई आहे.

3. कलम 15

स्त्रिया आणि मुलांसाठी विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार सरकारला दिला आहे.

4. कलम 16

सरकारी नोकऱ्यांमध्ये समान संधी दिल्या जातात.

5. कलम 39

स्त्री-पुरुषांना समान वेतन मिळावे याची तरतूद आहे.

6. कलम 42

स्त्रियांसाठी सुरक्षित आणि मानवतावादी कामाच्या अटी व प्रसूती सुट्टी यांची तरतूद.

या तरतुदी स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करतात आणि समाजात समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात.

स्त्रियांसाठी प्रमुख कायदे भारतात स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी अनेक महत्वाचे कायदे लागू करण्यात आले आहेत.

1. हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961

या कायद्यानुसार विवाहाच्या वेळी हुंडा मागणे, देणे किंवा घेणे हा गुन्हा आहे. हुंडा प्रथेने अनेक स्त्रियांचे आयुष्य उद्ध्वस्त झाले होते. या कायद्यामुळे या प्रथेवर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न झाला.

2. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा 2006

या कायद्याने मुलींसाठी विवाहाचे किमान वय 18 वर्षे आणि मुलांसाठी 21 वर्षे निश्चित केले आहे. बालविवाहामुळे मुलींचे शिक्षण, आरोग्य आणि विकास यावर वाईट परिणाम होतो. त्यामुळे हा कायदा अत्यंत महत्वाचा आहे.

3. महिलांवरील घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा 2005

या कायद्याने स्त्रियांना घरगुती हिंसाचारापासून संरक्षण दिले आहे. शारीरिक, मानसिक, आर्थिक आणि लैंगिक छळ यांना घरगुती हिंसाचार मानले जाते.

या कायद्यामुळे महिलांना न्यायालयात तक्रार करण्याचा आणि संरक्षण मिळवण्याचा अधिकार मिळतो.

4. कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा 2013

या कायद्यानुसार कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा लैंगिक छळ करणे हा गुन्हा आहे. प्रत्येक कार्यालयात आंतरिक तक्रार समिती (Internal Complaints Committee) स्थापन करणे आवश्यक आहे.

हा कायदा महिलांना सुरक्षित कामाचे वातावरण देण्यासाठी तयार करण्यात आला.

5. मातृत्व लाभ कायदा 1961

या कायद्यानुसार गर्भवती महिलांना प्रसूती सुट्टी आणि आर्थिक लाभ दिले जातात. महिलांच्या आरोग्याचे संरक्षण आणि मातृत्वाचा सन्मान करण्यासाठी हा कायदा महत्वाचा आहे.

6. समान वेतन कायदा 1976

या कायद्यानुसार समान कामासाठी स्त्री आणि पुरुषांना समान वेतन मिळाले पाहिजे. कामाच्या ठिकाणी होणारा वेतन भेदभाव कमी करण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला.

लिंगभाव आणि समाजातील वास्तव आणि लिंगभावाचा अभ्यास करण्याची गरज कायद्यांनंतरही समाजात अनेक समस्या अजूनही दिसून येतात.

1. स्त्री भ्रूणहत्या

काही ठिकाणी अजूनही मुलगा हवा या मानसिकतेमुळे स्त्री भ्रूणहत्या होते.

2. शिक्षणातील असमानता

ग्रामीण भागात मुलींना शिक्षणाची संधी कमी मिळते.

3. रोजगारातील असमानता

महिलांचे रोजगारातील प्रमाण अजूनही कमी आहे.

4. स्त्रियांवरील हिंसा

बलात्कार, छळ, घरगुती हिंसा यांसारख्या घटना अजूनही समाजात घडतात.

यावरून स्पष्ट होते की केवळ कायदे बनवणे पुरेसे नाही, तर त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि सामाजिक जागृती देखील आवश्यक आहे.

स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी उपाय

लिंगभाव समानता निर्माण करण्यासाठी काही महत्वाचे उपाय आवश्यक आहेत.

1. शिक्षणाचा प्रसार मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिल्यास त्यांचे सक्षमीकरण होऊ शकते.

2. आर्थिक स्वावलंबन

महिलांना रोजगार आणि व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

3. सामाजिक जागृती

लिंगभेदाविरुद्ध जनजागृती करणे.

4. कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी

सरकार आणि न्यायव्यवस्थेने कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

5. महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग

राजकारण, प्रशासन आणि समाजातील महत्वाच्या निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढवणे.

निष्कर्ष

लिंगभाव हा समाजातील एक महत्वाचा मुद्दा आहे. स्त्री-पुरुष समानतेसाठी भारतीय संविधानाने अनेक तरतुदी केल्या आहेत आणि स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी विविध कायदे लागू केले आहेत. तथापि, सामाजिक मानसिकता बदलल्याशिवाय पूर्ण समानता साध्य होऊ शकत नाही. स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक जागृती अत्यंत आवश्यक आहे. कायदे हे स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी महत्वाचे साधन आहेत, परंतु त्यांचा प्रभावी वापर आणि अंमलबजावणी देखील तितकीच महत्वाची आहे.

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने स्त्री-पुरुष समानतेचा आदर केला तरच खऱ्या अर्थाने समताधिष्ठित समाज निर्माण होईल.

संदर्भसूची

1. आगलावे डॉ. प्रदीप (२००९) भारतीय समाज आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. लोटे. रा. ज (जून २०१८) भारतीय समाज संरचनात्मक आव्हाने, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स
3. पाटील लीला (१९९०) भारतीय स्त्री जीवन, मेहता प्रकाशन पुणे.
4. आगलावे डॉ. प्रदीप (२०१०) सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

AI आधारित वर्गीकरण प्रणाली व माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली: एक सविस्तर अभ्यास

श्रीमती नाटकर संगीता

शेषराव (ग्रंथपाल) संत रामदास महाविद्यालय
घनसावंगी जि. जालना.

Email: natkarsangita7@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश

JRD -2026-180451

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 4(XVII)

Pp 220-223

April- 2026

Submitted: 19Mar. 2026

Revised: 02 Apr. 2026

Accepted: 16 Apr. 2026

Published: 30 Apr. 2026

आजच्या डिजिटल युगात माहितीची निर्मिती, संचयन आणि वितरण प्रचंड वेगाने वाढत आहे. या प्रचंड माहितीच्या महासागरातून योग्य, अचूक आणि संबंधित माहिती शोधणे हे एक मोठे आव्हान बनले आहे. यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) आधारित वर्गीकरण प्रणाली (Classification System) आणि माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली (Information Retrieval System) अत्यंत उपयुक्त ठरत आहेत. या संशोधन लेखात AI आधारित वर्गीकरण प्रणाली आणि माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणालीची संकल्पना, कार्यपद्धती, प्रकार, उपयोग, फायदे आणि भविष्यातील प्रवाह यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. **बीजसंज्ञा-**कृत्रिम बुद्धिमत्ता, AI आधारित वर्गीकरण प्रणाली, माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली, माहिती वर्गीकरण, स्वयंचलित अनुक्रमणिका, माहिती शोध, डेटा माइनिंग, ज्ञान व्यवस्थापन, डिजिटल ग्रंथालये, स्मार्ट शोध प्रणाली विंग डेटा विश्लेषण, माहिती विज्ञान.

प्रस्तावना

माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे डेटा निर्माण करण्याचा वेग exponentially वाढला आहे. ग्रंथालये, डिजिटल रिपॉझिटरीज, वेब सर्च इंजिन्स आणि सोशल मीडिया यामध्ये माहितीचे प्रमाण प्रचंड आहे. पारंपरिक वर्गीकरण पद्धती जसे की DDC (Dewey Decimal Classification) किंवा UDC आता पुरेशा कार्यक्षम नाहीत. याठिकाणी AI आधारित प्रणाली महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या प्रणाली स्वयंचलितपणे माहितीचे वर्गीकरण करतात आणि वापरकर्त्याला आवश्यक माहिती जलदगतीने उपलब्ध करून देतात.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI): संकल्पना

कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे संगणक प्रणालींना मानवी बुद्धिमत्तेसारखे कार्य करण्याची क्षमता देणे.

AI चे मुख्य घटक:

1. Machine Learning
2. Deep Learning
3. Natural Language Processing (NLP)
4. Neural Networks

AI आधारित वर्गीकरण प्रणाली (AI-Based Classification System)

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

श्रीमती नाटकर संगीता, शेषराव (ग्रंथपाल) संत रामदास महाविद्यालय घनसावंगी जि. जालना.

How to cite this article:

नाटकर संगीता. (2026). AI आधारित वर्गीकरण प्रणाली व माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली: एक सविस्तर अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(4(XVII)), 220–223.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21426153>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI: [10.5281/zenodo.21426153](https://doi.org/10.5281/zenodo.21426153)

संकल्पना

AI आधारित वर्गीकरण प्रणाली म्हणजे डेटाचे स्वयंचलित वर्गीकरण करणारी प्रणाली. ही प्रणाली डेटामधील नमुने (patterns) ओळखून त्याचे योग्य वर्गात विभाजन करते.

कार्यपद्धती

1. डेटा संकलन
2. डेटा पूर्वप्रक्रिया (Preprocessing)
3. फीचर एक्स्ट्रॅक्शन
4. मॉडेल ट्रेनिंग
5. वर्गीकरण (Classification)

प्रकार

1. Supervised Learning
2. Unsupervised Learning
3. Semi-supervised Learning

वापरले जाणारे अल्गोरिदम

1. Decision Tree
2. Naive Bayes
3. Support Vector Machine (SVM)
4. Neural Networks

माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली (Information Retrieval System)

संकल्पना

माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली म्हणजे मोठ्या डेटामधून वापरकर्त्याच्या प्रश्नानुसार संबंधित माहिती शोधून देणारी प्रणाली.

कार्यपद्धती

1. Query Input
2. Query Processing
3. Matching
4. Ranking
5. Result Output

प्रमुख घटक

1. Document Collection
2. Indexing
3. Query Processing
4. Ranking Algorithms

AI चा माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणालीमध्ये उपयोग

AI तंत्रज्ञानामुळे IR प्रणाली अधिक स्मार्ट बनली आहे:

1. Semantic Search
2. Voice Search
3. Personalized Search
4. Chatbots

AI आधारित वर्गीकरण व IR प्रणाली यातील संबंध

दोन्ही प्रणाली एकमेकांना पूरक आहेत:

घटक| वर्गीकरण प्रणाली| IR प्रणाली

उद्देश| डेटा वर्गीकरण| माहिती शोध

उपयोग| दस्तऐवज व्यवस्थापन| शोध इंजिन

तंत्रज्ञान| Machine Learning| NLP, Ranking

ग्रंथालय व माहितीशास्त्रात उपयोग

AI आधारित प्रणालींचा उपयोग:

1. डिजिटल ग्रंथालय व्यवस्थापन
2. स्वयंचलित कॅटलॉगिंग
3. विषयानुसार वर्गीकरण
4. OPAC सुधारणा
5. संशोधन डेटाचे व्यवस्थापन

फायदे (Advantages)

1. जलद आणि अचूक माहिती शोध
2. वेळ व श्रम बचत
3. मोठ्या डेटावर प्रक्रिया
4. वापरकर्ता अनुभव सुधारणा

मर्यादा (Limitations)

1. उच्च खर्च
2. तांत्रिक कौशल्याची आवश्यकता
3. डेटा बायस समस्या
4. गोपनीयता मुद्दे

भविष्यातील प्रवाह (Future Trends)

1. Explainable AI
2. Hybrid Classification Systems
3. AI-powered Digital Libraries
4. Big Data Integration

निष्कर्ष (Conclusion)

AI आधारित वर्गीकरण प्रणाली आणि माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली या आधुनिक माहिती व्यवस्थापनाचे केंद्रबिंदू आहेत. या प्रणालीमुळे माहिती अधिक सुलभ, अचूक आणि जलद उपलब्ध होते. भविष्यात या प्रणालींचा वापर अधिक व्यापक होणार आहे आणि ग्रंथालय व माहितीशास्त्र क्षेत्रात मोठे परिवर्तन घडवून आणणार आहे.

संदर्भ (References)

1. Salton, G. (1989). Automatic Text Processing.
2. Manning, C. D., Raghavan, P., & Schütze, H. (2008). Introduction to Information Retrieval.
3. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach.
4. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2019). Speech and Language Processing.
5. Baeza-Yates, R., & Ribeiro-Neto, B. (2011). Modern Information Retrieval.
6. Goodfellow, I. (2016). Deep Learning.
7. Witten, I. H. (2010). Data Mining: Practical Machine Learning Tools.
8. Chowdhury, G. G. (2010). Introduction to Modern Information Retrieval.